НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ ПУБЛІЧНОГО ПРАВА

НАУКОВИЙ ВІСНИК ПУБЛІЧНОГО ТА ПРИВАТНОГО ПРАВА

Збірник наукових праць

Збірник засновано у 2015 році

Випуск 3, 2025

Видавничий дім
«Гельветика»
2025

НАУКОВИЙ ВІСНИК ПУБЛІЧНОГО ТА ПРИВАТНОГО ПРАВА

Збірник наукових праць
Випуск 3, 2025
Виходить 6 разів на рік

Збірник заснований у вересні 2015 року.
Засновник: Науково-дослідний інститут публічного права.
Реєстрація суб'єкта у сфері друкованих медіа: Рішення Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення № 2049 від 13.06.2024 року.

Ідентифікатор медіа: R30-05310.

Суб'єкт у сфері друкованих медіа – Приватна установа «Науково-дослідний інститут публічного права», (вул. Георгія Кірпи, буд. 2-а, м. Київ, 03035, institutelaw@sipl.com.ua, тел. (098) 280-4553.

Ухвалено до друку та поширення через мережу Internet
вченою радою Науково-дослідного інституту публічного права
(протокол № 7 від 14.04.2025 р.).

Збірник наукових праць «Науковий вісник публічного та приватного права» включено до переліку наукових фахових видань (Категорія «Б»), у яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук із юридичних дисциплін на підставі Наказу Міністерства освіти та науки України № 409 від 17.03.2020 р. (Додаток 1).

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Галунько В.В. – доктор юридичних наук, професор (головний редактор); **Дрозд О.Ю.** – доктор юридичних наук, професор (науковий редактор); **Боровик А.В.** – кандидат юридичних наук, доцент; **Журавльов Д.В.** – доктор юридичних наук, професор; **Козін С.М.** – кандидат юридичних наук; **Короєд С.О.** – доктор юридичних наук, доцент; **Курило В.І.** – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії аграрних наук, заслужений юрист України; **Мануїлова К.В.** – кандидат юридичних наук, доцент; **Севрук В.Г.** – кандидат юридичних наук; **Влад Вернигора** – L.L.M., BA (Hons), MA, DSocSc (Таллін, Естонія).

Редакційна колегія не завжди поділяє позицію автора.
За точність викладеного матеріалу відповідальність покладається на авторів.
Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

Н 34 Науковий вісник публічного та приватного права : Збірник наукових праць. Випуск 3. – К. : Науково-дослідний інститут публічного права, 2025. – 302 с.

У збірнику висвітлюються актуальні питання теорії та історії публічного адміністрування, адміністративного, конституційного, цивільного, трудового, екологічного, кримінального і кримінально-процесуального права.

Видання розраховане на науковців, викладачів, аспірантів і студентів, усіх, хто цікавиться проблемами публічного та приватного права.

Мови розповсюдження – українська, англійська, польська, румунська, німецька.

Адреса редакції:
Науково-дослідний інститут публічного права
03035, м. Київ, вул. Г. Кірпи 2А, тел. (044) 228-10-31
www.nvppp.in.ua

ISSN 2618-1258 (Print)
ISSN 2618-1266 (Online)

© Науково-дослідний інститут публічного права, 2025

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА;
ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

УДК 378.147: 340.12
DOI https://doi.org/10.32844/2618-1258.2025.3.1

АГАТІЙ Ю.Д.

ЦИФРОВІ ПРАВА ЛЮДИНИ ЯК НОВИЙ ВИМІР У РОЗВИТКУ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ

DIGITAL HUMAN RIGHTS AS A NEW DIMENSION IN THE DEVELOPMENT OF THE RULE OF LAW

Мета. Метою роботи є комплексне дослідження цифрових прав людини як складової сучасної правової системи України та визначення шляхів їх ефективного забезпечення і захисту в умовах цифровізації. **Методика.** Методологічну основу дослідження становить комплексний аналіз і узагальнення науково-теоретичних праць та чинного законодавства, що дозволило сформулювати обґрунтовані висновки й виробити практичні рекомендації. **Результати дослідження** свідчать, що цифрові права є складовою четвертого покоління прав людини та фундаментом правової держави. В Україні вже сформована нормативна база їх захисту (Конституція, спеціальні закони, кримінальне й цивільне законодавство), однак ефективність практичної реалізації залишається проблемною. Серед сильних сторін – конституційні гарантії, системність законодавства та євроінтеграційний вектор; серед слабких – формалізм правозастосування, залежність інституцій і низький рівень цифрової правової культури. Ключовим завданням є посилення механізмів практичного забезпечення цифрових прав та формування збалансованої моделі свободи й безпеки у цифровому середовищі. Наукова новизна дослідження полягає у комплексному аналізі цифрових прав як складової четвертого покоління прав людини та визначенні їх ролі у формуванні сучасної правової держави. У роботі вперше акцентовано на взаємозв'язку між розвитком цифрових технологій, трансформацією правової культури та потребою адаптації національного законодавства до європейських стандартів у сфері захисту даних і кібербезпеки. Уточнено поняття цифрових прав у контексті українських реалій, що дозволяє розглядати їх не лише як технічний аспект інформаційних відносин, а як ціннісно-правовий феномен, спрямований на утвердження гідності, свободи та безпеки людини у цифровому середовищі. Практична значимість дослідження полягає в тому, що його результати можуть слугувати базою для правопросвітницької роботи, підвищення рівня цифрової правової культури громадян, а також для практичної діяльності державних органів, судів і правозахисних інституцій у процесі забезпечення прав людини у цифровому середовищі.

Ключові слова: *права людини, цифрові права, правова держава, верховенство права, правова культура, правосвідомість, інформаційне суспільство, персональні дані, кібербезпека, євроінтеграція.*

Purpose. The purpose of the work is a comprehensive study of digital human rights as a component of the modern legal system of Ukraine and the identification of ways to effectively ensure and protect them in the context of digitalization. Methodology. The methodological basis of the study is a comprehensive analysis and generalization of

© АГАТІЙ Ю.Д. – здобувач кафедри права імені академіка УАН о. Івана Луцького (ЗВО «Університет Короля Данила») https://orcid.org/0009-0000-0617-2098
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

scientific and theoretical works and current legislation, which allowed us to formulate substantiated conclusions and develop practical recommendations. **Results.** The research shows that digital rights are a component of the fourth generation of human rights and the foundation of the rule of law. In Ukraine, a regulatory framework for their protection has already been formed (Constitution, special laws, criminal and civil legislation), however, the effectiveness of practical implementation remains problematic. Among the strengths are constitutional guarantees, the systematic nature of legislation and the European integration vector; among the weaknesses are the formalism of law enforcement, the dependence of institutions and the low level of digital legal culture. The key task is to strengthen the mechanisms for the practical provision of digital rights and the formation of a balanced model of freedom and security in the digital environment. Originality. The research consists in a comprehensive analysis of digital rights as a component of the fourth generation of human rights and determining their role in the formation of a modern legal state. The work focuses for the first time on the relationship between the development of digital technologies, the transformation of legal culture and the need to adapt national legislation to European standards in the field of data protection and cybersecurity. The concept of digital rights is clarified in the context of Ukrainian realities, which allows us to consider them not only as a technical aspect of information relations, but as a value-based and legal phenomenon aimed at affirming human dignity, freedom and security in the digital environment. Practical significance is that its results can serve as a basis for legal education work, improving the level of digital legal culture of citizens, as well as for the practical activities of state bodies, courts and human rights institutions in the process of ensuring human rights in the digital environment.

Key words: *human rights, digital rights, rule of law, rule of law, legal culture, legal awareness, information society, personal data, cybersecurity, European integration.*

Постановка проблеми. Сучасний етап розвитку українського суспільства характеризується інтенсивною цифровізацією, яка торкається практично всіх сфер життя – від державного управління й економіки до освіти, культури та міжособистісних комунікацій. У таких умовах постає питання формування та належного захисту цифрових прав громадян, що є новим і водночас складним виміром прав людини.

Попри існування розгалуженої нормативної бази, цифрові права часто залишаються вразливими через низку факторів: недостатню ефективність правозастосування, низький рівень цифрової правової культури населення, політичну залежність контрольних інституцій, обмежені технічні ресурси у сфері кіберзахисту. Особливо гостро проблема проявляється в умовах воєнного стану, коли поряд із традиційними правами обмежуються й новітні цифрові свободи – доступ до Інтернету, свобода слова онлайн, захист персональних даних.

Таким чином, постає об'єктивна потреба у глибокому науковому осмисленні природи цифрових прав людини, визначенні їх місця в системі правового регулювання та виробленні ефективних механізмів їх реалізації й захисту, здатних забезпечити баланс між свободою і безпекою у цифровому середовищі.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питанням прав людини займалося безліч дослідників, і чимало праць присвячено як класичним громадянським, політичним, соціальним та культурним правам, так і новітнім –цифровим правам, що набули особливої актуальності у XXI столітті. Однак, попри значний науковий і практичний доробок, залишаються відкритими низка ключових питань.

Виклад основного матеріалу дослідження. Права людини, а в сучасних умовах особливо й цифрові права, є фундаментом правової держави, оскільки саме вони визначають межі діяльності влади та наповнюють її легітимним змістом. У науковій традиції вони трактуються як невід'ємні, природні та рівні для кожного, незалежно від статі, віку, національності чи соціального статусу. Їх не надає держава, а лише визнає й гарантує через правові та політичні механізми.

Концепція правової держави ґрунтується на верховенстві права, яке неможливе без реального визнання та забезпечення прав і свобод людини. Недаремно Конституція України (ст. 3) закріплює, що «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю» [1]. Це положення підкреслює гуманістичний характер української державності, де людина розглядається не як засіб, а як кінцева мета всієї діяльності влади.

У науковій літературі існує кілька підходів до розуміння прав людини. Етичний підхід підкреслює їхню моральну природу, спираючись на універсальні засади справедливості й рівності. Проте його обмеження полягає у відсутності дієвого механізму реалізації, адже моральні норми не завжди збігаються з правовими стандартами. Психологічний підхід зосереджується на суб'єктивному сприйнятті людиною своїх прав, формуванні її правосвідомості та культури. Це важливий аспект для виховання громадянської відповідальності, але він може призводити до конфлікту між особистими очікуваннями та суспільними інтересами. Релігійний підхід, який історично сформував багато уявлень про природні права, нині відіграє радше допоміжну роль, оскільки в багатоконфесійному та секулярному суспільстві він не може бути універсальним підґрунтям. Натомість легістський (юридично-позитивістський) підхід має ключове практичне значення, оскільки саме він забезпечує формальне закріплення й захист прав у нормативних актах [2, 12-14]. Тому, для сучасної України найбільш релевантним, на нашу думку є поєднання легістського та етичного підходів. Перший гарантує юридичний захист і відповідність європейським стандартам, а другий формує гуманістичну основу правової культури. Водночас психологічний підхід важливий для виховання правосвідомості громадян, що особливо актуально в умовах післявоєнної відбудови та демократичних реформ. У такому контексті, права людини стають не лише формальним елементом правового порядку, а й ключовим чинником трансформації українського суспільства у напрямку європейських цінностей і стандартів.

У науковій літературі досить поширеною є концепція так званих трьох поколінь прав людини, відповідно до якої історія становлення і розвитку ідеї прав людини поділяється на три ключові етапи. Права першого покоління охоплюють громадянські та політичні права, що закріплюють особисту свободу, фізичну недоторканність, право на життя, свободу слова, совісті, віросповідання, участь у політичному житті. Права другого покоління пов'язані з економічною, соціальною та культурною сферою. Сюди належать право на працю, освіту, охорону здоров'я, соціальне забезпечення, культурний розвиток. Їхня поява була зумовлена усвідомленням того, що свобода не може існувати без належних соціальних умов. Права третього покоління, або солідаристські, мають колективний характер і стосуються прав народів і спільнот: право на мир, розвиток, безпечне довкілля, самовизначення, збереження культурної спадщини [3; 2, с. 11-12; 4, 167-171].

Водночас сучасні трансформаційні процеси породили дискусії про появу четвертого покоління прав людини, які пов'язані з досягненнями науки, біоетики та цифрових технологій. Йдеться про права, що виникають у контексті зміни статі, трансплантації органів, клонування, розвитку віртуальної реальності, одностатевих шлюбів, застосування штучного запліднення та евтаназії [5, с. 101]. Цей новий вимір відображає виклики постіндустріального суспільства, де традиційні уявлення про права і свободи потребують перегляду з урахуванням досягнень біомедицини, цифровізації та глобалізації.

На нашу думку, цифрові права доцільно відносити саме до четвертого покоління прав людини, оскільки вони є продуктом розвитку інформаційного суспільства та цифрових технологій. Йдеться про такі права, як право на доступ до Інтернету, право на захист персональних даних, право на «цифрову приватність», право на безпеку в кіберпросторі, право на забуття (видалення інформації), а також право на участь у цифровій демократії через електронні інструменти комунікації та голосування.

Цифрові права безпосередньо пов'язані з гарантією гідності та свободи особистості у новій, віртуально-цифровій площині, що стає невід'ємною частиною життя сучасної людини. У цьому сенсі вони продовжують логіку розвитку попередніх поколінь прав, але водночас відкривають абсолютно новий вимір, адже охоплюють сферу, яка раніше не існувала.

Більше того, цифрові права мають не лише індивідуальне, але й колективне значення, адже забезпечення кібербезпеки, боротьба з фейками та дезінформацією, захист критичної інфраструктури прямо впливають на права цілих спільнот та держав. Саме тому, розглядаючи їх у контексті четвертого покоління, ми підкреслюємо їхню подвійну природу: з одного боку – це права конкретної особи, з іншого – колективний інтерес у безпечному та справедливому цифровому середовищі.

Цифрові права людини, на думку О. Братасюк та Н. Ментух [6, с. 59], становлять окрему групу прав, що виникли у зв'язку з розвитком інформаційних технологій і реалізуються насамперед у мережі Інтернет. Вони органічно продовжують класичні права людини, проте набувають нових форм і змісту, зумовлених цифровим середовищем. Так, право на доступ до Інтернету фактично є сучасною модифікацією права на інформацію, яке гарантує рівний і вільний доступ до знань, джерел інформації та каналів комунікації. Свобода вираження поглядів онлайн є прямим

продовженням класичного права на свободу слова, однак в умовах глобальних мереж воно набуває додаткових аспектів – свободи поширювати інформацію без кордонів, використовуючи цифрові платформи.

Право на приватність і захист персональних даних тісно пов'язане з фундаментальним правом на особисту недоторканність і таємницю приватного життя. У цифрову добу його зміст охоплює захист від незаконного збору, зберігання й обробки даних у соціальних мережах, мобільних застосунках чи онлайн-сервісах. Право на безпеку онлайн розглядається як відображення базового права людини на особисту безпеку, адже передбачає захист від кібербулінгу, цифрової дискримінації, мови ворожнечі та інших загроз у віртуальному просторі.

Не менш важливим є право на електронні асоціації та мирні зібрання, яке є цифровим аналогом класичного права на свободу об'єднань і протестів, але втілюється через сучасні електронні інструменти демократії: онлайн-петиції, форуми, соціальні мережі, електронні платформи громадської участі. Окремо виокремлюється право на цифрове самовизначення, яке можна трактувати як розвиток права на автономію особистості. Воно включає можливість користувача самостійно визначати свою ідентичність у мережі, бути «забутим» або відключитися від цифрового середовища.

Тому, можемо говорити, що цифрові права не заперечують і не замінюють традиційних прав людини, а постають їхнім сучасним продовженням. Вони демонструють, як класичні свободи – слово, інформація, безпека, приватність, право на об'єднання – набувають нових форм у контексті цифровізації. У цьому сенсі їх справді можна віднести до «четвертого покоління» прав людини, яке відповідає викликам глобалізованого інформаційного суспільства.

Відповідно до позиції Є. Гололобова та А. Міна [7], цифрові права становлять систему норм і правил поведінки, що гарантують реалізацію та захист прав і свобод людини у цифровому середовищі. Вони включають право на належний доступ і використання електронних пристроїв, можливість створення, використання та публікації цифрових творів, а також право на безпечне користування комунікаційними мережами, зокрема мережею Інтернет.

У сучасних українських реаліях ці положення знаходять практичне втілення у кількох напрямах. По-перше, цифрові права забезпечуються через розвиток державних електронних сервісів, таких як портал і мобільний застосунок «Дія», які гарантують громадянам доступ до адміністративних послуг онлайн, сприяючи прозорості та зручності державного управління. По-друге, важливим аспектом є захист персональних даних, що реалізується у контексті наближення українського законодавства до вимог GDPR ЄС, завдяки чому формується система гарантій приватності та контролю над власною інформацією. По-третє, цифрові права виявляються і у можливості реалізації свободи вираження поглядів та асоціацій онлайн – від участі у публічних дискусіях у соціальних мережах до використання електронних інструментів демократії (електронні петиції, громадські обговорення тощо).

Цифрові права громадян в Україні прямо чи опосередковано врегульовані та гарантовані низкою основних законодавчих актів. Передусім це Конституція України, яка закріплює ключові гарантії: у ст. 31 проголошується таємниця листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції; у ст. 32 гарантується право на недоторканність особистого і сімейного життя, а також заборона збирання, зберігання та поширення конфіденційної інформації без згоди особи; у ст. 34 закріплюється свобода думки і слова, а також право на збір, зберігання, використання та поширення інформації [1].

Закон України «Про інформацію» [8] визначає права громадян на доступ до інформації, її захист від неправомірного використання, а також порядок поширення інформації в суспільстві, включно з використанням електронних засобів. Важливим є і Закон «Про захист персональних даних» [9], який закріплює право кожної особи на недоторканність персональних даних та встановлює механізми їх охорони, зокрема в цифровому середовищі.

Правові гарантії використання електронних документів забезпечує Закон України «Про електронні документи та електронний документообіг» [10], який прирівнює юридичну силу електронного документа до паперового. У свою чергу Закон «Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги» [11] регламентує застосування електронного підпису, печаток, засобів автентифікації, що формує основу для безпечного цифрового середовища.

Закон «Про електронні комунікації» [12] гарантує права користувачів у сфері електронних комунікацій, включно із правом на захист персональних даних та конфіденційність спілкування. Своєю чергою, Закон «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» [13] визначає правові й організаційні основи захисту національного кіберпростору, регулює права і свободи

громадян у сфері кібербезпеки та передбачає взаємодію держави й приватного сектору у протидії кіберзагрозам.

Окремо слід згадати Закон «Про доступ до публічної інформації» [14], який гарантує кожному право на отримання інформації від органів влади, у тому числі в електронному форматі. Важливу роль у сфері захисту цифрових прав відіграють також положення Кримінального кодексу України [15], де ст. 361–363 встановлюють відповідальність за несанкціоноване втручання у роботу комп'ютерних систем, доступ до інформації чи поширення шкідливого програмного забезпечення. Нарешті, Цивільний кодекс України [16], зокрема статті 270, 271, 307 і 308, закріплює право на особисту недоторканність, захист приватного життя та контроль за використанням зображення й інформації про особу. У сукупності ці акти створюють цілісну основу для правового захисту цифрових прав в Україні, водночас забезпечуючи поступову гармонізацію національного законодавства з європейськими стандартами, такими як GDPR, директиви щодо електронних комунікацій та регулювання у сфері кібербезпеки.

Разом із тим сучасні дослідники наголошують [17], що відсутність належного правового врегулювання окремих аспектів цифрових прав і механізмів їх захисту актуалізувала потребу розглядати їх як рівнозначні традиційним правам людини. Це особливо відчутно під час воєнного стану, коли обмеження торкаються не лише класичних прав, а й нових – цифрових. Йдеться про випадки блокування соціальних мереж і платформ, зниження якості інтернет-зв'язку, цензуру контенту, незаконне збирання даних, кібератаки на інформаційну інфраструктуру чи переслідування за висловлювання онлайн.

У контексті вищезазначеного, вважаємо за необхідне наголосити, що сучасна модель захисту цифрових прав в Україні має як сильні, так і слабкі сторони.

До сильних сторін варто віднести, по-перше, наявність конституційних гарантій: базові цифрові права – право на приватність, свободу вираження поглядів, доступ до інформації – закріплені у ст. 31–34 Конституції України, що забезпечує їм найвищий рівень правового захисту. По-друге, системність законодавчого регулювання, яка підкріплена низкою спеціальних законів, що комплексно охоплюють сферу цифрових відносин. По-третє, важливою перевагою є євроінтеграційний вектор, адже українське право орієнтується на поступове наближення до стандартів ЄС, зокрема до GDPR у сфері захисту персональних даних. По-четверте, значення має наявність механізмів юридичної відповідальності: положення Кримінального кодексу передбачають санкції за кіберзлочини, що підвищує рівень реального захисту цифрових прав. Нарешті, до сильних сторін слід віднести розвиток цифрової інфраструктури, зокрема функціонування порталу «Дія» та системи електронного врядування, які демонструють прагнення України інтегрувати європейські практики управління.

Водночас слабкі сторони залишаються значним викликом. Передусім це формальний характер імплементації норм: чимало положень існують на папері, проте їх ефективне застосування на практиці є недостатнім. Другою проблемою є залежність контролюючих інституцій у сфері захисту персональних даних і кібербезпеки від політичної кон'юнктури, що знижує їхню незалежність. Також вагомим бар'єром виступає низький рівень правової культури населення, коли більшість громадян не обізнані щодо своїх цифрових прав та механізмів їхнього захисту. Своєю чергою, технічні ресурси державних і приватних структур у сфері кіберзахисту ще не досягають європейських стандартів, що створює додаткові вразливості. Нарешті, умови воєнного стану породжують особливий виклик: з одного боку, обмеження цифрових прав може бути необхідним для захисту національної безпеки, а з іншого – виникає ризик їх надмірного обмеження, що становить загрозу демократичним цінностям.

Тому, нинішня система захисту цифрових прав в Україні водночас демонструє позитивні тенденції євроінтеграції та модернізації, але потребує посилення практичної реалізації законодавчих норм, підвищення незалежності інституцій, формування правової культури та збалансованого підходу в умовах кризових викликів.

Висновки. Отже, права людини, зокрема цифрові, є фундаментом правової держави та визначають межі діяльності влади. У сучасних умовах найбільш продуктивним для України є поєднання легістського підходу, що гарантує юридичний захист, та етичного, який формує гуманістичну основу правової культури.

Розвиток концепції прав людини засвідчує еволюцію від громадянських і політичних прав до економічних, соціальних, культурних та колективних. Сьогодні актуалізується четверте покоління – цифрові права, які забезпечують гідність, свободу й безпеку людини у віртуальному просторі.

В Україні створена нормативна база їх захисту (Конституція, закони про інформацію, захист персональних даних, електронні документи, комунікації, кібербезпеку, а також кримінальне й цивільне законодавство). Проте досвід воєнного стану показує їхню вразливість через обмеження доступу до Інтернету, цензуру чи кібератаки.

Сильними сторонами є конституційні гарантії, системність законодавства, євроінтеграційний курс, механізми юридичної відповідальності та розвиток цифрової інфраструктури. Серед слабких – формалізм у правозастосуванні, залежність інституцій, низька правова культура громадян та недостатній рівень кіберзахисту.

Тому, цифрові права є показником рівня демократичності держави та її здатності реагувати на виклики цифрової доби. Для України пріоритетом є не лише вдосконалення правової бази, а й забезпечення реальної дії цифрових прав, підвищення правової культури та формування збалансованої моделі поєднання свободи й безпеки.

Список використаних джерел:

1. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/ 96-ВР // Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141. DOI: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text.

2. Рабінович П. М. Права людини і громадянина: навч. посіб. / П. М. Рабінович, М. І. Хавронюк. К.: Атіка, 2004. 464 с.

3. Цебенко С. Б. Поняття прав людини: підходи до розуміння. DOI: http://journals-lute.lviv.ua/index.php/visnyk-law/article/view/162/149.

4. Скакун О. Ф. Теорія держави і права: підруч. / О. Ф. Скакун; пер. з рос. Х.: Консум, 2001. 656 с.

5. Аврамова О. Четверте покоління прав людини: постановка проблеми *Право України.* 2010. № 2. С. 101-107.

6. Братасюк О.Б., Ментух Н.Ф. Поняття та класифікація цифрових прав в Україні. Юридичний науковий електронний журнал. 2021. № 10. С. 58-61.

7. Гололобова Є., Міна А. Цифрові права українців або Декларація цифрових прав людини. DOI: https://www.businesslaw.org.ua/digital-rights-t/.

8. Про інформацію : Закон України. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1992, № 48, ст.650. DOI: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text.

9. Про захист персональних даних : Закон України. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2010, № 34, ст. 481. DOI: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17#Text.

10. Про електронні документи та електронний документообіг : Закон України. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2003, № 36, ст.275. DOI: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/851-15#Text.

11. Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги : Закон України. Відомості Верховної Ради (ВВР), 2017, № 45, ст.400. DOI: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2155-19#Text.

12. Про електронні комунікації : Закон України. DOI: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1089-20#Text.

13. Про основні засади забезпечення кібербезпеки України : Закон України. Відомості Верховної Ради (ВВР), 2017, № 45, ст.403. DOI: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2163-19#Text.

14. Про доступ до публічної інформації : Закон України. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2011, № 32, ст. 314. DOI: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17#Text.

15. Кримінальний кодекс України : Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2001, № 25-26, ст.131. DOI: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text.

16. Цивільний кодекс України : Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2003, №№ 40-44, ст.356. DOI: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text.

17. Бочковой В.А., Бааджи Н.А. Обмеження цифрових прав людини в умовах сучасних правових викликів. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО.* Випуск 84/4. 2024С. 228-233. DOI: https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2024/09/33-3.pdf.

Дата першого надходження рукопису до видання: 21.07.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 25.08.2025
Дата публікації: 29.09.2025

УДК 340
DOI https://doi.org/10.32844/2618-1258.2025.3.2

БІЛОУС В.В.

ПРАВА ЛЮДИНИ У ПАРТІЙНИХ ПРОГРАМАХ УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ СИЛ КІНЦЯ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ

HUMAN RIGHTS IN THE PARTY PROGRAMS OF UKRAINIAN POLITICAL FORCES OF THE LATE 19TH – EARLY 20TH CENTURIES: A HISTORICAL AND LEGAL ANALYSIS

Статтю присвячено комплексному історико-правовому аналізу правозахисних положень у програмних документах українських політичних сил кінця XIX – початку XX ст. Розглянуто зміст та ідейне підґрунтя прав людини в контексті національного руху, з урахуванням подвійного імперського (Австро-Угорщина та Російська імперія) та загальноєвропейського правового впливу. Обґрунтовано, що права людини в партійних програмах виступали не лише декларативними гаслами, а й стратегічними орієнтирами, інтегрованими в державотворчі проєкти та концепції модернізації суспільства.

Визначено, що громадянські та політичні свободи, зокрема свобода слова, друку, віросповідання, зібрань, рівність перед законом, недоторканність особи та житла, органічно поєднувалися із соціально-економічними правами – правом на працю, освіту, соціальне забезпечення, обмеження робочого дня, захист трудових прав. Показано, що український контекст вирізнявся поєднанням індивідуальних прав з колективними правами нації: культурною та мовною автономією, пропорційним представництвом, захистом національної ідентичності.

Аналіз проведено на прикладі програм Русько-української радикальної партії, Української національно-демократичної партії, Української соціал-демократичної партії, Української демократичної партії та Української радикальної партії. Встановлено, що ідейні відмінності між ліберально-демократичним, соціал-демократичним і національно-демократичним напрямами зумовлювали різні пріоритети у правозахисній сфері, але всі вони визнавали права людини невід'ємною умовою легітимності влади та невід'ємним елементом майбутньої української державності.

Доведено, що правозахисні положення партійних програм безпосередньо вплинули на зміст конституційних актів періоду визвольних змагань 1917–1921 рр. – Конституції УНР 1918 р. та Тимчасового Основного Закону ЗУНР 1918 р. Вони заклали основи національної правової традиції, яка збереглася у міжвоєнний період і продовжує відігравати роль у сучасному правотворенні України. Зроблено висновок, що історичний досвід українських політичних партій у формулюванні правозахисних концепцій має важливе значення для розвитку демократичної правової держави та інтеграції України в європейський правовий простір.

Ключові слова: *права людини, політичні партії, історико-правовий аналіз, український національний рух, громадянські свободи, соціально-економічні права, правова традиція, конституційне нормотворення.*

The article is devoted to a comprehensive historical and legal analysis of human rights provisions in the programmatic documents of Ukrainian political forces of the late 19th – early 20th centuries. It examines the content and ideological foundations of human rights in the context of the national movement, taking into account the dual imperial (Austro-Hungarian and Russian Empire) and broader European legal influences. It is substantiated that human rights in party programs were not merely declarative

© БІЛОУС В.В. – здобувач кафедри права імені академіка УАН о. Івана Луцького (ЗВО «Університет Короля Данила») https://orcid.org/0009-0000-4438-4710
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

slogans but also strategic guidelines integrated into state-building projects and concepts of societal modernization.

It is determined that civil and political freedoms, in particular freedom of speech, press, religion, assembly, equality before the law, inviolability of the person and home, were organically combined with socio-economic rights – the right to work, education, social security, limitation of the working day, and protection of labor rights. It is shown that the Ukrainian context was distinguished by the combination of individual rights with the collective rights of the nation: cultural and linguistic autonomy, proportional representation, and the protection of national identity.

The analysis is carried out on the example of the programs of the Ruthenian-Ukrainian Radical Party, the Ukrainian National Democratic Party, the Ukrainian Social Democratic Party, the Ukrainian Democratic Party, and the Ukrainian Radical Party. It is established that the ideological differences between the liberal-democratic, social-democratic, and national-democratic directions determined different priorities in the field of human rights protection, but all of them recognized human rights as an essential condition for the legitimacy of power and as an integral element of the future Ukrainian statehood.

It is proven that the human rights provisions of party programs directly influenced the content of the constitutional acts of the period of the national liberation struggles of 1917–1921 – the Constitution of the Ukrainian People's Republic of 1918 and the Provisional Basic Law of the West Ukrainian People's Republic of 1918. They laid the foundations of the national legal tradition, which persisted during the interwar period and continues to play a role in contemporary Ukrainian law-making. It is concluded that the historical experience of Ukrainian political parties in formulating human rights concepts is of great importance for the development of a democratic rule-of-law state and the integration of Ukraine into the European legal space.

Key words: *human rights, political parties, historical and legal analysis, Ukrainian national movement, civil liberties, socio-economic rights, legal tradition, constitutional law-making.*

Постановка проблеми. Кінець XIX – початок XX ст. став етапом інтенсивного розвитку українського національного руху, у якому політичні партії відігравали провідну роль як організатори та носії ідей модерної державності. Одним із ключових елементів їхніх програм були положення, що стосувалися прав і свобод людини, які відображали як вплив західноєвропейського конституціоналізму, так і власні правові традиції українського суспільства. Проблема прав людини в партійних програмах цього періоду досі залишається недостатньо комплексно вивченою, адже значна увага дослідників зосереджувалася на питаннях державного устрою, автономії та федералізму, тоді як правозахисний аспект часто розглядався фрагментарно. Історико-правовий аналіз цього питання дозволяє виявити не лише програмні декларації, а й глибинні концептуальні засади, що визначали бачення українськими політичними силами правового статусу особи.

Важливість дослідження зумовлена тим, що у період імперського правопорядку Австро-Угорщини та Російської імперії українські політичні партії діяли в умовах обмежень політичних свобод, цензури та нерівноправного становища українців. У цих обставинах звернення до прав людини мало як стратегічне, так і тактичне значення: воно виконувало мобілізаційну функцію для національного руху та слугувало основою для формування державотворчих проєктів. Партійні програми фіксували вимоги щодо свободи слова, друку, віросповідання, зібрань, забезпечення рівності перед законом, захисту прав національних меншин, що свідчить про прагнення інтегрувати європейські стандарти прав і свобод у майбутній український державний лад.

Наукова актуальність досліджуваної нами проблеми підсилюється тим, що права людини, закріплені у програмних документах кінця XIX – початку XX ст., стали концептуальною основою конституційних актів періоду визвольних змагань 1917–1921 рр., зокрема Конституції УНР 1918 р. та законодавства ЗУНР. Їхнє дослідження дозволяє простежити безперервність розвитку правозахисної ідеї в українській політико-правовій думці. Крім того, аналіз цього історичного досвіду має прикладне значення для сучасного правотворення, оскільки окреслює витоки демократичних цінностей, що нині лежать в основі Конституції України та міжнародних зобов'язань держави у сфері прав людини. Таким чином, вивчення прав людини в партійних програмах українських політичних сил кінця XIX – початку XX ст. є важливим для розуміння процесів становлення національної правової культури, інтеграції у європейський правовий простір та забезпечення тяглості конституційно-правової традиції.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Теоретичною основою дослідження стали публікації українських вчених Н.Григорук, В.Довганича, Л.Ілина, І.Криховецького, А.Кудряченка, А.Костирі, Р.Підлипного, С.Чмир, В.Яремчука та ін.

Постановка завдання. Мета дослідження полягає у комплексному історико-правовому аналізі змісту та концептуальних засад прав людини, відображених у програмних документах українських політичних сил кінця XIX – початку XX ст., з виявленням їхніх джерел, ідейних впливів та ступеня адаптації до національних умов, а також у визначенні значення цих положень для розвитку української правової думки та формування державотворчих проєктів періоду визвольних змагань 1917–1921 рр.

Виклад основного матеріалу. Кінець XIX – початок XX ст. став періодом глибоких соціально-політичних трансформацій, які кардинально змінили політичний ландшафт Європи та визначили нові пріоритети національних рухів, зокрема українського. В умовах індустріалізації, урбанізації та зростання ролі масової політики дедалі більше значення набувала проблема правового статусу особи, її гарантій та можливостей участі в політичному процесі. Ідея прав людини виходила за межі суто юридичної концепції, перетворюючись на універсальний критерій легітимності влади та ключовий орієнтир для модернізаційних процесів.

Для українського суспільства, розділеного між Австро-Угорською та Російською імперією, значення ідеї прав людини посилювалося подвійним тиском. З одного боку, в Австро-Угорщині, попри існування парламентських інституцій та дії конституції 1867 р., українське населення Галичини, Буковини та Закарпаття відчувало політичну та культурну нерівність у порівнянні з панівними націями. З іншого боку, у Російській імперії, до революції 1905–1907 рр., зберігався абсолютний монархічний лад із жорсткими обмеженнями політичних свобод, цензурою та відсутністю парламентського представництва. В обох імперіях українці стикалися з обмеженнями свободи слова, друку, віросповідання, об'єднань, що обумовлювало актуальність боротьби за їхнє закріплення у правовій формі.

Ідея прав людини для українських політичних сил цього часу виконувала кілька ключових функцій. По-перше, вона слугувала засобом мобілізації національного руху, об'єднуючи різні верстви суспільства навколо вимог політичної рівності та соціальної справедливості. По-друге, права людини ставали індикатором європейської інтегрованості українського руху, адже їх формулювання часто спиралося на зразки французької Декларації прав людини і громадянина 1789 р., австрійського конституційного законодавства та німецьких соціал-демократичних програм [8, с. 332]. По-третє, вони створювали концептуальне підґрунтя для майбутніх державотворчих моделей, зокрема через поєднання громадянських, політичних і соціально-економічних прав у єдиній системі.

Особливого значення ідея прав людини набувала у контексті національного самовизначення. Для українських партій кінця XIX – початку XX ст. захист індивідуальних свобод органічно поєднувався з правами нації як колективного суб'єкта політичного процесу. Права людини в їхніх програмах трактувалися не ізольовано, а як складова ширшої концепції прав народів, що передбачала можливість культурної автономії, використання рідної мови в освіті та судочинстві, гарантії політичного представництва.

Соціально-економічний вимір прав людини також був надзвичайно актуальним у цей період. Прискорені темпи індустріалізації, поява нових робітничих мас і загострення соціальних суперечностей зумовили включення до партійних програм вимог про обмеження робочого дня, запровадження соціального страхування, забезпечення права на працю, освіту та гідний рівень життя.

Не менш важливим було й те, що ідея прав людини виступала спільним знаменником для різних ідеологічних напрямів – від ліберально-демократичних до соціалістичних та націонал-демократичних. Попри ідейні розбіжності, усі ці політичні сили визнавали необхідність закріплення базових прав і свобод у конституційному устрої майбутньої української держави. Це створювало основу для міжпартійного консенсусу з ключових питань демократичного розвитку.

Одночасно, конкретизуючи зміст ідей прав людини в програмних документах українських партій, слід конкретизувати умови в яких в яких відбувалося формування партій та їх програм. Насамперед, слід звернути увагу на комплекс соціально-політичних та правових умов, визначених як імперським так і європейським контекстом. Українські землі в цей період були поділені між двома державними утвореннями з різними політичними системами та правовими режимами. Відмінності в конституційних засадах, рівні політичної свободи, механізмах представництва та гарантіях прав і свобод безпосередньо впливали на зміст і пріоритети партійних програм.

В Австро-Угорщині українське населення Галичини, Буковини та Закарпаття перебувало в умовах конституційної монархії, де діяли норми конституції 1867 р., які проголошували певний

обсяг громадянських прав: свободу друку, зборів, віросповідання, рівність громадян перед законом [3, с. 17]. Наявність парламенту (Райхсрату) та крайових сеймів створювала легальні канали політичної участі, якими могли користуватися й українські депутати. Однак формальна рівність не усувала фактичних обмежень, зумовлених національною та соціальною нерівністю, а також виборчими цензами, що значно обмежували представництво українців. Ці обставини сприяли тому, що партійні програми в Галичині та Буковині містили як вимоги збереження та розширення існуючих прав, так і пропозиції нових правових механізмів для забезпечення політичної рівноправності, зокрема загального виборчого права та пропорційного представництва національностей [7].

У Російській імперії, на відміну від Австро-Угорщини, до революційних подій 1905–1907 рр. панував абсолютний монархічний лад, а політичні партії діяли фактично поза законом. Цензура, відсутність свободи слова, друку, зборів, профспілок, а також переслідування за політичну діяльність визначали особливості партійної діяльності в Наддніпрянській Україні. Відтак, правозахисні положення партійних програм мали переважно декларативний характер, формулюючи вимоги до фундаментальної перебудови державного устрою, запровадження парламенту, конституції та основоположних прав і свобод громадян. Лише після маніфесту 17 жовтня 1905 р., який частково лібералізував політичний режим, відкрилися можливості для легалізації партійної діяльності та внесення правозахисної проблематики у публічний політичний дискурс [12, с. 10].

Правовий контекст формування партійних програм українських політичних сил визначався не лише національними умовами, а й загальноєвропейськими тенденціями. У другій половині XIX ст. в Європі сформувалися нові підходи до розуміння прав людини, що поєднували класичні ліберальні свободи з соціально-економічними правами, обумовленими розвитком індустріалізації та робітничого руху. Поширення ідей соціал-демократії, вплив програм Ерфурта (1891) та Готи (1875) [13] сприяли включенню до українських партійних програм положень про право на працю, обмеження робочого дня, соціальне страхування, безкоштовну освіту [4].

Важливим чинником була також рецепція європейських конституційних моделей. Французька Декларація прав людини і громадянина 1789 р. та Бельгійська конституція 1831 р. стали зразками для формулювання вимог про рівність перед законом, свободу слова, друку, віросповідання, свободу об'єднань. Британська концепція rule of law вплинула на українські партії через вимоги забезпечення незалежності судової влади та запровадження системи стримувань і противаг. Австрійський досвід Rechtsstaat підкріплював ідею правової держави, де гарантії прав і свобод закріплюються конституційно та підлягають судовому захисту.

Соціально-політичний контекст формування правозахисних положень у партійних програмах визначався також розвитком національного руху та боротьбою за культурну і мовну автономію. Для українських політичних партій права людини не обмежувалися лише індивідуальними свободами, вони охоплювали і колективні права нації: право на освіту рідною мовою, використання української мови в адміністрації та судочинстві, захист національної культури. У цьому аспекті відчутний вплив ідей національного самовизначення, сформульованих у працях М. Драгоманова, який підкреслював взаємозалежність прав людини та прав народів.

Важливою особливістю стало те, що партійні програми часто поєднували універсальні права людини з конкретними вимогами, зумовленими соціально-економічною структурою українського суспільства. У індустріалізованій та аграрній Наддніпрянщині акцент робився на правах робітників, а також земельних правах і свободі селян, у аграрній Галичині – на правах селян. Отже, правозахисні положення відображали не лише ідеологічні настанови партій, а й соціально-класову базу, яку вони представляли.

Отже, соціально-політичний та правовий контекст кінця XIX – початку XX ст. створював унікальні умови для формування правозахисних положень у програмних засадах українських політичних партій. Поєднання імперських обмежень, європейських демократичних впливів, соціально-економічних реалій та національно-визвольних прагнень обумовлювало багатовимірність концепції прав людини в українському політичному дискурсі. Це забезпечувало їй не лише декларативний, а й стратегічний характер, що проявився у пізнішому конституційному закріпленні під час визвольних змагань 1917–1921 рр.

Якщо конкретизувати зміст прав людини в програмних документах провідних українських політичних сил, варто виокремивши змістовні блоки громадянських, політичних, соціально-економічних та колективних прав.

Так, першою українською політичною партією з чітко визначеною програмою стала Руська-українська радикальна партія (РУРП), заснована 1890 р. Програма партії вимагала запровадження загального, рівного, прямого і таємного виборчого права для всіх громадян незалежно від майнового

цензу та статі, що було радикальним кроком у порівнянні з австрійським виборчим законодавством того часу [9]. Особливе місце займали вимоги щодо свободи друку, зборів і об'єднань, ліквідації цензури, що узгоджувалося з австрійськими Основними законами 1867 р., але передбачало значно ширше тлумачення цих прав. РУРП акцентувала і на соціально-економічних правах: праві на працю, захисті робітників, обмеженні робочого дня до 8 годин, запровадженні соціального страхування [9].

Іншою партією Галичини, яка інтегрувала у свої програмні положення широкий спектр громадянських і політичних прав, особливо наголошуючи на автономних правах національних спільнот у складі федеративної держави була заснована 1899 р. Українська національно-демократична партія (УНДП). Серед основних вимог – гарантія рівноправності громадян незалежно від національності, свобода віросповідання, захист культурних прав, зокрема права на освіту рідною мовою [6, с. 18]. Партія розглядала права людини у нерозривному зв'язку з правами нації, вважаючи, що реалізація індивідуальних свобод неможлива без гарантій колективного самовизначення.

Українська соціал-демократична партія (УСДП), створена 1899 р., відображала у своїх програмних засадах вплив австрійської та німецької соціал-демократії. Поряд із вимогами політичних свобод, зокрема свободи слова, друку, зібрань, рівного виборчого права, партія включала до своєї програми широкий перелік соціально-економічних прав: право на працю, справедливу оплату, обмеження робочого дня, безкоштовну освіту, медичне забезпечення. УСДП розглядала права людини як засіб не лише політичного, а й соціального визволення, наголошуючи на необхідності ліквідації економічної експлуатації як умови для реального здійснення прав і свобод [2, с. 79].

Якщо говорити про українські політичні партії Наддніпрянщини, то їх було в декілька разів більше як в Галичині, але масштабністю в плані впливу на суспільну думку було декілька. Насамперед варто говорити про Українську демократичну партію (УДП), що виникла 1904 р. У програмі УДП акцентувалася увага на запровадженні парламентського ладу, конституції та системи поділу влади. Вимоги щодо прав людини включали свободу слова, друку, зборів, віросповідання, скасування станових обмежень, рівність перед законом, недоторканність особи та житла [10, с. 81]. Партія виступала за впровадження загального виборчого права та участі громадян у місцевому самоврядуванні, що мало стати запорукою демократичного контролю над владою.

Схожі ідеї були в програмі Української радикальної партії (УРП), що діяла з 1904 р., і виступала за поєднання демократичних свобод із соціально-економічними положеннями: право на землю для селян, справедливу орендну плату, регулювання робочого часу, соціальний захист робітників. Програма УРП підкреслювала необхідність рівноправності всіх націй імперії, право на використання рідної мови в адміністрації, освіті, судочинстві [1].

Назагал, реалізацію ідеї прав людини в програмах українських політичних партій, можна звести до трьох ключових закономірностей. По-перше, у всіх партійних програмах права людини виступали не ізольованою категорією, а складовою ширшого політичного проєкту – модернізації суспільства, досягнення національної автономії чи незалежності, соціального визволення. По-друге, правозахисні положення мали різний ступінь конкретизації: від загальних декларацій про свободу слова чи рівність до детальних вимог щодо змін у виборчому законодавстві, створення незалежного судочинства, впровадження соціального страхування. По-третє, у програмах галицьких партій правозахисна проблематика була більш розвинутою інституційно завдяки наявності парламентської практики в Австро-Угорщині, тоді як у Наддніпрянщині – більш декларативною і спрямованою на радикальну зміну політичного режиму.

Важливо зауважити, що правозахисні положення, сформульовані у програмних документах українських політичних партій кінця XIX – початку XX ст., мали не лише декларативний чи пропагандистський характер, а й виконували функцію інтелектуального та концептуального підґрунтя для державотворчих процесів. Їхня значущість проявилася у кількох взаємопов'язаних площинах: у прямому впливі на конституційне нормотворення періоду визвольних змагань 1917–1921 рр., у формуванні національної правової традиції та у визначенні пріоритетів української політико-правової думки на подальші десятиліття.

Для прикладу, програма Української демократичної партії, яка ще до революційних подій 1917 р. вимагала запровадження парламентського ладу, конституційних гарантій прав і свобод, рівності перед законом та незалежного судочинства, знайшла своє відображення у Статуті про державний устрій, права і вільності УНР (Конституція УНР) від 29 квітня 1918 р. Цей основний закон прямо закріплював, що «вся влада в Українській Народній Республіці походить від народу», і містив окремий розділ «Права громадян УНР», де проголошувалися свобода слова, друку, віросповідання, зібрань, об'єднань, страйків, недоторканність особи й житла, рівність усіх громадян без огляду на походження, національність чи віросповідання [5].

Особливо показовим є те, що Конституція УНР поєднувала громадянські й політичні права з соціально-економічними гарантіями, закріплюючи право на працю, відпочинок, освіту, соціальне забезпечення. Це свідчило про рецепцію положень соціал-демократичного характеру, притаманних програмам РУРП, УСДП та УРП.

Аналогічно і Тимчасовий Основний Закон ЗУНР від 13 листопада 1918 р. також увібрав у себе низку положень, сформульованих українськими політичними партіями Галичини. В ньому визнавався український народ єдиним джерелом державної влади, гарантувалися свобода слова, друку, віровизнання, зборів, страйків та об'єднань, рівність усіх громадян перед законом [11]. У галузі колективних прав особливе місце займала гарантія рівноправності національних меншин, що відповідало настановам УНДП та її концепції культурно-національної автономії.

ЗУНР зберігала і розвивала парламентську традицію, закладену в Австро-Угорщині, адаптуючи її до українського державотворчого контексту. Цей досвід був важливим елементом еволюції національної правової думки, оскільки показував можливість органічного поєднання демократичних стандартів з умовами національної державності.

Назагал, інтеграція положень про права людини у програмні документи політичних партій кінця XIX – початку XX ст. заклала підвалини для утвердження правозахисної парадигми в українській політико-правовій думці. Вона передбачала розуміння прав людини як не лише індивідуальних свобод, а й соціальних, економічних та культурних можливостей, а також колективних прав націй. Цей підхід був суттєво ширшим за класичну ліберальну модель і відображав потреби суспільства, що перебувало у стані національного відродження та соціальної модернізації.

Партійні програми фактично виступали лабораторією, в якій відбувалося осмислення і кодифікація прав людини в українському контексті. Вони містили як універсальні стандарти, так і адаптовані до національних умов положення, що згодом вплинули на формулювання сучасних конституційних норм.

Історичний досвід українських політичних партій кінця XIX – початку XX ст. у формулюванні правозахисних положень зберігає свою актуальність для сучасного українського правотворення. По-перше, він демонструє, що права людини були усвідомлені як фундамент державності задовго до набуття незалежності, і їх закріплення в конституційному ладі розглядалося як умова легітимності влади. По-друге, він свідчить про глибоку вкоріненість ідей поєднання індивідуальних та колективних прав, що має особливе значення у сучасному контексті захисту прав національних меншин та культурної ідентичності. По-третє, він підтверджує, що соціально-економічні права, нарівні з громадянськими і політичними, були інтегровані в українське бачення прав людини, що узгоджується з сучасними міжнародними стандартами, закріпленими у Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права (1966 р.).

Висновки. Партійні програми українських політичних сил кінця XIX – початку XX ст. засвідчують високий рівень інтеграції ідей прав людини у національний політико-правовий дискурс, що поєднував європейські стандарти з потребами українського суспільства. У різних ідеологічних напрямах – ліберально-демократичному, соціал-демократичному, національно-демократичному – права людини трактувалися як базова умова легітимності влади та невід'ємний елемент майбутньої державності. Громадянські та політичні свободи – свобода слова, друку, віросповідання, зібрань, рівність перед законом – органічно доповнювалися соціально-економічними правами, такими як право на працю, освіту, соціальне забезпечення. Особливістю українського контексту було поєднання індивідуальних прав із колективними правами нації, що передбачало культурну та мовну автономію, пропорційне представництво й захист національної ідентичності.

Список використаних джерел:

1. Григорук Н. Українська демократична партія і Українська радикальна партія: утворення, програми та об'єднання. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Hryhoruk_Nataliia/Ukrainska_demokratychna_partiia_i_Ukrainska_radykalna_partiia_utvorennia_prohramy_ta_obiednannia.pdf

2. Довганич В.А. Ідеологія соціал-демократичного спрямування та етапи її трансформації у правовій свідомості галичан кінця XIX – початку XX ст. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького: Журнал. Серія Право*. №5(17), 2018. С. 78-83.

3. Ілин Л.М. Ідея «соборності» в державотворчих концепціях Галичини XIX–початку XX ст. Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. Серія: Право. 2019. Вип. 8. С. 15-21.

4. Історія держави і права зарубіжних країн: підручник / за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. М. Бандурки ; [Бандурка О. М., Швець Д. В., Бурдін М. Ю., Головко О. М., та ін. ; вступ. слово О. М. Бандурки]. Харків : Майдан, 2020. 618 с.

5. Конституція Української Народньої Республіки (Статут про державний устрій, права і вільності УНР). Офіційний портах Верховної ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0002300-18#Text

6. Криховецький. І. З. (2020). Сеймова та парламентська діяльність українців як чинник структуризації політичного руху Галичини на межі XIX-XX ст. *Юридична наука*. Вип. 1(5(107). С. 16–23. URL: https://doi.org/10.32844/2222-5374-2020-107-5-1.02

7. Кудряченко А. І., Калінічева Г.І., Костиря А.А. Політична історія України XX століття: Підручн. для студ. вищ. навч. закл. К.: МАУП, 2006. 696 с.

8. Підлипний Р.О. Ліберально-демократична концепція прав людини у правовій думці Галичини кінця XIX – початку XX ст. *Часопис Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького*. Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького, 2015. Вип. 11. С. 331-335.

9. Програма Русько-української радикальної партії. *Народ*. Рік І. Ч. 20. 15 жовтня 1890. С. 301-303. URL: https://www.ditext.com/pavlyk/radical.html

10. Чмир С.Г. Українська демократично-радикальна партія: організаційний устрій, чисельність, соціальний склад (1905 – 1908 роки). *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. Запоріжжя: ЗЮІ, 1999. Вип. VI. С. 76-89. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Chmyr_Svitlana/Ukrainska_demokratychno-radykalna_partiia_orhanizatsiinyi_ustrii_chyselnist_sotsialnyi_sklad_1905-19.pdf

11. Тимчасовий основний закон про державну самостійність українських земель бувшої австро-угорської монархії, ухвалений Українською Національною Радою на засіданню 13 падолиста 1918. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0009300-18#Text

12. Яремчук В. Українські політичні партії Наддніпрянської України і І та ІІ Державні Думи: перший досвід парламентаризму. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2010. Вип. 4. С. 7-23.

13. The Gotha and Erfurt Programs. URL: https://history.hanover.edu/courses/excerpts/111gotha.html

Дата першого надходження рукопису до видання: 22.07.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 26.08.2025
Дата публікації: 29.09.2025.

УДК 340
DOI https://doi.org/10.32844/2618-1258.2025.3.3

БОЛЮБАШ А.Р.

МОДЕЛІ РЕФОРМУВАННЯ ФУНКЦІЙ ДЕРЖАВИ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ УКРАЇНСЬКОГО І ЄВРОПЕЙСЬКОГО ДОСВІДУ

MODELS OF STATE FUNCTION REFORM: A COMPARATIVE ANALYSIS OF UKRAINIAN AND EUROPEAN EXPERIENCE

Мета. Метою статті є здійснення комплексного порівняльно-правового аналізу моделей реформування функцій держави з урахуванням українського та європейського досвіду, а також визначення стратегічних напрямів адаптації ефективних європейських практик у національному контексті. У центрі уваги перебуває критичне осмислення трансформації функціонального профілю держави як індикатора її здатності відповідати сучасним викликам, а саме соціальним, гуманітарним, цифровим і управлінським. Стаття покликана обґрунтувати необхідність оновлення нормативно-інституційної основи функціонування держави в Україні шляхом гармонізації з кращими міжнародними стандартами врядування. **Методика.** Методологічна база дослідження ґрунтується на комплексному осмисленні й систематизації актуального теоретико-правового матеріалу, що дало змогу сформулювати обґрунтовані наукові висновки та розробити прикладні рекомендації. У процесі дослідження застосовано сукупність методів наукового пізнання, серед яких загальнонаукові методи (аналіз, синтез), а також спеціальні юридичні засоби, а саме порівняльно-правовий, нормативно-правовий, інституціональний та прогностичний методи, які забезпечили багатогранність і глибину дослідницького підходу в контексті міждисциплінарного аналізу. **Результати**. У результаті дослідження встановлено, що ефективне реформування функцій держави в сучасних умовах потребує комплексного перегляду їх нормативного змісту, інституційної реалізації та взаємодії з громадянським суспільством. Виявлено, що українська модель функціонування держави демонструє тенденції до фрагментарності, слабкої координації між органами влади та нестачі концептуального переосмислення функціонального призначення держави. Порівняльний аналіз із європейськими підходами (Німеччини, Швеції, Франції) показав доцільність адаптації елементів сервісної, інтегративної та інноваційної моделей до українських умов. Обґрунтовано необхідність оновлення нормативної бази, інституційного зміцнення та цифровізації державного управління як індикаторів нової парадигми функціональної трансформації держави. **Наукова новизна.** Наукова новизна проведеного дослідження полягає в комплексному міждисциплінарному аналізі процесів реформування функцій держави, здійсненому з позицій сучасної теорії держави і права, у поєднанні з порівняльним аналізом європейських моделей державного функціонування. Уперше в українській науковій літературі здійснено спробу синтезувати класичні та інноваційні типології функцій держави (регулятивна, сервісна, партнерська, інноваційна) в єдине аналітичне поле та співвіднести їх із українською державно-правовою практикою. Обґрунтовано необхідність перегляду існуючої парадигми функціонування держави в Україні з урахуванням зарубіжного досвіду, а також викликів глобалізації, політичної фрагментації, цифрового врядування та соціальної дезінтеграції. Запропоновано нове бачення взаємозв'язку між правовою політикою, нормативною конкретизацією функцій і інституційною ефективністю, що дозволяє сформувати концептуальні підвалини для подальших правових реформ. **Практична значимість.** Практична значимість дослідження полягає в можливості засто-

© БОЛЮБАШ А.Р. – здобувач кафедри права імені академіка УАН о. Івана Луцького (ЗВО «Університет Короля Данила»)

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

сування його результатів для удосконалення теоретико-методологічного підґрунтя державної політики реформування функцій держави. Запропоновані висновки та аналітичні моделі можуть бути використані в нормотворчій діяльності, зокрема при підготовці проєктів законодавчих актів, спрямованих на конкретизацію гуманітарної, соціальної та сервісної функцій держави. Результати дослідження також становлять цінність для розробки інституційних стратегій модернізації публічного адміністрування, підвищення якості публічних послуг та поглиблення взаємодії між державою і громадянським суспільством. Крім того, матеріали дослідження можуть бути використані в навчальному процесі закладів вищої юридичної освіти для підготовки фахівців нового покоління з розумінням сучасних викликів функціонального оновлення держави.

Ключові слова: *функції держави, нормативна конкретизація, інституційна спроможність, публічне управління, соціальна держава, цифрове врядування, правова політика, європейський досвід.*

Purpose. The purpose of this article is to conduct a comprehensive comparative legal analysis of models for reforming state functions, considering both Ukrainian and European experiences, and to identify strategic directions for adapting effective European practices to the national context. The article focuses on critically understanding the transformation of the functional profile of the state as an indicator of its ability to respond to modern challenges, namely social, humanitarian, digital, and administrative. It aims to substantiate the need to update the normative and institutional foundations of state functioning in Ukraine by harmonizing them with the best international governance standards. **Methodology.** The methodological basis of the study is grounded in a comprehensive understanding and systematization of current theoretical and legal material, which enabled the formulation of well-reasoned scientific conclusions and the development of practical recommendations. The research applies a set of scientific methods, including general scientific methods (analysis, synthesis) and special legal tools, such as the comparative legal method, normative legal analysis, institutional analysis, and forecasting methods, which provided depth and interdisciplinarity to the study. **Results.** The study reveals that effective reform of state functions under modern conditions requires a comprehensive review of their normative content, institutional implementation, and interaction with civil society. It is found that the Ukrainian model of state functioning demonstrates tendencies toward fragmentation, weak coordination among government bodies, and a lack of conceptual rethinking of the state's functional purpose. Comparative analysis with European approaches (Germany, Sweden, France) demonstrates the feasibility of adapting elements of service-oriented, integrative, and innovative models to Ukrainian conditions. The study substantiates the necessity of updating the normative framework, strengthening institutions, and advancing the digitalization of public administration as indicators of a new paradigm of functional transformation of the state. **Scientific novelty.** The scientific novelty of this research lies in the comprehensive interdisciplinary analysis of the processes of reforming state functions from the perspective of modern theory of state and law, combined with a comparative analysis of European models of state functioning. For the first time in Ukrainian academic literature, an attempt has been made to synthesize classical and innovative typologies of state functions (regulatory, service, partnership-based, and innovative) into a unified analytical framework and correlate them with Ukrainian state-legal practice. The study substantiates the need to revise the existing paradigm of state functioning in Ukraine in light of foreign experience and the challenges of globalization, political fragmentation, digital governance, and social disintegration. A new vision is proposed for the relationship between legal policy, normative specification of functions, and institutional effectiveness, which provides conceptual foundations for further legal reforms. **Practical significance.** The practical significance of the study lies in the potential application of its findings for improving the theoretical and methodological foundations of state policy on reforming state functions. The proposed conclusions and analytical models can be used in law-making, particularly in drafting legislative acts aimed at specifying the humanitarian, social, and service functions of the state. The study's findings are also valuable for developing institutional strategies

to modernize public administration, improve the quality of public services, and enhance interaction between the state and civil society. Additionally, the research materials can be utilized in the educational process at institutions of higher legal education for training a new generation of professionals with an understanding of the contemporary challenges of state functional renewal.

Key words: *state functions, normative specification, institutional capacity, public administration, welfare state, digital governance, legal policy, European experience.*

Постановка проблеми. Традиційна модель функціонування держави, яка акцентувала увагу переважно на регулятивній ролі, виявляється недостатньою для ефективного реагування на нові виклики, а саме від цифрової трансформації до зростаючих очікувань громадян щодо якості публічних послуг, соціальної справедливості та інклюзивності. Водночас у нормативно-правовій системі України спостерігається фрагментарність та відсутність цілісної концепції функціональної модернізації держави, що гальмує впровадження інноваційних управлінських підходів і знижує ефективність виконання ключових функцій. Постає необхідність не лише в оновленні змісту функцій держави, а й у переосмисленні їх правової природи, інституційної реалізації та взаємозв'язку з правовою політикою й європейськими стандартами врядування.

Аналіз досліджень і публікацій. У науковій літературі спостерігається тенденція до перегляду класичних уявлень про функції держави в контексті нових соціальних викликів, таких як діджиталізація, зміна структури зайнятості, посилення глобальної міжзалежності та зростання ролі громадянського суспільства. Дослідники наголошують на потребі переходу від вузькорегулятивного підходу до більш гнучких моделей, а саме сервісної, партнерської, інтегративної. Окрему увагу приділяють питанням нормативної конкретизації функцій, інституційної ефективності та ролі правової політики як інструменту стратегічної трансформації. Попри наявність окремих порівняльних аналізів досвіду європейських держав, у вітчизняному правознавстві недостатньо розроблено системне бачення того, яким чином елементи зарубіжних моделей можуть бути адаптовані до українських умов. Це й зумовлює потребу в подальшому комплексному дослідженні цієї теми.

Виклад основного матеріалу дослідження. Варто почати з того, що в теоретико-правовій площині домінує підхід, згідно з яким функції є формами реалізації завдань держави, що відображають як її сутність, так і конкретно-історичні обставини її розвитку. Класичне розуміння функцій ґрунтується на парадигмах ліберальної, соціальної та правової держави, які, незважаючи на відмінності у базових засадах, кожна у свій спосіб окреслює коло пріоритетів державної діяльності.

У межах ліберальної концепції функції держави обмежуються охороною публічного порядку, безпеки, захистом приватної власності та забезпеченням виконання контрактів. Ліберальна держава мінімізує своє втручання в економіку та соціальну сферу, що відповідає ідеї "нічного сторожа". У такому підході функції зводяться до охоронної та правозабезпечувальної.

Правова держава, у свою чергу, ставить у центр забезпечення верховенства права, поділу влади, легітимності та правової відповідальності. Основна функція такої держави забезпечення правової рівності, процедурного порядку, законності, прозорості влади. Функції держави тут тлумачаться через призму правових принципів, а будь-яке втручання має бути обґрунтованим з точки зору правового мандату [3, с. 130-147].

Окрім ідеологічних моделей, функціональний підхід до держави доповнюється типологізацією за логікою здійснення владних впливів. У сучасній науці виділяють кілька функціональних моделей держави: регулятивну, яка зосереджується на встановленні правил і контролі за їх виконанням; сервісну, що фокусується на наданні послуг (адміністративних, освітніх, соціальних); партнерську, яка передбачає активну взаємодію з громадянським суспільством і приватним сектором у виконанні державних завдань; та інноваційну, що акцентує на забезпеченні адаптивності, цифровізації та стійкості державних інституцій до змін.

Ці моделі не є взаємовиключними, однак домінування певної функціональної парадигми зумовлює специфіку побудови державної політики, структури органів влади та механізмів управління. Так, у постіндустріальних суспільствах дедалі більше уваги приділяється не лише захисту та наданню послуг, а й формуванню довіри, інтеграції цінностей і забезпеченню інституційної гнучкості в умовах глобалізації та цифрових викликів [6, с. 210-224].

На нашу думку, для України актуальним є перехід до змішаної функціональної моделі, де правозахисна, сервісна та гуманітарна функції поєднуються в єдиному системному підході,

а механізми їх реалізації відповідають стандартам правової держави та водночас враховують соціальні виклики й потреби національного відновлення. Така інтегративна модель здатна забезпечити не лише формальну ефективність управління, а й аксіологічну легітимність функціонування державної влади [1, с. 341].

Модель функціонування держави в Україні, що поступово еволюціонує від пострадянської до демократично-правової, продовжує демонструвати суперечності між проголошеними принципами та реальною практикою реалізації її функцій.

Однією з ключових проблем залишається фрагментарність законодавчого закріплення функцій держави. На рівні галузевого законодавства функціональні напрями часто формуються ситуативно, під тиском кризових факторів або політичних змін, без належної концептуальної цілісності [10, с. 1-21]. Це стосується, зокрема, гуманітарної функції, яка в умовах війни та соціальної турбулентності має відігравати стратегічну роль у забезпеченні інтеграції внутрішньо переміщених осіб, захисту вразливих категорій, збереженні національної ідентичності. Проте на практиці саме у цій сфері найбільш відчутні інституційні дисфункції, правова невизначеність та ресурсні обмеження.

Соціальна функція держави, яка відповідно до Конституції передбачає створення умов для гідного життя, надання соціальних гарантій та забезпечення рівності, реалізується із суттєвими ускладненнями через брак фінансування, нерівномірність доступу до послуг і слабку адміністративну спроможність. Це актуалізує потребу в розробці довгострокової моделі соціального партнерства, де держава, бізнес і громадянське суспільство взаємодіють у форматі спільної відповідальності [13, с. 23-35].

Ще одним важливим напрямом є регулятивна функція, яка покликана забезпечити сталість правопорядку, передбачуваність дій органів влади та прозорість рішень. У цьому аспекті спостерігається прогрес у частині цифровізації публічного управління, запровадження електронних сервісів і процедур, проте залишається виклик у забезпеченні правової визначеності, подоланні правового нігілізму та утвердженні справжнього верховенства права.

Правова політика, як інтегративний інструмент формування й реалізації функціонального вектора держави, в сучасних умовах потребує глибокого перегляду.

Таким чином, сучасна українська модель функціонування держави перебуває в стадії переходу від інерційного, кризоорієнтованого підходу до цілісного, стратегічного бачення функціональної архітектури державної влади. Ключовою умовою успіху цього процесу є синергія правової науки, політичної волі та активного громадянського суспільства, що здатні задати якісно нову парадигму державної діяльності в умовах глобальних викликів [11, с. 24].

Європейський досвід реформування функцій держави демонструє високу варіативність моделей, що формувалися під впливом історичних, правових, соціокультурних та економічних чинників. Ці моделі є цінним джерелом для порівняльного аналізу, особливо в контексті пошуку оптимальних форм модернізації функціональної структури держави в країнах, які переживають трансформаційні процеси, таких як Україна.

У Німеччині провідною моделлю стала концепція «сервісної держави» , яка в рамках загального принципу соціальної державності (ст. 20 Основного Закону) орієнтується не лише на регуляцію, а й на забезпечення якісних державних послуг. Функції держави реалізуються з акцентом на ефективність, підзвітність і сервісну орієнтацію інституцій [15, с. 38]. Цей підхід ґрунтується на чіткій правовій основі, децентралізованій адміністративній системі та принципі субсидіарності, що дозволяє ефективно адаптувати функції держави до потреб громадянського суспільства. Як зазначають німецькі дослідники, такий формат держави формує новий тип взаємодії — партнерський, а не патерналістський.

Швеція, як одна з провідних країн Північної Європи, демонструє інтегративну модель держави добробуту (*welfare state*), засновану на принципах солідарності, гендерної рівності, соціального партнерства та інклюзивності. Шведська система вирізняється високим ступенем децентралізації, довіри до інститутів, а також сильною культурою соціального діалогу. Державні функції в цій моделі реалізуються не лише через нормативно-правові механізми, а й через гнучку політику соціального забезпечення, де превалюють інтегративна, гуманітарна й інноваційна функції. Особливе значення надається правовому вихованню як інструменту зміцнення легітимності влади та посилення відповідальності громадян [8, с. 131-146].

Французька модель державного функціонування історично зорієнтована на централізовану адміністративну структуру, що, водночас, поступово трансформується під впливом потреб децентралізації та європейських інтеграційних процесів. Тут поєднуються елементи правового

централізму з механізмами делегування повноважень територіальним громадам. У межах функцій держави превалює регулятивний аспект, однак останніми роками спостерігається поступове посилення гуманітарної функції, зокрема через впровадження політик культурного плюралізму, інтеграції мігрантів та модернізації освітньої системи.

На основі аналізу цих моделей можна зробити висновок, що реформування функцій держави в сучасних європейських умовах здійснюється на основі ціннісних орієнтирів: правова визначеність, соціальна справедливість, інклюзивність, децентралізація та публічна ефективність. Для України важливо не просто запозичити інституційні конструкції, а адаптувати їх з урахуванням культурного контексту, правової традиції та реального потенціалу державного управління [7, с. 183-201].

У сучасній науково-правовій парадигмі порівняльний аналіз функцій держави в різних країнах дозволяє виявити як спільні закономірності інституційного розвитку, так і унікальні риси, зумовлені правовою традицією, рівнем політичної культури та соціально-економічними чинниками. В основі порівняння лежать критерії нормативної конкретизації функцій, інституційної ефективності, участі громадянського суспільства та здатності до інноваційних трансформацій [4, с. 210-229].

Інституційна спроможність є ще одним важливим показником ефективності реалізації функцій. Такі країни як Швеція та Німеччина мають стабільну, децентралізовану адміністративну систему, здатну виконувати функції з високим рівнем підзвітності та публічної довіри. Особливу увагу в цих державах приділяють кадровій політиці, внутрішньому моніторингу якості послуг, автономії органів місцевого самоврядування. У порівнянні, в Україні інституційна реалізація функцій часто страждає від нестачі фінансування, політичної залежності інститутів, надмірної централізації та бюрократизації, що потребує глибокого перегляду архітектури публічного адміністрування.

Інноваційність і цифровізація дедалі частіше розглядаються як нові індикатори трансформації функцій держави. Діджиталізація управлінських процесів, перехід до електронного врядування, автоматизація публічних послуг стали стандартом у багатьох країнах ЄС. Швеція, Естонія, Нідерланди показують приклади того, як цифрові технології сприяють не лише зручності для громадян, а й прозорості, ефективності та економічності функціонування держави. Водночас, в Україні процес цифровізації хоч і набирає темпів (зокрема через реалізацію проєкту "Дія"), однак ще не супроводжується глибинною трансформацією функціонального змісту держави, особливо в гуманітарній та соціальній сферах [12, с. 2-25].

Таким чином, порівняльний аналіз дозволяє виявити як наявні вади української моделі функціонування держави, так і вектори її вдосконалення. Мова йде не лише про механічне запозичення іноземних зразків, а про творчу адаптацію структурно-функціональних рішень до національного контексту, що ґрунтується на принципах верховенства права, участі громадян, ефективності публічного управління та цифрової інноваційності. Тільки за таких умов можлива побудова дієвої моделі держави, здатної відповідати на виклики XXI століття.

Адаптація європейського досвіду реформування функцій держави в українських умовах вимагає не просто механічного перенесення успішних моделей, а глибокого концептуального переосмислення ролі та завдань держави з урахуванням її історичних, соціокультурних та правових особливостей. Сучасна українська держава, перебуваючи у стані воєнних викликів, трансформаційних процесів і постійних реформ, потребує переорієнтації функціонального підходу: від декларативності до реальної здатності забезпечувати основні потреби суспільства, підвищувати якість життя та гарантувати дотримання прав і свобод громадян [9, с. 239-256]. Це вимагає розробки нової концепції функцій держави, де гуманітарна та соціальна функції будуть визначені не як другорядні напрямки, а як стратегічні складові державної політики.

Посилення інституційної взаємодії між органами державної влади і громадськістю є ще одним критично важливим напрямом. Європейський досвід свідчить, що реальна участь громадян у процесі ухвалення рішень підвищує ефективність державного управління та довіру до влади [2, с. 391].

Окремої уваги заслуговує впровадження інструментів цифрового врядування та прозорості. Європейські країни довели, що цифровізація адміністративних послуг, відкриті дані та інтерактивні онлайн-сервіси підвищують не лише зручність для громадян, а й зменшують корупційні ризики, прискорюють бюрократичні процедури та забезпечують прозорість рішень. Україна вже зробила помітні кроки в цьому напрямі, однак необхідно не лише розширювати перелік електронних послуг, а й переосмислювати процеси прийняття управлінських рішень, орієнтуючи їх на дані, аналітику та відкриту взаємодію [5, с. 112-128].

Таким чином, адаптація європейського досвіду передбачає створення інтегрованої моделі державного управління, яка поєднує правову визначеність, соціальну орієнтацію, сервісний підхід та цифрову інноваційність. Такий підхід здатний підвищити функціональну ефективність держави, зміцнити довіру суспільства до інститутів влади та забезпечити відповідність національної моделі управління європейським цінностям і стандартам [10, с. 28].

Узагальнення проведеного дослідження засвідчує, що трансформація функцій держави в умовах глобалізації, цифровізації та соціальних викликів є не лише інституційним, а передусім концептуальним завданням. Класичні моделі функціонування держави вже не забезпечують належної відповідності новим суспільним запитам і потребують оновлення як на нормативному, так і на методологічному рівні. Зіставлення українського досвіду з європейськими підходами виявляє суттєві відмінності в системності, ефективності реалізації функцій та ступені інтеграції громадянського суспільства.

На цьому тлі актуалізується потреба у формуванні нової функціональної парадигми держави, що поєднує правову визначеність, соціальну чутливість і технологічну відкритість. Запозичення європейських моделей має ґрунтуватися не на формальному перенесенні інституцій, а на критичному осмисленні можливостей їх адаптації з урахуванням українських політико-правових і культурних особливостей. Лише за таких умов реформи функцій держави матимуть стійкий і ціннісно орієнтований характер.

Список використаних джерел:

1. Волинець В. В. Функції сучасної держави : теоретико-правові проблеми : монографія. Київ : Логос, 2012. 509 с.

2. Бандурка О. М., та ін. Теорія держави і права : підручник. за заг. ред. О. М. Бандурки. Харків : Харківський національний університет внутрішніх справ, 2018. 416 с.

3. Гуртова К. М., Дегтярьова М. І. Поняття і теорії правової держави. *Матеріали X Міжнародної конференції.* Харків: Харківський національний університет внутрішніх справ, 2021. С. 51–52.

4. Дешко Л. І. Соціальні функції держави в умовах глобалізації : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2019. 272 с.

5. Andrijevska O. Digital Governance and Service Oriented State in Contemporary Europe. *European Journal of Governance Studies.* 2021. Vol. 5, No. 2. P. 112–128.

6. Esping-Andersen G. The Three Worlds of Welfare Capitalism. Princeton, NJ : Princeton University Press, 1990. 248 p.

7. Häusermann S. The Politics of Welfare State Reform in Continental Europe. Cambridge : Cambridge University Press, 2010. 304 p.

8. Tilly C. Coercion, Capital, and European States, AD 990–1992. Oxford : Basil Blackwell, 1992. 269 p.

9. Clasen J., Siegel N. (eds.). Reforming European Welfare States. Oxford : Oxford University Press, 2007. 320 p.

10. Clasen J. European models of welfare state reform. Chatham House Report : Welfare State in Europe: Visions for Reform. 2015. С. 1–45.

11. Hartley T. Institutional Change and State Capacity in Post-Conflict Societies: Ukraine. LSE Public Policy Review. 2023. Vol. 3, Issue 1, Art. 18. P. 1–30.

12. Kuzio T. Reconstructing Ukraine: Challenges of Reform and Governance. LSE Public Policy Review. 2023. Vol. 3, Issue 1, Art. 8. P. 1–25.

13. Clingendael Institute. The Transformation and Functions of Ukrainian Civil Society. Working Paper. September 2023. 35 p.

14. Focacci C. N., Kovac M., Spruk R. The Perils of Kremlin's Influence: Evidence from Ukraine. arXiv preprint. 2022. 45 p.

15.Rabinovych P. M. Zahalna teoriia prava i derzhavy. Encyclopedia of Modern Ukraine. 2010. 55 p.

Дата першого надходження рукопису до видання: 22.07.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 25.08.2025
Дата публікації: 29.09.2025.

УДК 340
DOI https://doi.org/10.32844/2618-1258.2025.3.4

БОРОДАЙКО О.Р.

ВИКЛИКИ Й ПЕРСПЕКТИВИ ГАРМОНІЗАЦІЇ НАЦІОНАЛЬНИХ ПРАВОВИХ КУЛЬТУР У КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНИ

CHALLENGES AND PROSPECTS OF HARMONIZATION OF NATIONAL LEGAL CULTURES IN THE CONTEXT OF EUROPEAN INTEGRATION OF UKRAINE

Мета. Метою роботи є всебічний аналіз викликів і перспектив гармонізації національної правової культури з європейськими стандартами в умовах інтеграції України до ЄС. **Методика.** Методологічну основу дослідження становить комплексний аналіз і систематизація науково-теоретичних джерел та норм чинного законодавства, що дозволило виробити обґрунтовані висновки й сформулювати практичні рекомендації. **Результати.** У результаті дослідження з'ясовано, що гармонізація національної правової культури з європейськими стандартами є не лише процесом формального наближення законодавства, а й комплексною трансформацією правосвідомості, правових цінностей та практик правозастосування. Встановлено, що основними викликами залишаються історичний правовий плюралізм, правовий нігілізм частини населення, недовіра до судової системи та вплив воєнного стану на реалізацію прав і свобод. Водночас доведено, що успішна гармонізація відкриває нові можливості для економічного розвитку, зміцнення верховенства права, підвищення якості життя громадян та утвердження України як надійного партнера у європейському правовому просторі. **Наукова новизна** дослідження полягає в комплексному розгляді гармонізації національної правової культури України з європейськими стандартами як багатовимірного соціально-правового явища. Вперше підкреслено, що цей процес охоплює трансформацію правосвідомості, оновлення моделей правової культури та вдосконалення механізмів правового виховання. Уточнено взаємозв'язок між адаптацією законодавства до acquis ЄС і розвитком правової культури, а також запропоновано новий підхід до аналізу викликів гармонізації з урахуванням правових, культурних і соціально-політичних чинників, зокрема впливу воєнного стану. **Практична значимість дослідження** полягає в тому, що його результати можуть бути використані для вдосконалення національного законодавства України у процесі євроінтеграції, розробки освітніх програм із підвищення правової культури та формування правосвідомості громадян.

Ключові слова: *гармонізація законодавства, правова культура, правосвідомість, правове виховання, європейська інтеграція, верховенство права, права людини, демократична держава, acquis ЄС, антикорупційні механізми.*

Purpose. The aim of the work is a comprehensive analysis of the challenges and prospects of harmonizing the national legal culture with European standards in the context of Ukraine's integration into the EU. **Methodology.** The methodological basis of the study is a comprehensive analysis and systematization of scientific and theoretical sources and norms of current legislation, which allowed us to draw well-founded conclusions and formulate practical recommendations. **Results**. The study revealed that the harmonization of the national legal culture with European standards is not only a process of formal approximation of legislation, but also a comprehensive transformation of legal consciousness, legal values, and law enforcement practices. It was established that the main challenges remain historical legal pluralism, legal nihilism

© БОРОДАЙКО О.Р. – здобувач кафедри права імені академіка УАН о. Івана Луцького (ЗВО «Університет Короля Данила»)https://orcid.org/0009-0004-3961-9449
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

of part of the population, distrust of the judicial system, and the impact of martial law on the realization of rights and freedoms. At the same time, it is proven that successful harmonization opens up new opportunities for economic development, strengthening the rule of law, improving the quality of life of citizens, and establishing Ukraine as a reliable partner in the European legal space. **Originality.** The study consists in a comprehensive consideration of the harmonization of the national legal culture of Ukraine with European standards as a multidimensional socio-legal phenomenon. It is emphasized for the first time that this process encompasses the transformation of legal consciousness, the renewal of models of legal culture and the improvement of mechanisms of legal education. The relationship between the adaptation of legislation to the EU acquis and the development of legal culture is clarified, and a new approach to the analysis of the challenges of harmonization is proposed, taking into account legal, cultural and socio-political factors, in particular the influence of martial law. **Practical significance** is that its results can be used to improve the national legislation of Ukraine in the process of European integration, the development of educational programs to improve legal culture and the formation of legal awareness of citizens.

Key words: *harmonization of legislation, legal culture, legal awareness, legal education, European integration, the rule of law, human rights, democratic state, EU acquis, anti-corruption mechanisms.*

Постановка проблеми. У сучасних умовах глобалізації та європейської інтеграції постає питання гармонізації національної правової культури України з європейськими стандартами. Проблема полягає в тому, що українська правова система та культура сформувалися під впливом різних історичних традицій – романо-германської, радянсько-правової та звичаєвої. Це зумовлює правовий плюралізм, який водночас є і перевагою, і суттєвим бар'єром для інтеграції. З одного боку, він відкриває можливість для творчого поєднання правових практик, а з іншого – ускладнює сприйняття та імплементацію європейських цінностей, зокрема принципу верховенства права, поваги до прав людини та правової рівності.

Ситуацію ускладнює низький рівень правової культури та правосвідомості значної частини населення, що призводить до правового нігілізму та формального сприйняття закону. Додатковим викликом є воєнні події та кризові умови, які змінюють пріоритети суспільства та об'єктивно зумовлюють обмеження окремих прав і свобод. Це створює ризик відходу від європейських стандартів навіть у періоди, коли їхнє дотримання є визначальним для стабільності правопорядку й демократичного розвитку.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. В роботі проаналізовано праці Д. Демчук і Л. Шипілової, які розглядають виклики імплементації acquis ЄС, зокрема проблеми інституційної спроможності, запровадження антикорупційних механізмів та міжвідомчої координації. «Юридична газета» акцентує увагу на практичних ефектах гармонізації для ринків, інвестицій та забезпечення верховенства права. Однак питання гармонізації національної правової культури з європейськими цінностями потребує подальшого ґрунтовного наукового дослідження з урахуванням сучасних викликів та перспектив європейської інтеграції України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Процес європейської інтеграції України супроводжується не лише правовими реформами, спрямованими на адаптацію законодавства до Acquis Європейського Союзу, а й трансформацією правової культури як системи цінностей, установок і практик у сфері права. Гармонізація національних правових культур у глобалізованому світі набуває особливого значення, оскільки саме від неї залежить ефективність інтеграційних процесів, сприйняття європейських стандартів суспільством та стійкість демократичних інститутів.

Погоджуючись із позицією Д. Демчук та Л. Шипілової [1, с. 19], варто підкреслити, що одним із початкових і водночас найскладніших викликів гармонізації правових культур у процесі європейської інтеграції України є потреба адаптації національного законодавства до acquis ЄС. Угода про асоціацію передбачає прийняття значної кількості європейських нормативно-правових актів, що зобов'язує український уряд і парламент до масштабних реформ – як у сфері внесення змін до чинних законів, так і в ухваленні нових, які відповідають європейським стандартам. Цей процес ускладнюється необхідністю врахування інтересів різних галузей суспільства та політичних груп, що нерідко зумовлює довготривалі дискусії й компроміси.

Водночас адаптація має «покроковий» характер: вона здійснюється поступово, тоді як суспільні потреби змінюються значно швидше. Внаслідок цього виникає розрив між правовим

регулюванням і реальними соціальними відносинами, що здатне породжувати хаос у правовій системі. Саме в таких умовах особливо актуальним стає використання альтернативних джерел права – зокрема, нормативно-правових договорів, які забезпечують гнучке врегулювання питань через механізми саморегуляції та взаємне врахування інтересів сторін. Прикладом можуть слугувати угоди між органами місцевого самоврядування, які дозволяють громадам відстоювати свої інтереси та формувати власні моделі правового співіснування, що водночас відповідає європейському принципу субсидіарності.

Не менш важливим викликом є забезпечення *взаємодії між різними секторами влади та суспільства* [1, с. 19], Гармонізація правових культур передбачає не лише міжвідомчу координацію, але й залучення громадянського суспільства, бізнесу та експертної спільноти до процесу правотворення. Такий інклюзивний підхід підвищує рівень прозорості, відкритості та легітимності ухвалених рішень. Більше того, він сприяє формуванню правової культури співучасті, коли громадяни не лише підкоряються закону, але й усвідомлюють себе його співавторами.

Для України процес гармонізації законодавства, як слушно зазначається у Всеукраїнському професійному юридичному виданні «Юридична газета» [2], має надзвичайне значення ще до набуття повноправного членства в ЄС. Передусім він відкриває нові можливості для економічного розвитку, оскільки дозволяє усунути структурні недоліки організації внутрішніх ринків і полегшує доступ українського бізнесу до європейського простору. Це сприяє зростанню конкурентоспроможності національних суб'єктів господарювання, які отримують шанс діяти за єдиними правилами з європейськими компаніями, фактично відчуваючи себе «як удома» ще до остаточного інтеграційного злиття ринків.

Водночас гармонізація охоплює не лише економічну сферу, але й фундаментальні правові інститути та механізми, що гарантують верховенство права. Йдеться про реформування судоустрою, забезпечення незалежності гілок влади, рівність усіх форм власності та вдосконалення правових засад управління. Єдиний стандарт застосування норм права на території держав-членів ЄС забезпечує стабільність і передбачуваність правового порядку, а його адаптація в Україні сприятиме укріпленню принципу верховенства права в середині держави.

Окремо варто наголосити на політичному та зовнішньополітичному вимірі процесу гармонізації. Він не лише поглиблює інтеграцію України до Європейського Союзу, але й формує її як надійного та передбачуваного партнера у міжнародних відносинах. У сфері безпеки та зовнішньої політики гармонізація дозволяє Україні посилити як «м'яку», так і «жорстку» силу, що стає вирішальним чинником для зміцнення позицій нашої держави у системі європейської та глобальної безпеки [2].

Водночас, як слушно підкреслюється у «Юридичній газеті» [2], цей процес має не лише економічний та політичний вимір, а й глибинне значення для формування якісно нової правової культури. Вона базується на цінностях демократії, верховенства права та поваги до гідності людини, що забезпечує не лише відповідність європейським стандартам, а й внутрішню модернізацію українського суспільства.

Разом з тим необхідно враховувати і низку викликів. Передусім це розрив між швидкістю суспільних трансформацій та здатністю правової системи оперативно реагувати на них. Наявний ризик, що формальне перенесення норм ЄС без адаптації до українських реалій може перетворитися на правовий формалізм: закони будуть «європейськими» за текстом, але їх застосування залишатиметься пострадянським за змістом. Ще одним серйозним викликом є необхідність гармонізації інтересів різних соціальних груп, бізнесу, органів влади та громадянського суспільства. Це вимагає не лише політичної волі, але й високого рівня правової свідомості, що формується через систему освіти, виховання та розвиток правової культури як ключового елементу демократичних перетворень.

Перспективи ж полягають у тому, що успішна гармонізація може стати каталізатором внутрішніх реформ. Вона дозволить зміцнити довіру громадян до державних інститутів, підвищити ефективність судової системи, знизити рівень корупції та забезпечити прозорість управління. У зовнішньополітичному вимірі це зробить Україну не лише об'єктом, а й активним суб'єктом європейської політики, що здатен впливати на формування спільного правового простору.

Таким чином, гармонізація правових культур – це не лише технічна відповідність acquis ЄС, а глибинний процес трансформації українського правового простору, що має поєднати європейські стандарти з національними традиціями. Якщо Україна зможе досягти цього балансу, вона не просто наблизиться до ЄС формально, а й утвердить себе як сучасна демократична правова держава.

Гармонізація національного законодавства України з правом Європейського Союзу не обмежується загальними деклараціями чи рамковими домовленостями, а знаходить конкретне втілення у низці сфер суспільного життя. Одним із найяскравіших прикладів є антикорупційне законодавство: у рамках виконання зобов'язань за Угодою про асоціацію з ЄС було створено систему антикорупційних інституцій, зокрема Національне агентство з питань запобігання корупції (НАЗК), Національне антикорупційне бюро України (НАБУ) та Вищий антикорупційний суд, а запровадження електронного декларування доходів посадових осіб стало вагомим кроком до імплементації європейських стандартів прозорості та підзвітності. У сфері охорони довкілля адаптація українського екологічного законодавства до норм ЄС включає імплементацію Орхуської конвенції, що гарантує право громадян на доступ до екологічної інформації та участь у прийнятті рішень, а також поступове впровадження директив ЄС у частині контролю викидів, зменшення промислового забруднення, сортування та переробки відходів, зокрема через ухвалення Закону України «Про управління відходами» (2022 р.), який відповідає вимогам директив щодо циркулярної економіки. У цифровій сфері важливим прикладом є створення порталу та мобільного застосунку «Дія», що стало кроком до цифровізації державних послуг відповідно до європейських практик, а також поступове наближення законодавства до Загального регламенту ЄС про захист даних (GDPR), що підвищує рівень захисту приватної інформації громадян і інтегрує Україну до єдиного цифрового простору ЄС. Усі ці приклади свідчать, що гармонізація законодавства є не лише формальним процесом наближення до європейських норм, але й практичним інструментом модернізації української правової системи, що створює умови для зростання довіри громадян до держави, формує сучасні стандарти врядування та сприяє поступовій інтеграції України до спільного європейського простору.

Ще одним із серйозних викликів, на що звертають увагу Д. Демчук та Л. Шипілова, є необхідність остаточного відходу від корупційних практик та впровадження реальної прозорості у функціонуванні держави. Адже значна частина європейських норм та стандартів прямо спрямована на боротьбу з корупцією й утвердження принципів відкритості у владі. Для України, яка тривалий час потерпає від системної корупції, це означає потребу докорінної перебудови законодавчої та інституційної бази. Йдеться не лише про формальне створення нових антикорупційних органів чи запровадження механізмів фінансового контролю, а й про справжню зміну практик державного управління: удосконалення системи публічних закупівель, реальне забезпечення незалежності судової влади та ефективного парламентського контролю. Лише за умови комплексних змін ці інституції зможуть виконувати свої функції, забезпечуючи відповідність європейським стандартам [1].

Водночас такі виклики відкривають і нові можливості. Передусім це зростання привабливості України для іноземних інвесторів. Гармонізація законодавства з acquis ЄС означає створення прозорого та прогнозованого бізнес-середовища, де діють зрозумілі й однакові для всіх правила гри. Це формує довіру до України як до надійного партнера, що, у свою чергу, сприяє залученню інвестицій, розвитку підприємництва та загальному економічному зростанню.

Ще однією ключовою перспективою є підвищення якості життя українських громадян. Адаптація законодавства до європейських стандартів стосується не лише економіки, а й таких чутливих сфер, як охорона здоров'я, освіта, соціальний захист та інфраструктура. Впровадження нових стандартів у цих галузях здатне стати каталізатором масштабних реформ, що не лише модернізують державні інститути, а й створять відчутні результати для кожного громадянина – від доступної та якісної медицини до сучасних освітніх програм та безпечного довкілля.

На нашу думку, саме цей комплексний вимір гармонізації – коли економічні, політичні та соціальні аспекти поєднуються в єдину систему – формує справжню цінність європейської інтеграції. Йдеться не лише про «технічне» наближення законів, а про глибинну трансформацію правової культури та управлінських практик. Якщо Україна зуміє подолати традиційні перепони у вигляді корупції та формалізму, то процес адаптації до стандартів ЄС стане не лише викликом, а й історичним шансом закласти підвалини справді правової та демократичної держави, орієнтованої на гідність і добробут своїх громадян.

До викликів гармонізації національної правової культури з європейськими стандартами, вважаємо, варто віднести ще кілька ключових аспектів. По-перше, історична багатошаровість української правової культури, сформованої на перетині романо-германської, радянсько-правової та звичаєвої традицій, створює ситуацію правового плюралізму. Цей феномен має подвійний характер: він може бути ресурсом для творчого запозичення різних правових практик, але водночас породжує перешкоди у вигляді стереотипів правосвідомості, низького рівня довіри до судової системи та формалізованого сприйняття закону, які ускладнюють процес європейської інтеграції.

По-друге, серйозною проблемою залишається правовий нігілізм і недостатній рівень правової культури значної частини населення, що заважає засвоєнню та ефективному впровадженню таких базових європейських цінностей, як верховенство права, повага до прав людини, толерантність і солідарність.

По-третє, значним викликом є воєнні події та кризові умови, які об'єктивно спричиняють обмеження окремих прав і свобод, а також змінюють суспільні пріоритети. У подібних умовах першочерговим завданням стає збереження орієнтації на європейські стандарти навіть у періоди надзвичайного чи воєнного стану, що дозволить гарантувати сталість курсу на євроінтеграцію та послідовний розвиток демократичної правової держави.

Висновки. Гармонізація національної правової культури з європейськими стандартами для України є не просто технічним процесом наближення законів, а глибинною трансформацією суспільного мислення й державних практик. Вона змінює саму «фундамент» правової системи, орієнтуючи її на гідність, свободу та верховенство права як беззаперечні цінності. Попри виклики – від історичної спадщини радянського права до сучасних воєнних потрясінь – цей шлях відкриває унікальний шанс для України: стати не лише частиною європейського правового простору, а й прикладом того, як крізь труднощі та кризи народжується сучасна демократична держава.

Список використаних джерел:

1. Україна на шляху до ЄС: виклики та перспективи : матеріали круглого столу до Дня Європи в Україні (Київ, 9 трав. 2024 р.) : / за заг. ред. Л. Г. Комахи, М. С. Орлів, Ю. Г. Рубана. Київ: ННІ ПУДС КНУ, 2024. 104 с.

2. Гармонізація законодавства України як умова членства в ЄС: прогрес і перспективи. Всеукраїнське професійне юридичне видання «Юридична газета». DOI: https://yur-gazeta.com/publications/practice/inshe/garmonizaciya-zakonodavstva-ukrayini-yak-umova-chlenstva-v-es-progres-i-perspektivi.html.

3. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/ 96-ВР // Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141. DOI:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/25%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text.

Дата першого надходження рукопису до видання: 21.07.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 25.08.2025
Дата публікації: 29.09.2025.

УДК 340
DOI https://doi.org/10.32844/2618-1258.2025.3.5

ВИСОЧАНСЬКИЙ Р.В.

АКСІОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ ДЕРЖАВНОЇ ПРАВОВОЇ ПОЛІТИКИ У ФОРМУВАННІ ОНОВЛЕНОЇ МОДЕЛІ ПРАВОСВІДОМОСТІ

AXIOLOGICAL ASPECT OF STATE LEGAL POLICY IN THE FORMATION OF AN UPDATED MODEL OF LEGAL AWARENESS

Мета. Метою роботи є дослідження аксіологічного аспекту державної правової політики у формуванні оновленої моделі правосвідомості. **Методика.** Методика ґрунтується на всебічному аналізі та узагальненні науково-теоретичних джерел і чинного законодавства з подальшим виробленням відповідних висновків та рекомендацій. **Результати.** В процесі дослідження встановлено, що правосвідомість має аксіологічний зміст і відображає систему суспільних цінностей. Доведено взаємозв'язок правової політики та правосвідомості, де політика виступає ціннісним інструментом їх гармонізації. Обґрунтовано роль безпеки як фундаментальної аксіологічної цінності, що інтегрує індивідуальні, суспільні та державні інтереси. Показано, що формування оновленої моделі правосвідомості можливе на основі цінностей безпеки, справедливості, свободи, верховенства права та гідності людини. **Наукова новизна** дослідження полягає у поглибленому розкритті аксіологічного виміру державної правової політики як чинника формування оновленої моделі правосвідомості. Уперше безпека обґрунтована не лише як політико-правовий інструмент, а як фундаментальна цінність, що визначає зміст правових орієнтирів громадянського суспільства. Удосконалено підхід до розуміння взаємозв'язку правової політики та правосвідомості через призму загального блага, що поєднує індивідуальні, суспільні й державні інтереси. **Практична значимість** дослідження полягає у тому, що його результати можуть бути використані для вдосконалення державної правової політики, орієнтованої на формування оновленої моделі правосвідомості. Зокрема, вони сприятимуть розробці ціннісно орієнтованих стратегій, які забезпечать гармонійне поєднання правових норм із суспільними уявленнями про справедливість, свободу та відповідальність. А також можуть бути використані для зміцнення правової культури, підвищення рівня довіри до інститутів держави, впровадження інноваційних освітніх програм з правового виховання, а також для створення дієвих механізмів громадської участі у процесах правотворчості та правозастосування.

Ключові слова: *правосвідомість, аксіологічний аспект, державна правова політика, безпека, загальне благо, демократичний розвиток, правова культура, суспільні цінності.*

Purpose. The purpose of the work is to study the axiological aspect of state legal policy in the formation of an updated model of legal consciousness. **Methodology.** The methodology is based on a comprehensive analysis and generalization of scientific and theoretical sources and current legislation with the subsequent development of relevant conclusions and recommendations. **Results**. In the process of research, it was established that legal consciousness has an axiological content and reflects a system of social values. The relationship between legal policy and legal consciousness is proven, where politics acts as a value instrument for their harmonization. The role of security as a fundamental axiological value that integrates individual, social and state interests is substantiated.

© ВИСОЧАНСЬКИЙ Р.В. – здобувач кафедри права імені академіка УАН о. Івана Луцького (ЗВО «Університет Короля Данила») https://orcid.org/0009-0002-7686-8255
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

It is shown that the formation of an updated model of legal consciousness is possible on the basis of the values of security, justice, freedom, the rule of law and human dignity. **Originality.** The research consists in an in-depth disclosure of the axiological dimension of state legal policy as a factor in the formation of an updated model of legal consciousness. For the first time, security is substantiated not only as a political and legal instrument, but as a fundamental value that determines the content of the legal guidelines of civil society. The approach to understanding the relationship between legal policy and legal consciousness through the prism of the common good that combines individual, social and state interests is improved. **Practical significance.** The practical significance of the study lies in the fact that its results can be used to improve state legal policy aimed at forming an updated model of legal consciousness. In particular, they will contribute to the development of value-oriented strategies that will ensure a harmonious combination of legal norms with public perceptions of justice, freedom and responsibility. They can also be used to strengthen legal culture, increase trust in state institutions, implement innovative educational programs in legal education, and create effective mechanisms for public participation in the processes of lawmaking and law enforcement.

Key words: *legal consciousness, axiological aspect, state legal policy, security, common good, democratic development, legal culture, social values.*

Постановка проблеми. У періоди соціально-політичних криз суспільна свідомість тяжіє до правового ідеалу, де моральні цінності постають вищими за формальну силу закону. Це висуває перед державою завдання розробки такої правової політики, яка б інтегрувала правові й моральні орієнтири, забезпечуючи їхню відповідність потребам громадянського суспільства. Однак конкуренція ціннісних систем – між пріоритетом держави та пріоритетом особистості – породжує біполярність правосвідомості, що відображається у деформації цінностей на індивідуальному рівні.

В умовах таких протиріч актуальним стає аксіологічний підхід до розуміння правосвідомості, де ціннісний вимір постає об'єднувальною ланкою між її ідеологічними та психологічними компонентами. Це зумовлює потребу у формуванні оновленої моделі правосвідомості, заснованої на гармонізації державної правової політики з ціннісними орієнтирами суспільства.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Загалом попередні дослідження дозволяють зробити висновок, що у сучасній юридичній науці безпека розглядається не лише як політико-правовий інструмент, а й як аксіологічна цінність, яка визначає зміст правосвідомості та напрями правової політики. Проте ця проблематика потребує подальшого вивчення, зокрема, необхідним є глибший аналіз взаємозв'язку між національною безпекою та формуванням оновленої моделі правосвідомості громадян в умовах суспільних трансформацій та воєнних викликів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Перш ніж перейти до аналізу аксіологічних аспектів, варто визначити зміст поняття правосвідомості та з'ясувати, яке місце й значення в її функціонуванні посідає державна правова політика.

У юридичній науці правосвідомість традиційно визначається як форма суспільної свідомості, що відображає ставлення індивідів і соціальних груп до права, законності та правосуддя. За визначенням О. Скакун, правосвідомість – це система правових поглядів, ідей, почуттів і традицій, що відображають правову дійсність і регулюють поведінку людей у сфері права [1, с. 321]. Ю. Шемшученко наголошує, що правосвідомість виконує не лише пізнавальну, а й регулятивну функцію, оскільки формує правові орієнтири поведінки громадян, а також трактує її як форму суспільної свідомості, що відображає ставлення суб'єктів правовідносин до чинного права та похідних від нього правових явищ [2, с. 49; с.115]. Також правосвідомість розглядають як систему ідей та уявлень, у яких відбивається ставлення індивідів і соціальних груп до права, законності та правосуддя, а також їхні уявлення про правомірне й неправомірне [3, с. 220].

У сучасних дослідженнях акцент робиться на ціннісному змісті правосвідомості. В. Костицький підкреслює, що правосвідомість є відображенням не тільки знань про право, а й усієї системи суспільних цінностей, що визначають легітимність правової політики та її сприйняття громадянами [4, с. 74]. Н. М. Оніщенко, у свою чергу, розглядає правосвідомість як динамічний елемент правової системи, який постійно змінюється під впливом соціальних трансформацій та політичних рішень [5, с. 216].

Стосовно розуміння правової політики, відзначаємо, що в юридичній науці вона розглядається як цілеспрямована діяльність держави, спрямована на формування, удосконалення та

реалізацію права. Так, О. Ф. Скакун визначає правову політику як систему науково обґрунтованих ідеологічних установок, стратегій та практичних заходів держави, спрямованих на забезпечення верховенства права та правопорядку [6, с. 312]. У свою чергу, Ю. С. Шемшученко підкреслює, що правова політика є важливим механізмом гармонізації суспільних відносин, оскільки поєднує у собі як нормативний, так і ціннісний вимір права [2, с. 420].

Сучасні дослідники розширюють це бачення. Так, В. В. Костицький розглядає правову політику не лише як інструмент правового регулювання, а й як форму вираження суспільних цінностей, яка забезпечує баланс між потребами держави та правами людини [4, с. 144]. Н. М. Оніщенко наголошує на динамічному характері правової політики, яка повинна адаптуватися до викликів сучасності, зокрема глобалізаційних процесів та розвитку громадянського суспільства [5, с. 267].

У сукупності ці підходи дозволяють трактувати правову політику не лише як управлінсько-правовий механізм, а й як аксіологічний інструмент формування правосвідомості, що сприяє узгодженню державних і суспільних цінностей.

Таким чином, державна правова політика має безпосередній вплив на формування правосвідомості. Вона задає рамки правових цінностей, формує правові орієнтири та визначає умови гармонізації інтересів особи, суспільства і держави. Саме тому у процесі вироблення ефективної правової політики необхідно враховувати аксіологічний вимір правосвідомості, оскільки ігнорування цього аспекту призводить до деформації суспільних і індивідуальних правових орієнтацій.

Стосовно ціннісних засад правової політики України, слід підкреслити, що вони насамперед закріплені у Конституції України, де людина, її життя, здоров'я, честь, гідність, недоторканність і безпека визначені найвищою соціальною цінністю (ст. 3). Це положення формує аксіологічне підґрунтя для розвитку правосвідомості, у якій домінують пріоритети поваги до прав людини та верховенства права.

Відповідно, діяльність держави та її правова політика мають бути спрямовані на утвердження і забезпечення прав і свобод людини як головної мети правового регулювання.

Крім того, Основний Закон визначає демократичність, верховенство права, рівність усіх перед законом, політичний і ідеологічний плюралізм як ключові орієнтири розвитку правової системи (ст. 8, ст. 24, ст. 15). Саме ці принципи формують аксіологічний фундамент державної правової політики.

Важливим є й те, що законодавство України підкреслює соціальну спрямованість держави: Конституція закріплює положення про соціальну державу, яка відповідальна перед людиною за свою діяльність (ст. 1, ст. 46). Звідси випливає, що у правовій політиці визначальною цінністю є гармонізація публічного і приватного інтересу, узгодження інтересів особи, суспільства і держави.

У цьому контексті варто підкреслити, що законодавство у сфері національної безпеки, прав людини, судової системи та протидії корупції також втілює ціннісний вимір правової політики. Йдеться про такі фундаментальні орієнтири, як справедливість, законність, рівність, відповідальність влади перед суспільством і прозорість у прийнятті рішень. Саме ці цінності становлять аксіологічну основу оновленої моделі правосвідомості та визначають стратегічні орієнтири розвитку правової системи України.

Перехід до питання безпеки є цілком закономірним, адже вона постає не лише інструментом забезпечення стабільності, а й самостійною аксіологічною цінністю.

На сучасному етапі безпека громадянського суспільства загалом та правосвідомості його членів зокрема виступає необхідною передумовою демократичного розвитку, стабільності соціальних відносин і довіри до правової системи. Забезпечення безпеки у цьому розумінні означає не тільки захист від зовнішніх і внутрішніх загроз, але й створення умов для формування оновленої правосвідомості, здатної інтегрувати моральні пріоритети, цінності верховенства права та поваги до гідності людини.

У сучасній юридичній науці поняття «безпека» розглядається саме у цьому багатовимірному контексті – як гарантована конституційними та законодавчими нормами, а також практичними заходами захищеність життєво важливих інтересів людини, суспільства й держави від внутрішніх і зовнішніх загроз [8, с. 45-46]. Цей підхід співвідноситься із твердженням Т. Подковенко, що безпека є однією з ключових сфер, яка має визначальне значення для держави, суспільства та окремої особи, а отже, повинна розглядатися як складова категорії «загальне благо».

Тому, загальне благо, яке охоплює державну незалежність, міжнародний авторитет, економічний розвиток та передусім безпеку, стає аксіологічним фундаментом суспільного порядку й політичного устрою. Водночас складність і багатогранність соціальних процесів зумовлює

труднощі у його однозначному трактуванні [10, с. 13]. Саме від здатності держави гармонізувати категорію загального блага з реальними потребами суспільства залежить ефективність формування оновленої моделі правосвідомості.

У цьому зв'язку безпека виконує інтегративну функцію: вона поєднує особистісні цінності з колективними інтересами суспільства та стратегічними цілями держави. Проте головний виклик полягає в узгодженні «загального блага» з реальними потребами громадян, без чого аксіологічна основа державної правової політики ризикує залишитися декларативною.

Отож, забезпечення безпеки як фундаментальної цінності має реалізовуватися не лише через правові та інституційні механізми, але й через формування правосвідомості, здатної критично оцінювати правові норми, протидіяти загрозам і водночас утверджувати довіру до права як до загального суспільного блага.

У підсумку аксіологічний вимір державної правової політики у сфері безпеки розвитку виходить за межі традиційних оборонних завдань, охоплюючи збереження національно-культурної ідентичності, добробуту населення та умов гармонійного розвитку особистості. Саме тому поширення моральних і правових цінностей, які інтегрують різні соціальні та етнокультурні групи в єдиний правовий простір, набуває першочергового значення. Таке бачення узгоджується з положеннями Закону України «Про національну безпеку України», де наголошено, що національна безпека є станом захищеності суверенітету, територіальної цілісності, демократичного ладу та фундаментальних цінностей суспільства [11; 10, с. 14-15].

Як аксіологічна цінність, безпека набуває універсального виміру: вона забезпечує захист життя, гідності та прав людини, стабільність суспільних відносин, демократичний поступ держави, а також збереження культурної ідентичності та історичної спадкоємності. Вона спрямовує державну політику на пошук балансу між індивідуальними, суспільними та національними інтересами, що особливо важливо у період трансформації правової системи України.

У цьому контексті безпека є ключовим чинником у формуванні оновленої моделі правосвідомості. Адже правосвідомість сучасної особи має не лише відображати нормативно-правові приписи, а й інтегрувати цінності верховенства права, свободи, справедливості та відповідальності. Усвідомлення безпеки як цінності сприяє формуванню такої правосвідомості, яка здатна:

- критично оцінювати правові явища та протидіяти загрозам, що підривають правопорядок;
- поєднувати особистісні цінності з колективними орієнтирами суспільства та стратегічними інтересами держави;
- зміцнювати довіру до права як до універсального інструмента забезпечення загального блага.

Ця закономірність особливо виразно виявляється у сучасних умовах. Так, воєнний стан, спричинений агресією проти України, підтверджує, що безпека є основою суспільного порядку та національної єдності. Прийняття нормативно-правових актів, спрямованих на оборону та підтримку Збройних Сил, поєднується з високим рівнем правосвідомості населення, яке дотримується правил воєнного часу та активно долучається до волонтерських і громадських ініціатив. Це демонструє органічний зв'язок державної політики безпеки з новим типом правосвідомості, орієнтованої на спільне благо.

Не менш важливим прикладом є антикорупційна політика. Створення в Україні спеціалізованих інституцій – НАБУ, ВАКС, НАЗК – є проявом безпеки як захисту від внутрішніх загроз. Адже корупція підриває довіру громадян до держави та ставить під сумнів легітимність правопорядку. Формування правосвідомості, що нетерпимо ставиться до корупційних практик, відображає аксіологічний вимір безпеки, заснований на цінностях прозорості та відповідальності.

Особливого значення набуває й кібербезпека. У контексті цифровізації суспільства вона постає умовою гарантування прав людини у віртуальному середовищі. Захист персональних даних, безперебійне функціонування критичної інформаційної інфраструктури вимагають правових механізмів та підвищення рівня цифрової правової культури. Оновлена правосвідомість у цьому випадку проявляється у відповідальному ставленні громадян до дотримання правил кібербезпеки, що є частиною загального правового розвитку.

Актуальною аксіологічною складовою виступає й екологічна безпека. Законодавство у сфері охорони довкілля закріплює принципи сталого розвитку та відповідальності перед майбутніми поколіннями, розглядаючи безпеку як гарантію збереження природних ресурсів і здоров'я населення. У цьому вимірі правосвідомість набуває нового значення: вона інтегрує екологічні орієнтири у систему правових цінностей суспільства, формуючи культуру відповідальності та дбайливого ставлення до довкілля.

Не можна оминути й соціальну безпеку, яка тісно пов'язана з довірою громадян до держави. Розвиток правової політики у сферах соціального захисту, охорони здоров'я та освіти забезпечує стабільність суспільних відносин та підвищує рівень правової культури. Соціальна безпека у цьому аспекті постає як аксіологічна цінність, що сприяє формуванню оновленої правосвідомості, в якій гармонізуються індивідуальні та колективні інтереси та утверджується принцип поваги до людської гідності як найвищої цінності.

Тому, безпека у всіх своїх проявах – воєнній, політичній, цифровій, екологічній та соціальній – є не лише політико-правовим інструментом, а й універсальною аксіологічною цінністю. Саме через її утвердження формується оновлена правосвідомість, зорієнтована на захист людини, суспільства й держави та на утвердження правової культури, здатної відповідати сучасним викликам.

Висновки. Правосвідомість у сучасній юридичній науці розглядається не лише як форма суспільної свідомості чи система уявлень про право, а як ціннісно-орієнтований механізм, що безпосередньо залежить від змісту державної правової політики. Саме остання задає аксіологічні орієнтири, спрямовані на узгодження інтересів особи, суспільства й держави. У цьому контексті безпека постає як фундаментальна цінність і складова загального блага, що інтегрує індивідуальні та колективні потреби, забезпечує сталість демократичного розвитку й довіру до правових інститутів. Усвідомлення безпеки як аксіологічної категорії формує оновлену правосвідомість, у якій поєднуються ідеї верховенства права, справедливості та відповідальності, що в перспективі визначає якість державної правової політики та стійкість суспільного порядку.

Список використаних джерел:

1. Скакун О. Ф. Теорія держави і права. Харків: Право, 2011. 520 с.
2. Юридична енциклопедія: у 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (гол. ред.) та ін. К.: Українська енциклопедія, 2003. Т. 5. 736 с.
3. Юридичні терміни: тлумачний словник / В. Г. Гончаренко П. П. Андрушко Т.П. Базова та ін.; за ред. В. Г. Гончаренка. 2-ге вид., стереотипне. К.: Либідь, 2004. 320 с.
4. Костицький В. В. Право як цінність: соціально-правові аспекти. Львів: Світ, 2015. 356 с.
5. Оніщенко Н. М. Правова система: проблеми теорії. К.: Ін Юре, 2012. 412 с.
6. Скакун О. Ф. Теорія держави і права. Харків: Консум, 2001.
7. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/ 96-ВР // Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141. DOI: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text.
8. Міжнародна поліцейська енциклопедія: У 10 т. / Відп. ред. Ю.І. Римаренко, Я.Ю. Тацій, Ю.С. Шемшученко. К.: Концерн «Видавничий дім «Ін Юре», 2003. Т.1. 1232 с.
9. Панов М.І. Безпека як фундаментальна категорія в методології правознавства (до постановки проблеми). *Вісник Академії правових наук України.* 2000. №3. С. 10-15.
10. Подковенко Т. Національна безпека України: аксіологічний та правовий аспекти. *Теорія та історія держави і права. Історія політичних і правових вчень. Філософія права. Актуальні проблеми правознавства.* №1(25). 2021. С. 11-18.
11. Про національну безпеку України : Закон України від 21 червня 2018 року №2469-VII. DOI: https:// zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text.

Дата першого надходження рукопису до видання: 21.07.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 25.08.2025
Дата публікації: 29.09.2025.

УДК 340
DOI https://doi.org/10.32844/2618-1258.2025.3.6

ГОРОШКО В.О.

ЦИФРОВА НОРМАТИВНІСТЬ І ПРАВОВЕ ЗАОХОЧЕННЯ: ПЕРСПЕКТИВИ ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНОГО ОСМИСЛЕННЯ

DIGITAL NORMATIVITY AND LEGAL INCENTIVES: PROSPECTS FOR GENERAL-THEORETICAL REFLECTION

Мета. Мета статті полягає в загальнотеоретичному аналізі трансформації правового заохочення в умовах цифровізації суспільства, з'ясуванні змісту, форм і механізмів стимулювання правомірної поведінки у цифровому середовищі, дослідженні зміни суб'єктів правового заохочення від держави до цифрових платформ, а також в обґрунтуванні перспектив і меж легітимації новітніх заохочувальних практик з позицій сучасної теорії права. **Методика.** Методологія дослідження ґрунтується на комплексному опрацюванні та систематизації актуального теоретико-правового матеріалу, що дозволило сформулювати обґрунтовані наукові висновки та відповідні пропозиції. У процесі дослідження застосовано сукупність методів наукового пізнання, зокрема загальнонаукові підходи аналізу та синтезу, порівняльно-правовий метод, інституціональний аналіз, нормативно-правовий та прогностичний методи. **Результати**. Доведено, що цифрове середовище не лише модифікує класичні форми стимулювання правомірної поведінки, а й породжує нові механізми позитивного впливу, які не вписуються у традиційні нормативні рамки. Установлено, що поряд із державою, ключову роль у формуванні заохочувальних практик починають відігравати цифрові платформи, які створюють власні внутрішні системи стимулювання (рейтинги, статуси, алгоритмічні привілеї), що фактично виконують функцію квазінормативного регулювання. Проаналізовано й класифіковано новітні форми заохочення зокрема гейміфіковані, символічні, репутаційні та техніко-алгоритмічні. З'ясовано, що ці форми не мають статусу юридичних благ у класичному розумінні, однак чинять безпосередній вплив на правовий статус особи, доступ до послуг, цифрову ідентичність та соціальну легітимацію. Виявлено, що межа між приватним стимулюванням і правовою регуляцією є дедалі розмитішою, що актуалізує потребу в доктринальному переосмисленні критеріїв легітимності правового заохочення. Наголошено на важливості формування інституційних гарантій прозорості, недискримінаційності та передбачуваності цифрових заохочувальних практик. Зроблено висновок, що правове заохочення має розглядатися не лише як інструмент державної політики, а як адаптивний механізм, що здатен забезпечувати позитивну правову динаміку в умовах швидкозмінного інформаційного суспільства. **Наукова новизна.** Наукова новизна полягає у комплексному теоретичному осмисленні правового заохочення як динамічного інструмента правового регулювання, що зазнає сутнісної трансформації в умовах цифровізації суспільства. Вперше на рівні загальнотеоретичного аналізу обґрунтовано зміщення центру стимулювального впливу від традиційної державної моделі до платформного регулювання, де цифрові інфраструктури виконують функцію суб'єктів квазінормативного впливу. Розкрито новітні форми заохочення (репутаційні, символічні, гейміфіковані, алгоритмічні), які чинять юридично релевантний вплив попри відсутність формального нормативного закріплення. Запропоновано доктринальне розширення категоріального апарату загальної теорії права шляхом інтеграції понять «цифрова нормативність», «платформне стимулювання» та «віртуалізоване юридичне благо». Доведено, що заохочення в цифровому середови-

© ГОРОШКО В.О. – здобувач кафедри права імені академіка УАН о. Івана Луцького (ЗВО «Університет Короля Данила») https://orcid.org/0009-0002-9563-4665
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

щі виконує не лише мотиваційну, а й нормативно-організуючу функцію, а отже, потребує розробки критеріїв правової легітимації й інтеграції в чинну систему правового регулювання. **Практична значимість**. Практична значимість результатів дослідження полягає в тому, що вони створюють концептуальне підґрунтя для удосконалення механізмів правового регулювання в умовах цифровізації суспільних відносин. Обґрунтовані в роботі положення можуть бути використані під час розробки нормативно-правових актів, які регулюють застосування заохочувальних практик у сфері електронного врядування, цифрової участі громадян, функціонування онлайн-платформ, а також в контексті юридичного оформлення репутаційних індикаторів та алгоритмічних систем стимулювання. Запропоновані теоретичні моделі правового заохочення в цифровому просторі можуть бути використані законодавцями, державними органами, розробниками цифрових стратегій, а також фахівцями в галузі правової аналітики для формування прозорих, етично й юридично вивірених систем стимулювання правомірної поведінки.

Ключові слова: *правове заохочення, цифрове середовище, нормативне стимулювання, гейміфікація, платформне регулювання, цифрова репутація, алгоритмічна підзвітність, віртуалізовані стимули, юридична легітимація, соціально значуща поведінка, цифрова нормативність.*

Purpose. The purpose of this article is to conduct a general-theoretical analysis of the transformation of legal incentives under the conditions of digitalization of society, to clarify the content, forms, and mechanisms of encouraging lawful behavior in the digital environment, to investigate the shift in subjects of legal incentivization–from the state to digital platforms–and to substantiate the prospects and boundaries of legitimizing new incentive practices from the standpoint of contemporary legal theory. **Methodology.** The research methodology is based on a comprehensive examination and systematization of relevant theoretical and legal materials, which enabled the formulation of well-founded scientific conclusions and corresponding proposals. The study applies a set of scientific methods, including general scientific approaches such as analysis and synthesis, the comparative-legal method, institutional analysis, the normative-legal method, and prognostic techniques. **Results.** It is demonstrated that the digital environment not only modifies classical forms of stimulating lawful behavior but also generates new mechanisms of positive influence that fall outside traditional normative frameworks. It has been established that, alongside the state, digital platforms are beginning to play a key role in shaping incentive practices by creating their own internal systems of stimulation (ratings, statuses, algorithmic privileges), which in effect perform quasi-normative regulatory functions. New forms of incentivization–particularly gamified, symbolic, reputational, and techno-algorithmic–have been analyzed and classified. These forms do not possess the status of legal benefits in the classical sense but have a direct impact on a person's legal status, access to services, digital identity, and social legitimization. The boundary between private incentivization and legal regulation is becoming increasingly blurred, underscoring the need for doctrinal rethinking of the legitimacy criteria for legal incentives. The study emphasizes the importance of establishing institutional guarantees of transparency, non-discrimination, and predictability in digital incentivization practices. It concludes that legal incentives should be viewed not only as a tool of state policy but also as an adaptive mechanism capable of ensuring positive legal dynamics in a rapidly changing information society. **Scientific novelty.** The scientific novelty of this study lies in the comprehensive theoretical conceptualization of legal incentives as a dynamic instrument of legal regulation undergoing substantial transformation in the context of digitalization. For the first time at the general-theoretical level, the shift from a traditional state-centric model to platform-based regulation is substantiated, where digital infrastructures act as subjects of quasi-normative influence. The study reveals new forms of incentives (reputational, symbolic, gamified, algorithmic) that exert legally relevant effects despite lacking formal normative status. It proposes an expansion of the categorical apparatus of general legal theory through the integration of concepts such as "digital normativity," "platform incentivization," and "virtualized legal benefit." It is shown that incentives in the digital environment fulfill not only a motivational but

also a norm-organizing function, thus requiring the development of legitimacy criteria and their integration into the current system of legal regulation. **Practical significance.** The practical significance of the research findings lies in their potential to provide a conceptual basis for improving legal regulation mechanisms under conditions of digital transformation of social relations. The conclusions drawn can be used in the development of normative legal acts governing the application of incentive practices in areas such as e-governance, digital civic participation, platform operations, as well as in the legal framing of reputational indicators and algorithmic stimulation systems. The theoretical models of legal incentives proposed in this article may be applied by legislators, public authorities, digital strategy developers, and legal analysts to shape transparent, ethically and legally sound systems of stimulating lawful behavior.

Key words: *legal incentives, digital environment, normative stimulation, gamification, platform regulation, digital reputation, algorithmic accountability, virtualized stimuli, legal legitimacy, socially significant behavior, digital normativity.*

Постановка проблеми. Стрімкий розвиток цифрових технологій, алгоритмізованих форм управління та платформної економіки зумовив появу якісно нових соціальних практик, які істотно трансформують уявлення про право як інструмент нормативного впливу. Одним із найменш розроблених, але дедалі актуальніших явищ у цьому контексті є правове заохочення це форма впливу, що в цифровому середовищі набуває нових змістовних, інституційних і технологічних характеристик. Якщо в традиційній правовій системі заохочення розглядалося як додатковий, допоміжний механізм позитивного впливу з боку держави, то в цифрову епоху воно дедалі частіше реалізується недержавними суб'єктами цифровими платформами, соціальними мережами, сервісами, що володіють власними механізмами стимулювання.

Водночас відсутність усталених правових підходів до визнання таких практик легітимними, нечіткість критеріїв юридичної значущості цифрових стимулів, а також розмитість меж між заохоченням і маніпуляцією ставлять під сумнів ефективність і правову визначеність сучасних форм регуляції. Стає очевидною необхідність доктринального переосмислення природи правового заохочення, зокрема в аспекті його взаємодії з цифровою нормативністю, яка формується через програмні коди, алгоритми, рейтингові системи та репутаційні механізми.

Аналіз досліджень і публікацій. Питання правового заохочення залишаються маргіналізованими в сучасній юридичній науці. Переважна більшість досліджень у цій площині зосереджуються на публічно-правовому аспекті, переважно в податковій, адміністративній чи кримінально-правовій сфері, в той час як його загальнотеоретичне, концептуальне осмислення у зв'язку з викликами цифрової епохи є фрагментарним. Актуальність дослідження зумовлена не лише швидкими технологічними змінами, а й недостатньою розробленістю категоріального апарату загальної теорії права для аналізу нових форм стимулювання правомірної поведінки в цифровому середовищі. Саме це зумовлює потребу в комплексному міждисциплінарному аналізі, що поєднує юридичні, соціальні та технологічні підходи.

Виклад основного матеріалу дослідження. Цифрова трансформація суспільства породжує не лише нові виклики для правового регулювання, а й нові форми правомірної активності, які потребують як теоретичного осмислення, так і належної правової оцінки. В умовах цифрового середовища спостерігається якісне розширення можливостей для участі особи в публічному, соціальному та економічному житті шляхом використання цифрових технологій, що призводить до виникнення специфічних форм поведінки, які заслуговують на заохочення з боку правової системи.

Правомірна активність у цифровому середовищі дедалі частіше не обмежується класичними формами такими як виконання юридичного обов'язку, реалізація суб'єктивного права чи дотримання норми. Вона набуває нових рис, зумовлених особливостями комунікації в інформаційному просторі.

До таких форм можна віднести активну участь громадян у функціонуванні електронної демократії (електронні петиції, участь у публічних консультаціях, краудсорсингових ініціативах), свідоме дотримання стандартів цифрової етики (нетоксична комунікація, захист приватності інших осіб), добровільну взаємодію з державними електронними сервісами, участь у тестуванні чи вдосконаленні цифрових адміністративних платформ [11, с. 83-98].

Особливе місце займає така форма цифрової правомірної активності, як контентна участь, що може включати створення суспільно корисного цифрового контенту (наприклад, волонтерські переклади, онлайн-інформування громадськості, правопросвітницькі ініціативи), модерацію

публічного середовища, виявлення шкідливого або протиправного контенту з подальшим повідомленням про нього уповноваженим органам чи адміністраторам платформ. Усі ці форми не передбачені безпосередньо в законодавстві, однак мають виразну соціальну цінність і реалізують цілі публічного інтересу .

Водночас така активність здійснюється у форматі, що не завжди є інституціоналізованим або формалізованим з погляду правової норми. Це вимагає перегляду критеріїв юридичної значущості поведінки суб'єкта в цифровому середовищі та розширення спектру правових стимулів, спрямованих на підтримку конструктивної, правомірної та відповідальної участі осіб у нових формах цифрової взаємодії [11, с. 29-53].

Сучасна платформа це соціальна мережа, маркетплейс, пошукова система, хмарний сервіс не просто надає послугу чи інструмент комунікації. Вона формує цілісний цифровий простір, у межах якого вибудовується власна система правил, санкцій, винагород і статусів. Йдеться про механізми рейтингу користувачів, системи бейджів, статусів, внутрішньої «карми», верифікації, а також можливості отримання переваг за відповідність очікуваній поведінці, наприклад, доступ до додаткових функцій, пріоритет у видачі, кращі умови монетизації контенту тощо.

Усе це формує своєрідну систему цифрового стимулювання, яка фактично виконує функцію правового заохочення, хоча й не оформлена у вигляді нормативно-правового акта. Таке стимулювання не має ознак юридичної норми в класичному розумінні воно не проходить через процедуру легітимації, не має формальної обов'язковості та не підлягає традиційному контролю з боку органів публічної влади [1, с. 451-453]. Проте за своїм фактичним впливом воно іноді навіть перевищує силу правових норм оскільки безпосередньо впливає на соціальну значущість особи, її дії, доступ до послуг та репутацію в публічному цифровому просторі.

Ця зміна суб'єкта стимулювання від держави до платформи створює низку системних викликів. З одного боку, вона свідчить про появу нових каналів регуляції поведінки в динамічному цифровому середовищі, здатних оперативно реагувати на зміну контексту та очікувань користувачів. З іншого боку, це стимулювання реалізується переважно за логікою технічного коду, бізнес-інтересів і алгоритмічної ефективності, а не за принципами правової справедливості, прозорості й підзвітності. Як наслідок, виникає ризик заміщення публічного заохочення приватними цифровими формами, що не забезпечують належного захисту прав, не гарантують рівності учасників і можуть бути дискримінаційними [4, с. 16-25].

У цифровому середовищі заохочення дедалі частіше набуває віртуалізованих форм, які не передбачають матеріальної винагороди чи юридично оформленого статусу, але при цьому істотно впливають на поведінку учасників інформаційної взаємодії. Йдеться про нематеріальні та символічні механізми стимулювання, які функціонують на рівні цифрової репутації, соціального визнання, статусних позначок, цифрових «знаків якості», рейтингових індикаторів тощо [10, с. 80]. У сучасному правовому дискурсі такі явища не мають чіткого правового визначення, але вони набувають дедалі більшого значення в межах цифрової комунікації та суспільної взаємодії.

Віртуалізація заохочення проявляється насамперед у тому, що суб'єкт отримує символічне підтвердження своєї активності або доброчесної поведінки у формі, що має соціальну цінність у межах конкретної цифрової екосистеми. Наприклад, статус «перевіреного користувача», «топ-добровольця», «модератора», «контентного лідера», високий рейтинг продавця чи постійного рецензента усе це є формами визнання, що не мають прямого матеріального наповнення, але забезпечують користувачеві певні переваги або додаткову довіру з боку інших учасників цифрової платформи. Такі індикатори можуть визначати пріоритет показу інформації, швидкість обслуговування, доступ до розширеного функціоналу або участь у спеціальних програмах [11, с. 97].

Особливість цих форм заохочення полягає в їхній символічній, але ефективній природі. На відміну від класичних правових стимулів знижок, пільг, винагород символічне заохочення не супроводжується витратами для регулятора, проте активно впливає на поведінкові установки користувачів. У цьому сенсі воно виступає не лише засобом мотивації, а й інструментом соціального структурування цифрової спільноти: статуси, рейтинги й індикатори формують ієрархії довіри, розподіляють неформальні ролі, задають еталони поведінки.

Віртуалізоване заохочення також виконує педагогічну функцію: воно демонструє позитивні моделі поведінки, які вважаються бажаними або соціально схвалюваними, тим самим посилюючи ефект соціального конформізму в межах платформи. Така модель, попри свою неформальність, має значний нормативний потенціал, оскільки створює своєрідну «платформну етику» кодекс поведінки, що закріплюється не в юридичних нормах, а у вигляді алгоритмічних винагород [9, с. 173].

У сучасному цифровому середовищі особливу увагу науковців і правників привертає феномен платформного заохочення, тобто стимулювання поведінки суб'єктів з боку недержавних цифрових інфраструктур соціальних мереж, маркетплейсів, агрегаторів, пошукових систем та інших цифрових платформ [6, с. 22-30]. Ці структури, не будучи частиною традиційної правової системи, формують власні внутрішні нормативні порядки, що здійснюють реальний вплив на поведінку користувачів, визначають рівень їхньої активності, репутації, участі у спільнотах, і, відповідно, обсяг доступу до можливостей платформи. Це стимулювання часто не має вигляду класичної правової норми, але виконує аналогічну соціально-регулятивну функцію [7, с. 11-23].

Зокрема, платформи можуть надавати заохочувальні статуси (наприклад, "Top seller", "Verified creator", "Trusted user"), репутаційні бонуси (підвищення в пошуковій видачі, пріоритет у зворотному зв'язку), доступ до ексклюзивного функціоналу, монетизаційні привілеї, або просто позитивні сигнали для інших користувачів, а також позначки, бейджі, лічильники переглядів. Такі форми заохочення формують систему символічної винагороди, яка має потужний поведінковий ефект. Водночас вони не проходять правову експертизу, не підлягають процедурі державного контролю та не мають чітко закріпленого правового статусу.

Цей феномен створює низку викликів для юридичної легітимації. Насамперед, платформи виступають приватними суб'єктами, але внаслідок масштабу, інфраструктурної домінантності та алгоритмічного контролю фактично здійснюють регулятивну владу, що не підпорядковується публічному правовому порядку [5, с. 418-422]. Водночас правила присвоєння або позбавлення таких привілеїв зазвичай є непрозорими, односторонньо змінюваними та не підлягають незалежному перегляду, що суперечить основоположним принципам правової легітимності: передбачуваності, рівності, можливості апеляції .

Окрему загрозу становить алгоритмізація платформи, тобто коли рішення про заохочення приймається не людиною, а автоматизованою системою, що діє на основі непрозорих критеріїв. Така ситуація створює умови для цифрової дискримінації, викривлення конкуренції та порушення гідності користувача. Унаслідок цього заохочення втрачає свою правову нейтральність і перетворюється на інструмент інституційного тиску, що потенційно виходить за межі етично та юридично припустимого [13, с. 1-8].

Також викликає дискусію межа між приватним заохоченням і квазіпублічним регулюванням. Наприклад, платформи можуть самостійно встановлювати стимули за «етичну» поведінку, позбавляти статусів за «неналежні» дії або нав'язувати нормативні моделі без участі публічного контролю [8, с. 77]. У таких випадках платформа виконує функції, подібні до публічного регулятора, однак без відповідних гарантій захисту прав особи, що може суперечити принципам демократичної легітимації владних рішень.

З огляду на ці ризики, постає потреба у створенні правових стандартів прозорості, підзвітності та правової відповідальності за платформні практики заохочення. Ініціативи на кшталт Digital Services Act Європейського Союзу, а також рекомендації ОЕСР і Ради Європи спрямовані на те, щоб забезпечити баланс між інноваційною автономією платформ і базовими правами користувачів. Зокрема, пропонується запровадження процедур апеляції щодо рішень платформ, зобов'язання щодо пояснення принципів алгоритмічного ранжування, а також визнання цифрової репутації як елемента персональних немайнових прав.

Питання про межі та перспективи розвитку заохочувального потенціалу права в умовах цифрової епохи є одним із ключових у контексті трансформації сучасної правової реальності. З одного боку, цифровізація створює нові можливості для правового стимулювання соціально бажаної поведінки. З іншого вона актуалізує загрози, пов'язані з втратою формальної визначеності, прозорості регуляторних процедур і потенційним зловживанням стимулювальними механізмами з боку недержавних суб'єктів [3, с. 41-52].

Межі правового заохочення в цифровому середовищі визначаються насамперед природою самого цифрового простору: він нестабільний, гетерогенний, переважно приватноінституціональний за структурою, підпорядкований алгоритмічній логіці управління [2, с. 34-40]. Це ускладнює традиційний підхід до заохочення як до регламентованого нормативного акту з чітко визначеними умовами настання позитивних юридичних наслідків. У цифровій реальності багато форм заохочення (зокрема, символічні, гейміфіковані чи репутаційні) не мають юридичного статусу, але мають реальний регуляторний ефект. Це створює зону правової амбівалентності, де дія стимулу відчутна, але його легітимність сумнівна або невизначена [12, с. 59].

Окремим обмеженням розвитку правового заохочення є ризик перетворення стимулювання на маніпуляцію, особливо в умовах, коли мотиваційні механізми вбудовані в архітектуру

цифрових сервісів без чітких етичних і юридичних стандартів. Надмірне чи нерівномірне застосування заохочень може призвести до селекційної поведінки, виключення менш активних або незручних суб'єктів з цифрової взаємодії, або навіть до створення кастової ієрархії цифрової участі. В такому разі правове заохочення перестає бути інструментом підтримки правомірної поведінки і перетворюється на засіб соціального тиску [8, с. 24-38].

У межах права має бути окреслена межа допустимого заохочення, що не суперечить принципам справедливості, пропорційності, недискримінаційності та поваги до людської гідності. Це передбачає запровадження інституційного контролю за платформними системами мотивації, розробку критеріїв прозорості цифрових стимулів, а також визначення механізмів їхньої юридичної оцінки, зокрема у сфері трудового права, освіти, доступу до публічних послуг.

Попри ці виклики, цифрова епоха відкриває унікальні перспективи для розвитку заохочувальної функції права. Новітні технології дозволяють створювати індивідуалізовані, адаптивні, контекстно чутливі форми правового стимулювання, які раніше були технічно неможливі. Наприклад, використання штучного інтелекту та аналізу великих даних дає змогу точніше виявляти правомірні патерни поведінки й оперативно запроваджувати відповідні стимули. Крім того, цифрова трансформація дає змогу залучати ширші соціальні групи до участі в публічному врядуванні шляхом створення прозорих, стимулюючих механізмів електронної демократії, цифрового волонтерства, краудсорсингу правових ідей.

Правова наука, своєю чергою, має сформулювати нову концепцію правового заохочення, яка враховувала б не лише класичні матеріальні винагороди, а й символічні, технічні, репутаційні та гейміфіковані стимули, а також здатність таких стимулів до легітимного впливу на суб'єкта. Це передбачає оновлення доктринальної бази, зокрема, поняття правомірної поведінки, соціального схвалення, цифрового блага та нормативного визнання.

Список використаних джерел:

1. Єлісєєва О. С., Лазарєв В. В. Цифрова трансформація правової системи України: поява нової категорії прав людини та необхідність її захисту. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ.* 2021. С. 451–453.

2. Козюбра М. І. Нормативність права в умовах цифровізації: виклики правовій доктрині. *Право України*. 2020. № 6. С. 34–45.

3. Малиновська І. В. Правове регулювання цифрових платформ: питання легітимації алгоритмічних норм. *Інформаційне право України.* 2023. № 2. С. 41–52.

4. Пархоменко Н. М. Цифровізація правової реальності: ризики та перспективи. *Вісник Національної академії правових наук України.* 2022. № 4. С. 17–28.

5. Салманова О., Попович Е., Нікітін А., Теслюк І. Адміністративно-правові засади діджиталізації суспільних відносин. *Amazonia Investiga*. 2020. Т. 9, № 25. С. 418–422.

6. Сопілко І. М. Право та технології: концептуальні засади взаємодії. *Юридичний вісник України*. 2021. № 3. С. 22–30.

7. De Filippi P., Hassan S. Blockchain Technology as a Regulatory Technology: From Code is Law to Law is Code. *First Monday.* 2016. Vol. 21, No. 12. 23 p.

8. Floridi L. The Fourth Revolution: How the Infosphere is Reshaping Human Reality. Oxford : Oxford University Press, 2014. 265 p.

9. Hildebrandt M. Smart Technologies and the End(s) of Law: Novel Entanglements of Law and Technology. Cheltenham : Edward Elgar Publishing, 2015. 296 p.

10. Kostyuk N., Chen Y. The Algorithmic Governance of Platforms: Legal Challenges and Policy Responses. *Journal of Law and Technology*. 2022. Vol. 36, No. 1. P. 75–94.

11. Latour B. Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network-Theory. Oxford : Oxford University Press, 2005. 311 p.

12. Schultz T. Rules, Standards, and Code: A Legal Theory for the Digital Age. *Law and Philosophy.* 2019. Vol. 38, No. 1. P. 45–72.

13. Van Dijck J., Poell T., de Waal M. The Platform Society: Public Values in a Connective World. Oxford : Oxford University Press, 2018. 8 p.

Дата першого надходження рукопису до видання: 21.07.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 25.08.2025
Дата публікації: 29.09.2025.

УДК 340
DOI https://doi.org/10.32844/2618-1258.2025.3.7

ЗВАРИЧ Р.В.

МЕХАНІЗМИ ПАРТНЕРСТВА ДЕРЖАВИ Й РЕЛІГІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У ФОРМУВАННІ ПРАВОСВІДОМОСТІ НАСЕЛЕННЯ

MECHANISMS OF PARTNERSHIP BETWEEN THE STATE AND RELIGIOUS ORGANIZATIONS IN FORMING LEGAL CONSCIOUSNESS OF THE POPULATION

Мета статті полягає в теоретико-правовому аналізі ролі релігійних організацій у процесі формування правової свідомості населення, з'ясуванні форм і механізмів їхньої взаємодії з органами державної влади, а також у розробці науково обґрунтованих пропозицій щодо вдосконалення нормативного та інституційного забезпечення партнерства між державою та релігійними інституціями в контексті правопросвітницької діяльності. **Методика.** Дослідження базується на системному аналізі правових засад партнерства між державою та релігійними організаціями у сфері формування правосвідомості. Використано загальнонаукові методи аналізу та синтезу, а також спеціально-юридичні методи: порівняльно-правовий для аналізу зарубіжного досвіду, нормативно-правовий для вивчення українського законодавства, інституціональний для дослідження ролі учасників взаємодії, прогностичний для формування практичних рекомендацій. Обраний підхід дозволив забезпечити цілісність і прикладну спрямованість дослідження. **Результати.** Проведене дослідження дало змогу виявити, що партнерство між державою та релігійними організаціями у сфері формування правосвідомості має значний потенціал для розвитку правової культури суспільства, особливо в умовах демократичних трансформацій. Аналіз нормативної бази показав, що, незважаючи на закріплення загальних принципів свободи совісті та віросповідання, чинне законодавство України не містить системної регламентації участі релігійних організацій у правопросвітницькій діяльності. Водночас практика свідчить про наявність окремих форм такої взаємодії, зокрема у вигляді меморандумів про співпрацю, спільних заходів, участі духовенства у громадських ініціативах, спрямованих на утвердження правових цінностей. Доведено, що релігійні організації можуть ефективно виконувати соціально-моральну функцію, популяризуючи етичні норми, що корелюють із основоположними правовими принципами: повагою до гідності, свободи, справедливості, рівності. Саме завдяки цьому вони мають довіру значної частини населення й можуть бути залучені до формування правових переконань, зокрема у вразливих соціальних груп. **Наукова новизна.** Наукова новизна дослідження полягає в комплексному теоретико-правовому осмисленні партнерства між державою та релігійними організаціями як чинника формування правосвідомості населення. Уперше в науковій літературі дана тема розглядається не лише в контексті державно-церковних відносин, а як окрема складова механізму правового виховання, що має інституційне, нормативне та ціннісне виміри. У межах дослідження уточнено зміст поняття правопросвітницької діяльності релігійних організацій, визначено її місце в системі правових комунікацій, а також систематизовано форми і засоби їх взаємодії з державними структурами. Запропоновано авторську модель нормативного оформлення партнерства, яка враховує принципи світоглядного плюралізму, недискримінації та інституційної відкритості. Також обґрунтовано необхідність запровадження цільових державних програм з правової освіти за участю релігійних інституцій як легітимного та ефективного суб'єкта правової соціалізації. Дослідження відкриває нові перспективи для переосмислення ролі релігії у пра-

© ЗВАРИЧ Р.В. – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри права імені академіка УАН о. Івана Луцького, декан факультету суспільних і прикладних наук (ЗВО «Університет Короля Данила») https://orcid.org/0000-0002-3296-9591

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

вовій культурі та встановлення конструктивної взаємодії на засадах партнерства і взаємної поваги. **Практична значимість.** Практична значимість проведеного дослідження полягає у можливості безпосереднього застосування його висновків і рекомендацій для вдосконалення державної політики у сфері правової освіти та просвітництва з урахуванням потенціалу релігійних організацій. Запропоновані підходи до нормативного врегулювання співпраці між державою і релігійними інституціями можуть стати підґрунтям для розробки спеціальних законодавчих та підзаконних актів, що регламентують правопросвітницьку діяльність у партнерстві з духовними та конфесійними спільнотами. Результати дослідження можуть бути використані органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, освітніми установами та інституціями громадянського суспільства при реалізації програм правового виховання, розробці навчально-методичних матеріалів, проведенні тренінгів і суспільно-освітніх заходів. Акцент на дотриманні принципу світоглядного плюралізму та недискримінації дозволяє застосовувати ці рекомендації у широкому спектрі соціальних контекстів, уникнувши ризиків конфесійного домінування. Крім того, положення статті можуть бути корисними для правників, освітян, працівників соціальних служб та представників релігійних організацій, які прагнуть поглибити міжсекторальну співпрацю у формуванні правової культури громадян.

Ключові слова: *правова свідомість, правове виховання, релігійні організації, правова культура, правопросвітництво, правове регулювання,*

Purpose. The purpose of this article is to provide a theoretical and legal analysis of the role of religious organizations in the process of shaping legal consciousness among the population, to identify the forms and mechanisms of their interaction with state authorities, and to develop scientifically grounded proposals for improving the normative and institutional framework of partnership between the state and religious institutions in the context of legal education activities.**Methodology.** The study is based on a systematic analysis of the legal foundations of partnership between the state and religious organizations in the field of legal awareness formation. It employs general scientific methods of analysis and synthesis, as well as special legal methods: the comparative legal method for analyzing foreign experience, the normative legal method for examining Ukrainian legislation, the institutional method for exploring the roles of interaction participants, and the prognostic method for developing practical recommendations. This methodological approach ensured the comprehensiveness and applied focus of the research.**Results.** The study revealed that partnership between the state and religious organizations in shaping legal awareness holds significant potential for the development of legal culture, especially during periods of democratic transformation. The analysis of the normative framework demonstrated that, although the general principles of freedom of conscience and religion are enshrined in Ukrainian legislation, there is no systematic regulation of the participation of religious organizations in legal education. Nonetheless, practical examples exist, such as cooperation memoranda, joint initiatives, and clergy involvement in public efforts aimed at promoting legal values. It has been established that religious organizations can effectively fulfill a social and moral function by promoting ethical norms aligned with fundamental legal principles such as dignity, freedom, justice, and equality. Owing to this trust within society, they can influence the formation of legal beliefs, particularly among vulnerable social groups. **Scientific novelty.** The scientific novelty of the research lies in its comprehensive theoretical and legal conceptualization of the partnership between the state and religious organizations as a factor in shaping legal consciousness. For the first time in scholarly literature, this topic is examined not only within the framework of church-state relations but also as a distinct component of the legal education mechanism, incorporating institutional, normative, and value-based dimensions. The research clarifies the concept of legal educational activities of religious organizations, determines their place within the system of legal communication, and systematizes the forms and tools of their interaction with state structures. An original model for the normative regulation of such partnerships is proposed, based on principles of worldview pluralism, non-discrimination, and institutional openness. The study

also substantiates the need to introduce targeted state programs on legal education involving religious institutions as legitimate and effective actors in legal socialization. This opens new perspectives for rethinking the role of religion in legal culture and for establishing constructive cooperation based on partnership and mutual respect.**Practical significance**The practical significance of the research lies in the potential for direct application of its findings and recommendations to improve state policy in the field of legal education and awareness, considering the potential of religious organizations. The proposed approaches to regulating cooperation between the state and religious institutions may serve as a basis for developing special legislative and regulatory acts governing legal educational activities in partnership with spiritual and confessional communities. The study's outcomes can be utilized by executive authorities, local governments, educational institutions, and civil society organizations in implementing legal education programs, developing teaching materials, conducting training, and organizing civic-educational events. Emphasis on adherence to the principles of worldview pluralism and non-discrimination ensures that the recommendations can be applied across diverse social contexts while avoiding risks of confessional dominance. Additionally, the article's provisions may be of value to legal professionals, educators, social workers, and representatives of religious organizations seeking to deepen cross-sector collaboration in fostering legal culture among citizens.

Key words: *legal consciousness, legal education, religious organizations, legal culture, legal awareness, legal regulation, state-church partnership, pluralism, legal socialization.*

Постановка проблеми. У демократичному суспільстві формування правової свідомості є необхідною умовою утвердження правової держави. Проте держава не завжди має достатні ресурси та довіру для повноцінного охоплення правопросвітницькою діяльністю всіх соціальних груп. У цьому контексті особливу увагу заслуговують релігійні організації, які володіють значним моральним авторитетом та мають усталені канали комунікації з громадянами. Їхня участь у правовому вихованні може посилити ефективність правопросвітництва, сприяючи глибшому засвоєнню суспільних норм і цінностей.

Незважаючи на це, механізми взаємодії держави з релігійними інституціями у цій сфері залишаються недостатньо врегульованими. Відсутність чітких правових рамок співпраці, можливі ризики порушення принципу світоглядного плюралізму та недискримінації створюють потребу у науковому переосмисленні партнерських моделей та розробці інституційних підходів до залучення релігійних організацій у процес формування правової культури.

Аналіз досліджень і публікацій. Окремі науковці звертають увагу на потенціал релігійних інституцій у популяризації правових цінностей, обґрунтовуючи це високим рівнем довіри до духовенства, їхнім впливом на формування моральних установок та здатністю до мобілізації соціальних груп. Водночас бракує системного аналізу нормативних механізмів, що регулюють партнерство держави та церкви у правопросвітницькій сфері, а також досліджень, які б інтегрували правову, етичну та соціальну складові цього процесу. Це засвідчує актуальність подальших досліджень, спрямованих на узагальнення існуючого досвіду, виявлення інституційних прогалин та формулювання науково обґрунтованих моделей взаємодії.

Виклад основного матеріалу дослідження. Варто почати з того, що у сучасній правовій доктрині правове виховання розглядається як систематична діяльність, спрямована на формування у громадян правової свідомості, яка є одним із ключових елементів забезпечення ефективного функціонування правової держави. Правосвідомість у цьому контексті визначається як внутрішня реакція особи або соціальної спільноти на правову реальність, що охоплює знання, емоційні оцінки, переконання та поведінкові установки щодо права, його ролі в суспільстві, справедливості та законності.

Правова культура, у свою чергу, охоплює такі взаємопов'язані елементи, як знання законодавства, переконаність у його доцільності й справедливості, а також правомірна поведінка. Таким чином, правове виховання виступає засобом формування не лише правових знань, а й правових цінностей, що вимагає поєднання інформативних, етичних та поведінкових компонентів. У цьому процесі особливу роль відіграють ті суб'єкти, які мають безпосередній вплив на свідомість індивіда та соціальні групи [3, с. 45-53].

Серед таких суб'єктів правопросвітницької діяльності традиційно виокремлюють державні органи, органи місцевого самоврядування, освітні установи, громадські організації, а також

медіа. Водночас у багатьох демократичних суспільствах зростає визнання релігійних організацій як важливих учасників у формуванні правосвідомості. Їхній внесок базується не стільки на знанні нормативної бази, скільки на глибокому впливі на моральні переконання людини, її здатність до внутрішньої самооцінки вчинків та відповідального ставлення до прав і обов'язків.

У межах інтегративного підходу до правового виховання релігійні інституції розглядаються не як альтернатива державі, а як її потенційний партнер у виробленні ціннісного підґрунтя для дотримання правових норм. Такий підхід дає змогу формувати правову культуру, що поєднує етичні орієнтири з правовим змістом, а також сприяє зміцненню довіри до права як до системи соціально значущих норм [9, с. 216].

Релігійні організації традиційно виконують вагому соціально-моральну функцію, яка значно виходить за межі суто конфесійного або богословського простору. У межах правової держави вони дедалі частіше розглядаються як потенційні партнери держави в процесі формування громадянської відповідальності, правової культури та загальної правосвідомості [10, с. 37-42]. З огляду на глибоке вкорінення релігії у світоглядну структуру значної частини суспільства, її вплив на правову поведінку є не лише фактичним, а й нормативно виправданим.

Багато дослідників підкреслюють, що релігія як соціальний інститут відіграє стабілізуючу роль у суспільстві, формуючи ціннісні орієнтири, що відповідають ідеї законності, порядку, взаємної поваги та недопущення насильства. Правовий порядок, як і моральний, передбачає наявність внутрішньої самообмежувальної установки особи, яка в релігійній традиції часто подається через ідею відповідальності перед вищим авторитетом. Така відповідальність уможливлює не лише зовнішню правослухняність, а й глибше внутрішнє прийняття норм як частини особистісної ідентичності [5, с. 35-44].

Релігійна етика, незалежно від конфесійної належності, в абсолютній більшості випадків базується на принципах, які співвідносяться з основами сучасного права: гідність особи, рівність, справедливість, неприйняття насильства, обов'язок допомагати слабшим. Відтак, релігійна парадигма сприяє не лише формуванню морального суб'єкта, а й правосвідомого громадянина, здатного орієнтуватися у своїх правах та обов'язках на засадах внутрішнього переконання, а не страху перед санкцією.

Важливим аспектом є практична залученість релігійних організацій до правопросвітницьких ініціатив. У різних країнах Європи спостерігається активна участь церков у таких напрямках, як популяризація прав людини, протидія насильству в родині, підтримка реабілітаційних програм для засуджених, просвітництво у сфері свободи совісті й толерантності [7, с. 406]. Наприклад, католицькі єпархії в Німеччині проводять щорічні освітні форуми за участю юристів, священнослужителів та представників громадянського суспільства щодо правового становища вразливих груп населення. У Великій Британії релігійні громади активно взаємодіють із муніципалітетами у програмах правової освіти для мігрантів.

В Україні також наявні приклади подібної взаємодії, зокрема в рамках капеланських служб, соціального служіння церков, участі духовенства в заходах правопросвітницького характеру, організованих разом із органами юстиції та закладами освіти. Ці практики мають значний потенціал, хоча й потребують більш чіткої інституціоналізації та нормативного забезпечення з боку держави [2, с. 189]. На мій погляд, релігійні організації в умовах плюралістичного, але соціально незбалансованого суспільства мають важливу місію не лише як носії віри, а й як комунікатори морально-правових цінностей, спроможні досягати аудиторій, недосяжних для класичної правової освіти. За умови дотримання принципу світоглядної нейтральності держави, партнерство з релігійними інституціями може істотно посилити ефективність правового виховання в суспільстві, сприяючи формуванню не лише обізнаного, а й внутрішньо мотивованого до правомірної поведінки громадянина [14, с. 5-27].

Партнерство між державою та релігійними організаціями у сфері правового виховання громадян дедалі частіше розглядається як ефективний інструмент посилення правової культури в суспільстві. У демократичній правовій державі така взаємодія має спиратися на чітке нормативне підґрунтя, що унеможливлює політизацію релігії та забезпечує нейтральність держави щодо світоглядних питань. В Україні основою правового регулювання співпраці виступає Конституція України, яка гарантує свободу світогляду і віросповідання (ст. 35), а також Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації», що закріплює автономію церков і принцип невтручання держави у справи релігійних організацій при одночасному визнанні можливості співпраці в суспільно корисних сферах, зокрема освіті, моральному вихованні, благодійності [1, с. 145-157].

Фактична реалізація цього партнерства передбачає використання різноманітних інструментів: укладення меморандумів між релігійними організаціями та органами виконавчої влади,

реалізацію спільних просвітницьких і соціальних проєктів, створення консультативних та дорадчих органів при органах влади, які дозволяють залучати представників конфесій до формування державної політики у сфері прав людини, освіти, культури. Одним із прикладів є Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій, що має статус впливового комунікаційного майданчика між релігійним середовищем і державними інституціями [2, с. 51-67].

Окремої уваги заслуговує участь релігійних організацій у реалізації стратегій державної правової політики та правової освіти. Зокрема, Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства, Концепція розвитку правової освіти населення та інші стратегічні документи передбачають співпрацю з інститутами громадянського суспільства, включно з конфесійними організаціями, у справі формування правової культури населення. Релігійні громади нерідко стають осередками неформальної правової освіти, організовуючи тематичні зустрічі, семінари, публічні обговорення щодо прав людини, подолання дискримінації, захисту сімейних цінностей та відповідального громадянства [13, с. 153-177].

На місцевому рівні взаємодія реалізується через спільні ініціативи у сфері профілактики правопорушень, ресоціалізації осіб, звільнених із місць позбавлення волі, правопросвітницьких заходів у школах, центрах пробації та закладах соціального захисту. У низці регіонів України діють міжвідомчі ради за участю духовенства, працівників освіти, юстиції та представників місцевого самоврядування. Це свідчить про поступову інституціоналізацію партнерства, яке стає не лише декларативним, а й практично орієнтованим.

На моє переконання, така модель співпраці повинна бути чітко окреслена у спеціальному нормативному акті або окремому розділі законодавства про свободу совісті. З огляду на європейську практику, законодавче закріплення форм державно-конфесійної співпраці у сфері правової просвіти сприяло б підвищенню прозорості, недискримінаційності та передбачуваності цих взаємин. Умовою ефективності цього партнерства має бути не лише взаємна повага до автономії кожної сторони, а й спільне бачення мети формування свідомого, правомірного та відповідального громадянина як суб'єкта правової держави [12, с. 211-235].

У контексті формування ефективної системи правової просвіти в Україні актуальним завданням постає вдосконалення партнерства між державними структурами та релігійними інституціями. Сучасні виклики від недостатнього рівня правової культури до ерозії довіри до публічних інституцій засвідчують потребу у комплексному, міжгалузевому та ціннісно-збалансованому підході до просвітницької діяльності, де релігійні організації можуть стати активними суб'єктами [6, с. 91].

Один із першочергових напрямів вдосконалення партнерства полягає у розробці спеціальних державних програм із залученням релігійних інституцій до правопросвітницьких ініціатив. Такий формат дозволить не лише легітимізувати вже існуючі практики співпраці, а й створити нормативну рамку для системної участі конфесій у підвищенні правової обізнаності громадян. Наприклад, у сфері превенції насильства в сім'ї, захисту прав дітей, зміцнення громадянської відповідальності релігійні громади вже сьогодні виконують функції, які відповідають державним інтересам.

Не менш важливим є питання створення сталої інфраструктури для співпраці, зокрема інституціоналізація консультативно-освітніх платформ. Це можуть бути дорадчі ради при органах юстиції чи освіти, центри правового діалогу за участю представників релігійних спільнот, академічних установ і громадських організацій. Важливо, аби ці платформи мали не лише консультативну, а й освітню функцію, сприяючи створенню якісного контенту правопросвітницького характеру, адаптованого до різних аудиторій молоді, літніх людей, вразливих груп [8, с. 2333-2361].

Разом з тим, будь-яке партнерство між державою і релігійними інституціями повинно функціонувати в межах конституційного принципу світоглядного плюралізму. Забезпечення рівного доступу до співпраці для всіх визнаних релігійних організацій, недопущення ідеологічної або конфесійної дискримінації та нейтральність держави у питаннях віри є необхідною передумовою для суспільного консенсусу [11, с. 291-307]. Як справедливо зазначають західні дослідники, демократична легітимність релігійного партнерства можлива лише за умови поваги до різноманіття переконань та гарантій інклюзивності в межах правової системи.

Спроможність забезпечити комплексний ефект у сфері правової просвіти значною мірою залежить від розвитку міжгалузевої співпраці. Це включає взаємодію між сектором освіти (формальна та неформальна правова освіта), соціальної політики (робота з уразливими категоріями), інформаційної безпеки (протидія дезінформації, маніпуляціям на релігійному ґрунті), а також правоохоронної системи (попередження радикалізації) [7, с. 83-98]. Саме такий синергетичний

підхід може забезпечити стабільний розвиток правової культури, інтеграцію морально-етичних цінностей у правову площину та формування усвідомленої правової поведінки.

Отже, запропоновані напрями удосконалення не лише сприятимуть підвищенню ефективності правопросвітницьких практик, але й дозволять вибудувати модель державно-конфесійної взаємодії, що ґрунтується на партнерстві, повазі до прав людини та конституційній нейтральності держави. Такий підхід може стати основою для законодавчого оформлення співпраці, що відповідатиме як національним інтересам, так і європейським стандартам демократичного врядування.

Оцінка діючих механізмів співпраці між державними інституціями та релігійними організаціями у сфері правопросвітницької діяльності засвідчує наявність позитивних практик, однак ці механізми часто залишаються фрагментарними, слабо інституціоналізованими і нормативно не врегульованими. Відсутність єдиного бачення на рівні державної політики, брак спеціальних програм і недостатнє використання потенціалу міжгалузевої співпраці обмежують ефективність цього партнерства [4, с. 120-123].

У цьому контексті доцільним видається вдосконалення законодавчої бази у сфері правової освіти з включенням положень щодо співпраці з релігійними організаціями; створення постійно діючих консультативно-освітніх платформ за участю духовенства, науковців, представників держави та громадянського суспільства; запровадження програм підтримки конфесійних ініціатив у сфері правового виховання. Окрему увагу слід приділити гарантіям недискримінації та дотримання світоглядного плюралізму як умовам легітимності державно-релігійної взаємодії.

З огляду на вказане, подальші наукові дослідження повинні зосередитись на розробці моделей правового регулювання співпраці у сфері правопросвіти, аналізі зарубіжного досвіду інституціоналізації релігійно-державного партнерства, а також оцінці впливу духовно-морального компоненту на ефективність формування правової культури.

Список використаних джерел:

1. Барабаш Ю. Г. Церква і держава: моделі взаємодії та перспективи розвитку в Україні. Харків : Право, 2020. 312 с.

2. Саган О. Н. Свобода совісті і релігійні організації в Україні: державно-правовий аспект. Київ : Центр юридичної літератури, 2012. 248 с.

3. Гудзенко Ю. В. Правосвідомість і правова культура в умовах духовного відродження. *Вісник Академії правових наук України.* 2019. № 4. С. 45–53.

4. Мурашкін О. С. Партнерство держави та релігійних організацій у сфері правової просвіти: правова природа та механізми реалізації. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2021. № 5. С. 120–123.

5. Осадчий І. М. Конституційні засади державно-конфесійних відносин в Україні та країнах ЄС. *Право України.* 2020. № 11. С. 35–44.

6. Цимбалюк О. С. Роль релігійних організацій у формуванні правосвідомості населення. *Держава і право.* 2021. № 91. С. 89–97.

7. Durham W. C. Law and Religion: National, International, and Comparative Perspectives. Aspen : Wolters Kluwer, 2019. 456 p.

8. Ferrari S. Religion and the Secular State: A Comparative Perspective. *Cardozo Law Review.* 2011. Vol. 32, no. 6. P. 2333–2361.

9. Sandberg R. Law and Religion. Cambridge : Cambridge University Press, 2011. 262 p.

10. Robbers G. (ed.). State and Church in the European Union. Baden-Baden : Nomos, 2019. 520 p.

11. Petkoff P. Church-State Relations and Religious Freedom in the Context of Legal Pluralism. *Ecclesiastical Law Journal.* 2020. Vol. 22, no. 3. P. 291–307.

12. Sullivan W. F. The Impossibility of Religious Freedom. Princeton : Princeton University Press, 2005. 264 p.

13. Taylor C. Secularism and Freedom of Conscience. Harvard University Press, 2011. 272 p.

14. Bielefeldt H. Freedom of Religion or Belief: The Normative Framework and Its Implementation in Practice. UN Special Rapporteur Reports. 2014. P. 5–27.

Дата першого надходження рукопису до видання: 23.07.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 28.08.2025
Дата публікації: 29.09.2025.

УДК 340.1
DOI https://doi.org/10.32844/2618-1258.2025.3.8

ІРОДЕНКО В.Т.

ЗАОХОЧУВАЛЬНІ ПРАВОВІ НОРМИ ЯК ІНСТРУМЕНТ ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ ТА СТИМУЛЮВАННЯ ПРАВОВОЇ АКТИВНОСТІ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ

INCENTIVE LEGAL NORMS AS AN INSTRUMENT FOR LEGAL EDUCATION AND STIMULATION OF LEGAL ACTIVITY OF UKRAINIAN CITIZENS

У статті здійснено ґрунтовний аналіз заохочувальних правових норм як важливого інструменту правового виховання та стимулювання правової активності громадян України. Метою дослідження є з'ясування ролі заохочувальних норм у формуванні правової свідомості, правової культури та соціально активної поведінки громадян, що, у свою чергу, виступає необхідною передумовою побудови демократичної, правової держави. У межах поставленої мети визначено низку дослідницьких завдань: проаналізувати сутність і соціально-правове значення заохочувальних норм, розкрити їхній вплив на формування правомірної поведінки та активності суб'єктів права; дослідити роль держави у створенні й реалізації системи правових стимулів, спрямованих на заохочення правослухняної та соціально корисної діяльності; охарактеризувати взаємозв'язок між заохочувальними нормами права та ефективністю правового виховання в умовах становлення демократичного суспільства. Встановлено, що заохочувальні норми права функціонують як дієвий механізм правового виховання, адже поєднують інтереси держави та громадянського суспільства, стимулюють добровільну активність суб'єктів права, формують у громадян стійке переконання у необхідності та доцільності дотримання вимог закону. Показано, що заохочення здатні підвищувати рівень довіри до правових інститутів, зміцнювати авторитет державної влади, формувати позитивну мотивацію до законослухняної поведінки та соціальної відповідальності. Доведено, що системне і комплексне застосування заохочувальних правових механізмів у національному правопорядку сприяє розвитку правової культури, становленню соціально відповідальної поведінки, зміцненню демократичних цінностей і стабілізації суспільних відносин в Україні, що є особливо актуальним в умовах сучасних трансформаційних процесів. У підсумку підкреслюється, що подальший розвиток інституту заохочувальних норм має важливе значення для утвердження верховенства права, розширення можливостей громадянської участі та гармонізації відносин між державою і суспільством.

Ключові слова: *заохочувальні норми права, правове виховання, правова активність, правова культура, стимулювання правомірної поведінки, держава, соціальна активність громадян.*

The article provides a thorough analysis of incentive legal norms as an important instrument of legal education and stimulation of the legal activity of Ukrainian citizens. The purpose of the study is to clarify the role of incentive norms in shaping legal consciousness, legal culture, and socially active behavior of citizens, which, in turn, serves as a necessary precondition for building a democratic and rule-of-law state. Within this objective, a number of research tasks are defined: to analyze the essence and socio-legal significance of incentive norms; to reveal their impact on the formation of lawful behavior and the activity of legal subjects; to examine the role of the state in creating and implementing a system of legal incentives aimed at encouraging law-

© ІРОДЕНКО В.Т. – здобувач кафедри права імені академіка УАН о. Івана Луцького (ЗВО «Університет Короля Данила») https://orcid.org/0009-0006-6762-3933
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

abiding and socially useful activities; and to characterize the interrelation between incentive norms of law and the effectiveness of legal education in the conditions of a developing democratic society. It is established that incentive norms of law function as an effective mechanism of legal education, since they combine the interests of the state and civil society, stimulate the voluntary activity of legal subjects, and instill in citizens a firm conviction in the necessity and expediency of compliance with the law. It is shown that incentives can increase the level of trust in legal institutions, strengthen the authority of state power, and foster positive motivation for law-abiding behavior and social responsibility. It is proven that the systemic and comprehensive application of incentive legal mechanisms in the national legal order promotes the development of legal culture, the establishment of socially responsible behavior, the consolidation of democratic values, and the stabilization of social relations in Ukraine, which is particularly relevant in the context of modern transformational processes. In conclusion, it is emphasized that the further development of the institution of incentive norms is of great importance for strengthening the rule of law, expanding opportunities for civic participation, and harmonizing relations between the state and society.

Key words: *incentive legal norms, legal education, legal activity, legal culture, stimulation of lawful behavior, state, social activity of citizens.*

Постановка проблеми. Актуальність теми статті обумовлена сучасними соціально-правовими трансформаціями в Україні, зокрема демократизацією суспільства та реформуванням правової системи. У таких умовах правове виховання, формування правової культури та стимулювання правової активності громадян набувають особливої значущості. Ефективність правових норм багато в чому залежить від механізмів заохочення, які мотивують добровільне дотримання законів і активну участь у суспільних процесах. Сьогодні значна увага приділяється стимулюванню правомірної поведінки через систему заохочувальних норм, оскільки вони поєднують інтереси держави та суспільства, підвищують правову свідомість і формують активну громадянську позицію. Водночас існують проблеми недостатньої узгодженості нормативної бази, обмеженої системності реалізації заохочень та недооцінки соціально-психологічних чинників впливу. Отже, дослідження заохочувальних правових норм є актуальним для визначення ефективних механізмів їх інтеграції в правову систему та впливу на правову культуру, свідомість і соціально активну поведінку громадян України.

Стан дослідження. Проблема заохочувальних правових норм як інструменту правового виховання та стимулювання правової активності громадян України є актуальною як у науковому, так і в практичному вимірі. Ефективне застосування таких норм потребує їх ґрунтовного теоретичного осмислення, врахування соціальних, економічних та політичних умов, що постійно змінюються, а також розробки системи правових стимулів, здатних формувати активну і правомірну поведінку громадян.

Вагомий внесок у дослідження заохочувальних норм у праві зробили українські вчені: О. О. Барабаш, М. Є. Григор'єва, А. М. Колодій, О. С. Котуха, В. С. Ковальський, С. Л. Лисенков, О. Ф. Скакун, О. Д. Тихомиров, Ю. В. Цуркан-Сайфуліна та ін. Вони аналізували сутність правового стимулювання, соціально-правову значущість заохочень і їх вплив на правосвідомість та правову активність громадян. Проте слід зазначити, що заохочувальні норми у взаємозв'язку з правовою культурою та правовою політикою ще не отримали комплексного дослідження на монографічному рівні. Наукова думка потребує подальшого розвитку загальної теорії заохочення, що включала б системний аналіз механізмів правового стимулювання, їх соціально-психологічних ефектів та впливу на формування активного й відповідального громадянина в умовах демократичного суспільства.

Мета дослідження. Метою статті є аналіз заохочувальних правових норм як інструменту правового виховання та стимулювання правової активності громадян України.

Виклад основного матеріалу. Досліджуючи матеріальні та духовні орієнтири особи у вимірі позитивного права, слід наголосити, що саме право визначає допустимі межі поведінки людини, забезпечує баланс свободи, рівності та справедливості у взаєминах між індивідами та формує стимулювальний вплив на свідомість і діяльність громадян виключно через легальні механізми, гарантовані державою. Норми права, у тому числі заохочувального характеру, закріплюють певні види стимулів, які спонукають суб'єктів до соціально корисних дій та одночасно запобігають проявам девіантної поведінки.

У науковій традиції стимул розглядається як подвійна категорія: з одного боку, це взірець чи орієнтир, що визначає бажаний результат, а з іншого – подразник, здатний викликати конкретну реакцію, спрямовану на досягнення цього результату. У такому контексті стимул набуває значення ключового чинника правової активності: без нього неможливо говорити про формування свідомого вибору, а його поява створює необхідні умови для розгортання активних дій.

Водночас стимул виступає і вихідною причиною, і кінцевою метою активності. Мета відображає очікуваний результат, формується в момент усвідомлення потреби й спрямовує поведінку особи. Таким чином, правовий стимул поєднує підставу для активності (усвідомлення необхідності дії) і ціль (досягнення соціально корисного результату). Цей взаємозв'язок формує мотив, що охоплює причину, засоби й кінцеву мету діяльності [1, с. 163].

З точки зору державної правової політики, закріплення заохочувальних норм у праві має на меті розвиток суспільних відносин, які зміцнюють правопорядок та приносять користь як окремому громадянину, так і суспільству загалом. Саме тому заохочувальні норми є ефективним інструментом не лише регуляції, а й правового виховання, оскільки формують у громадян позитивну мотивацію до правомірної активності, заснованої на визнанні та підтримці їхніх соціально значущих дій.

Метою правового стимулювання є формування у суб'єкта моделі поведінки, яка відповідає вимогам закону та водночас сприяє задоволенню як особистих потреб, так і суспільних інтересів. Іншими словами, стимулювання дозволяє поєднати індивідуальну мотивацію особи з публічно значущими результатами, що забезпечує гармонізацію взаємовідносин між державою та громадянином.

Ключовим суб'єктом стимулювання виступає держава, яка впливає на учасників правових відносин передусім через спеціально закріплені у законодавстві норми. Такі норми враховують соціально-економічні та політичні реалії й встановлюють орієнтири бажаної та допустимої поведінки з позицій суспільного блага. Водночас індивід, прагнучи реалізувати власні потреби, здійснює вибір у межах правових приписів, віддаючи перевагу тим формам поведінки, що не лише відповідають його інтересам, але й узгоджуються із загальною волею держави. Саме ця узгодженість формує основу правової активності громадян.

Значний внесок у розробку поняття правового стимулу зробили вітчизняні науковці. Так, професор О. Ф. Скакун визначає його як «правове спонукання до законослухняної поведінки, що створює умови для задоволення власних інтересів суб'єкта» [2, с. 486], наводячи приклади пільг або права власності як конкретних проявів стимулювальних засобів. Інші дослідники – С. Л. Лисенков, А. М. Колодій, О. Д. Тихомиров, В. С. Ковальський – зазначають, що правовий стимул реалізується через суб'єктивні права, законні інтереси, привілеї, імунітети та заохочення, які забезпечують правомірну поведінку й водночас інформують особу про позитивні наслідки дотримання закону [3, с. 285].

Узагальнюючи наукові підходи, можна стверджувати, що сутність правового стимулу проявляється виключно через правомірну діяльність суб'єкта. Це завжди вольова поведінка – активна дія чи утримання від дії, яка узгоджується з принципами права та гарантується державними механізмами [4, с. 350]. Таким чином, стимул має внутрішній, психологічний вимір, що відображає мотивацію особи, і зовнішній – об'єктивований у нормах законодавства.

Враховуючи наведене, правові стимули, а особливо заохочувальні норми, слід розглядати як ефективний інструмент правового виховання. Вони не лише створюють умови для задоволення потреб громадян, а й орієнтують їхню активність на соціально корисні цілі. Завдяки таким нормам право перетворюється з інструменту обмеження на дієвий механізм підтримки та розвитку правової активності, що є необхідною умовою демократичного поступу українського суспільства.

Санкція як структурний компонент правової норми фіксує юридичні наслідки, що настають у результаті виконання або порушення приписів, визначених у диспозиції чи гіпотезі. Традиційно санкції асоціюються з негативними наслідками для правопорушника. Однак у сучасному праворозумінні санкції можуть мати і позитивний, заохочувальний характер. У цьому випадку санкція спрямована не на покарання, а на стимулювання правомірної поведінки, що є соціально цінною та бажаною для держави й суспільства. Таким чином, заохочувальна санкція перетворюється на важливий інструмент управління поведінкою, орієнтований на розвиток правової активності та утвердження законослухняності.

Заохочувальні механізми у сфері права сьогодні виступають одними з найефективніших важелів суспільного розвитку. Вони формують мотивацію до результативних, правомірних дій,

адже очікування позитивних наслідків стимулює особу діяти в межах закону з максимальною віддачею. Водночас такий механізм має превентивний ефект, оскільки знижує ймовірність учинення правопорушень: замість примусу акцент робиться на заохоченні соціально корисної поведінки. Правові норми, що містять заохочувальні санкції, передбачають можливість отримання пільг, привілеїв чи інших переваг за дії, що відповідають інтересам суспільства і держави [3, с. 291].

Разом з тим важливо підкреслити, що заохочення як метод правового регулювання не обмежується простим владно-юридичним впливом з боку держави. Його сутність полягає у створенні сприятливих умов для самореалізації громадян у рамках закону, формуванні їхньої зацікавленості у дотриманні правових приписів та активній участі в суспільному житті. Якщо розглядати заохочення лише як форму правового регулювання, то звужується його значення, адже воно має не лише юридичну, а й виховну, соціалізуючу функцію. Саме тому заохочувальні правові норми доцільно розглядати як інструмент правового виховання: вони не лише закріплюють певні пільги чи переваги, а й формують у громадян переконання, що дотримання закону є вигідним і доцільним. Це створює підґрунтя для підвищення рівня правової культури та зміцнення правової активності населення України.

Як зазначають О. С. Котуха та О. О. Барабаш, у сучасній юридичній науці поняття заохочення у праві трактується по-різному: як засіб досягнення цілей права, як стимулювальний чинник, що позитивно впливає на мотивацію поведінки індивіда, як метод правового регулювання, як механізм управління суспільними процесами, як система заохочувальних норм, а також як заохочувальні правовідносини [5, с. 6]. Попри відмінність наукових підходів, існує спільне бачення того, що застосування заохочення завжди пов'язане з певними досягненнями суб'єкта: успішним виконанням передбачуваної моделі поведінки, особливим внеском у суспільний розвиток або перевиконанням встановлених стандартів і показників.

Мотиваційна природа заохочення ґрунтується на привабливості заздалегідь обіцяних сприятливих наслідків, що забезпечуються державою. У такий спосіб особа орієнтується на позитивну, соціально схвальну поведінку, тоді як держава бере на себе зобов'язання не лише створювати умови для досягнення результатів, а й гарантувати застосування заохочень за наявності відповідних заслуг. Ця взаємодія держави та особи відображає соціальний характер заохочувальних норм, які впливають на свідомість і волю людини, стимулюючи правослухняну поведінку. Відмінною рисою таких норм є те, що вони не примушують до певних дій, а створюють умови для добровільного та мотивованого вибору на користь суспільно корисної поведінки.

Заохочення, як практичний результат дії заохочувальних норм, виявляється ефективним засобом корекції поведінки людини. Його вплив може бути вирішальним навіть у випадках, коли загроза покарання втрачає здатність впливати на особу. У цьому контексті граматичне тлумачення поняття «заохочувальна норма» вказує на те, що вона закріплює конкретне заохочення, яке набуває різних галузевих форм залежно від сфери правового регулювання. Так, у трудовому праві це можуть бути нагорода чи премія, у кримінальному – пом'якшення умов відбування покарання або дострокове звільнення, у сфері адміністративного права – усунення чи зменшення правового обтяження.

Поняття «усунення обтяження» при цьому не є однорідним: воно може виражатися у звільненні від відповідальності, достроковому знятті або погашенні судимості, скороченні правових наслідків раніше скоєного правопорушення. Отже, правові наслідки дії заохочувальних норм варіюються залежно від галузі та конкретних суспільних відносин, але в усіх випадках їхня сутність полягає у стимулюванні соціально позитивної активності особи.

Правове заохочення є особливою формою юридичного схвалення, що виявляється у позитивних наслідках для особи, яка добровільно обрала правомірну та суспільно корисну модель поведінки. Воно передбачає винагороду – матеріальну або моральну, – що формує стійкий інтерес до повторення таких дій. Соціальна функція заохочення полягає у привернення уваги громадян до позитивних прикладів, що стимулюють законослухняну активність [6, с. 191].

У доктрині права заохочення розглядається як форма позитивної оцінки державою добровільної та заслуженої поведінки, яка тягне сприятливі наслідки для суб'єкта. Ключові ознаки заохочення: офіційна оцінка державою, добровільність поведінки, наявність суспільної заслуги та психологічний вплив, що формує орієнтацію на правомірну активність [7, с. 64].

Заохочення виступає різновидом правового стимулу, що впливає на правосвідомість. Воно надає індивіду доступ до додаткових благ і створює «ефект наслідування», коли приклад нагородженого стимулює інших до аналогічних дій. Це формує соціально-психологічний клімат, сприятливий для активної та правомірної поведінки.

Правозастосовна практика заохочень повинна бути гнучкою, прозорою та орієнтованою на результат, що підвищує довіру до правової системи. Заохочувальні норми створюють загальний орієнтир для ухвалення правомірних рішень, впливаючи на потреби, інтереси та вибір засобів їх досягнення. У правовій державі вони виконують подвійну функцію: стимулюють соціально активну поведінку та формують у громадян переконання у доцільності законослухняності. Саме тому заохочувальні норми є ефективним інструментом правового виховання та розвитку правової активності [8, с. 651].

Головною функцією таких норм є спонукання до позитивних дій, спрямованих на вдосконалення суспільних відносин і розвиток соціально корисної діяльності. Вони виконують роль у запобіганні правопорушенням і стимулюванні правомірної поведінки, формують середовище для ініціативності та визнають досягнення громадян. Показовим прикладом є норми кримінального права, які передбачають право на заохочення та обов'язок державних органів його реалізувати, створюючи специфічні кримінально-правові відносини, що відрізняються від класичних, пов'язаних із відповідальністю та покаранням.

Заохочувальні норми відрізняються від стимулювальних: будь-яка заохочувальна норма має стимулюючий ефект, але не кожен стимул є заохоченням у правовому розумінні. Вони забезпечують чітку юридичну інформацію, формуючи умови для добровільного й мотивованого вибору на користь суспільно корисної поведінки. Особливістю таких норм є створення комфортних психологічних умов прийняття рішень, позбавлених загрози примусу. Людина, мотивована можливістю отримати позитивні наслідки, трансформує зовнішнє заохочення у власну «особисту норму» поведінки. Ключову роль відіграє держава, яка створює умови для досягнення бажаних результатів, підтримує соціально схвальну активність та гарантує відповідні стимули. Таким чином, заохочувальні норми права є ефективним механізмом розвитку соціально-правової активності громадян, свідченням соціальної зрілості суспільства та ефективності правової політики. Вони легітимізуються у правовій культурі, свідомості та діяльності суб'єктів права, а держава забезпечує їх практичне втілення через компетентні органи влади та місцевого самоврядування.

Регулювальна роль заохочувальних норм права значною мірою залежить від того, наскільки вони інтегровані у свідомість особи та сприймаються не як зовнішній примус, а як внутрішньо усвідомлена необхідність. Важливе значення у цьому процесі мають ціннісно-орієнтовані функції норм, які поступово узгоджують індивідуальні дії з базовими суспільними цінностями. Так формується система індивідуальних цінностей, що забезпечує гармонійне поєднання особистих і суспільних інтересів, а включення правосвідомості в ширший соціальний контекст підвищує ефективність правового регулювання.

Заохочувальні норми володіють подвійною цінністю: з одного боку, вони відображають інтереси держави, з іншого – відповідають очікуванням суспільства. Хоча такі норми втілюють державну волю, вони враховують суспільні потреби, стаючи своєрідним «мостом» між державою та громадянським суспільством. Особливу роль ці норми виконують у стимулюванні активної політичної, трудової та громадської діяльності, що відповідає ідеалам суспільного прогресу та підвищує соціальну активність населення. Державне заохочення у цьому контексті виступає не лише мотивуючим фактором, а й визнанням суспільної значущості діяльності особи чи колективу [9, с. 771].

Впровадження заохочувальних норм у різних сферах суспільного життя також сприяє зниженню соціальної напруженості, пом'якшенню конфліктів та лібералізації політико-правового режиму. Це відбувається завдяки створенню атмосфери довіри між державою і громадянами та формуванню відчуття справедливості і визнання внеску кожного в розвиток суспільства. Таким чином, заохочувальні норми виконують не лише регулятивну функцію, а й стають ефективним інструментом правового виховання та стабілізації суспільних відносин.

Правове виховання є цілеспрямованою діяльністю держави, її органів, громадських об'єднань та соціальних колективів, спрямованою на формування правової свідомості та культури громадян. Воно охоплює систему правових знань, умінь, навичок, правового мислення, поваги до закону та соціальних цінностей, що охороняються правом. Ефективність правового виховання досягається лише за умови його системності та організованості, а ключова мета полягає у наданні особі знань для повсякденного життя, вихованні поваги до законів і формуванні високого рівня правової культури, що зменшує кількість правопорушень. Усвідомлення своїх прав і знання механізмів їхнього захисту дозволяє громадянам протистояти незаконним діям і забезпечувати власну правову безпеку.

Рівень правової вихованості прямо впливає на розвиток громадянського суспільства.

Особливу роль у цьому відіграють базові цінності, які мають стати основою правового виховання і відповідати напрямам суспільного розвитку. Для України, як правової демократичної держави, правове виховання є інструментом трансляції демократичних ідей, свободи, справедливості, законності та рівності. Правова ідеологія, відображаючи обов'язкові для всіх правові норми, суттєво впливає на поведінку особи, формуючи її правосвідомість через поширення знань, утвердження цінностей і засвоєння правових ідеалів. Основними завданнями є формування прогресивного юридичного світогляду, правового мислення та підготовка соціально активних громадян, здатних захищати свої права легальними засобами.

Правова культура, що формується завдяки вихованню, ґрунтується на ідейних засадах і може розвиватися як свідомо, так і стихійно. Для її високого рівня держава має відновлювати ідеологічні та культурно-виховні функції. Правова культура визначає базові орієнтири поведінки, межі правомірності та підвищує авторитет права у свідомості людини. Вона враховує соціально-економічні, політичні та культурні чинники, інтегровані у правовий простір, і завжди виходить із суспільно визнаних цінностей, що впливають на поведінку та соціальну відповідальність. Взаємозв'язок правового виховання і правової культури полягає у тому, що остання є сукупністю юридичних цінностей, які складають морально-правову основу життя людини і суспільства. Підвищення рівня правової культури потребує системної виховної роботи державних органів, місцевої влади та громадських інститутів, що утверджує морально-правові засади демократичної та соціальної держави. Тобто, правове виховання є невід'ємною частиною загальногромадянського виховання, формуючи у громадян усвідомлення ролі права, цінності законності, почуття гідності та впевненість у правовому захисті. Воно створює основу для формування свідомого, соціально активного та відповідального члена громадянського суспільства.

Висновки. У ході дослідження було встановлено, що заохочувальні правові норми виступають ефективним інструментом правового виховання громадян, сприяючи формуванню правової свідомості та високого рівня правової культури. Вони поєднують у собі регулятивну та виховну функції, забезпечуючи стимулювання соціально активної та правомірної поведінки індивідів через позитивні наслідки, що гарантуються державою. Завдяки цьому заохочувальні норми формують стійкий інтерес громадян до повторення правомірних дій та сприяють розвитку соціальної відповідальності.

Особливе значення мають ціннісно-орієнтовані функції заохочувальних норм, які дозволяють інтегрувати індивідуальну мотивацію з суспільними інтересами. Вони створюють умови для свідомого вибору громадян, формуючи «мости» між державними інститутами та суспільством. Заохочення стимулює активну участь у політичному, трудовому та громадському житті, підвищуючи соціальну активність населення та зміцнюючи довіру до державних органів.

Реалізація заохочувальних норм у правовій практиці забезпечує ефективне поєднання матеріальних і моральних стимулів, що підвищує правомірну активність громадян та запобігає девіантній поведінці. Водночас ці норми виконують превентивну роль, знижуючи ймовірність правопорушень та сприяючи стабілізації суспільних відносин. У результаті формується соціально-психологічний клімат, який сприяє гармонійному поєднанню особистих і суспільних цінностей.

Таким чином, заохочувальні правові норми виступають не лише механізмом стимулювання поведінки, а й важливим засобом правового виховання. Вони формують правову культуру громадян, підвищують їхню правову активність та створюють підґрунтя для розвитку свідомого, соціально відповідального й активного членства у громадянському суспільстві України.

Список використаних джерел:

1. Сорочан Н. В. Засоби заохочень у трудовому праві, їхня імплементація в діяльності Національної поліції України. *Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженнях молодих учених* : тези доп. учасн. наук.-практ. конф. з нагоди святкування Дня науки, відзначення Дня Європи та 70-річчя заснування Ради Європи (м. Харків, 16 трав. 2019 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2019. С. 163-167.

2. Скакун О. Ф. Теорія держави і права : [підручник]. Харків : Консум, 2011. 656 с.

3. Теорія держави і права / [В. С. Ковальський, С. Л. Лисенков, А. М. Колодій, О. Д. Тихомиров] ; за ред. С. Л. Лисенкова. Київ : Юрінком Інтер, 2020. 448 с.

4. Загальна теорія держави та права: Підручник / Ред. М.В. Цвік, В.Д. Ткаченко, Л. Л. Богачова та ін. Київ : "Право", 2002. 432 с.

5. Котуха О. С., Барабаш О. О. Аналіз заохочувальних норм права і правової культури як інструментів правового регулювання державної політики України. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2024. №1. С. 3-8.

6. Цуркан-Сайфуліна Ю.В., Барабаш О.О. Оцінка ефективності правового регулювання через призму заохочувальних правових норм та правової культури. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія: Юридичні науки*. 2024. Том 35. №1. С. 191-195.

7. Григор'єва М. Є. Специфіка заохочувальної норми, яка передбачає звільнення особи від кримінальної відповідальності у зв'язку з її дієвим каяттям. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2020. № 47, т. 2. С. 64-68.

8. Барабаш О. О. Цінності правової політики та правова культура: утвердження правової держави в контексті заохочувальних норм права. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. №3. С. 651-654.

9. Барабаш О. О., Котуха О. С. Розвиток правової культури крізь призму заохочувальних норм у правовій політиці. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. №6. С. 771-773.

Дата першого надходження рукопису до видання: 23.07.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 28.08.2025
Дата публікації: 29.09.2025.

УДК 340.131
DOI https://doi.org/10.32844/2618-1258.2025.3.9

КЕЛЬБЯ С.Г.

ВПЛИВ ВЕЛИКОЇ ХАРТІЇ ВОЛЬНОСТЕЙ 1215 РОКУ НА СТАНОВЛЕННЯ ПРАВОВЛАДДЯ

THE IMPACT OF THE MAGNA CARTA OF 1215 ON THE ESTABLISHMENT OF THE RULE OF LAW

У статті аналізується вплив Великої хартії вольностей 1215 року на становлення правовладдя. Зазначається, що Велика хартія вольностей була прийнята в Англії і мала на меті послабити королівську владу та забезпечити права і свободи вільним людям. Цей документ став важливим кроком у напрямку обмеження монархічної влади та будівництва правової держави. Акцентується на тому, що у своїй структурі документ містить 63 правові формули і має важливі елементи, що стосуються ключових питань природних прав. Він включав положення про вільну людину, про права і справедливість, про правові гарантії від свавілля влади. Відзначається, шо Хартія встановлювала недоторканість особистості, заборону безпідставного арешту, ув'язнення, викривлення правди чи позбавлення власності людини без судового рішення. Зауважується, що така формула стала основою законного судового розгляду справ і гарантувала, що кожна особа має право на справедливий процес. Король вже не міг застосовувати силу проти звинуваченої особи без вироку суду, згідно з формулою справедливого судочинства, рішення суду мало бути законним і ухваленим в рамках чинного на той час законодавства. У статті відображається, як проголошені принципи вплинули на розвиток судової системи та стандарти поведінки суддів. Так, документом наголошувалося на тому, щоб судді та інші відомства дотримувалися законів, спираючись на принцип верховенства права, що свідчить про важливість правової орієнтованості в судовій системі та розвиток принципів справедливості у юстиції. Наголошується, що Велика хартія вольностей відіграла значну роль у розвитку права, ставши одним з найбільш виняткових конституційних документів, що закріплював основи індивідуальної свободи проти свавільної влади деспота. Вказується, що Хартія, як ключовий документ у формуванні англійської конституції, надала широкий спектр свобод, заклавши фундаментальні принципи політичного життя та відповідальності влади перед громадянами. Водночас Велика хартія вольностей вплинула на формування прав людини, таких як право на життя, свободу та приватну власність, забезпечила процесуальні гарантії в англосаксонській правовій системі.

Ключові слова: *Велика хартія вольностей 1215 р., держава, права і свободи людини, правовладдя, правосуддя.*

The article analyzes the impact of the Magna Carta of 1215 on the establishment of the rule of law. It is noted that Magna Carta was adopted in England and was aimed at weakening the royal power and ensuring the rights and freedoms of free people. This document was an important step towards limiting monarchical power and building the rule of law. It is emphasized that the document contains 63 legal formulas and has important elements relating to key issues of natural rights. It included provisions on free man, on rights and justice, and on legal guarantees against arbitrariness of power. It is noted that the Charter established the inviolability of the person, the prohibition of arbitrary arrest, imprisonment, distortion of the truth or deprivation of property without a court order. It is noted that this formula became the basis for legal judicial

© КЕЛЬБЯ С.Г. – кандидатка юридичних наук, доцентка, деканеса юридичного факультету (Буковинський університет) https://orcid.org/0000-0002-1817-8160
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

proceedings and guaranteed that everyone has the right to a fair trial. The king could no longer use force against an accused person without a court order; according to the fair trial formula, the court decision had to be legal and made within the framework of the legislation in force at the time. The article shows how the proclaimed principles influenced the development of the judicial system and standards of judicial behavior. For example, the document emphasized that judges and other agencies should adhere to the law based on the rule of law, which indicates the importance of legal orientation in the judicial system and the development of the principles of justice. It is emphasized that Magna Carta played a significant role in the development of law, becoming one of the most exceptional constitutional documents that enshrined the foundations of individual freedom against the arbitrary power of a despot. The author points out that the Charter, as a key document in the formation of the English Constitution, provided a wide range of freedoms, laying down the fundamental principles of political life and the responsibility of the government to citizens. At the same time, Magna Carta influenced the formation of human rights, such as the right to life, liberty and private property, and provided procedural guarantees in the Anglo-Saxon legal system.

Key words: *Magna Carta of 1215, state, human rights and freedoms, rule of law, justice.*

Вступ. Розбудова сучасної демократичної держави зумовлює потребу нового сприйняття текстів вже відомих історичних пам'яток. Передусім йдеться про пам'ятки державно-правової думки, які, складаючись у критичних, а відтак, обмежених у часі умовах, на десятиліття, а інколи й на століття вперед детермінували поступальний розвиток держав і народів світу. З-поміж цих пам'яток особливе значення має Велика хартія вольностей 1215 року. Як важливий середньовічний попередник права, саме Велика хартія вольностей містить низку правових формул, закріплених положень, які є відображенням ідей конституційної монархії та обмеженого правління. Прикметно, що така сформована у XIII столітті концепція органічно сприймається як попередниця іншої – тієї, що виникла у XIX столітті і відома сьогодні як правовладдя.

Досліджувана проблематика ставала об’єктом наукових зацікавлень значної кількості відомих учених, серед яких: Т. Бінгем, О. Бориславська, С. Головатий, В. Качур, К. Красовський, В. Макарчук, А. Матевосян, Б. Таманага, І. Шаров, С. Шевчук та інші. Водночас науковий інтерес до даної тематики постійно зростає, а тому постає потреба подальших комплексних напрацювань у цій сфері.

Постановка завдання. Метою цієї статті є відображення впливу Великої хартії вольностей 1215 року на становлення правовладдя.

Результати дослідження. Велика хартія вольностей (Magna Carta) є важливим історичним документом, який ухвалений в Англії в 1215 році. Він був скерований на послаблення королівської влади й забезпечення певними правами і свободами вільних людей. Документ знаменував собою важливий етап на шляху до обмеження абсолютної монархії та побудови правової держави. Magna Carta також відома у світі як Хартія свобод, оскільки її назва містила слово «libertas», яке тоді означало «свобода» [6, с. 125]. Як зазначив дослідник К. Красовський, саме Велика хартія вольностей 1215 року «вважається наріжним каменем прав і свобод людини, недоторканності особистості, її майна, обмеження королівської сваволі, реального розмежування повноважень владних структур, процесу демократизації, парламентаризму і навіть конституційної юстиції» [8, с. 177].

Термін «свобода» використовується у тому ж значенні, як свободи суб'єкта і свободи короля. Король також мав свободи або прерогативи, які покладали обов'язки на своїх підданих. Однак, як і свободи його підданих, вольності короля були обмежені і захищені законом [10, с. 12]. Характерно, що під час появи Великої хартії вольностей, обсяг повноважень королівської влади був відомий як свободи короля. Вони вважалися свободами того ж походження, що і свободи церкви, баронів, цілих міст або всіх вільних людей.

За своєю структурою Хартія є документом, що містить 63 правові формули [2]. Вона містить важливі елементи, що на сьогоднішній день проливають світло для дослідження ключових питань природних прав з подальшою їх конституціонацією. Документ вміщує важливі положення про права людини, які умовно можна виокремити у три групи. До першої належать положення про вільних людей, до другої – про права та справедливість. Третя група уміщує норми про правові гарантії від сваволі влади.

До першої групи можна віднести статті 15 та 20, у яких йдеться про права вільних людей. Зазначимо, що термін «вільні люди» в умовах природних прав людини та їх відповідного тлумачення у досліджуваний період свідчить про позитивно-правове закріплення вільного статусу людини. Статті 27, 40 і 55 належать до другої групи статей Великої хартії, де мова йде про права та справедливість. Третю групу документа представляють статті 36, 39 і 62. На їх прикладі можемо простежити правові гарантії від сваволі влади. Зокрема йдеться про відсутність адміністративного впливу стосовно питань отримання наказів щодо розслідування порушень проти життя, належний законний процес стосовно оголошення злочинцем, арешту, ув'язнення чи позбавлення володіння, відмова від сваволі ненависті і злоби [8, с. 178].

Важливим у контексті досліджуваної тематики положенням є розділ 39 Хартії, котрий визначав, що жодна вільна людина не може бути схоплена, ув'язнена, позбавлена свого майна або свободи, оголошена злочинцем, піддана вигнанню або іншим чином позбавлена своїх законних прав, і не буде прийнято жодного рішення проти неї, і не буде прийнято жодного рішення щодо її засудження, крім як на підставі законного судового рішення рівних їй перів або на підставі чинного в країні закону [2]. Зазначені домінанти стали базисом того, що згодом закріпилося в законі як формула справедливого суду [3, p. 26].

Цілком погоджуємось з думкою дослідника С. Головатого щодо суті цієї формули в тексті документу. Так вчений зауважив, що «Magna Carta як документ виступала чіткою ґарантією такого: особу (в цьому випадку це була «вільна людина» – “freeman”) не можна було свавільно (безпідставно) схопити й ув’язнити, чи позбавити її власності, чи визнати злочинцем, чи вигнати за межі країни (для цього необхідними є рішення, що мають постановлятися в порядку кримінального судочинства) лише на підставі винесення судом відповідного рішення» [6, с. 135].

При цьому сам король не міг застосувати силу стосовно особи, обвинуваченої у скоєнні злочину. Щоб вчинити такі дії йому треба було мати рішення суду. Більше того, сама формула справедливої процедури передбачала два важливих елементи. Першим елементом була вимога, щоб саме судове рішення було законним рішенням, рівним йому. У цьому випадку «його перами» виступали не старші аристократи, а ті, хто мав приналежність до того ж самого (і не вищого) стану. Другий елемент передбачав, щоб рішення суду приймалося в межах чинного в країні закону [8, с. 179].

Зауважимо, що термін «freeman» стосувався дуже вузького кола людей. До нього належали вільні власники, чисельність котрих пропорційно всьому населенню на той момент була вельми незначною. Поступово термін поширювався на інші категорії, і вже в XIV–XV століттях вважалося, що гарантії, передбачені документом, застосовувалися до всіх, хто виступав стороною у судовій справі.

Значний науковий інтерес викликають й інші розділи документа. Так формула, що використовується в главі 40, незважаючи на свою лаконічність має доволі прогресивний зміст. Документом зазначається: «Нікому не продамо, нікому не відмовимо, нікому не забаримося, ні в праві, ні в справедливості» [5]. Фактично таким способом король задекларував три речі. Йшлося про три «Ні!», без яких неможливо уявити правильне, тобто справедливе, функціонування правосуддя як інституту захисту прав особистості: Ні – «продажу» правосуддя! Ні – «відмові» у правосудді! Ні – «зволіканню» з правосуддям! Фактично таким підходом Велика хартія вольностей встановила основи поведінкових стандартів суддів, яких судді, однак, не завжди дотримувалися, але які, безумовно, відіграли свою важливу роль у вдосконаленні відправлення правосуддя.

Главою 45 документа декларувалося: «Ми призначатимемо суддями, констеблями, шерифами чи судовими виконавцями лише тих, хто знає закони королівства і має намір їх добре дотримуватися» [5]. У такій формулі доволі чітко простежується вимога верховенства права у чистому вигляді [9, с. 261]. Квінтесенція цієї формули була наступною: король під тиском обставин обіцяв своєму народу, що майбутні судді будуть знати закон і будуть вирішувати справи тільки на підставі чинного в країні закону. Таким чином, як встановив С. Головатий, «до особи, яка могла б стати суддею, висувалося дві кваліфікаційні вимоги: перша – знати право; і друга – мати добрі суддівські якості, відображені у формулі: «налаштована дотримуватися» правних приписів» [6, с. 136].

Припинити згубні митні побори у лісах короля мала на меті глава 48 Хартії. Вона заснувала схему реалізації управлінських рішень. Так, документом передбачено, що «усі погані звичаї, котрі існують стосовно заповідних королівських лісів і заповідних місць, виділених у них для полювання, а також посадових осіб, що завідують цими лісами й місцями, шерифів та їхніх слуг, річок та їхніх охоронців, негайно повинні бути піддані розслідуванню в кожному графстві через збори дванадцяти присяжних лицарів із того ж графства, і упродовж сорока днів по тому, як буде

проведено розслідування, вони повинні їх (звичаї) цілковито знищити, аби ті більше ніколи не поновлювалися, так, одначе, аби ми попередньо були про це проінформовані або наш юстиціарій, якщо ми не перебуватимемо в Англії» [5]. Тобто йшлося про те, що 12 лицарів, котрі представляли кожен своє лісове графство мали уособлювати собою своєрідний слідчий комітет з достатніми повноваженнями, щоб зупинити будь-які зловживання королівської влади.

Необхідність упорядкування владних повноважень відображена у главі 50 документа. Мова йде про приписи, які передбачали видворення за межі країни іноземних фаворитів короля, яких він призначив на владні посади і які, перебуваючи при королі, зловживали своїм становищем, отримували від цього особисту вигоду і завдавали шкоди народу Англії. Основна ідея цієї глави полягала в тому, щоб «позбутися від поганих людей і прийняти на службу порядних людей» [6, с. 138].

Розділ 60 вимагав, щоб усі піддані надавали своїм підлеглим ті самі свободи, що й король дарував своїм підлеглим. Тобто спостерігається намір щодо обмеження влади, якою були наділені графи і барони, та фактично, як зауважив С. Головатий, «рух «у напрямі встановлення конституційної влади на місцевому та національному рівнях» [6, с. 138].

Як гарантування щодо дотримання прав і вольностей баронів стаття 61 Хартії забезпечувала особливий комітет із 25 баронів – колегіальний орган, члени якого обиралися з-поміж баронів. Згідно зі статтею 61 у разі, якщо король або королівська посадова особа порушить будь-яке з положень Хартії та про це буде сповіщено чотирьом із 25 баронів, вони звертаються до короля або його юстиціарія, якщо король не перебуває в країні, з проханням негайно відновити порушене право. Якщо протягом 40 днів після цього подання король або його юстиціарій не вичинятиме відповідних дій, чотири барони сповіщають про це решту членів комітету. Відтак усі двадцять п'ять баронів разом із «громадою всієї землі» вживають заходів із примусу короля до відновлення права, зокрема шляхом захоплення замків, земель, володінь і будь-якими іншими способами, доки не буде усунуто правопорушення [2]. Як простежив І. Шаров, заснування «баронського комітету» стало основою для формування урядового апарату, що мав би здатність усунути причини повстань. З одного боку, це не здавалося ефективним, але можна побачити, як ця першооснова у майбутньому проросла у своєрідну демократію. І саме там, у середньовічній Англії, вперше барони фактично вибороли право вести свою політичну боротьбу як суспільний клас, а не як одинаки [11].

Велика хартія суттєво повпливала на подальший розвиток права. Вагомість такого юридичного документа, як Magna Carta для розвитку права, як у теорії, так і на практиці – різнопланова та багатогранна. Незважаючи на те, що сам документ 1215 року не довго мав юридичну силу, в подальшому він неодноразово перевидавався. В Англії він був офіційно визнаний наріжним каменем англійських свобод для всього англійського народу в цілому, що закріплює верховенство права, якому повинна була поступитися найсильніша і найбільш непоступна королівська влада [7, с. 31].

Хартія визнана одним із найбільш винятковим конституційних документів, де офіційно проголошено основу індивідуальної свободи проти свавільної влади деспота. Основні правила особистої свободи, закріплені в документі, стали в подальшому фундаментальними принципами свободи особистості. Його норми закріпили концептуальні положення, корті в подальшому були розвинуті в законодавстві наступних років і стали частиною поняття, яке відоме тепер як the rule of law [8, с. 179].

Водночас відзначимо, що документ впроваджував обмежену монархію, встановив перевагу закону над примхою короля [10, с. 12]. Практична його цінність залишалася незмінною в Англії напротязі усього століття. Цей документ продовжував служити гарантією певних прав і свобод – такою гарантією того, що він мав незвичайну для Англії письмову форму, гарантією того, що монархи іноді не могли помітити, але при цьому не могли заперечувати. Хоча Велика хартія вольностей 1215 року, «як і всі подальші «хартії», через своє середньовічне походження «дарували свободу кожному», є думка, що ці документи все-таки дарували «певні вольності кожному класу і кожній групі» середньовічного суспільства Англії» [6, с. 143].

Потрібно також зауважити, що в документі барони прагнули у письмовій формі ввести постійні обмеження реальної влади на майбутнє. Вже після того, як в 1225 році король Генріх III підтвердив надані свободи, Велика хартія вольностей вже сприймалася як фундаментальне і невід'ємне право, яке обмежує владу короля [4, с. 50]. Послідовні підтвердження Великої хартії вольностей, ще більше зміцнили позицію цього документа як верховного закону. Велика хартія вольностей відкинула ідею, що суди повинні служити королю, і заявила, що справедливість повинна бути відкритою і вільно доступною для всіх [10, с. 12].

Важливою особливістю Великої хартії є те, що надані свободи мали надзвичайно широкий характер і охоплювали досить велику сферу середньовічного англійського права [9, с. 260]. Ставши важливим кроком у формуванні англійської конституції, Велика хартія вольностей визначила напрямок свого розвитку, завдяки чому монархія з часом перетворилася на одну з провідних країн світу. Як зауважив дослідник С. Шевчук, «Велика хартія вольностей 1215 р. уперше започаткувала правовий дискурс конституціоналізму в історії європейської цивілізації» [12, с. 58].

За своєю правовою природою цей документ став актом нормалізації відносин між монархом і суб'єктами в рамках права [1, p. 23-24]. Велика хартія, як юридичний документ у вигляді мирного договору між королем і його підданими встановив основоположний принцип політичного життя, суть якого полягає в тому, що влада повинна нести відповідальність перед тими, відносно кого вона здійснюється. Його положення безпосередньо вплинули на формування змісту таких прав людини, як право на життя, право на свободу, право на приватну власність, а також багатьох процесуальних гарантій у сучасному розумінні англо-саксонської правової системи. Крім того, завдяки його положенням Велика хартія вольностей вважається першоджерелом того, що розуміється сьогодні під поняттям громадянські права і свободи людини з точки зору права на життя і свободу.

Висновки. Велика хартія вольностей має важливе значення для становлення правовладдя. Цей історичний та правовий документ, що визнавав індивідуальні свободи та обмежував владу деспота, є основою англійських свобод і верховенства права. Велика хартія вольностей заклала основи принципів особистої свободи, які продовжують впливати на правові системи і сьогодні. Її концептуальні положення суттєво визначили принципи правовладдя, а вплив Хартії відчувається в законодавстві протягом багатьох років після її створення.

Список використаних джерел:

1. Bingham T. The rule of law. London: Allen Lane, 2010. 213 p.

2. Magna carta – 1215. English Translation. URL: https://www.occourts.org/system/files?file=magna_carta_english_translation.pdf (дата звернення: 10.07.2025).

3. Tamanaha B. On the Rule of Law. History, Politics, Theory. Cambridge University Press, 2004. 180 p.

4. Бориславська О. Верховенство конституції чи верховенство права деякі питання відновлення дії окремих положень Конституції України. *Вісник Конституційного Суду України*. 2015. № 6. С. 48-57.

5. Велика хартія вольностей (Magna Carta) / Переклад В. Білоцерківського. URL: https://maysterni.com/publication.php?id=107962 (дата звернення: 18.07.2025).

6. Головатий С. П. Верховенство права: у 3 кн. Кн. 1: Від ідеї - до доктрини. К. : Фенікс, 2006. XXXII, 623 с.

7. Качур В. О. Велика хартія вольностей 1215 р. та її вплив на формування фундаментальних цінностей європейської правової культури. *Порівняльно-аналітичне право*. 2015. № 5. С. 30-33.

8. Красовський К. Ю. Роль та значення Magna Carta 1215 у поширенні ідей природних прав людини та природного права. *Публічне право*. 2020. № 1. С. 176-181.

9. Макарчук В. С. Велика хартія вільностей (1215 р.): ідеї, придатні для сучасності. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Серія: Юридичні науки.* 2015. № 825. С. 258-261.

10. Матевосян А. А. Поняття принципу верховенства права на доктринальному рівні. ScienceRise. Juridical Science. 2019. № 4. С. 10-15.

11. Шаров І. Феномен Хартії Вольностей. *Голос України*. 2005. 25 червня.

12. Шевчук С. В. Доктрина верховенства права та конституціоналізму: історична генеза і співвідношення. *Право України*. 2010. № 3. С. 52-61.

УДК 340
DOI https://doi.org/10.32844/2618-1258.2025.3.10

ЛАВОРИК О.А.

ПОРІВНЯЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ ДЕРЖАВ З РІЗНИМИ ПІДХОДАМИ ДО ЗАОХОЧУВАЛЬНИХ НОРМ

COMPARATIVE STUDY OF LEGAL CULTURE IN STATES WITH DIFFERENT APPROACHES TO INCENTIVE NORMS

Мета статті полягає у виявленні та аналізі особливостей правової культури в країнах з різними підходами до застосування заохочувальних норм, визначенні впливу цих підходів на рівень правосвідомості, правомірну поведінку та довіру до інституцій, а також у формулюванні пропозицій щодо адаптації успішних зарубіжних практик у національне правове середовище. На нашу думку, досягнення цієї мети сприятиме глибшому розумінню взаємозв'язку між рівнем правової культури та ефективністю стимулюючих механізмів, а також створенню передумов для їх подальшого вдосконалення. **Методика**. Методологічна основа даного дослідження сформована на комплексному аналізі та концептуальному узагальненні сучасних теоретико-правових джерел, що дозволило забезпечити наукову обґрунтованість отриманих результатів і виробити практичні рекомендації щодо вдосконалення підходів до заохочувальних норм у контексті правової культури. У процесі роботи застосовано поєднання загальнонаукових методів (аналіз, синтез, узагальнення) та спеціально-юридичних підходів, серед яких порівняльно-правовий для зіставлення національних і зарубіжних моделей правової культури, нормативно-правовий для дослідження законодавчих положень, інституційний для характеристики взаємодії органів публічної влади та громадян у сфері стимулювання правомірної поведінки, а також прогностичний для окреслення перспектив розвитку заохочувальних норм. Така методична сукупність дала змогу забезпечити міждисциплінарне бачення предмета дослідження та розкрити взаємозв'язок теоретичних і практичних аспектів формування правової культури в країнах з різними підходами до стимулюючих механізмів. **Результати.** У ході дослідження встановлено, що підхід до заохочувальних норм у різних країнах безпосередньо впливає на рівень правової культури, правосвідомості та довіри громадян до правових інститутів. У державах із розвиненою системою стимулюючих механізмів вони інтегровані у ключові сфери суспільного життя, що сприяє підвищенню добровільного дотримання законодавства та зміцненню партнерської моделі взаємодії держави і суспільства. У країнах з обмеженим або формальним використанням заохочень правова культура часто характеризується низьким рівнем довіри до інституцій та переважанням примусового елементу у правовому регулюванні. Виявлено, що у змішаних моделях, де поєднуються імперативні норми та вибіркові стимули, ефективність правового регулювання залежить від збалансованості цих елементів і чіткості їх нормативного закріплення. Порівняльний аналіз показав, що міжнародні та європейські стандарти у сфері стимулюючих механізмів суттєво впливають на національні підходи, сприяючи гармонізації законодавства та запровадженню прозорих процедур надання заохочень. На нашу думку, інтеграція успішних іноземних практик за умови їх адаптації до національних особливостей здатна підвищити ефективність стимулюючих норм і сприяти сталому розвитку правової культури. **Наукова новизна**. У статті вперше здійснено комплексний порівняльний аналіз правової культури в країнах з різними підходами до застосування заохочувальних норм, що поєднує історико-правовий, теоретико-правовий, соціологічний та міжнародно-правовий виміри.

© ЛАВОРИК О.А. – здобувач кафедри права імені академіка УАН о. Івана Луцького (ЗВО «Університет Короля Данила») https://orcid.org/0009-0005-6356-465X
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

Сформульовано авторське бачення взаємозв'язку між рівнем правової культури та ефективністю стимулюючих механізмів, яке враховує специфіку правових систем та особливості їх історичного розвитку. Запропоновано класифікацію моделей правових систем за критерієм інтеграції заохочувальних норм, виокремлено чинники, що зумовлюють їх ефективність або обмежену дію, та окреслено роль міжнародних і європейських стандартів у формуванні національних підходів. На нашу думку, отримані результати дозволяють не лише глибше зрозуміти механізми впливу стимулюючих норм на правову культуру, а й розробити практичні рекомендації для адаптації успішних іноземних практик у національне законодавство з урахуванням культурних та інституційних особливостей. **Практична значимість**. Результати дослідження можуть бути використані у нормотворчій діяльності для вдосконалення національної системи заохочувальних норм шляхом їх систематизації, уніфікації та впровадження чітких критеріїв і процедур застосування. Запропоновані у статті підходи здатні слугувати основою для розробки законодавчих і підзаконних актів, спрямованих на підвищення ефективності стимулюючих механізмів у соціальній, економічній, екологічній та інших сферах. Матеріали дослідження можуть бути корисними для органів публічної влади при формуванні політик, спрямованих на зміцнення правової культури та підвищення довіри до інституцій, а також для закладів вищої освіти при викладанні дисциплін з теорії держави і права, порівняльного правознавства та міжнародного права. На нашу думку, практична реалізація висновків і рекомендацій, сформульованих у дослідженні, здатна підвищити ефективність правового регулювання, сприяти гармонізації з міжнародними стандартами та формуванню партнерської взаємодії між державою та громадянами.

Ключові слова: *правова культура, заохочувальні норми, правове регулювання, правосвідомість, правомірна поведінка, правова держава, громадянське суспільство, правове виховання.*

Purpose. The purpose of the article is to identify and analyze the features of legal culture in countries with different approaches to the application of incentive norms, to determine the impact of these approaches on the level of legal consciousness, lawful behavior and trust in institutions, as well as to formulate proposals for adapting successful foreign practices to the national legal environment. In our opinion, achieving this goal will contribute to a deeper understanding of the relationship between the level of legal culture and the effectiveness of incentive mechanisms, as well as to creating the preconditions for their further improvement. **Methodology.** The methodological basis of this study is formed on a comprehensive analysis and conceptual generalization of modern theoretical and legal sources, which made it possible to ensure the scientific validity of the results obtained and to develop practical recommendations for improving approaches to incentive norms in the context of legal culture. The research applied a combination of general scientific methods (analysis, synthesis, generalization) and special legal approaches, including comparative legal analysis to compare national and foreign models of legal culture, normative legal analysis to study legislative provisions, institutional analysis to characterize the interaction between public authorities and citizens in the field of encouraging lawful behavior, as well as a prognostic approach to outline the prospects for the development of incentive norms. This methodological combination made it possible to ensure an interdisciplinary vision of the subject of the study and to reveal the relationship between theoretical and practical aspects of forming legal culture in countries with different approaches to incentive mechanisms. **Results.** The study established that the approach to incentive norms in different countries directly affects the level of legal culture, legal consciousness, and citizens' trust in legal institutions. In states with a developed system of incentive mechanisms, they are integrated into key areas of public life, which contributes to increased voluntary compliance with legislation and strengthens the partnership model of interaction between the state and society. In countries with limited or formal use of incentives, legal culture is often characterized by low trust in institutions and a predominance of coercive elements in legal regulation. It was found that in mixed models, which combine imperative norms and selective incentives, the effectiveness of legal regulation depends on the balance of these elements and the clarity

of their normative consolidation. Comparative analysis showed that international and European standards in the field of incentive mechanisms significantly influence national approaches, promoting the harmonization of legislation and the introduction of transparent procedures for granting incentives. In our opinion, the integration of successful foreign practices, provided they are adapted to national specifics, can increase the effectiveness of incentive norms and contribute to the sustainable development of legal culture. **Scientific novelty.** The article presents for the first time a comprehensive comparative analysis of legal culture in countries with different approaches to the application of incentive norms, combining historical legal, theoretical legal, sociological, and international legal dimensions. The author's vision of the relationship between the level of legal culture and the effectiveness of incentive mechanisms is formulated, taking into account the specifics of legal systems and the peculiarities of their historical development. A classification of legal system models based on the criterion of integration of incentive norms is proposed, the factors determining their effectiveness or limited action are identified, and the role of international and European standards in shaping national approaches is outlined. In our opinion, the results obtained make it possible not only to gain a deeper understanding of the mechanisms by which incentive norms influence legal culture but also to develop practical recommendations for adapting successful foreign practices to national legislation, taking into account cultural and institutional specifics. **Practical significance.** The research results can be used in law-making activities to improve the national system of incentive norms by systematizing, unifying, and introducing clear criteria and procedures for their application. The approaches proposed in the article can serve as a basis for the development of legislative and regulatory acts aimed at increasing the effectiveness of incentive mechanisms in the social, economic, environmental, and other spheres. The research materials may be useful for public authorities in shaping policies aimed at strengthening legal culture and increasing trust in institutions, as well as for higher education institutions in teaching courses on the theory of state and law, comparative law, and international law. In our opinion, the practical implementation of the conclusions and recommendations formulated in the study can increase the effectiveness of legal regulation, promote harmonization with international standards, and foster a partnership-based interaction between the state and its citizens.

Key words: *legal culture, incentive norms, legal regulation, legal consciousness, lawful behavior, rule of law, civil society, legal education.*

Постановка проблеми. Сучасний розвиток правової держави та громадянського суспільства вимагає не лише вдосконалення механізмів правового регулювання, але й пошуку ефективних засобів стимулювання правомірної поведінки. Заохочувальні норми, як важливий елемент правової системи, сприяють формуванню позитивної мотивації у суб'єктів права та зміцненню соціальної дисципліни. Проте в багатьох правових системах, у тому числі й в Україні, ці норми часто закріплені фрагментарно, їх зміст і правова природа не мають чіткого визначення, а механізми реалізації залишаються недостатньо уніфікованими.

Водночас міжнародна практика, зокрема досвід держав Європейського Союзу, демонструє ефективність системного застосування заохочувальних норм у різних сферах, включаючи трудові відносини, соціальну політику, екологічне регулювання та податкові стимули. Це підкреслює необхідність комплексного теоретико-правового аналізу та вироблення рекомендацій щодо вдосконалення національної моделі правового стимулювання. На нашу думку, розв'язання цієї проблеми сприятиме гармонізації національного законодавства з міжнародними стандартами, підвищенню довіри до правових інститутів і формуванню високого рівня правової культури.

Аналіз досліджень і публікацій. Дослідження правової культури та ролі заохочувальних норм у правовому регулюванні посідають помітне місце в сучасній юридичній науці. У наукових працях приділяється увага визначенню поняття правової культури, її структури та основних елементів, а також аналізу впливу стимулюючих механізмів на правосвідомість і поведінку суб'єктів права. Значна кількість робіт спрямована на дослідження функцій заохочувальних норм, їх класифікації та відмінностей від імперативних і диспозитивних приписів, а також на з'ясування умов, за яких вони можуть стати ефективним інструментом правового впливу.

На нашу думку, попри значну кількість наукових розвідок, питання інтеграції заохочувальних норм у систему формування правової культури потребує подальшого комплексного опрацювання з урахуванням історичних, соціологічних та інституційних аспектів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Правова культура є складним соціально-правовим явищем, яке охоплює систему знань, цінностей, установок і моделей поведінки, що відображають ставлення суспільства та окремих індивідів до права. У науковій літературі вона трактується як сукупність рівня правосвідомості, стану правової системи та практики її реалізації. Правова культура включає такі ключові елементи, як рівень знань про право, ціннісне ставлення до правових норм, рівень правомірної поведінки та ефективність правозастосування. На нашу думку, саме взаємодія цих елементів визначає здатність правової системи впливати на соціальні процеси, забезпечуючи баланс між свободою та порядком.

Заохочувальні норми відіграють важливу роль у формуванні правової культури, оскільки вони не лише регулюють поведінку, але й формують позитивну мотивацію до дотримання права. Їх застосування сприяє зміцненню довіри до правових інститутів, зниженню рівня конфліктності в суспільстві та підвищенню добровільності у виконанні правових приписів. На нашу думку, у країнах з високим рівнем правової культури заохочувальні норми стають органічним елементом правового регулювання, тоді як у державах із низьким рівнем правової культури вони можуть сприйматися як винятковий або навіть штучний інструмент впливу [8, с. 157-169].

Класифікація моделей правових систем залежно від підходу до заохочувальних норм ґрунтується на співвідношенні стимулюючих та обмежувальних механізмів. Можна виокремити системи, в яких заохочення є структурно закріпленим та активно використовується (наприклад, моделі, орієнтовані на соціальне партнерство), системи з переважанням імперативних норм і мінімальним застосуванням стимулюючих заходів, а також змішані моделі, де заохочення використовується вибірково, переважно у пріоритетних сферах [10, с. 62-76]. На нашу думку, саме характер цього співвідношення впливає на ефективність правового регулювання і є ключовим показником взаємозв'язку між рівнем правової культури та роллю заохочувальних норм.

Витоки застосування заохочувальних норм простежуються у найдавніших правових традиціях, де вони виконували функцію підтримки суспільно значущої поведінки через пільги, привілеї або інші форми винагороди. У стародавніх цивілізаціях, таких як Рим, заохочення закріплювалися у правових актах і спрямовувалися на стимулювання військової служби, розвитку торгівлі чи розбудови громадських інституцій [6, с. 219-233]. У звичаєвих системах права, притаманних раннім спільнотам, заохочувальні елементи часто мали форму публічного визнання, дарів чи земельних наділів. На нашу думку, саме в цей період сформувалася ідея, що позитивне підкріплення може бути не менш ефективним, ніж примус, у забезпеченні дотримання правопорядку.

Еволюція правової культури у країнах континентальної, англосаксонської та змішаної правових систем зумовила різні підходи до ролі заохочень у праві. Континентальна система, спираючись на кодифіковане право, надала заохочувальним нормам чітке нормативне оформлення, інтегруючи їх у соціальну та економічну політику [9, с. 84-98]. Англосаксонська традиція, орієнтована на прецедент і гнучке правозастосування, більше спиралася на індивідуальні випадки та договірні механізми стимулювання. Змішані системи поєднували елементи обох підходів, створюючи комбіновані моделі регулювання, де заохочення застосовувалося вибірково залежно від суспільних потреб. На нашу думку, відмінності у правових культурах значною мірою зумовлені тим, як кожна традиція співвідносить примус і стимулювання у забезпеченні належної поведінки.

Історичні фактори, зокрема політичний устрій, економічний розвиток, колоніальний досвід, війни та соціальні трансформації, істотно вплинули на формування ставлення до заохочень у праві. У суспільствах із тривалими демократичними традиціями заохочення стали елементом партнерської взаємодії держави та громадян, тоді як у країнах із авторитарним минулим вони часто сприймалися як інструмент політичного контролю або вибіркової лояльності. На нашу думку, саме історичний контекст визначає глибину інтеграції заохочувальних норм у правову культуру та рівень їх сприйняття як легітимного інструмента правового регулювання [7, с. 310-323].

У державах з розвиненою системою заохочувальних норм законодавчі і соціальні механізми стимулювання інтегровані у різні сфери суспільного життя від податкової політики до охорони довкілля та трудових відносин. До таких механізмів належать податкові пільги для бізнесу, що інвестує в інновації, субсидії на екологічні проєкти, грантові програми для науковців, а також спеціальні бонуси для роботодавців, які створюють робочі місця для соціально вразливих груп [2, с. 154-165]. На нашу думку, у таких країнах заохочувальні норми сприяють підвищенню правосвідомості, формують сталі звички дотримання законодавства та зміцнюють довіру до державних інституцій, оскільки громадяни бачать у праві не лише обмеження, а й можливість отримати реальну підтримку.

У правопорядках, де стимулюючі механізми розвинені слабо або застосовуються формально, причини цього часто полягають у пріоритеті примусу над мотивацією, недостатній

фінансовій базі для реалізації стимулюючих програм та відсутності комплексної стратегії правового заохочення. У таких країнах заохочення можуть мати декларативний характер або обмежуватися символічними формами, що знижує їх вплив на поведінку суб'єктів. На нашу думку, наслідком цього є низький рівень довіри до правової системи, сприйняття права як інструмента контролю, а не партнерства, а також уповільнення розвитку правової культури, в якій правомірна поведінка мотивується переважно страхом перед санкцією [14, с. 422-439].

Змішані моделі правових систем поєднують жорсткі імперативні норми з гнучкими стимулюючими інструментами, що застосовуються вибірково у стратегічно важливих сферах [3, с. 194-212]. Наприклад, держава може встановлювати суворі регуляції у сфері безпеки чи фінансового контролю, одночасно пропонуючи стимули у галузях підприємництва, науки чи соціального захисту. На нашу думку, ефективність таких моделей залежить від балансу між примусовими і заохочувальними елементами, і якщо цей баланс досягнуто, вони здатні забезпечити соціальну стабільність, підвищити громадянську активність та сприяти формуванню позитивного образу держави як партнера, а не лише регулятора.

Результати соціологічних досліджень, проведених у різних правових системах, свідчать, що ставлення громадян до заохочувальних норм значною мірою залежить від рівня довіри до державних інституцій та сприйняття легітимності правової системи. У країнах з високим рівнем правової культури більшість опитаних розглядає заохочення як справедливий і прозорий інструмент, який сприяє суспільному добробуту [9, с. 211]. Натомість у суспільствах, де переважає недовіра до влади, заохочувальні норми іноді сприймаються як вибірковий привілей або засіб впливу на окремі соціальні групи. На нашу думку, ці відмінності зумовлені не лише якістю правового регулювання, а й історичним досвідом взаємодії громадян з державою.

Ефективність стимулюючих механізмів безпосередньо залежить від рівня правової культури, що охоплює знання про право, ціннісне ставлення до нього та готовність діяти відповідно до правових приписів. Заохочувальні норми дають найкращі результати у суспільствах, де правомірна поведінка є внутрішньою потребою, а не лише реакцією на зовнішній контроль. На нашу думку, високий рівень правової культури створює середовище, у якому стимули підсилюють правосвідомість і формують стійкі моделі правомірної поведінки [1, с. 167-181].

Вплив освітніх програм та медіа на сприйняття заохочень також є значним. Системне правове виховання, починаючи з шкільного рівня, формує у громадян розуміння функцій та призначення заохочувальних норм, а медіа, за умови якісної та неупередженої подачі інформації, можуть зміцнити позитивне ставлення до таких інструментів [5, с. 510-522]. На нашу думку, поєднання правової освіти та інформаційної підтримки в медійному просторі є одним із ключових чинників підвищення ефективності стимулюючих механізмів і розвитку правової культури загалом.

Міжнародне та європейське право формують важливе нормативне та концептуальне підґрунтя для розвитку заохочувальних норм у національних правових системах. Рекомендації та стандарти міжнародних організацій, зокрема ООН, Ради Європи та Європейського Союзу, містять положення, спрямовані на використання стимулюючих механізмів як засобу забезпечення сталого розвитку, захисту прав людини, охорони довкілля та підтримки інноваційної діяльності [13, с. 174-186]. У міжнародних документах акцент робиться на прозорості процедур надання заохочень, недискримінаційності доступу до них та узгодженості з принципами верховенства права. На нашу думку, такі стандарти не лише задають орієнтири для законодавців, а й створюють механізми моніторингу та оцінки ефективності їх реалізації.

Приклади гармонізації національних підходів з урахуванням міжнародного досвіду простежуються у впровадженні європейських директив і регламентів, що передбачають фінансові та нематеріальні стимули у сфері енергозбереження, охорони праці, розвитку підприємництва та наукових досліджень. У країнах-кандидатах на вступ до ЄС адаптація законодавства до acquis communautaire передбачає інтеграцію заохочувальних норм у податкову, екологічну, соціальну та інші політики. На нашу думку, такий процес не лише сприяє підвищенню ефективності правового регулювання, а й формує нові стандарти правової культури, орієнтованої на партнерську взаємодію держави та громадян [11, с. 231-245].

Механізми підвищення ефективності заохочувальних норм, на нашу думку, мають бути спрямовані на поєднання нормативного вдосконалення та розвитку правової культури. Це передбачає створення єдиної концепції правового стимулювання, яка б включала чіткі критерії та процедури надання заохочень, забезпечувала прозорість їх реалізації та унеможливлювала вибірковість у застосуванні. Важливим є також підвищення рівня інституційної спроможності органів

влади, відповідальних за реалізацію таких норм, що дозволить забезпечити їх стабільне функціонування та передбачуваність для суб'єктів права [4, с. 308-317].

Інтеграція успішних іноземних практик у національні правові системи має ґрунтуватися на принципі адаптації, а не механічного копіювання. Доцільним є використання досвіду країн, де заохочувальні норми ефективно поєднуються з іншими інструментами правового регулювання, зокрема у сферах оподаткування, соціального захисту, екологічної політики та підтримки інновацій [12, с. 139]. На нашу думку, імплементація таких підходів в Україні повинна супроводжуватися аналізом їх відповідності національним умовам, культурним особливостям та економічним можливостям.

Роль правової освіти та просвітницьких ініціатив у розвитку ефективних заохочувальних норм є визначальною. Системне правове виховання, розпочате з раннього віку, формує у громадян розуміння сутності та значення стимулюючих механізмів, а цілеспрямовані просвітницькі кампанії допомагають закріпити позитивне сприйняття заохочень як частини партнерської взаємодії між державою та суспільством. На нашу думку, поєднання правової освіти, інформаційної відкритості та реального досвіду отримання заохочень здатне не лише підвищити їх ефективність, а й суттєво зміцнити правову культуру.

Список використаних джерел:

1. Бандурка О. М. Правова культура та правове виховання в сучасному суспільстві. Харків: Право, 2016. 208 с.
2. Битяк Ю. П., Гаращук В. М., Дьяченко О. В. Адміністративне право України: підручник. Харків: Право, 2020. 392 с.
3. Власенко Н. С. Функції права: теоретико-правовий аспект. Київ: Алерта, 2019. 240 с.
4. Гриценко І. С. Інформаційне право України: теоретичні та практичні аспекти. Київ: Юрінком Інтер, 2019. 368 с.
5. Кельман М. С., Мурашин О. Г. Загальна теорія держави і права. Київ: Кондор, 2015. 608 с.
6. Костицький В. В. Правова культура та правосвідомість: взаємозв'язок і вплив на розвиток правової держави. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2017. 312 с.
7. Кравчук М. В. Теорія держави і права. Київ: Алерта, 2021. 364 с.
8. Мурашин Г. О. Стимулюючі норми права: поняття, види, значення. Київ: Наукова думка, 2018. 224 с.
9. Оніщенко Н. М. Правова культура та правова свідомість: проблеми теорії та практики. Київ: Юрінком Інтер, 2016. 304 с.
10. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2020. 224 с.
11. Alexy R. A Theory of Legal Argumentation. Oxford: Oxford University Press, 2010. 356 p.
12. MacCormick N. Institutions of Law: An Essay in Legal Theory. Oxford: Oxford University Press, 2007. 320 p.
13. Peczenik A. On Law and Reason. Dordrecht: Springer, 2008. 364 p.
14. Rawls J. A Theory of Justice. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1999. 538 p.

Дата першого надходження рукопису до видання: 23.07.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 28.08.2025
Дата публікації: 29.09.2025.

УДК 340
DOI https://doi.org/10.32844/2618-1258.2025.3.11

МАРКОВСЬКИЙ А.В.

ЮРИДИЧНА ТЕХНІКА В УМОВАХ ЦИФРОВІЗАЦІЇ: ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНИЙ ВИМІР ТА ПЕРСПЕКТИВИ УКРАЇНИ

LEGAL TECHNOLOGY IN THE CONTEXT OF DIGITALIZATION: THE EUROPEAN INTEGRATION DIMENSION AND PROSPECTS FOR UKRAINE

У науковій статті досліджується роль юридичної техніки в умовах сучасної цифровізації державного управління, що набуває особливого значення в контексті євроінтеграційного курсу України. Актуальність теми зумовлена тим, що ефективність правового регулювання та реалізація принципу правової визначеності, який є фундаментальною складовою верховенства права, залежать не лише від змісту норми права, а й від її доступності, прозорості та автентичності для суб'єктів права. Це вимагає розширення традиційного розуміння юридичної техніки, що раніше обмежувалося переважно правилами нормотворчості, до нової, інформаційно-комунікативної концепції.

Метою дослідження є комплексне теоретико-правове та прикладне осмислення юридичної техніки в умовах глобальної цифровізації. Особлива увага приділяється визначенню її ролі як інструменту забезпечення правової політики та наближення української правової системи до європейських стандартів. Аналізується еволюція поняття «юридична техніка», що демонструє її перехід від формального до багатофункціонального феномену, який охоплює всі стадії правового регулювання – від створення до офіційного оприлюднення нормативних актів.

На основі порівняльно-правового аналізу досвіду провідних європейських країн (Франція, Німеччина, Велика Британія) та Європейського Союзу, де функціонують такі централізовані платформи, як EUR-Lex, Légifrance та Legislation.gov.uk, доводиться, що електронне оприлюднення нормативно-правових актів є критично важливим інструментом забезпечення достовірності, оперативності та консолідації законодавства. Зазначені моделі демонструють переваги єдиного, офіційно визнаного вебпорталу, який усуває фрагментарність та ризики правової невизначеності.

Вказується, що створення такого порталу має не лише внутрішнє значення для зміцнення правової культури та довіри до державних інституцій, але й зовнішньополітичний вимір. Електронні реєстри та портали дозволяють реалізувати заохочувальні норми права, сприяючи правовому вихованню та усвідомленню громадянами своїх прав та обов'язків.

Ключові слова: *юридична техніка, цифровізація, електронне оприлюднення, правова визначеність, євроінтеграція, нормативно-правові акти, правова культура, правове виховання, правова політика, цінності правової політики, норма права, заохочення в праві, заохочувальні норми права.*

This scientific article examines the role of legal technique in the context of the modern digitalization of public administration, which is particularly important in the context of Ukraine's European integration course. The relevance of the topic is due to the fact that the effectiveness of legal regulation and the implementation of the principle of legal certainty, which is a fundamental component of the rule of law, depend not only on the content of the legal norm, but also on its accessibility, transparency, and authenticity for legal entities. This requires expanding the traditional understanding of legal technique, which was previously limited mainly to the rules of law-making, to a new, information and communication concept.

© МАРКОВСЬКИЙ А.В. – здобувач кафедри права імені академіка УАН о. Івана Луцького (ЗВО «Університет Короля Данила») https://orcid.org/0009-0005-8200-704X

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

The aim of the study is to provide a comprehensive theoretical, legal, and practical understanding of legal technique in the context of global digitalization. Particular attention is paid to defining its role as a tool for ensuring legal policy and bringing the Ukrainian legal system closer to European standards. The evolution of the concept of "legal technique" is analyzed, demonstrating its transition from a formal to a multifunctional phenomenon that covers all stages of legal regulation – from the creation to the official publication of normative acts.

Based on a comparative legal analysis of the experience of leading European countries (France, Germany, Great Britain) and the European Union, where centralized platforms such as EUR-Lex, Légifrance, and Legislation.gov.uk, it has been proven that the electronic publication of normative legal acts is a critically important tool for ensuring the reliability, efficiency, and consolidation of legislation. These models demonstrate the advantages of a single, officially recognized web portal that eliminates fragmentation and the risks of legal uncertainty.

It is noted that the creation of such a portal is not only of internal importance for strengthening the legal culture and trust in state institutions, but also has a foreign policy dimension. Electronic registers and portals make it possible to implement incentive norms of law, promoting legal education and awareness of citizens' rights and obligations.

Key words: *legal technique, digitisation, electronic publication, legal certainty, European integration, normative legal acts, legal culture, legal education, legal policy, values of legal policy, legal norms, incentives in law, incentive norms of law.*

Актуальність теми дослідження. Сучасний розвиток правової системи неможливий без якісного нормативного регулювання, що ґрунтується на чітких, структурованих та доступних для розуміння актах. У цьому контексті особливе значення має юридична техніка – комплекс спеціальних засобів, методів і прийомів, за допомогою яких здійснюється правотворча, правозастосовна та інтерпретаційна діяльність. Саме вона виступає важливим інструментом забезпечення ефективності правового регулювання та реалізації принципу правової визначеності, що є складовою верховенства права.

У науковій літературі термін «юридична техніка» розглядається не лише як сукупність формальних вимог до законодавчої діяльності, а й як системний феномен, що відображає рівень правової культури суспільства, зрілість правової науки та практики. Сучасні дослідники наголошують, що юридична техніка охоплює як техніку створення нормативно-правових актів, так і техніку їх офіційного оприлюднення та доведення до адресатів. Це зумовлено тим, що сама по собі якісна норма права не може забезпечити правову визначеність, якщо вона недоступна чи незрозуміла для громадян [1, с. 173].

В умовах цифровізації державного управління проблема юридичної техніки набуває нових вимірів. Якщо традиційно вона розумілася крізь призму правил законодавчої діяльності, то нині все більшої актуальності набувають питання електронного оприлюднення нормативно-правових актів, стандартизації їхньої електронної форми, інтеграції у правові бази та єдині державні реєстри. Це потребує вироблення нових підходів до визначення ролі юридичної техніки в забезпеченні правової визначеності.

Формулювання мети дослідження. Метою дослідження є комплексне теоретико-правове та прикладне осмислення юридичної техніки в умовах цифровізації, з урахуванням євроінтеграційного виміру, а також визначення перспектив упровадження сучасних електронних інструментів оприлюднення нормативно-правових актів в Україні як засобу забезпечення принципу правової визначеності та наближення до європейських стандартів правотворчості.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Значний внесок у дослідження цієї категорії зробили вітчизняні та зарубіжні правознавці. Одне з останніх наукових досліджень Л. Андрусів «Техніко-юридичні та методологічні засади оприлюднення нормативно-правових актів» [1]. Також в Україні дослідження техніки правотворчості проводили такідослідники, як О. Бандурка, І. Биля-Сабадаш, А. Дутко, О. Дзюбенко, В. Ковальський, О. Мурашин, І. Онищук, Т. Подорожна, В. Таційй, І. Шутак та інші Вони розглядають юридичну техніку у широкому сенсі як галузь юридичної науки, що поєднує теоретико-правовий та практично-прикладний аспекти. При цьому наголошується, що її застосування є міжгалузевим і поширюється не лише на нормотворчість, але й на правозастосування, систематизацію та оприлюднення нормативних актів.

Отже, актуальність вивчення юридичної техніки полягає у тому, що вона є засобом забезпечення єдності правової системи, чіткості й передбачуваності правових приписів. Особливої

ваги ця проблематика набуває у контексті побудови в Україні єдиного державного вебпорталу нормативно-правових актів, що має стати гарантією правової визначеності, прозорості правотворчої діяльності та реального забезпечення конституційного права громадян на доступ до правової інформації.

Виклад основного матеріалу. Питання юридичної техніки мають глибоке історичне коріння. Ще в римському праві існували певні стандарти викладення правових норм, що вимагали точності формулювань та логічної послідовності правових приписів. Ці вимоги заклали підвалини для подальшого розвитку доктрини юридичної техніки у середньовічному праві та в добу кодифікацій XIX–XX століть, коли формування чітких, доступних і систематизованих нормативних актів стало необхідною умовою стабільності правопорядку [3, с. 85].

У вітчизняній юридичній науці проблематика юридичної техніки почала активно розроблятися у другій половині XX століття. Спершу її розглядали переважно в контексті законодавчої техніки, тобто правил підготовки та структурування нормативно-правових актів. Згодом підхід було суттєво розширено: почали включати також питання систематизації законодавства, техніки правозастосування, а нині й техніки електронного оприлюднення актів [4, с. 18].

У сучасній доктрині юридичної науки можна виділити кілька основних підходів до визначення юридичної техніки:

1. Нормотворчий підхід – юридична техніка розглядається як сукупність правил підготовки та ухвалення законів і підзаконних актів (В. Селіванов, М. Козюбра [2]). У цьому аспекті головна увага приділяється якості юридичних формулювань, структурі нормативних приписів, стилю та мові закону.

2. Системно-правовий підхід – юридична техніка охоплює також методи систематизації та кодифікації, що забезпечують єдність правової системи (О. Копиленко, Ю. Тодика [5]).

3. Функціонально-інструментальний підхід – техніка трактується як набір юридичних інструментів, які застосовуються в усіх видах правової діяльності: нормотворчій, правозастосовній, інтерпретаційній та інформаційно-комунікативній.

4. Інформаційно-цифровий підхід – новітня концепція, що підкреслює значення електронних ресурсів та цифрових технологій для доступності права. Юридична техніка у цьому аспекті включає формати електронних актів, стандарти їхньої публікації у відкритих базах даних, створення єдиних вебпорталів та інтеграцію правової інформації у глобальні системи.

Таким чином, еволюція поняття «юридична техніка» демонструє поступовий перехід від вузького розуміння як правил законодавчої діяльності до комплексного підходу, що охоплює всі стадії правового регулювання – від створення правових норм до їхнього офіційного оприлюднення. Саме останній аспект набуває особливої ваги в умовах цифровізації, коли принцип правової визначеності залежить не лише від змісту правової норми, а й від її доступності та зрозумілості для громадян.

У сучасній юридичній науці існують різні підходи до класифікації юридичної техніки. Це зумовлено її багатогранним характером та використанням у різних сферах правової діяльності. Більшість дослідників погоджуються, що поділ юридичної техніки залежить від цілей і завдань, які вона виконує у правовій системі [1, с.175].

1. За сферою застосування: нормотворча техніка – охоплює методи й прийоми підготовки нормативно-правових актів: правила структурування тексту, юридичної мови, термінології, використання правових конструкцій; правозастосовна техніка – спрямована на забезпечення правильного застосування норм права у судовій, адміністративній та іншій практиці. Вона включає логіко-правові конструкції, формалізовані процедури, підготовку юридичних документів (рішень, постанов, ухвал тощо); інтерпретаційна техніка – стосується методів і правил тлумачення правових норм, створення актів офіційного тлумачення; інформаційно-комунікативна техніка – забезпечує доступ до правової інформації, включаючи офіційне оприлюднення нормативних актів та функціонування електронних правових баз.

2. За формою реалізації: текстуальна техніка – правила укладання й оформлення текстів нормативних актів: логіко-структурна техніка – використання юридичних конструкцій, принципів систематизації та узгодження норм; документарна техніка – вимоги до підготовки проєктів законів, підзаконних актів та інших документів; електронна техніка – правила створення, збереження та оприлюднення правових актів у цифровому форматі, інтеграція їх у відкриті інформаційні системи.

3. За функціональним призначенням: регулятивна – сприяє формуванню зрозумілих і доступних норм права; гарантійна – забезпечує реалізацію принципу правової визначеності та передбачуваності правового регулювання; комунікативна – забезпечує зв'язок між державою та суспільством через доведення змісту правових актів до адресатів; інноваційна – спрямована на використання новітніх технологій у сфері правотворчості й правозастосування, зокрема цифрових платформ та електронних порталів.

У сучасних умовах особливе значення має саме електронна юридична техніка, оскільки вона формує нові стандарти правової визначеності. Її головними елементами є: єдині державні електронні реєстри нормативно-правових актів; офіційні вебпортали для їх оприлюднення (аналогічні до EUR-Lex [10], Légifrance [11], Legislation.gov.uk [12]); цифрові формати документів (XML, PDF/A, HTML), що гарантують автентичність і збереження актів; електронні сервіси пошуку, фільтрації та систематизації правових норм.

Таким чином, класифікація юридичної техніки демонструє її багатофункціональний характер. У XXI столітті в центрі уваги перебуває саме електронний вимір юридичної техніки, адже він безпосередньо пов'язаний із реалізацією принципу правової визначеності, прозорості правотворчої діяльності та доступу громадян до правової інформації.

У традиційній системі правотворчості ключове значення мало опублікування нормативно-правових актів у друкованих офіційних джерелах. В Україні такими джерелами є: газета «Голос України» – офіційне друковане видання Верховної Ради; газета «Урядовий кур'єр» – офіційне видання Кабінету Міністрів; інші спеціалізовані бюлетені та збірники актів.

Друковане оприлюднення виконувало дві функції: формально-юридичну (акт вважався таким, що набрав чинності з моменту опублікування) та інформаційно-комунікативну (доведення змісту до відома адресатів). Однак із розвитком цифрових технологій цей спосіб поступово втрачає свою ефективність через повільність, високу вартість та обмежену доступність [1].

Із другої половини 1990-х років поступово сформувалася практика дублювання публікацій у цифровому середовищі. Основними перевагами електронного оприлюднення стали: оперативність доступу; можливість безкоштовного пошуку та використання; створення єдиних баз даних; інтеграція з системами правозастосування.

Значну роль відіграв офіційний вебпортал Верховної Ради України (rada.gov.ua), де розміщуються закони та кодекси у відкритому доступі. Водночас в Україні досі відсутній єдиний централізований портал усіх нормативно-правових актів, що створює фрагментарність і правову невизначеність.

Досвід провідних держав демонструє, що електронне оприлюднення нормативно-правових актів стає ключовим інструментом забезпечення принципу правової визначеності: EUR-Lex (ЄС) [10] – забезпечує доступ до всього права Європейського Союзу, включаючи автентичне електронне видання Офіційного вісника; Légifrance (Франція) [11] – національний портал, що публікує закони, підзаконні акти, судові рішення; Legislation.gov.uk (Велика Британія)[12] – поєднує оприлюднення актів у первісному та консолідованому вигляді; Gesetze im Internet (Німеччина) [9] – зручний доступ до законів, тоді як формальним джерелом залишається Bundesgesetzblatt.

Ці моделі відзначаються уніфікацією, офіційністю та забезпеченням автентичності електронних текстів, що відповідає стандартам good governance і вимогам acquis ЄС.

Основними проблемами сучасної української моделі є: фрагментарність системи (існування відомчих порталів, які не завжди узгоджені між собою); затримки в оприлюдненні, що створює ризик правової невизначеності; відсутність консолідації текстів (немає зручної системи версіонування актів).

Перспективним напрямом є створення єдиного державного вебпорталу нормативно-правових актів, який: матиме статус офіційного джерела оприлюднення; забезпечуватиме технічні гарантії автентичності (електронний підпис, цифрове маркування); інтегруватиме пошукові та аналітичні інструменти; відповідатиме стандартам ЄС і Ради Європи.

Електронні реєстри та портали нормативно-правових актів забезпечують: швидкий доступ до автентичних текстів актів у режимі 24/7; гарантію офіційності (завдяки цифровим підписам і маркуванню); консолідацію редакцій (можливість відслідковувати зміни й застосовувати актуальну версію); прозорість правотворчості – громадяни та бізнес мають змогу бачити весь масив прийнятих актів.

У такий спосіб електронне оприлюднення стає практичним втіленням принципу правової визначеності, оскільки запобігає ситуаціям, коли адресат норм не знає або не може з'ясувати їхній зміст.

З огляду на євроінтеграційний контекст, актуальність теми електронного оприлюднення нормативно-правових актів як інструменту забезпечення принципу правової визначеності посилюється низкою чинників.

По-перше, правова визначеність належить до фундаментальних принципів верховенства права, які визнаються у правовій системі Європейського Союзу та є ключовими у процесі імплементації acquis communautaire. Забезпечення доступності, передбачуваності й стабільності правового регулювання вимагає створення сучасних електронних інструментів для оприлюднення нормативних актів.

По-друге, досвід ЄС та держав-членів свідчить про ефективність єдиних національних порталів (наприклад, EUR-Lex, Légifrance, Legislation.gov.uk, Gesetze im Internet) для гарантування прозорості правотворчого процесу та реалізації принципу відкритості права. Україна, у межах євроінтеграційних зобов'язань, повинна гармонізувати свої інституційні механізми доступу до законодавства із європейськими стандартами.

По-третє, у контексті переговорного процесу про вступ до ЄС цифровізація законодавчої діяльності та забезпечення оперативного й офіційного оприлюднення нормативно-правових актів є одним із показників демократичності та зрілості правової системи.

Таким чином, створення єдиного державного вебпорталу для оприлюднення всіх нормативно-правових актів в Україні має не лише внутрішнє значення для реалізації принципу правової визначеності, але й зовнішньополітичний вимір – як складова виконання Копенгагенських критеріїв і підтвердження євроінтеграційного курсу держави.

Висновки. Юридична техніка в умовах цифрової трансформації набуває нового, ключового значення, еволюціонуючи від суто формальних правил нормотворчості до комплексного інструменту, що забезпечує правову визначеність та доступність права. Аналіз показав, що в епоху цифрового урядування ефективність правового регулювання залежить не лише від змісту законодавства, а й від методів його оприлюднення.

Впровадження єдиних електронних вебпорталів для офіційної публікації нормативно-правових актів є не лише технічною інновацією, а й фундаментальною передумовою для реалізації принципу верховенства права. Досвід провідних європейських держав (Франція, Німеччина, Велика Британія) та Європейського Союзу, представлений такими системами як EUR-Lex, Légifrance та Legislation.gov.uk, доводить, що централізовані електронні платформи є ефективним засобом гарантування автентичності, достовірності та оперативності правової інформації.

Для України, в контексті євроінтеграційного курсу, створення такого єдиного вебпорталу має не лише внутрішнє, а й зовнішньополітичне значення. Це не тільки зміцнить правову культуру та довіру до державних інституцій, але й стане вагомим кроком у гармонізації національної правової системи з європейськими стандартами. Таким чином, електронне оприлюднення нормативно-правових актів виступає як критично важливий елемент забезпечення прозорості державного управління та підтвердження прихильності України до демократичних принципів.

Список використаних джерел:

1. Андрусів Л.М. Техніко-юридичні та методологічні засади оприлюднення нормативно-правових актів : монографія. Київ. 2020. 443 с.

2. Козюбра М. І. Правовий закон: проблема критеріїв *Вісник Академії правових наук України*. 2003. № 2-3. С. 83–96.

3. Наливайко Т. В. Види правотворчості громадянського суспільства. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2013. Випуск 21. Частина II. Том 1. С. 85–88.

4. Нариси з законопроектування / Р. К. Бержерон ; Міністерство юстиції Канади, Центр правової реформи і законопроектних робіт при Міністерстві юстиції України. Оттава, 1999. 310 с.

5. Тодика Ю. М. Тлумачення Конституції і законів України: теорія та практика : монографія. К. 2001. 328 с.

6. Шутак І. Д., Онищук І. І., Легін Л. М. Юридична техніка в схемах і таблицях. Дрогобич : Коло, 2016. 231 с.

7. Шутак І. Д., Онищук І. І. Юридична техніка : навч. посіб. для вищих навч. закл. Івано-Франківськ, 2013. 496 с.

8. Шутак І. Юридична техніка: підходи поділу на види. *Проблеми законності*. 2015. Вип. 130. С. 3–10.

9. Gesetze im Internet. Bundesministerium der Justiz. URL: https://www.gesetze-im-internet.de.

10. EUR-Lex. Access to European Union Law. URL: https://eur-lex.europa.eu

11. Légifrance. Le service public de la diffusion du droit. URL: https://www.legifrance.gouv.fr.

12. Legislation.gov.uk. The National Archives. URL: https://www.legislation.gov.uk.

Дата першого надходження рукопису до видання: 24.07.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 29.08.2025
Дата публікації: 29.09.2025.

УДК 340
DOI https://doi.org/10.32844/2618-1258.2025.3.12

МИЦАК Р.М.

ТЕНДЕНЦІЇ РЕФОРМУВАННЯ ІНСТИТУТУ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ ПРАВІ

TRENDS IN THE REFORM OF THE INSTITUTION OF LEGAL LIABILITY IN MODERN UKRAINIAN LAW

У статті досліджено теоретико-правові та конституційні засади інституту юридичної відповідальності в Україні, а також проблеми його практичної реалізації. Проаналізовано особливості застосування кримінальної, адміністративної, цивільно-правової та дисциплінарної відповідальності, виявлено основні колізії та прогалини у чинному законодавстві. Значну увагу приділено вивченню судової практики та діяльності правоохоронних органів у сфері притягнення до відповідальності, здійснено порівняльний аналіз із досвідом країн Європейського Союзу та США.

Окремо наголошується на значенні міжгалузевого підходу до реформування інституту юридичної відповідальності, який дозволяє забезпечити комплексний захист прав і свобод громадян та підвищити ефективність правозастосування в різних сферах суспільних відносин. У статті показано, що інтеграція принципів гуманізму, пропорційності та невідворотності відповідальності в усі види юридичної відповідальності сприяє створенню прозорої, передбачуваної та соціально орієнтованої правової системи. Дослідження має практичну цінність для законодавців, суддів, науковців і правозахисників, оскільки надає теоретично обґрунтовані пропозиції щодо модернізації правової бази та вдосконалення механізмів реалізації юридичної відповідальності в Україні.

Окреслено напрями реформування системи юридичної відповідальності в контексті євроінтеграційних процесів, удосконалення принципів пропорційності, гуманізму та невідворотності, а також перспективи цифровізації та впровадження електронного правосуддя. Особливу увагу приділено розробці єдиної концепції юридичної відповідальності, уніфікації законодавства, усуненню колізій та підвищенню ефективності діяльності органів, що забезпечують притягнення до відповідальності. Комплексне реформування інституту юридичної відповідальності можливе лише за умови синхронного поєднання концептуальних, законодавчих та інституційних змін із розвитком правової культури суспільства. Запропоновано конкретні рекомендації щодо внесення змін до Конституції України та профільних кодексів з метою посилення гарантій верховенства права та захисту прав людини.

Ключові слова: *юридична відповідальність, правова реформа, пропорційність, правова культура, євроінтеграція.*

The article examines the theoretical, legal, and constitutional foundations of the institution of legal liability in Ukraine, as well as the problems of its practical implementation. It analyzes the specifics of applying criminal, administrative, civil, and disciplinary liability, identifying the main conflicts and gaps in the current legislation. Significant attention is given to the study of judicial practice and the activities of law enforcement agencies in the field of liability enforcement, as well as a comparative analysis with the experience of the European Union and the United States.

Special emphasis is placed on the importance of an interdisciplinary approach to reforming the institution of legal liability, which allows for comprehensive protection of citizens' rights and freedoms and enhances the effectiveness of law enforcement in

© МИЦАК Р.М. – здобувач кафедри права імені академіка УАН о. Івана Луцького (ЗВО «Університет Короля Данила») https://orcid.org/0009-0008-8046-4126
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

various spheres of social relations. The article demonstrates that the integration of the principles of humanism, proportionality, and inevitability of liability across all types of legal responsibility contributes to the creation of a transparent, predictable, and socially oriented legal system. The study has practical value for legislators, judges, scholars, and human rights practitioners, as it provides theoretically grounded proposals for modernizing the legal framework and improving mechanisms for implementing legal liability in Ukraine.

The directions of reforming the system of legal liability are outlined in the context of European integration processes, improvement of the principles of proportionality, humanism, and inevitability, as well as the prospects for digitalization and the introduction of electronic justice. Particular attention is paid to the development of a unified concept of legal liability, unification of legislation, elimination of legal conflicts, and enhancement of the effectiveness of the authorities responsible for enforcing liability. Comprehensive reform of the institution of legal liability is possible only through the synchronous combination of conceptual, legislative, and institutional changes with the development of the legal culture of society. Specific recommendations are proposed for amendments to the Constitution of Ukraine and relevant codes to strengthen the guarantees of the rule of law and the protection of human rights.

Key words: *legal liability, legal reform, proportionality, legal culture, European integration.*

Вступ. Юридична відповідальність є ключовим інструментом забезпечення верховенства права та стабільності суспільних відносин. Вона поєднує державний примус із соціальним регулюванням поведінки громадян і є невід'ємною частиною ефективної правової системи. У сучасних умовах розвитку України актуальним стає питання реформування інституту юридичної відповідальності з урахуванням євроінтеграційних процесів, сучасних вимог до прав людини, принципів пропорційності, гуманізму та невідворотності відповідальності.

Аналіз досліджень і публікацій. Проблематика юридичної відповідальності широко висвітлюється у сучасній науковій літературі, де дослідники зосереджують увагу на її теоретико-правових засадах, конституційних основах та практичній реалізації. У теоретичному аспекті юридична відповідальність розглядається як механізм державного примусу, що поєднує функції регуляції суспільних відносин і захисту прав та свобод громадян. Наукові публікації підкреслюють необхідність забезпечення принципів законності, пропорційності, гуманізму та невідворотності відповідальності, а також важливість міжгалузевого підходу для системності правового регулювання.

Постановка завдання. Дослідження інституту юридичної відповідальності є надзвичайно актуальним у сучасних умовах, коли правова система України переживає період реформування та адаптації до міжнародних стандартів. Визначення завдань цього дослідження базується на необхідності комплексного вивчення теоретико-правових та конституційних засад юридичної відповідальності, аналізу проблем її практичної реалізації та оцінки перспектив реформування з урахуванням євроінтеграційних процесів і розвитку цифрового правосуддя. Метою статті є виявлення основних тенденцій розвитку юридичної відповідальності, аналіз її функцій та принципів, а також дослідження проблем у застосуванні кримінальної, адміністративної, цивільно-правової та дисциплінарної відповідальності. Значна увага приділяється виявленню колізій і прогалин у чинному законодавстві, оцінці діяльності судових органів та правоохоронних інституцій у сфері притягнення до відповідальності, а також порівнянню українського досвіду з практикою зарубіжних країн для виявлення ефективних моделей.

Результати дослідження. Юридична відповідальність є однією з ключових категорій правознавства, без якої неможливе функціонування ані правової системи, ані державного механізму в цілому. Її інститут у науковій літературі визначається як сукупність правових норм, що встановлюють підстави, принципи та порядок застосування санкцій до правопорушників.

У сучасній теорії права юридичну відповідальність пропонується розглядати у двох аспектах. У ретроспективному значенні вона проявляється як обов'язок правопорушника зазнати передбачених законом несприятливих наслідків за вчинене діяння. Водночас перспективний аспект полягає у покладенні на особу обов'язку діяти правомірно та утримуватися від порушення правових норм. Така подвійна природа юридичної відповідальності дозволяє охарактеризувати її не лише як інструмент покарання, але і як превентивний засіб, що забезпечує стабільність правового порядку.

На думку О.Ф. Скакун, юридична відповідальність виступає специфічною формою державного примусу, яка має чітко окреслену правову основу і спрямована на захист правопорядку [8, с. 318-326]. Водночас, як слушно зауважує П.М. Рабінович, сутність цього явища не можна зводити виключно до примусу, оскільки воно виконує й важливу соціальну функцію формує правову свідомість та стимулює правомірну поведінку [6, с. 92-97].

Важливим елементом інституту юридичної відповідальності є його принципи. Вчені наголошують на тому, що юридична відповідальність можлива лише за умови дотримання принципів законності, справедливості, індивідуалізації та гуманізму. Принцип законності виявляється у вимозі притягати особу до відповідальності лише на підставі закону, тоді як справедливість означає співмірність санкцій тяжкості правопорушення. Принцип гуманізму вказує на неприпустимість приниження людської гідності у процесі реалізації юридичної відповідальності, що узгоджується з положеннями Конституції України та міжнародних стандартів у сфері прав людини.

Функції юридичної відповідальності є багатогранними. Вона не лише охороняє суспільні відносини від протиправних посягань, а й має превентивне значення, запобігаючи новим правопорушенням. Крім того, у механізмі юридичної відповідальності закладений виховний потенціал, що сприяє формуванню належної правової культури. Не менш важливою є компенсаторна функція, яка полягає у відновленні прав та інтересів потерпілих, особливо у сфері цивільно-правових і трудових відносин [13, с. 22-31].

Інститут юридичної відповідальності має міжгалузевий характер, оскільки його елементи присутні у всіх основних галузях права від конституційного і кримінального до адміністративного, цивільного та трудового. Така універсальність свідчить про його системоутворююче значення для всієї правової системи. Він поєднує матеріально-правові норми, що визначають підстави і види відповідальності, та процесуальні норми, які регламентують порядок її застосування. Як відзначає Ю.С. Шемшученко, саме у цій єдності виявляється інтегративний характер інституту юридичної відповідальності, що робить його «каркасом» правопорядку [11, с. 241-250].

Отже, теоретико-правові засади інституту юридичної відповідальності охоплюють його сутність, принципи, функції та міжгалузеву природу. Юридична відповідальність поєднує в собі ознаки державного примусу та соціального регулятора, що забезпечує не лише покарання за правопорушення, а й попередження антиправової поведінки [3]. Усвідомлення цих засад створює основу для подальшого вдосконалення механізму юридичної відповідальності в Україні, зокрема в контексті її євроінтеграційного розвитку та необхідності гармонізації з європейськими правовими стандартами.

Інститут юридичної відповідальності в Україні функціонує на конституційних засадах, які забезпечують його легітимність та узгодженість із міжнародними стандартами. Відповідно до ст. 61 Конституції України, «ніхто не може бути двічі притягнутий до юридичної відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення», що відображає фундаментальний принцип non bis in idem, закріплений також у практиці Європейського суду з прав людини [2]. Конституційні принципи відповідальності в Україні мають не лише формально-правове, а й аксіологічне значення, оскільки вони визначають орієнтири для подальшого розвитку всіх галузей права [7, с. 112].

Попри конституційні гарантії, практика реалізації різних видів відповідальності характеризується значними проблемами. У сфері кримінальної відповідальності спостерігається дисбаланс між суворістю санкцій та ефективністю їх застосування. Науковці (зокрема, М. І. Хавронюк) акцентують увагу на надмірній криміналізації діянь та недостатньому використанні альтернативних заходів покарання [10, с. 35-46]. В адміністративному праві ключовою проблемою залишається формальний підхід до застосування стягнень, що знижує превентивний ефект. Цивільно-правова відповідальність ускладнюється невизначеністю механізмів відшкодування моральної шкоди, а також обмеженою дієвістю засобів забезпечення зобов'язань. Дисциплінарна відповідальність у державній службі часто зазнає критики через відсутність єдиних стандартів оцінки порушень та надмірну залежність від суб'єктивного фактору керівника, про що неодноразово писала Н. М. Оніщенко [4, с. 177-185].

Окрему проблему становлять колізії та прогалини в законодавстві. Суперечності між нормами Кримінального кодексу та Кодексу України про адміністративні правопорушення призводять до правової невизначеності у кваліфікації діянь. Так, правопорушення у сфері господарської діяльності нерідко перебувають на межі адміністративної та кримінальної відповідальності, що створює можливості для маніпуляцій. Прогалини також виявляються у сфері цифрових правовідносин, де законодавець ще не виробив належних механізмів відповідальності за кіберзлочини

та порушення у сфері електронної комерції. Як зазначає О. В. Петришин, невизначеність законодавства безпосередньо впливає на довіру громадян до права та держави загалом [5, с. 410-418].

Не менш важливим є питання судової практики та діяльності правоохоронних органів. В умовах реформування судової системи залишається актуальною проблема вибірковості правозастосування. ЄСПЛ у низці рішень проти України констатував системні порушення презумпції невинуватості та права на справедливий суд [1, с. 69-76]. Це вказує на те, що проблеми юридичної відповідальності не можна зводити лише до нормативного рівня вони безпосередньо пов'язані з якістю функціонування інституцій, відповідальних за її реалізацію.

У світлі євроінтеграційних процесів цінним є порівняльний аналіз досвіду зарубіжних країн. У країнах ЄС діє принцип пропорційності відповідальності, що вимагає врахування не лише тяжкості правопорушення, але й особистих обставин правопорушника. У США широко застосовуються механізми угод про визнання винуватості (plea bargaining), що сприяє ефективності правосуддя, хоча й викликає критику з боку правозахисників через ризик примусу. Для України цінним є досвід Німеччини щодо використання адміністративних штрафів як альтернативи кримінальним санкціям у сфері економічних правопорушень, а також практика Франції із розробки чітких процедур дисциплінарної відповідальності державних службовців.

Таким чином, сучасний стан інституту юридичної відповідальності в Україні характеризується подвійністю: з одного боку, існує розвинена конституційна база, яка відповідає європейським правовим стандартам, з іншого практика її реалізації демонструє значні дисбаланси. Основними проблемами залишаються надмірна криміналізація, формалізм адміністративної відповідальності, невизначеність цивільно-правових механізмів та колізійність дисциплінарних процедур [11, с. 188-195]. Судова практика й діяльність правоохоронних органів потребують суттєвого підвищення рівня правової культури та гарантій неупередженості. Порівняльний аналіз досвіду зарубіжних країн свідчить про необхідність впровадження більш гнучких та пропорційних моделей юридичної відповідальності, що поєднували б ефективність державного примусу з дотриманням прав і свобод людини.

Реформування інституту юридичної відповідальності в Україні є однією з ключових передумов побудови ефективної правової системи, здатної відповідати вимогам демократичної держави та європейським правовим стандартам. Загальні напрями трансформації цього інституту визначаються як на рівні доктринальних підходів, так і в рамках державної правової політики. Як слушно зауважує О. В. Петришин, розвиток системи юридичної відповідальності повинен відбуватися у площині «гармонізації інтересів особи, суспільства та держави», що означає пошук балансу між ефективністю примусу та гарантіями прав людини [5, с. 279-287]. До основних векторів реформування належать: подолання надмірної криміналізації, впровадження альтернативних заходів юридичної відповідальності, уніфікація правових норм, а також забезпечення єдиної концептуальної основи, яка б регулювала різні види відповідальності в системі права.

Вплив євроінтеграційних процесів на реформування інституту юридичної відповідальності є надзвичайно значущим. Угода про асоціацію між Україною та ЄС передбачає імплементацію низки acquis communautaire, що стосується як кримінального, так і адміністративного права. Зокрема, вимога гармонізації українського законодавства із європейським правовим простором стосується стандартів справедливого судового розгляду, пропорційності санкцій та ефективності засобів правового захисту. Науковці (М. І. Хавронюк, В. Я. Тацій) підкреслюють, що в умовах євроінтеграції юридична відповідальність повинна трансформуватися в напрямі забезпечення верховенства права як фундаментального принципу функціонування правової системи [9, с. 161-173]. Важливо, що у практиці ЄСПЛ вироблено критерії оцінки «справедливості» та «необхідності» втручання держави, які мають стати методологічним орієнтиром для українських судів.

Особливого значення у процесі реформування набуває вдосконалення принципів пропорційності, гуманізму та невідворотності відповідальності. У науковій літературі неодноразово наголошувалося на дисбалансі між суворістю санкцій та їх ефективністю. Пропорційність означає не лише співвідношення між правопорушенням і санкцією, але й урахування соціальних наслідків покарання, його впливу на ресоціалізацію особи. Принцип гуманізму вимагає мінімізації репресивних заходів, з акцентом на відновлювальних практиках, медіації та альтернативних формах юридичної відповідальності. Невідворотність же залишається гарантією стабільності правопорядку: кожне правопорушення повинно мати юридичні наслідки, проте ці наслідки мають бути справедливими та ефективними.

У сучасному світі окреслюється ще один перспективний напрям реформування цифровізація та впровадження електронного правосуддя. Використання технологій e-justice дозволяє

підвищити доступність судових процедур, зменшити рівень бюрократії та корупційних ризиків. Як зауважує Н. М. Оніщенко, цифрові інновації стають інструментом не лише технічного вдосконалення, а й глибинної трансформації правових інститутів [4, с. 120]. У сфері юридичної відповідальності цифровізація означає запровадження електронних реєстрів правопорушень, автоматизованих систем обліку штрафів, застосування алгоритмів для уніфікації судової практики. Водночас виникають нові виклики, зокрема захист персональних даних, уникнення ризику «алгоритмічного правосуддя», яке може нівелювати індивідуалізацію відповідальності.

Реформування інституту юридичної відповідальності неможливе без урахування зарубіжного досвіду. Україна має адаптувати кращі моделі, водночас уникаючи механічного копіювання. Досвід країн ЄС демонструє ефективність альтернативних форм відповідальності, таких як відновлювальне правосуддя у Нідерландах чи пробаційні програми у Великій Британії. У США особливу увагу приділяють угодам про визнання винуватості та програмам ресоціалізації, хоча такі інститути в українських реаліях потребують обережної імплементації. Для України цінним є досвід Польщі, яка успішно поєднала суворість кримінального законодавства з ефективними механізмами пробації, та Німеччини, де акцент зроблено на пропорційності санкцій і їх соціальній доцільності [8, с. 198-204].

Таким чином, перспективи реформування інституту юридичної відповідальності в Україні полягають у комплексному поєднанні внутрішніх і зовнішніх чинників. З одного боку, необхідним є подолання системних проблем на рівні законодавства та практики його реалізації; з іншого орієнтація на європейські стандарти, які забезпечують баланс між примусом та захистом прав людини. Загальними напрямами виступають декриміналізація певних діянь, впровадження альтернативних форм відповідальності, забезпечення єдиної концептуальної основи та цифровізація процесів. Удосконалення принципів пропорційності, гуманізму та невідворотності має стати наріжним каменем реформ, а запозичення зарубіжного досвіду засобом досягнення ефективності без втрати національної правової ідентичності.

Реформування інституту юридичної відповідальності в Україні вимагає не лише теоретико-правового осмислення, а й вироблення комплексних практичних рішень, здатних забезпечити його ефективність у правозастосуванні. Науковці слушно зазначають, що фрагментарні зміни в законодавстві не можуть дати системного результату, доки не буде створено єдиної концепції юридичної відповідальності. Як підкреслює В. Я. Тацій, концептуальний підхід передбачає формування загальних принципів і стандартів, що однаково застосовуються до всіх видів відповідальності [9, с. 110-116]. Відсутність такої концепції призводить до розбалансованості міжгалузевого правового регулювання, колізій та суперечностей у судовій практиці.

У цьому контексті особливої ваги набуває проблема уніфікації законодавства та усунення колізій. Сучасна правова система України характеризується надмірною фрагментарністю та дублюванням правових норм. Так, у низці випадків адміністративна і кримінальна відповідальність накладаються одна на одну (зокрема, у сфері господарських правопорушень), що створює умови для вибіркового правозастосування. О. В. Петришин зауважує, що відсутність єдиних підходів до визначення правопорушення та його складу знижує передбачуваність і стабільність правової системи. Вирішення цієї проблеми можливе шляхом кодифікації окремих галузевих законодавств, розробки узгоджених дефініцій та введення єдиних критеріїв розмежування правопорушень різних видів [5, с. 143-152].

Не менш значущим завданням є вдосконалення діяльності органів, уповноважених на притягнення до відповідальності. Практика свідчить про низький рівень координації між судами, органами досудового розслідування та адміністративними інституціями. Як відзначає Н. М. Оніщенко, ефективність юридичної відповідальності значною мірою залежить від інституційної спроможності цих органів, яка нині обмежується кадровими проблемами, недостатнім рівнем матеріально-технічного забезпечення та браком прозорих процедур [4, с. 71-77]. Реформа правоохоронних і судових органів має бути спрямована на забезпечення незалежності, неупередженості та професійної компетентності, без чого неможливо гарантувати належну реалізацію юридичної відповідальності.

Окрему увагу слід приділити питанню правової культури суспільства. Юридична відповідальність не може ефективно функціонувати без усвідомленого ставлення громадян до права як до цінності. Як наголошував С. С. Алексєєв, право лише тоді виконує свою регулятивну функцію, коли воно підтримується високим рівнем правової культури. В Україні низький рівень правосвідомості, поширеність правового нігілізму та недовіра до інститутів влади істотно знижують ефективність механізмів юридичної відповідальності. Вирішення цієї проблеми можливе через

систематичну правову освіту, розвиток правопросвітницьких програм та формування дієвої культури відповідальності серед громадян.

З огляду на зазначене, доцільним є розгляд пропозицій щодо змін до Конституції України та профільних кодексів. Зокрема, на рівні Конституції варто уточнити положення, що стосуються принципів юридичної відповідальності, закріпивши пропорційність, гуманізм та відновлювальний характер як конституційні гарантії [12, с. 251-257]. У Кримінальному кодексі України необхідно розширити практику альтернативних заходів відповідальності (пробація, медіація, штрафи замість позбавлення волі за нетяжкі злочини), а Кодекс про адміністративні правопорушення потребує повної модернізації із чітким визначенням складів правопорушень. У цивільному та трудовому законодавстві слід конкретизувати підстави компенсації моральної шкоди та запровадити більш дієві механізми матеріальної відповідальності.

Таким чином, практичні шляхи вдосконалення інституту юридичної відповідальності полягають у поєднанні концептуальних, законодавчих, інституційних та культурних заходів. Розробка єдиної концепції, уніфікація законодавства, реформування органів правозастосування та підвищення правової культури суспільства мають стати взаємопов'язаними елементами єдиної стратегії. Пропозиції щодо внесення змін до Конституції та профільних кодексів повинні бути зорієнтовані не на формальне посилення репресивної функції права, а на утвердження його гуманістичного, справедливого та превентивного характеру. Лише за таких умов інститут юридичної відповідальності зможе стати не лише механізмом державного примусу, а й дієвим інструментом забезпечення верховенства права та прав людини в Україні.

Список використаних джерел:

1. Конституційне право України: підручник. В. Ф. Погорілко [та ін.]; за ред. В. Ф. Погорілка. Київ : Наук. думка, 1999. 734 с.

2. Конституція України: Закон України від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.

3. Кримінальний кодекс України: Закон України від 5 квіт. 2001 р. № 2341-III. Відомості Верховної Ради України. 2001. № 25–26. Ст. 131.

4. Оніщенко Н. М. Правова система України: сучасний стан та перспективи розвитку: монографія. Київ: Юридична думка, 2017. 432 с.

5. Петришин О. В., Харитонов Є. О., Бобровник С. В. Загальна теорія права: підручник. Харків: Право, 2014. 456 с.

6. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави: навч. посіб. Львів : Кальварія, 2001. 192 с.

7. Кельман М. С. Загальна теорія держави і права: методологічні проблеми розвитку та системний аналіз : монографія. М-во внутр. справ України, Львів. держ. ун-т внутр. справ. Тернопіль : Терно-граф, 2007. 150 с.

8. Скакун О. Ф. Теорія держави і права: підручник. Харків : Право, 2011. 520 с.

9. Тацій В. Я., Титаренко О. В. Юридична відповідальність: проблеми теорії і практики : монографія. Харків: Право, 2013. 368 с.

10. Хавронюк М. І. Юридична відповідальність: сучасне розуміння та перспективи розвитку. *Право України*. 2015. № 9. С. 35–47.

11. Шемшученко Ю. С. Проблеми теорії держави і права в сучасних умовах : вибрані праці. Київ : Юридична думка, 2012. 544 с.

12. Alexy R. A Theory of Constitutional Rights. Oxford : Oxford Univ. Press, 2002. 462 p.

13. European Court of Human Rights. Case of Nechiporuk and Yonkalo v. Ukraine. Application no. 42310/04. Strasbourg : ECHR, 2011. 42 p.

Дата першого надходження рукопису до видання: 24.07.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 29.08.2025
Дата публікації: 29.09.2025.

УДК 340
DOI https://doi.org/10.32844/2618-1258.2025.3.13

НІКОРИЧ А.Г.

ПРАВОВА КУЛЬТУРА ЯК СИСТЕМОУТВОРЮЮЧИЙ ЕЛЕМЕНТ ДЕМОКРАТІЇ В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА

LEGAL CULTURE AS A SYSTEM-FORMING ELEMENT OF DEMOCRACY IN A TRANSFORMATIVE SOCIETY

Мета. Мета даної статті полягає в теоретичному аналізі правової культури як системоутворювального чинника демократичного правопорядку, з'ясуванні її впливу на легітимацію права та інституцій публічної влади, вивченні механізмів трансляції правових цінностей у суспільстві, а також у виявленні сучасних викликів і перспектив формування правової культури в умовах цифровізації, інформаційної фрагментації та трансформації демократичних інститутів. Дослідження має на меті обґрунтувати необхідність посилення ролі правової культури як гарантії стійкості, передбачуваності та ефективності правового регулювання в умовах сучасних суспільних змін. **Методика.** Методика дослідження спирається на системне вивчення та інтерпретацію актуального теоретико-правового доробку, що надало змогу здійснити науково обґрунтовані висновки й сформулювати відповідні концептуальні положення. У межах дослідження застосовано комплекс методів наукового пізнання, зокрема загальнонаукові методи аналізу й синтезу, порівняльно-правовий підхід, інституціональний та нормативно-правовий аналіз, а також прогностичні інструменти для виявлення перспектив подальшого розвитку правової культури в умовах демократії**. Результати.** У результаті проведеного дослідження було встановлено, що правова культура відіграє фундаментальну роль у забезпеченні стабільності демократичного правопорядку, оскільки вона формує засади легітимності, правосвідомості та соціального прийняття норм права. Доведено, що високий рівень правової культури громадян сприяє ефективному функціонуванню демократичних інституцій, підтримує верховенство права та забезпечує належну реалізацію основоположних прав і свобод. У роботі проаналізовано взаємодію правової культури з такими елементами демократичного механізму, як парламент, судова система, громадянське суспільство, засоби масової інформації й освітні інституції. Особливу увагу приділено сучасним викликам інформаційній фрагментації, дезінформації, алгоритмічному впливу та ослабленню критичного правового мислення, які загрожують цілісності правового порядку. Зроблено висновок про необхідність цілеспрямованої державної політики у сфері правового виховання, розширення громадянської участі та розвитку просвітницьких механізмів, що сприяють формуванню відповідальної правової поведінки й стійкої демократії. **Практична значимість.** Практична значимість результатів дослідження полягає в тому, що вони створюють концептуальне підґрунтя для вдосконалення державної політики у сфері правової освіти, формування правової свідомості та посилення легітимності правового регулювання в демократичному суспільстві. Запропоновані висновки можуть бути використані при розробці освітніх програм з правознавства, впровадженні просвітницьких ініціатив у школах, вищих навчальних закладах, а також у діяльності органів публічної влади та громадських організацій, що займаються правовим вихованням. Результати дослідження здатні слугувати орієнтиром для формування ефективних механізмів правової профілактики, протидії правовому популізму та посиленню громадянської участі у нормотворчості, що є необхідними умовами стабільності демократичного правопорядку в умовах соціальних і технологічних трансформацій.

Ключові слова: *правова культура, демократичне правове регулювання, легітимність, правосвідомість, правова освіта, громадянська участь, цифрова трансформація.*

© НІКОРИЧ А.Г. – здобувач кафедри права імені академіка УАН о. Івана Луцького (ЗВО «Університет Короля Данила») https://orcid.org/0009-0002-5914-9371

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

Purpose. The purpose of this article is to provide a theoretical analysis of legal culture as a system-forming factor of democratic legal order, to determine its impact on the legitimation of law and institutions of public authority, to explore the mechanisms of dissemination of legal values in society, and to identify current challenges and prospects for the development of legal culture in the context of digitalization, informational fragmentation, and the transformation of democratic institutions. The study aims to substantiate the need to strengthen the role of legal culture as a guarantee of the stability, predictability, and effectiveness of legal regulation amid contemporary societal changes. **Methodology.** The research methodology is based on a systematic study and interpretation of current theoretical and legal literature, which made it possible to draw scientifically sound conclusions and formulate appropriate conceptual positions. A set of scientific methods was applied in the course of the study, including general scientific approaches of analysis and synthesis, the comparative legal method, institutional and normative-legal analysis, as well as prognostic tools to identify prospects for the further development of legal culture under democratic conditions. **Results.** The conducted research has shown that legal culture plays a fundamental role in ensuring the stability of the democratic legal order, as it forms the basis of legitimacy, legal awareness, and the social acceptance of legal norms. It has been proven that a high level of legal culture among citizens contributes to the effective functioning of democratic institutions, supports the rule of law, and ensures the proper implementation of fundamental rights and freedoms. The article analyzes the interaction of legal culture with key components of the democratic mechanism, such as parliament, the judiciary, civil society, mass media, and educational institutions. Particular attention is given to modern challenges, including informational fragmentation, disinformation, algorithmic influence, and the weakening of critical legal thinking, all of which threaten the integrity of the legal order. The study concludes on the necessity of a targeted state policy in the field of legal education, expanding civic participation, and developing educational mechanisms that promote responsible legal behavior and sustainable democracy. **Practical significance.** The practical significance of the research results lies in their potential to provide a conceptual basis for improving public policy in the field of legal education, shaping legal awareness, and enhancing the legitimacy of legal regulation in a democratic society. The proposed conclusions can be used in the development of legal education programs, implementation of civic awareness initiatives in schools and universities, and in the activities of public authorities and civil society organizations involved in legal education. The findings may serve as a guide for the formation of effective mechanisms of legal prevention, counteraction to legal populism, and the strengthening of public participation in lawmaking, which are essential for maintaining a stable democratic legal order amid social and technological transformations.

Key words: *legal culture, democratic legal regulation, legitimacy, legal awareness, legal education, civic participation, digital transformation.*

Постановка проблеми. У сучасних умовах демократичного розвитку суспільства правова культура виступає не лише елементом правового життя, а ключовим чинником, що визначає ефективність функціонування правової системи, легітимність державної влади та рівень реалізації прав і свобод громадян. Проте трансформаційні процеси, зокрема цифровізація, фрагментація інформаційного простору, зниження рівня довіри до інституцій та посилення правового популізму, істотно впливають на зміст і форми прояву правової культури. Набуває актуальності проблема зниження критичного правового мислення, формального ставлення до правових норм, відриву нормотворчості від реального правового запиту суспільства. У цьому контексті постає нагальна потреба в науковому осмисленні ролі правової культури як системоутворювального елементу демократичного правопорядку, виявленні механізмів її трансляції та засобів зміцнення у відповідь на виклики сучасності.

Аналіз досліджень і публікацій. Питання правової культури розглядалося в межах загальної теорії права, філософії права та політології як важливий чинник формування ефективного правового регулювання в демократичному суспільстві. У наукових публікаціях підкреслюється її роль у забезпеченні легітимності правових норм, підвищенні рівня правосвідомості громадян та підтриманні стабільності правопорядку. Окрему увагу приділено впливу цифровізації,

інформаційної фрагментації та зниженню довіри до інституцій на стан правової культури. Водночас низка аспектів, зокрема інституційні механізми трансляції правових цінностей, залишаються недостатньо дослідженими, що обумовлює потребу в подальшому теоретичному аналізі цієї теми.

Виклад основного матеріалу дослідження. У контексті демократичного суспільства правова культура постає не лише як елемент правосвідомості, а як одна з базових умов стабільного функціонування правової системи. Її значення виходить далеко за межі академічного аналізу, охоплюючи практичну площину забезпечення легітимності державної влади, ефективності правозастосування та сталості демократичного правопорядку.

Перш за все, правова культура прямо впливає на легітимацію права і державної влади. У демократичній моделі політичної організації суспільства джерелом влади визнається народ, а отже, право, як інституалізований засіб регулювання, повинно відображати суспільні цінності, моральні уявлення та потреби. Високий рівень правової культури громадян, зокрема наявність довіри до правових інститутів, розуміння принципу верховенства права, формує у суспільстві переконаність у легітимності встановлених норм.

Другою визначальною функцією правової культури є її роль у формуванні поваги до закону, прав людини і механізмів участі. Справжня демократія неможлива без активної правової позиції громадян, їх здатності не лише реалізовувати суб'єктивні права, але й брати участь у творенні нормативного порядку – через вибори, участь у громадських слуханнях, електронні петиції, експертні обговорення. Саме правова культура забезпечує ту основу, на якій громадяни не лише сприймають право як зовнішній примус, але як внутрішню потребу й цінність.

Крім того, правова культура виконує критично важливу функцію у подоланні таких негативних явищ як правовий популізм і формалізм. У країнах з молодими або деформованими демократичними традиціями популістське використання права як інструменту політичного тиску або обіцянок часто підміняє справжній зміст законності [4, с. 268]. А правовий формалізм, у свою чергу, призводить до втрати сенсу правової норми як засобу справедливого регулювання. У цьому контексті саме високий рівень правової культури, зокрема здатність критично осмислювати зміст права, розрізняти законність і справедливість, відіграє роль бар'єра для маніпулятивних практик у нормотворчості та правозастосуванні.

Як зазначає Р. Дворкін, у демократичному суспільстві право повинно не лише регулювати поведінку, але й бути «морально переконливим» для своїх адресатів. Отже, правова культура стає посередником між правом як системою норм і громадянами як суб'єктами правовідносин [10, с. 279-292].

Формування та підтримка правової культури у демократичному суспільстві є не лише результатом індивідуального правового виховання, а й наслідком цілеспрямованої політики, спрямованої на її трансляцію у всіх сферах публічного життя. Демократична держава, що базується на принципах верховенства права, публічності, участі та прав людини, зобов'язана не тільки гарантувати юридичні свободи, а й створювати умови для поширення правових цінностей і підвищення рівня правосвідомості [3, с. 126-132]. Правова культура у цьому контексті функціонує не як стихійне явище, а як результат дії певних соціальних і комунікативних механізмів, які заслуговують на системне дослідження.

Насамперед, слід виокремити освітню, інформаційну та просвітницьку функції держави, що є базовими інструментами трансляції правової культури. Правова освіта, починаючи зі шкільного рівня й закінчуючи фаховою підготовкою юристів, є ключем до формування критичного правового мислення, розуміння сутності права як ціннісного явища [15, с. 3-31]. У цьому аспекті важливою є ідея «правової компетентності» громадян, яку розвивають такі вчені, як С. Головатий, В. Котюк, В. Селіванов, а також зарубіжні дослідники – B. Tamanaha, J. Waldron, які наголошують на необхідності не лише знань про право, а й уміння його тлумачити, застосовувати, оцінювати в контексті етичної та соціальної відповідальності [5, с. 127-131]. Просвітницька функція держави включає формування публічного дискурсу, спрямованого на підвищення поваги до права, через підтримку інформаційних кампаній, відкритих лекцій, доступних ресурсів для правової самостійності громадян.

Другим важливим механізмом є роль засобів масової інформації, громадських організацій і цифрових платформ у поширенні правових цінностей. У цифрову епоху ЗМІ виступають не лише ретрансляторами правової інформації, а й учасниками формування суспільної думки щодо права і справедливості [13, с. 131-144]. У демократичних країнах велику роль відіграють незалежні громадські ініціативи, які проводять моніторинг законопроєктів, надають правову

допомогу, просувають стандарти прозорості й доброчесності. Цифрові платформи (зокрема соціальні мережі, освітні сервіси, інституційні портали) стали новим середовищем для трансляції правової культури. Водночас це середовище є амбівалентним, оскільки воно може як сприяти утвердженню правових цінностей, так і продукувати правовий нігілізм, дезінформацію або фрагментарне сприйняття права. Саме тому держава повинна бути уважною до інформаційної політики та цифрових інтерфейсів, які транслюють нормативні смисли.

Третій важливий елемент це судова практика як носій і транслятор правових стандартів. Судові рішення, особливо в демократичних системах із розвиненим конституціоналізмом, мають не лише нормативне, але й світоглядне значення [1, с. 15-27]. Через тлумачення права судами формується уявлення про межі дозволеного, справедливого і законного. Судова практика це форма практичного права, яка часто є зрозумілішою для громадян, ніж абстрактні формулювання закону. Як підкреслював Р. Алексі, правова культура реалізується не лише через тексти законів, а насамперед через способи їх застосування. Прозорість, доступність і обґрунтованість судових рішень створює підґрунтя для довіри до правової системи, що є визначальним чинником її стабільності [8, с. 368-374].

У XXI столітті правова культура стикається з низкою нових викликів, обумовлених трансформацією самої природи демократії, стрімкою цифровізацією, знеціненням традиційних джерел авторитету та поширенням інформаційного хаосу. Якщо класична демократична модель передбачала певний консенсус щодо базових правових орієнтирів, то сучасний соціально-комунікативний простір все більше сприяє їх фрагментації, що істотно ускладнює забезпечення єдності праворозуміння та підтримання легітимності правопорядку [7, с. 372].

Насамперед, фрагментація правових орієнтирів у цифровому середовищі є симптомом глибшої кризи правосвідомості. У традиційному правовому просторі орієнтація на закон, судову практику та інститути державної влади забезпечувала певну сталість нормативного бачення. Сьогодні ж цифрові платформи формують множинність суб'єктивізованих уявлень про право, які можуть суттєво різнитися між різними соціальними групами [3, с. 206]. В умовах персоналізованих інформаційних потоків і алгоритмічно зумовленої селекції контенту, суспільство все більше занурюється в інформаційні «камери відлуння», де право сприймається не як загальнообов'язкове, а як інтерпретоване через призму ідеології, емоцій або дезінформації. Така фрагментованість підриває можливість суспільного діалогу на ґрунті спільного правового поля, що є критично важливим для функціонування демократії.

Особливе занепокоєння викликає вплив інформаційного шуму, дезінформації та алгоритмічного управління на правову свідомість. Сучасний користувач медіа простору щодня стикається з величезним обсягом інформації, у якій змішані достовірні правові відомості з фейками, маніпуляціями та фрагментами, вирваними з контексту [6, с. 314-339]. В умовах постправди значно ускладнюється здатність критично осмислювати правову інформацію, відрізняти право від «квазіправа», що пропагується через інфлюенсерів, псевдоекспертів або навіть автоматизовані чат-боти. Більше того, алгоритми цифрових платформ дедалі активніше впливають на вибір споживачем тієї чи іншої правової позиції, формуючи поведінкову архітектуру, в якій свобода критичної оцінки поступається підвідомим цифровим звичкам [12, с. 136-147]. У цьому контексті правова культура повинна протистояти не лише правовому нігілізму, а й новим формам маніпулятивного нормативного контролю.

Окремої уваги заслуговує проблема дефіциту критичного правового мислення як загрози сталості демократичного правопорядку. За умови слабко розвиненої здатності до аналізу правових норм, аргументації та рефлексії, суспільство стає вразливим до поверхневих або спрощених моделей тлумачення права, які активно використовуються популістськими рухами [14, с. 140]. Відсутність критичного правового мислення також сприяє інертності правосвідомості люди формально дотримуються закону, не замислюючись над його сутністю, цінністю чи відповідністю принципам справедливості. У результаті норма втрачає свій зв'язок із суспільним ідеалом, перетворюючись на засіб адміністрування, а не співжиття [2, с. 236-258].

Зміцнення правової культури це не лише освітній або просвітницький виклик, а фундаментальна передумова збереження й розвитку демократичного правопорядку. Саме високий рівень правової культури громадян і представників публічної влади забезпечує сталу легітимність права, довіру до державних інституцій, готовність дотримуватися правових приписів не зі страху перед санкцією, а з переконання у їхній справедливості. Як стверджує Юрген Габермас, легітимність у демократичній правовій системі виникає з публічного обговорення й раціонального консенсусу, а не з імперативного нав'язування правових приписів. Отже, правова профілактика повинна ґрунтуватися на довірі та співучасті, а не лише на санкції та репресії [11, с. 347-352].

Передусім, необхідною є інтеграція правової освіти на всіх рівнях формування особистості від дошкільного виховання до професійної та безперервної освіти. Правова грамотність не повинна обмежуватись знанням основ конституційного ладу чи кримінальної відповідальності. Йдеться про формування глибшої ціннісної орієнтації на право як інструмент свободи, рівності й справедливості [9, с. 192-205]. У сучасних умовах важливо також включити до освітніх програм теми, пов'язані з цифровими правами, захистом персональних даних, етикою штучного інтелекту. Лише крізь призму цілісної правової соціалізації можливо сформувати активного громадянина, спроможного до усвідомленої участі в правотворенні та контролі за владою.

Наступним важливим кроком є впровадження системи правової профілактики та соціального діалогу. Це означає, що держава має не лише реагувати на правопорушення, а й передбачати ймовірні юридичні конфлікти, знижувати рівень правової аномії, створювати умови для регулярного, недискримінаційного обговорення суспільно значущих норм. Такий підхід має охоплювати інституційні й неформальні механізми громадські слухання, публічні консультації, відкриті парламентські процеси.

Нарешті, правова культура має бути визнана стратегічним пріоритетом державної політики у сфері демократичного розвитку. Йдеться не лише про фінансування освітніх програм, а про цілісне включення правової культури до державної доктрини. Це означає, що кожна реформа, кожен законодавчий акт, кожна публічна комунікація влади мають бути спрямовані на посилення правових цінностей через мову, доступність, передбачуваність і етичність. Без цього формалізація демократії ризикує перерости у фасадну законність, відчужену від громадянина.

Список використаних джерел:

1. Бурменський М. В. Демократичні цінності у конституційному праві України. *Вісник Конституційного Суду України.* 2020. № 5. С. 15–27.

2. Головатий С. Публічне право: демократія через право. Київ : Видавничий дім «Юридична практика», 2020. 392 с.

3. Котюк В. О. Загальна теорія права : підручник. Київ : Вентурі, 2015. 447 с.

4. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посіб. Львів : Кальварія, 2010. 320 с.

5. Селіванов В. М. Правова система України: сучасний стан і перспективи розвитку. Київ : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2018. 264 с.

6. Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник. Харків : Право, 2011. 528 с.

7. Шевчук С. Філософія права : підручник. Київ : Юрінком Інтер, 2013. 544 с.

8. Alexy R. A Theory of Constitutional Rights. Oxford : Oxford University Press, 2002. 492 p.

9. Böckenförde E.-W. Constitutional and Political Theory: Selected Writings. ed. by M. Kumm, T. Müller. Oxford : Oxford University Press, 2017. 376 p.

10. Dworkin R. Law's Empire. Cambridge, MA : Harvard University Press, 1986. 470 p.

11. Habermas J. Between Facts and Norms: Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy. Cambridge : Polity Press, 1996. 631 p.

12. Möllers C. The Three Branches: A Comparative Model of Separation of Powers. Oxford : Oxford University Press, 2013. 314 p.

13. Tamanaha B. Z. Legal Educators Defending the Status Quo. *Washington University Journal of Law & Policy.* 2013. Vol. 41. P. 131–144.

14. Tushnet M. Taking the Constitution Away from the Courts. Princeton : Princeton University Press, 1999. 256 p.

15. Waldron J. The Rule of Law and the Importance of Procedure. In: Getting to the Rule of Law. *NOMOS 50.* New York : New York University Press, 2011. P. 3–31.

Дата першого надходження рукопису до видання: 22.07.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 26.08.2025
Дата публікації: 29.09.2025.

УДК 340
DOI https://doi.org/10.32844/2618-1258.2025.3.14

СЕНИЧ Ю.Я.

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО ТА ПРАВОВА КУЛЬТУРА: МЕХАНІЗМИ ВЗАЄМОДІЇ І ВПЛИВУ НА ДЕМОКРАТИЧНІ ІНСТИТУТИ

CIVIL SOCIETY AND LEGAL CULTURE: MECHANISMS OF INTERACTION AND INFLUENCE ON DEMOCRATIC INSTITUTIONS

Мета. Метою роботи є з'ясувати роль правової культури та громадянського суспільства як чинників ефективності демократичних інститутів і визначити механізми їхньої взаємодії. **Методика** дослідження базується на всебічному аналізі та систематизації науково-теоретичних підходів із подальшим формулюванням узагальнених висновків та виробленням рекомендацій, спрямованих на підвищення ефективності взаємодії правової культури, громадянського суспільства та демократичних інститутів. **Результати.** Обґрунтовано, що рівень правосвідомості та активність громадянського суспільства безпосередньо впливають на дієвість правових норм; виокремлено пізнавально-освітній, регулятивно-контрольний, нормативно-ціннісний, комунікативний та прогностичний механізми їхнього впливу на демократичні інститути. Доведено, що саме через ці механізми формується баланс між державою та суспільством, забезпечується легітимність демократичних процедур, зміцнюється довіра до інституцій влади та створюються передумови для сталого розвитку правової системи й утвердження верховенства права. **Наукова новизна** полягає у комплексному підході до аналізу функцій правової культури й громадянського суспільства як взаємодоповнюючих чинників, що визначають легітимність та ефективність правової системи, а також у пропозиції розглядати їхню взаємодію як ключовий критерій стійкості демократичного розвитку. **Практична значимість** полягає в тому, що результати дослідження можуть бути використані для вдосконалення правотворчої та правозастосовної діяльності, розвитку ефективних механізмів громадського контролю, формування правової культури та підвищення рівня правосвідомості громадян. Запропоновані висновки та рекомендації можуть стати основою для впровадження програм правової освіти, удосконалення електронних інструментів демократії, а також для зміцнення довіри до демократичних інститутів і забезпечення їх стійкого функціонування.

Ключові слова: *правосвідомість, правова культура, громадянське суспільство, демократичні інститути, ефективність правових норм, механізми взаємодії, верховенство права.*

Purpose. The aim of the work is to clarify the role of legal culture and civil society as factors of the effectiveness of democratic institutions and to determine the mechanisms of their interaction. **Methodology** the study is based on a comprehensive analysis and systematization of scientific and theoretical approaches with the subsequent formulation of generalized conclusions and the development of recommendations aimed at increasing the effectiveness of the interaction of legal culture, civil society and democratic institutions. **Results**. It is substantiated that the level of legal awareness and the activity of civil society directly affect the effectiveness of legal norms; the cognitive-educational, regulatory-control, normative-value, communicative and prognostic mechanisms of their influence on democratic institutions are distinguished. It is proved that it is through these mechanisms that the balance between the state and society is formed, the legitimacy of democratic procedures is ensured, trust in government

© СЕНИЧ Ю.Я. – здобувач кафедри права імені академіка УАН о. Івана Луцького (ЗВО «Університет Короля Данила») https://orcid.org/0009-0004-0045-5993
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

institutions is strengthened and the prerequisites for the sustainable development of the legal system and the establishment of the rule of law are created. **Originality** consists in a comprehensive approach to the analysis of the functions of legal culture and civil society as complementary factors that determine the legitimacy and effectiveness of the legal system, as well as in the proposal to consider their interaction as a key criterion for the sustainability of democratic development. **Practical significance** is that the results of the study can be used to improve law-making and law-enforcement activities, develop effective mechanisms of public control, form a legal culture and increase the level of legal awareness of citizens. The proposed conclusions and recommendations can become the basis for the implementation of legal education programs, improve electronic tools of democracy, as well as for strengthening trust in democratic institutions and ensuring their sustainable functioning.

Key words: *legal awareness, legal culture, civil society, democratic institutions, effectiveness of legal norms, mechanisms of interaction, rule of law.*

Постановка проблеми. Проблема ефективності функціонування демократичних інститутів безпосередньо пов'язана з рівнем розвитку правової культури та зрілістю громадянського суспільства. Попри формальне закріплення принципів народовладдя й верховенства права, їхня практична реалізація можлива лише за умови активної взаємодії держави та суспільства, довіри до правових норм і готовності громадян брати участь у контролі за владою та формуванні публічного інтересу. Недостатній розвиток правової культури та слабкість інститутів громадянського суспільства створюють ризик декларативності правових норм і підривають легітимність демократичних процесів, що актуалізує потребу дослідження механізмів їх взаємодії та впливу на демократичні інститути.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Методологічною основою написання цієї статті стали наукові напрацювання Т.А. Коляди, М.В. Балагури, М.М. Книгницького, О.С. Лотюк та інших дослідників, які у своїх працях у різних аспектах розглядали проблематику взаємодії громадянського суспільства, правової культури та демократичних інститутів, що дало змогу сформувати комплексне бачення теми.

Виклад основного матеріалу дослідження. Демократичні інститути виступають не лише складовими політичної організації держави, а й важливими елементами правової системи. Вони формують механізми створення правових норм, визначають особливості правозастосування та впливають на розвиток правової культури. Саме завдяки їх функціонуванню забезпечується дотримання конституційної законності й утвердження принципу верховенства права [1].

Водночас ефективність демократичних інститутів неможлива без активної взаємодії з громадянським суспільством. У «Великій українській юридичній енциклопедії» [2, с. 15-16; 3, с. 166-170] громадянське суспільство визначається як складне, багатовимірне явище, що не зводиться лише до набору інститутів чи організацій, а відображає цілу систему соціальних зв'язків та відносин. Його ядром є сукупність рівноправних індивідів і недержавних об'єднань, які діють у специфічній сфері суспільного життя, спрямованій на формування та реалізацію публічного інтересу. Це означає, що громадянське суспільство – не пасивна структура, а активний простір, де індивіди і групи формують колективну волю, впливають на порядок денний і захищають свої права.

Разом із тим підкреслюється, що громадянське суспільство – це історичний тип якісного розвитку людства, результат тривалих процесів становлення свободи особи, утвердження прав людини та формування ціннісного ставлення до них. У цьому сенсі воно є своєрідним «простором свободи», де кожна людина може реалізувати власні права та свободи поза межами прямого державного контролю, але водночас у межах демократичних цінностей.

Особливе значення надається добровільним і самоврядним інституціям – саме вони забезпечують баланс приватних і колективних інтересів, створюють механізми солідарності та водночас здатні контролювати державну владу, протидіяти її можливим зловживанням. У цьому сенсі громадянське суспільство виступає «противагою» державі, але не для руйнування, а для збереження демократичної рівноваги та обмеження монополії влади.

У ширшому розумінні громадянське суспільство [2, с. 15-16; 3, с. 166-170] трактується як цілісна система економічних, політичних, духовних та ідеологічних відносин, яка формує соціальну основу для демократії. У межах цієї системи функціонують незалежні від держави правові інститути, які взаємодіють із нею на принципах партнерства, взаємної відповідальності та

верховенства права. Така взаємодія створює умови для самовираження громадян, забезпечення рівних можливостей, розвитку правової культури та стійкого демократичного розвитку. Тому, можемо відзначити, що у сучасному розумінні громадянське суспільство виступає посередником між державою та особою, що не лише віддзеркалює суспільні цінності, а й активно формує їх, зміцнює правову культуру й легітимність демократичних інститутів.

Як слушно зазначає Т.А. Коляда, правова культура є відображенням якісного стану правового життя суспільства, що визначається рівнем розвитку всієї правової системи. Вона включає зрілість правосвідомості, рівень розвитку юридичної науки, якість законодавчої бази та практики її застосування, стан законності й правопорядку, ефективність правової освіти, а також реальний ступінь гарантованості прав і свобод людини [4]. У цьому контексті правова культура постає інтегральним індикатором ефективності функціонування правових норм і демократичних інститутів, оскільки саме через неї виявляється, наскільки суспільство сприймає, підтримує та готове реалізовувати систему права.

На нашу думку, важливим є те, що правова культура не лише фіксує досягнутий рівень розвитку правової системи, а й визначає потенціал її подальшої еволюції. Вона виконує функцію своєрідного «мосту» між правотворчістю та практикою правозастосування, адже без сформованої культури дотримання закону навіть найкраще виписані норми ризикують залишатися декларативними. Саме тому рівень правової культури можна вважати критерієм не тільки ефективності правового регулювання, а й загальної зрілості демократичного суспільства.

У своєму дослідженні М.М. Книгницький наголошує, що правова культура виконує низку важливих функцій у суспільстві: пізнавальну, регулятивну, нормативно-ціннісну, комунікативну та прогностичну [5].

Пізнавальна функція правової культури полягає в тому, що вона забезпечує розуміння сутності правових норм, принципів і процесів. Завдяки цьому громадяни здобувають знання про свої права й обов'язки, а також про механізми здійснення правосуддя. У контексті формування правової свідомості ця функція є фундаментальною, адже саме знання стає передумовою для усвідомленого дотримання закону та відповідальної громадянської поведінки, що створює основу для зрілого громадянського суспільства.

Регулятивна функція виявляється у встановленні правил і норм поведінки, що регулюють взаємовідносини між людьми та державними інституціями. Дотримання правопорядку, законності та справедливих правил створює стабільне й упорядковане середовище. Це безпосередньо впливає на ефективність демократичних інститутів, адже лише за умови правового порядку можливе реальне функціонування принципів народовладдя та верховенства права, які є базовими для конституційного ладу.

Нормативно-ціннісна функція пов'язана з формуванням у суспільстві системи правових і моральних орієнтирів. Такі цінності, як справедливість, рівність, повага до прав людини, зміцнюють легітимність права та правових інститутів. У демократичному суспільстві вони стають підґрунтям для ухвалення законів і визначають їхню інтерпретацію, що безпосередньо впливає на якість правотворчості, довіру громадян до держави й готовність добровільно виконувати норми права.

Комунікативна функція полягає у створенні спільного правового простору, який забезпечує взаєморозуміння між громадянами, органами правопорядку й судовою системою. Це своєрідна «мова права», яка дозволяє налагоджувати діалог між владою і суспільством, вирішувати конфлікти та підвищувати легітимність правового порядку. У цьому аспекті правова культура виступає ключовим чинником розвитку громадянського суспільства, адже саме вона формує довіру до державних інституцій і демократичних процедур.

Прогностична функція спрямована на передбачення можливих наслідків правових рішень. Вона допомагає оцінювати ефективність правової політики, уникати потенційних помилок і розробляти механізми раціонального управління. Для демократичної держави ця функція є надзвичайно важливою, оскільки дозволяє враховувати суспільні очікування, адаптувати законодавство до нових викликів та прогнозувати вплив норм права на формування правосвідомості. У результаті вона стає одним із інструментів забезпечення сталого розвитку та легітимності правової системи.

Таким чином, правова культура постає не лише як статичний показник рівня правового життя, а як динамічний фактор, що формує правосвідомість, визначає ефективність правового регулювання та безпосередньо впливає на розвиток демократичних інститутів. Її функції в комплексі створюють основу для гармонізації суспільних цінностей із правовими нормами, забезпечуючи сталий демократичний розвиток.

О.С. Лотюк виокремлює низку ключових функцій громадянського суспільства, що мають особливе значення для сучасних умов України. До них належать: участь у правотворчій (нормотворчій) діяльності; контроль за діяльністю органів державної влади; участь у здійсненні державної політичної влади; підтримка або протидія політичному курсу держави; виховна, освітня, соціальна, медична й екологічна функції; профілактика правопорушень; правова активність у реалізації та захисті прав і свобод громадян [6].

Участь у правотворчій діяльності означає, що громадські інститути можуть приймати внутрішні нормативні акти, які регламентують їхню організацію, цілі, завдання та взаємодію з органами державної влади. Водночас така діяльність має здійснюватися виключно в межах Конституції України, не суперечити їй і сприяти розвитку правового середовища. Це сприяє формуванню у громадян почуття причетності до процесу творення права, що підвищує рівень їх правосвідомості та відповідальності за дотримання встановлених норм.

Контрольна функція передбачає громадський нагляд за владними структурами. Хоча сьогодні цей механізм недостатньо розвинений, перспективними є форми журналістських і депутатських розслідувань, що забезпечують прозорість влади. У розвинених демократіях саме громадський контроль є одним із найефективніших інструментів запобігання зловживанням та підвищення довіри до держави. На мою думку, розвиток незалежних ЗМІ, розширення інструментів електронної демократії та забезпечення доступу до публічної інформації можуть стати дієвими механізмами втілення цієї функції в Україні.

Участь у здійсненні державної влади реалізується через вибори, референдуми та інші форми безпосередньої демократії. Водночас підтримка або протидія політичному курсу відображається в акціях громадської згоди чи протесту, а також у формах громадянської непокори, що виступають важливим індикатором зрілості правосвідомості. Це дозволяє не лише легітимізувати владу, а й коригувати її політику відповідно до суспільних очікувань.

Соціально-освітні функції охоплюють діяльність у сфері виховання, освіти та підвищення кваліфікації, а також створення недержавних навчальних і медичних закладів. Вони сприяють формуванню правової культури, підготовці компетентних учасників громадського життя та забезпеченню належного рівня охорони здоров'я і соціального захисту населення. Особливо важливою є роль громадянського суспільства у впровадженні програм правової освіти й інформування, адже саме вони допомагають формувати критичне мислення та готовність відстоювати свої права.

Екологічна функція проявляється у співпраці громадських організацій із державою та міжнародними структурами щодо захисту довкілля, створення екологічних фондів і впровадження програм сталого розвитку. Це не лише захищає природу, а й сприяє формуванню у громадян відповідальності як складової їх правової та соціальної культури.

Функція взаємного стримування від правопорушень реалізується через діяльність добровільних об'єднань і народних дружин, що здійснюють профілактику злочинності та підтримку громадського порядку. Вона демонструє, що громадянське суспільство може активно долучатися до забезпечення безпеки, підвищуючи рівень правової активності населення.

Правова активність у реалізації та захисті прав і свобод включає створення правозахисних організацій, подання колективних і індивідуальних звернень до органів влади та місцевого самоврядування. Ця функція напряму формує правосвідомість громадян і зміцнює культуру законності, адже навчає суспільство не лише знати свої права, а й активно відстоювати їх.

Вважаємо, сукупність цих функцій демонструє, що громадянське суспільство виступає не тільки соціальним партнером держави, а й каталізатором розвитку правової культури. Воно формує у громадян почуття відповідальності, довіри до демократичних інститутів та готовність брати участь у правовому житті країни. Саме від рівня зрілості громадянського суспільства залежить, наскільки ефективно будуть працювати правові норми й наскільки стійкою буде українська демократія.

На основі проведеного аналізу функцій правової культури та громадянського суспільства можна виокремити основні механізми їхньої взаємодії і впливу на демократичні інститути. По-перше, пізнавально-освітній механізм забезпечує формування правових знань і свідомості громадян: завдяки правовій освіті та діяльності громадських організацій суспільство отримує належний рівень обізнаності, що стає передумовою відповідальної громадянської поведінки та реального функціонування демократії. По-друге, регулятивно-контрольний механізм створює баланс між владою і суспільством, адже правова культура задає стандарти правомірної поведінки, тоді як громадянське суспільство здійснює контроль за дотриманням цих стандартів з боку

державних інституцій, запобігаючи зловживанням та сприяючи прозорості управління. По-третє, нормативно-ціннісний механізм ґрунтується на інтеграції у суспільну свідомість цінностей справедливості, рівності та поваги до прав людини, що підкріплюється діяльністю громадянських об'єднань, які формують суспільний запит на морально виправдані закони і політичні рішення. По-четверте, комунікативний механізм реалізується через діалог між владою та громадянами, який стає можливим завдяки спільному правовому простору й інструментам громадської участі – петиціям, громадським слуханням, публічним консультаціям, медіа. Нарешті, прогностично-стратегічний механізм дозволяє передбачати наслідки правових рішень, адаптувати їх до суспільних потреб і уникати конфліктів завдяки участі громадянського суспільства у виробленні державної політики.

Висновки. Отож, відзначаємо, що демократичні інститути та громадянське суспільство перебувають у тісному взаємозв'язку, адже саме їхня взаємодія забезпечує реальне функціонування принципів верховенства права і конституційної законності. Демократичні інститути формують механізми правотворчості та правозастосування, однак їх ефективність безпосередньо залежить від рівня активності та зрілості громадянського суспільства.

Громадянське суспільство, як складне і багатовимірне явище, виконує не лише функції контролю й участі у владі, але й відіграє виховну, освітню, соціальну та ціннісно-орієнтаційну роль. Воно виступає посередником між державою та індивідом, забезпечуючи баланс між приватними й суспільними інтересами, стримування влади від зловживань і водночас підтримку її демократичних засад.

Правова культура в цьому контексті постає інтегральним показником ефективності правової системи. Вона формує правосвідомість, сприяє дотриманню законності та підвищує довіру до демократичних інститутів. Саме її функції – пізнавальна, регулятивна, ціннісна, комунікативна та прогностична – створюють підґрунтя для гармонізації правових норм і суспільних цінностей.

Отже, у сучасних умовах правова культура і громадянське суспільство виступають ключовими чинниками зміцнення демократії. Їхня взаємодія не лише підвищує ефективність правового регулювання, але й забезпечує стабільність суспільних відносин, легітимність державної влади та поступовий розвиток України як демократичної, правової держави.

Список використаних джерел:

1. Балагура М. В. Ознаки та характеристики демократичних інститутів у правовій системі сучасної держави. Право і суспільство. 2024. № 5. С. 492-497. DOI: https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.5.72.

2. Громадянське суспільство та правова держава: виклики сьогодення: монографія / за заг. ред. О.О. Кота, А.Б. Гриняка, Л.Ф. Купіної, В.І. Шакуна. Київ : Алерта, 2023. 304 с.

3. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Харків: Право, 2016. Т. 2: Філософія права / редкол. С.М. Максимов та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права імені В.М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. 2017.

4. Коляда Т.А. Правова культура як чинник формування особистості. DOI: http:// eprints.kname.edu.ua/31788/1/21.pdf.

5. Книгницький М.М. Особливості правової культури та правозастосування. *Держава та регіони. Серія: Право,* 2022, № 2 (66). С. 216-220. DOI: http://www.law.stateandregions.zp.ua/archive/2_2022/35.pdf.

6. Лотюк О.С. До проблеми розуміння функцій громадянського суспільства. *Право і громадянське суспільство.* №2(3). 2013. DOI: Lotiuk_2013-2.pdf.

Дата першого надходження рукопису до видання: 23.07.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 25.08.2025
Дата публікації: 29.09.2025.

УДК 340
DOI https://doi.org/10.32844/2618-1258.2025.3.15

ЧОРНИЙ М.І.

LEGAL CULTURE AS A RESOURCE FOR DEMOCRATISATION OF LEGISLATIVE PROCESSES

ПРАВОВА КУЛЬТУРА ЯК РЕСУРС ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ НОРМОТВОРЧИХ ПРОЦЕСІВ

У статті розглянуто нормотворчі процеси як ключовий елемент формування правової системи України, що відображає рівень демократії та правової культури суспільства. Підкреслено, що ефективність нормотворчої діяльності залежить не лише від процедур розробки й ухвалення нормативно-правових актів, а й від рівня правової культури громадян та інституцій. Проаналізовано основні етапи нормотворчості, її зв'язок із правосвідомістю та правозастосуванням, а також роль правової культури як чинника демократизації законотворення. Наведено приклади впливу громадськості на зміст законопроєктів у сферах освіти, екології, охорони здоров'я та місцевого самоврядування, що демонструють практичну реалізацію демократичних механізмів. Водночас акцентовано, що недооцінка правової культури у сфері правозастосування створює ризики формалізму та маніпулятивного підходу до законотворчості, що підриває довіру громадян до державних інститутів. У зв'язку з цим визначено необхідність системних заходів для підвищення рівня правової культури, серед яких – розвиток правової освіти, забезпечення відкритого доступу до правової інформації, удосконалення механізмів громадської участі у нормотворчих процесах та запровадження міжнародних стандартів правового врядування. Зроблено висновок, що правова культура має розглядатися як практичний ресурс демократизації нормотворчих процесів, що визначає якість законів, рівень довіри суспільства та легітимність влади.

Ключові слова: *нормотворчість, правова культура, правосвідомість, демократизація, громадська участь, законодавство, правова політика, верховенство права, правова держава.*

The article examines the rule-making processes as a key element in the formation of the legal system of Ukraine, which reflects the level of democracy and legal culture of society. It is emphasized that the effectiveness of rule-making depends not only on the procedures for developing and adopting regulatory legal acts, but also on the level of legal culture of citizens and institutions. The main stages of rule-making, its connection with legal awareness and law enforcement, as well as the role of legal culture as a factor in the democratization of lawmaking are analyzed. Examples of public influence on the content of draft laws in the fields of education, ecology, healthcare and local self-government are given, which demonstrate the practical implementation of democratic mechanisms. At the same time, it is emphasized that underestimation of legal culture in the field of law enforcement creates risks of formalism and a manipulative approach to lawmaking, which undermines citizens' trust in state institutions. In this regard, the need for systematic measures to improve the level of legal culture has been identified, including the development of legal education, ensuring open access to legal information, improving mechanisms for public participation in rule-making processes, and introducing international standards of legal governance. It has been concluded that legal culture should be considered as a practical resource for the democratization of rule-making processes, which determines the quality of laws, the level of public trust, and the legitimacy of government.

Key words: *rule-making, legal culture, legal awareness, democratization, public participation, legislation, legal policy, rule of law, legal state.*

© ЧОРНИЙ М.І. – здобувач кафедри права імені академіка УАН о. Івана Луцького (ЗВО «Університет Короля Данила») https://orcid.org/0009-0002-5198-8277
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

Вступ. У контексті нашого дослідження, відзначаємо, що однією з найважливіших проблем сучасності є питання якості нормотворчої діяльності, адже від неї залежить не лише ефективність правового регулювання, а й рівень суспільної довіри до державних інститутів. Норми, створені без урахування реальних потреб громадян, часто залишаються декларативними та призводять до відчуження людей від права і держави.

Водночас практика демократичного розвитку засвідчує: забезпечити якість і легітимність нормотворчості виключно процедурними засобами неможливо. Вирішальне значення у цьому процесі має правова культура, яка поєднує правосвідомість, орієнтацію на верховенство права, готовність громадян до активної правової участі та відкритість інституцій. Саме вона виступає ключовим ресурсом, що надає законотворчості інклюзивного й демократичного характеру та робить її здатною відповідати актуальним викликам суспільства.

Аналіз досліджень і публікацій. Проблематика ролі правової культури у функціонуванні громадянського суспільства, реалізації правової політики та правотворчості знайшла широке висвітлення в сучасній юридичній науці. Багато досліджень акцентують на її значенні як чинника формування правосвідомості, забезпечення легітимності правової системи та утвердження верховенства права. Водночас малодослідженим залишається аспект, пов'язаний із тим, як саме правова культура може виступати ресурсом демократизації нормотворчого процесу, впливати на якість законодавства, його відповідність суспільним потребам та ефективність правового регулювання. Поза увагою науковців часто залишаються конкретні механізми, завдяки яким високий рівень правової культури громадян і політичної еліти трансформується у прозорість, інклюзивність та результативність нормотворчості. Саме ця прогалина зумовлює актуальність подальших досліджень у даному напрямі.

Постановка завдання. Метою даної статті є з'ясування ролі правової культури як ресурсу демократизації нормотворчих процесів в Україні, аналіз її впливу на якість та легітимність законодавства, визначення механізмів залучення громадськості до правотворчості та вироблення пропозицій щодо вдосконалення правової політики відповідно до демократичних і європейських стандартів.

Результати дослідження. Нормотворчі процеси займають ключове місце у формуванні правової системи та забезпеченні регулювання суспільних відносин. Нормотворча діяльність являє собою комплекс дій зі створення, опрацювання та ухвалення норм, законів, правил і різних нормативно-правових актів, що визначають порядок поведінки та організацію життя суспільства чи його окремих сфер [1, с. 78]. Тобто, нормотворчі процеси є не лише технічним механізмом створення правил, а й важливим відображенням рівня демократії та правової культури суспільства. Вони поєднують у собі узгодження інтересів держави, громадян та соціальних груп, перетворюючи їх у юридично обов'язкові норми. Саме якість нормотворчої діяльності визначає ефективність правової системи: чи будуть закони зрозумілими, справедливими й реально дієвими, чи залишаться декларативними. Тому, нормотворчість, на нашу думку, слід розглядати як стратегічний інструмент формування суспільного договору, що закладає основи стабільності, довіри та розвитку держави.

Як зазначається в одному з досліджень, поняття нормотворчої діяльності охоплює широкий спектр процесів і механізмів, спрямованих на створення та впровадження правових норм, які визначають структуру й порядок суспільних відносин. Нормотворчість постає як багатокомпонентний процес, що включає розробку, ухвалення та реалізацію нормативно-правових актів, покликаних регулювати поведінку та діяльність у суспільстві. Вона базується на конституційних засадах та загальних принципах правової системи держави, враховує соціальні, економічні й політичні умови розвитку.

До основних етапів нормотворчої діяльності належать:- підготовка законодавства – формування нових законів, положень і нормативних актів;- удосконалення чинного права; - аналіз ефективності законодавства, внесення змін і поправок для усунення недоліків; -громадські консультації – залучення експертів і громадськості до обговорення та оцінки нових ініціатив; - ухвалення та впровадження актів – введення в дію нових законів або змін до чинних; - контроль за виконанням – моніторинг дотримання норм та забезпечення їх реалізації на практиці [1, с. 79].

Водночас нормотворчість слід розглядати як цілісний процес упорядкування та регулювання суспільних відносин, ефективність якого безпосередньо залежить від рівня правової культури. Саме правова культура визначає якість підготовки та змісту нормативних актів, рівень їх демократичності, прозорості та відповідності потребам суспільства. Правова культура не існує відокремлено від правосвідомості окремих індивідів та суспільства загалом, адже вони

органічно взаємопов'язані з правом як цілісним соціальним інститутом, закономірностями його виникнення, функціонування та розвитку. Вона тісно переплітається з правотворчістю, правозастосуванням та іншими сферами правового життя.

Серед усіх правових явищ правова культура вирізняється своєю багатовимірністю та багаторівневістю. Вона являє собою систему позитивних проявів правової дійсності, що поєднує досягнення юридичної науки й практики. Правова культура є духовною основою правової системи, пронизує правосвідомість, норми права, правовідносини, законність і правопорядок, а також усі напрями правової діяльності – від законотворення до правозастосування [2, с. 5]. Саме тому вона виступає ключовим чинником, що визначає якість нормотворчого процесу, його демократичність та наближення до суспільних потреб.

На думку М.М. Книгницького, правова культура не є сталою категорією, а являє собою динамічний процес, що формується під впливом історичних, соціальних, культурних і політичних чинників. Вона відображає рівень усвідомлення людьми значення права як фундаменту суспільного життя та визначає, як ці цінності впливають на їхню поведінку й взаємодію з правовою системою. Правова культура є невід'ємним елементом правопорядку, оскільки охоплює не лише розуміння права, а й його практичне застосування у повсякденності. Це взаємопов'язаний процес, у межах якого право не тільки відображає суспільні потреби, а й формує нові орієнтири та норми поведінки, що сприяють утвердженню верховенства права. Її складовими виступають правосвідомість, правова поведінка, правові традиції та правові інститути [3, с. 212].

Саме тому правова культура безпосередньо визначає якість нормотворчої діяльності, її демократичність і здатність відповідати суспільним потребам. Вона є запобіжником формального чи маніпулятивного підходу до законотворення, забезпечує прозорість, відкритість і легітимність ухвалюваних рішень. За низького рівня правової культури навіть найсучасніші процедури й інструменти нормотворчості залишаються декларативними та не здатні відповідати очікуванням громадян.

Разом з тим, цілком поділяємо позицію М.М. Книгницького, що однією з актуальних проблем сучасної України є недооцінка правової культури у сфері правозастосування. Часто працівники окремих органів, покликаних забезпечувати верховенство права, у своїй діяльності відходять від принципів справедливості та керуються особистими чи груповими інтересами. Це суттєво підриває довіру громадян до правової системи та формує негативний імідж судових і правоохоронних інституцій [3, с. 213].

Підвищення рівня правової культури, на наш погляд, є одним із ключових напрямів реформування державних інститутів. Його можна досягти через удосконалення системи правової освіти на всіх рівнях, розширення доступу до правової інформації, а також модернізацію судової та правоохоронної систем у напрямі прозорості й підзвітності. Лише за таких умов правова культура стане основою побудови правової держави, у якій як громадяни, так і державні органи усвідомлюватимуть власну відповідальність за підтримку правопорядку та утвердження справедливості.

Важливим аспектом є і роль самих громадян: закони працюватимуть ефективно лише тоді, коли люди не лише знатимуть свої права й обов'язки, а й активно захищатимуть їх, використовуючи правові інструменти в межах закону. Це потребує широких просвітницьких і комунікаційних кампаній, спрямованих на формування у суспільстві правосвідомості, де право сприймається як цінність і основа демократичного розвитку цивілізованої держави [3, с. 213].

На практиці приклади громадської участі у нормотворчості підтверджують цю тезу. Так, у сфері освіти важливою стала кампанія батьківських і студентських організацій навколо закону «Про повну загальну середню освіту» (2020), коли після численних громадських консультацій було враховано пропозиції щодо трудових контрактів із педагогами та гарантій для учнів із особливими освітніми потребами, що допомогло уникнути соціальної напруги.

Не менш показовою є екологічна політика: у 2021 році під час обговорення законопроєкту «Про управління відходами» громадські організації та активісти домоглися внесення поправок щодо розширеної відповідальності виробника та поводження з небезпечними відходами, унаслідок чого у законі були закріплені більш жорсткі вимоги до переробки сміття й відповідальності бізнесу.

На рівні місцевого самоврядування у Києві в процесі ухвалення «Програми розвитку велоінфраструктури» (2019) завдяки громадським слуханням та онлайн-опитуванням було змінено пріоритетність маршрутів і стандарти облаштування велодоріжок, що свідчить про здатність локальної нормотворчості адаптуватися до потреб громади.

Ще одним прикладом є участь пацієнтських організацій у формуванні законодавства про державні закупівлі лікарських засобів (2016–2017), коли завдяки їхній активності та експертизі були впроваджені прозорі процедури, що згодом лягли в основу програми «Доступні ліки».

Таким чином, поєднання правової культури та суспільної активності доводить, що громадяни можуть суттєво впливати на зміст нормативних актів, роблячи їх ближчими до реальних потреб суспільства й водночас підвищуючи довіру до влади. Інституційним підґрунтям цього процесу, на нашу думку, стала Постанова Кабінету Міністрів України від 3 листопада 2010 р. № 996 «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» [4], яка визначила процедури та інструменти залучення громадян до процесів державного управління. Вона закріпила механізми створення громадських рад при органах виконавчої влади, проведення консультацій із громадськістю, громадських слухань та публічних обговорень проєктів нормативно-правових актів.

У правовому вимірі ця Постанова стала одним із перших кроків до інституціоналізації практики суспільної участі у нормотворчості, адже встановила обов'язок органів влади враховувати позицію громадянського суспільства під час розробки та ухвалення нормативних рішень. Це дозволило зробити законопроєктну діяльність більш прозорою та підвищити рівень довіри до правових інститутів. Водночас значення цього документа полягає і в розвитку правової культури як громадян, так і державних інституцій. Для суспільства участь у консультаціях і громадських радах стала засобом усвідомлення власної ролі у правотворчості, формування навичок правової активності та відповідальності. Для органів влади Постанова стала сигналом про необхідність будувати нормотворчий процес на принципах відкритості, публічності та підзвітності.

У цьому контексті слушною є позиція Криховецького І.З. та Короєда С.О. [5], які підкреслюють, що правова культура має розглядатися як ключовий інструмент удосконалення правової системи України, адже саме вона забезпечує демократичний характер державотворчих процесів і формує умови для реального партнерства між владою та суспільством. Науковці наголошують, що реалізація цього завдання потребує комплексу взаємопов'язаних заходів та ініціатив. Передусім це розвиток правової освіти, що передбачає впровадження освітніх програм і включення правових дисциплін до навчальних курсів шкіл та закладів вищої освіти, що стимулюватиме формування правової свідомості та активної громадянської позиції. Не менш важливим напрямом є реформування законодавства на принципах прозорості, доступності та ефективності, у тому числі модернізація судової системи, поліції та інших правоохоронних органів.

Окремий акцент дослідники роблять на громадській участі, яка має стати невід'ємним елементом правотворчого процесу. Розвиток інститутів громадянського суспільства, створення ефективних механізмів впливу громадян на правову політику та контроль за її реалізацією виступають запорукою демократизації державного управління. Важливим ресурсом тут є міжнародне співробітництво, що дозволяє адаптувати передові практики розвитку правової культури та реформування правосуддя. Додатковим напрямом визначається захист прав людини та боротьба з корупцією, що включає формування незалежної судової системи, забезпечення свободи слова, захист прав журналістів та підвищення підзвітності органів влади.

Вважаємо, що акцент на правовій освіті та громадській участі має стати пріоритетом державної політики. Це не лише формує правову свідомість і відповідальність громадян, а й створює механізми їхньої реальної участі у нормотворчих процесах. При цьому прозорість і доступність законодавства, а також модернізація судової та правоохоронної системи повинні розглядатися як обов'язкові умови утвердження верховенства права.

Міжнародне співробітництво, на нашу думку, важливе не лише як джерело кращих практик, а й як інструмент інтеграції України в європейський правовий простір, що створює додаткові гарантії для утвердження демократичних стандартів. Особливого значення набуває боротьба з корупцією, оскільки саме вона найбільше підриває довіру до держави та нівелює будь-які спроби правових реформ.

Тому, правова культура має розглядатися не як абстрактне поняття, а як практичний ресурс демократизації нормотворчих процесів, що визначає якість законів, легітимність влади та рівень довіри суспільства до правової системи.

Висновки. Отож, сьогодні якість нормотворчості в Україні дедалі більше визначається не лише технікою законотворення чи формальними процедурами, а передусім рівнем правової культури суспільства й готовністю громадян брати участь у виробленні правових рішень. Приклади електронних петицій, відкритих консультацій чи громадських слухань доводять, що саме активність суспільства здатна зробити закони зрозумілими, справедливими та близькими до реальних

потреб людей. У цьому сенсі правова культура виступає не абстрактним поняттям, а практичним ресурсом демократизації нормотворчих процесів, що визначає якість законів і рівень довіри до держави.

Водночас перед Україною стоїть подвійний виклик: з одного боку, зміцнити інститути, які гарантують прозорість і підзвітність влади, а з іншого – сформувати серед громадян відчуття власної відповідальності за правопорядок і державотворення. Лише поєднання правової освіти, дієвих механізмів участі та високого рівня довіри дозволить створити правову систему, яка відповідатиме європейським стандартам і водночас буде вкорінена у національні цінності.

Отже, правова культура має розглядатися як стратегічний ресурс, від якого залежить не лише якість законодавства, а й майбутнє української демократії.

Список використаних джерел:

1. Нормотворча діяльність : навчальний посібник / кол. авторів ; за ред. В. В. Шишка. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ. 2024. 400 с.

2. Правова культура в умовах становлення громадянського суспільства: Монографія / За ред. проф. Ю. П. Битяка та доц. І. В. Яковюка. Х.: Право, 2007. 246 с.

3. Книгницький М.М. Роль правової культури у забезпеченні ефективного застосування права в Україні. *Держава та регіони. Серія: Право.* 2024. № 3 (85). С. 211-215.

4. Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики : Постанова Кабінету Міністрів України від 3 листопада 2010 р. № 996. DOI: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/996-2010-%D0%BF#Text.

5. Криховецький І.З., Короєд С.О. Роль правової культури у формуванні правових норм та реалізації правової політики України. Юридичний науковий електронний журнал. № 7. 2023. С. 598-600. DOI: http://www.lsej.org.ua/7_2023/138.pdf.

6. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/ 96-ВР // Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141. DOI: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text.

Spysok vykorystanykh dzherel:

1. Normotvorcha diialnist : navchalnyi posibnyk / kol. avtoriv ; za red. V. V. Shyshka. Lviv : Lvivskyi derzhavnyi universytet vnutrishnikh sprav. 2024. 400 s.

2. Pravova kultura v umovakh stanovlennia hromadianskoho suspilstva: Monohrafiia / Za red. prof. Yu. P. Bytiaka ta dots. I. V. Yakoviuka. Kh.: Pravo, 2007. 246 s.

3. Knyhnytskyi M.M. Rol pravovoi kultury u zabezpechenni efektyvnoho zastosuvannia prava v Ukraini. Derzhava ta rehiony. Seriia: Pravo. 2024. № 3 (85). S. 211-215.

4. Pro zabezpechennia uchasti hromadskosti u formuvanni ta realizatsii derzhavnoi polityky : Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 3 lystopada 2010 r. № 996. DOI: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/996-2010-%D0%BF#Text.

5. Krykhovetskyi I.Z., Koroied S.O. Rol pravovoi kultury u formuvanni pravovykh norm ta realizatsii pravovoi polityky Ukrainy. Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal. № 7. 2023. S. 598-600. DOI: http://www.lsej.org.ua/7_2023/138.pdf.

6. Konstytutsiia Ukrainy : Zakon Ukrainy vid 28.06.1996 r. № 254k/ 96-VR // Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. 1996. № 30. St. 141. DOI: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text.

Дата першого надходження рукопису до видання: 22.07.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 26.08.2025
Дата публікації: 29.09.2025.

УДК 340
DOI https://doi.org/10.32844/2618-1258.2025.3.16

ШУГАЛО В.М.

ПРАВОСВІДОМІСТЬ ЯК КРИТЕРІЙ ЕФЕКТИВНОСТІ ДІЇ НОРМИ ПРАВА

LEGAL AWARENESS AS A CRITERION OF THE EFFECTIVENESS OF THE ACTION OF THE NORMS OF LAW

Мета. Метою роботи є всебічне дослідження правосвідомості як ключового критерію ефективності дії правових норм, з'ясування її ролі у забезпеченні життєздатності законодавчих приписів та визначення шляхів підвищення рівня правової культури й довіри до інституцій як передумови реального впливу права на суспільні відносини. **Методика** дослідження передбачає узагальнення теоретичних напрацювань і аналіз законодавчих актів із подальшим обґрунтуванням висновків та рекомендацій практичного характеру. **Результати.** В процесі дослідження проаналізовано наукові позиції щодо ефективності правових норм, обґрунтовано правосвідомість як ключовий критерій їхньої життєздатності. Встановлено, що рівень правосвідомості суспільства безпосередньо впливає на дієвість правових приписів, визначає ступінь їх легітимності та реального впливу на суспільні відносини. **Наукова новизна** дослідження полягає у тому, що правосвідомість вперше розглядається не лише як елемент правової культури та фактор реалізації права, а як ключовий критерій ефективності дії правових норм, що визначає їхню життєздатність і реальний регулятивний потенціал. У роботі уточнено поняття правосвідомості в контексті її впливу на результативність правового регулювання, обґрунтовано взаємозалежність між рівнем правової культури суспільства, довірою до державних інституцій та дієвістю норм права. Новим є також акцент на ролі правосвідомості як індикатора легітимності законодавчих приписів у сучасних умовах демократизації, цифровізації та європейської інтеграції України. **Практична значимість** дослідження полягає у можливості використання його результатів для вдосконалення правотворчої та правозастосовної діяльності, зокрема під час розробки й оцінки ефективності законодавчих актів. Практичні рекомендації дослідження можуть бути застосовані у сфері правової освіти, правового виховання, а також у діяльності органів державної влади й громадських інституцій з метою підвищення ефективності реалізації правових норм.

Ключові слова: *норма права, ефективність права, правосвідомість, правова культура, легітимність, довіра до інституцій, правове регулювання, добровільне виконання, правова держава, соціальні цінності.*

Purpose. The purpose of the work is a comprehensive study of legal awareness as a key criterion for the effectiveness of legal norms, to clarify its role in ensuring the viability of legislative provisions and to identify ways to increase the level of legal culture and trust in institutions as a prerequisite for the real impact of law on social relations. **Methodology.** The study involves the generalization of theoretical developments and analysis of legislative acts with further substantiation of conclusions and recommendations of a practical nature. **Results**. In the process of the study, scientific positions on the effectiveness of legal norms were analyzed, legal awareness was substantiated as a key criterion for their viability. It was established that the level of legal awareness of society directly affects the effectiveness of legal norms, determines the degree of their legitimacy and real impact on social relations. **Originality.** The study is

© ШУГАЛО В.М. – здобувач кафедри права імені академіка УАН о. Івана Луцького (ЗВО «Університет Короля Данила») https://orcid.org/0009-0001-4756-9494
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

that legal awareness is considered for the first time not only as an element of legal culture and a factor in the implementation of law, but as a key criterion for the effectiveness of legal norms, which determines their viability and real regulatory potential. The work clarifies the concept of legal awareness in the context of its impact on the effectiveness of legal regulation, substantiates the interdependence between the level of legal culture of society, trust in state institutions and the effectiveness of legal norms. Also new is the emphasis on the role of legal awareness as an indicator of the legitimacy of legislative provisions in modern conditions of democratization, digitalization and European integration of Ukraine. **Practical significance.** The study is based on the possibility of using its results to improve law-making and law-enforcement activities, in particular during the development and assessment of the effectiveness of legislative acts. Practical recommendations of the study can be applied in the field of legal education, legal training, as well as in the activities of state authorities and public institutions in order to increase the effectiveness of the implementation of legal norms.

Key words: *rule of law, effectiveness of law, legal awareness, legal culture, legitimacy, trust in institutions, legal regulation, voluntary implementation, rule of law, social values.*

Постановка проблеми. Попри формальну досконалість багатьох нормативно-правових актів, їхня реальна регулятивна сила суттєво варіює залежно від рівня правосвідомості громадян. Ефективність норми права не вичерпується її текстуальною визначеністю чи можливістю державного примусу: вирішальним є те, як норма усвідомлюється, оцінюється та приймається суспільством як справедлива й необхідна. У сучасних умовах (низька довіра до окремих державних інституцій, фрагментація публічної комунікації, вплив цифрового середовища) виникає розрив між «буквою закону» та його фактичною дією: норми, що не вкорінені у правовій культурі, залишаються декларативними, тоді як суспільно легітимовані приписи працюють навіть за мінімального примусу. Проблема ускладнюється відсутністю уніфікованих підходів до вимірювання правосвідомості та її інтеграції в оцінку результативності правового регулювання.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Погляди вчених (М.В. Цвіка, В.О. Котюка, Д. Забзалука та ін.) підтверджують: право й правосвідомість перебувають у тісному взаємозв'язку та взаємодії, адже саме суспільне сприйняття надає закону регулятивної сили. Однак ця теза спрямовує увагу на подальше дослідження того, як саме рівень правосвідомості впливає на різні етапи життєвого циклу норми права – від її формування й закріплення у законодавстві до практичної реалізації та оцінки суспільством. Потребують глибшого аналізу й механізми зміцнення правосвідомості в умовах соціальних трансформацій, зокрема в контексті демократизації, цифровізації та євроінтеграційних процесів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Питання ефективності правових норм завжди була однією з центральних у теорії держави і права. Вона безпосередньо пов'язана з тим, наскільки право виконує своє призначення – регулювати суспільні відносини, забезпечувати порядок, справедливість і захист прав людини. Проте дія правової норми не зводиться лише до її формального існування в тексті закону. Вирішальним чинником її життєздатності є сприйняття, розуміння та оцінка права суспільством, тобто рівень правосвідомості.

Адже навіть найдосконаліше сформульовані приписи не здатні виконати своє соціальне призначення, якщо вони не сприймаються громадянами як справедливі, необхідні й корисні. Правосвідомість виступає своєрідним «фільтром», через який суспільство пропускає правові норми, визначаючи їхню цінність та легітимність. Саме тому низький рівень правової культури та недовіра до державних інституцій можуть нівелювати потенціал найкращих законодавчих ініціатив.

Цю думку підтверджує і позиція М.В. Цвіка, який визначає норму права як соціально зумовлене й спрямоване на регулювання суспільних відносин обов'язкове правило поведінки, встановлене або санкціоноване державою. При цьому її дієвість забезпечується не лише можливістю застосування державного примусу, а й рівнем правосвідомості суб'єктів, а також організаційними та виховними заходами [1, с. 279].

Вважаємо, що ця позиція надзвичайно актуальна в сучасних умовах, адже вона підкреслює: сам по собі примус не гарантує ефективності правової норми. Закон починає діяти реально лише тоді, коли його положення співзвучні із суспільними уявленнями про справедливість і підтримуються належним рівнем правової культури. Тому правосвідомість виступає не другорядним, а визначальним чинником у забезпеченні життєздатності норми, адже саме вона зумовлює готовність громадян добровільно виконувати правові приписи.

В.О. Котюк визначає норму права як офіційне й формально закріплене загальнообов'язкове правило поведінки, що встановлюється або санкціонується державою та охороняється від порушень. Воно спрямоване на регулювання найбільш значущих суспільних відносин і захист соціальних цінностей шляхом визначення юридичних прав і обов'язків учасників правових відносин [2, с. 45]. З огляду на це, ефективність норми безпосередньо залежить від того, наскільки суспільство усвідомлює й приймає ці правила, перетворюючи їх на реальні орієнтири поведінки.

У сучасній юридичній науці феномен правосвідомості розглядається крізь призму двох взаємопов'язаних аспектів. По-перше, як специфічний процес пізнання права та його сутності, що включає осмислення провідних принципів і визначальних ознак правової системи. По-друге, як результат цієї пізнавальної діяльності, тобто сформоване знання про право, його зміст і призначення [3, с. 24]. Таке двоаспектне бачення правосвідомості є надзвичайно важливим для оцінки ефективності дії правових норм. Адже недостатньо лише знати зміст закону – необхідно, щоб у суспільстві сформувалося переконання в його необхідності та справедливості. Тільки тоді норма права переходить із площини формального припису у сферу реальної регулятивної сили. Іншими словами, правосвідомість виступає своєрідним «мостом» між буквою закону і практикою його застосування: якщо суспільство усвідомлює цінність норми, вона діє ефективно; якщо ж таке усвідомлення відсутнє, навіть найбільш досконалий закон ризикує залишитися декларативним.

У широкому розумінні правосвідомість поєднує обидві складові й охоплює не лише інтелектуально-пізнавальний процес, але й практичне застосування права. Вона містить у собі сприйняття та оцінку правових явищ, формування уявлень і понять про право, а також сукупність інтерпретованих правових знань, здобутих у результаті пізнавально-правової діяльності [3, с. 24]. Вважаємо, саме таке широке розуміння правосвідомості дозволяє розглядати її не як абстрактне теоретичне явище, а як реальний чинник ефективності правового регулювання. Адже знання й уявлення про право мають значення лише тоді, коли вони трансформуються у практичну поведінку – добровільне дотримання норм, готовність відстоювати свої права та виконувати юридичні обов'язки. Чим тісніше пов'язана правосвідомість із практикою, тим вищим є рівень її впливу на життєздатність правових норм. Відповідно, ефективність права можна оцінювати не тільки за його формальною дією, а й за тим, наскільки норма вкорінилася у правовій культурі та стала частиною внутрішніх переконань людини й суспільства.

Саме завдяки такій комплексності правосвідомість стає ключовим критерієм ефективності дії норми права: адже від того, як суспільство усвідомлює, інтерпретує та приймає норми, залежить рівень їх реального впливу на суспільні відносини та ступінь їх добровільного виконання.

Аналізуючи роль права у формуванні правосвідомості, Д. Забзалюк [3] звертає увагу, що в юридичній науці склалися два основні підходи до цього питання. Перший полягає у визнанні тісного взаємозв'язку між правом і правосвідомістю. Представники цього підходу розглядають правосвідомість як невід'ємний супутник права, адже право виступає регулятором суспільних відносин між людьми, наділеними волею і свідомістю. У такому контексті право та правосвідомість формуються в об'єктивних умовах, перебувають у постійній взаємодії: право впливає на свідомість особи, формуючи уявлення про права та обов'язки, а правосвідомість, у свою чергу, справляє вплив на зміст права й практику його застосування.

Другий підхід виходить із чіткого розмежування права і правосвідомості, відносячи їх до різних сфер суспільного життя: право – до юридичної, а правосвідомість – до політичної чи моральної. При цьому обидва явища розглядаються як зумовлені соціальними факторами та пов'язані з їх носієм – людиною. У центрі уваги дослідників перебувають передусім соціально-економічні умови, але значення мають і соціально-культурні чинники, що визначають активність і свідомість людини як носія права і правосвідомості, хоча й не як їх безпосереднього творця.

Аналізована позиція демонструє, що правосвідомість є багатогранним явищем: вона може бути як внутрішнім відображенням права і його критерієм, так і ширшим соціальним феноменом, що виходить за межі суто юридичної сфери. Це підтверджує актуальність її розгляду як ключового чинника ефективності дії правових норм, адже саме через рівень правосвідомості можна оцінювати, чи перетворюється норма на реальний регулятор суспільних відносин.

Більше того, правосвідомість є своєрідним індикатором легітимності права: якщо суспільство визнає норми як справедливі та доцільні, вони закріплюються у правовій культурі та забезпечують стабільність правопорядку. У протилежному випадку, коли домінує недовіра до закону або державних інституцій, навіть формально досконала норма залишається декларативною та втрачає регулятивну силу. Таким чином, правосвідомість виступає мостом між правотворчістю

і правозастосуванням, визначаючи не лише ступінь ефективності конкретних приписів, а й загальний рівень розвитку правової системи та її відповідність демократичним цінностям.

Норми права мають низку характерних рис, що відрізняють їх від інших соціальних регуляторів. Передусім вони мають офіційний характер, оскільки приймаються компетентними органами державної влади або самим народом у чітко визначеному порядку. Вони також наділені державно-владною природою, адже виражають волю більшості та мають обов'язкову силу для всіх учасників суспільних відносин. Виконання правових норм забезпечується державою, у тому числі за допомогою засобів впливу й навіть прямого примусу. Важливою особливістю є їх високий ступінь формалізації: норми об'єктивуються у вигляді конкретних приписів нормативно-правових актів, що надає їм юридичної сили. Формальна визначеність права забезпечує стабільність і передбачуваність правового становища суб'єктів та врегульованість суспільних відносин [4].

Однак ефективність цих ознак безпосередньо залежить від рівня правосвідомості. Якщо норми визнаються суспільством як справедливі й необхідні, вони діють добровільно та забезпечують стабільність правопорядку. Натомість за низького рівня довіри до держави чи правових інституцій навіть формально досконалі приписи залишаються декларативними. Таким чином, правосвідомість виступає ключовим критерієм ефективності норм права, адже саме через неї визначається, чи здатні офіційність, владна природа, примусовий характер і формалізованість норм перетворитися на реальний регулятор суспільних відносин.

За даними останніх соціологічних досліджень [5], 51% європейців довіряють Європейському Союзу, що є найвищим показником із 2007 року. Це свідчить про високий рівень правосвідомості громадян, адже довіра до інституцій ЄС визначає готовність дотримуватися ухвалених рішень та сприймати їх як справедливі й необхідні.

Близько 69% респондентів погоджуються з тим, що ЄС має достатні інструменти для захисту економічних інтересів Європи у світовій економіці, а також є «островом стабільності» у неспокійному світі. Такий рівень підтримки засвідчує, що правові норми ЄС сприймаються не лише як формальні приписи, а й як реальний механізм захисту прав і свобод.

Особливо показовим є ставлення до єдиної валюти: 74% європейців у цілому та 81% у країнах єврозони підтримують євро – найвищий показник за всю історію існування цієї ініціативи. Це доводить, що норма права, закріплена у вигляді валютної інтеграції, ефективно діє саме завдяки високому рівню правосвідомості та довіри до інституцій, що її впроваджують.

Щодо пріоритетів діяльності ЄС, громадяни вважають, що найбільший вплив на їхнє життя у короткостроковій перспективі матиме забезпечення миру і стабільності (44%), далі йдуть продовольча та медична безпека, а також управління міграцією (по 27%). У сфері екології та енергетики європейці віддають перевагу розвитку відновлюваних джерел енергії (38%), інвестиціям в стале сільське господарство (31%), енергетичну інфраструктуру (28%) та чисті технології (28%).

Таким чином, наведені дані свідчать: високий рівень довіри до інституцій ЄС та підтримка його правових ініціатив є яскравим прикладом того, як правосвідомість стає критерієм ефективності дії норм права. Адже саме усвідомлення громадянами їхньої цінності та користі забезпечує реальне втілення цих норм у життя.

Натомість в Україні спостерігається значна відмінність у рівні довіри громадян до різних інституцій. За дослідженням Центру Разумкова (жовтень 2024), 91,5 % довіряють Збройним Силам України, 83 % – ДСНС, 80 % – волонтерським організаціям [6]. Це яскраво демонструє, що ці інституції сприймаються як справжні носії суспільного добра, що забезпечує добровільне виконання їхніх норм – тобто правосвідомість тут працює як індикатор дієвості.

Навпаки, довіра до центральних державних органів є критично низькою – лише приблизно 2–13 % довіряють судам і прокуратурі [6]. Це призводить до того, що навіть формально задекларовані правові приписи залишаються декларативними, адже не підтримуються суспільним сприйняттям їхньої легітимності.

Тому, рівень довіри до інституцій – це прямий індикатор правосвідомості. Там, де вона висока – як у випадку ЗСУ і волонтерів – норми правляться реально й ефективно. У системі ж, де довіри мало – як у виконавчій та судовій гілках влади – навіть найкраще законодавство ризикує залишитися мертвим текстом.

Загалом відзначаємо, що аналіз досвіду Європейського Союзу та сучасної України переконливо демонструє: правосвідомість є ключовим критерієм ефективності дії норми права. Там, де існує довіра до інституцій і переконаність у справедливості правових приписів, норми реалізуються добровільно, стають невід'ємною частиною правової культури та забезпечують стабільність суспільних відносин. Приклад підтримки євро чи довіри до Збройних Сил України

свідчить, що правосвідомість здатна перетворювати норми на дієві механізми соціального регулювання. Натомість у випадках, коли правові приписи сприймаються як відірвані від суспільних очікувань або не підкріплені довірою, вони зводяться до декларацій, що підриває їхню життєздатність. Отже, ефективність правової системи визначається не лише якістю нормотворчості чи силою державного примусу, а насамперед рівнем правосвідомості громадян, яка стає фундаментом легітимності та дієвості права.

Висновки. Проведений аналіз дає підстави стверджувати, що правосвідомість є не другорядним, а визначальним чинником ефективності дії правових норм. Формальне закріплення приписів у нормативно-правових актах створює лише зовнішню оболонку регулювання, проте їхня реальна життєздатність залежить від того, наскільки вони усвідомлюються, приймаються та визнаються справедливими в суспільстві.

Європейський досвід демонструє, що високий рівень довіри до інституцій ЄС і підтримка правових ініціатив (зокрема євро як єдиної валюти) забезпечують ефективність норм через внутрішнє прийняття та легітимацію з боку громадян. В Україні ж спостерігається контраст: надзвичайно високий рівень довіри до Збройних Сил та волонтерських організацій свідчить, що ці інституції вкорінилися в правосвідомості як справжні носії суспільного блага, тоді як низька довіра до судової та виконавчої влади зводить багато правових приписів до декларацій.

Таким чином, правосвідомість виступає ключовим критерієм ефективності норми права: там, де вона висока, норми діють реально й добровільно, де низька навіть найкраще законодавство втрачає свою регулятивну силу. Отже, стратегічне завдання держави полягає не лише у вдосконаленні законодавства, а й у підвищенні рівня правової культури та зміцненні довіри громадян до інституцій, що забезпечують реалізацію права.

Список використаних джерел:

1. Загальна теорія держави і права : [підручник для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл.] / М.В. Цвік, В.Д. Ткаченко, Л.Л. Богачова та ін.; за ред. М.В. Цвіка, В.Д. Ткаченка, О.В. Петришина. Х. : Право, 2002. 432 с.

2. Котюк В.О. Теорія права. Курс лекцій : [навч. посібник для юрид. фак-тів вузів] / В.О. Котюк. К. : Вентурі, 1996. 208 с.

3. Забзалюк Д. Право та правова свідомість: взаємодія, взаємозалежність та взаємовплив. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: «Юридичні науки».* № 1. Т. 7, 2020. С. 23-29.

4. Могілевський Л. В. Сутність поняття «норма права». *Прикарпатський юридичний вісник.* Випуск 1(10), 2016. С. 14-18. DOI: https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/9f7eb08d-3453-4ad4-bbbe-4c3cd83b7c50/content.

5. European Commission. *Eurobarometer on Trust in Institutions*. 2024. DOI: https://europa.eu/eurobarometer/surveys/detail/3215.

6. Assessing the situation in the country, trust in social institutions, politicians, public officials, and society figures, and belief in victory. Razumkov Centr. September, 2024. DOI: https://razumkov.org.ua/en/component/k2/assessing-the-situation-in-the-country-trust-in-social-institutions-politicians-public-officials-and-society-.

7. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141. DOI: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text.

Дата першого надходження рукопису до видання: 23.07.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 26.08.2025
Дата публікації: 29.09.2025.

УДК 340
DOI https://doi.org/10.32844/2618-1258.2025.3.17

ЯВЕЦЬКИЙ Т.В.

ПРИНЦИП ПРАВОВОЇ ВИЗНАЧЕНОСТІ: СУДОВА ПРАКТИКА

THE PRINCIPLE OF LEGAL CERTAINTY: JUDICIAL PRACTICE

У статті здійснено комплексний аналіз принципу правової визначеності як ключового елементу верховенства права в практиці Конституційного Суду України та Верховного Суду України. Особливу увагу приділено ролі правової визначеності в контексті формування правової культури та реалізації правової політики держави. Автор підкреслює, що чіткість, послідовність і передбачуваність норм права є фундаментальними ознаками якісного правового регулювання, яке забезпечує захист прав особи від свавілля та зміцнює довіру до правової системи.

Конституційний Суд України послідовно застосовує принцип правової визначеності як методологічний інструмент оцінки законодавства, визначаючи його як запобіжник проти неконституційності, прогалин у праві та довільного тлумачення. У свою чергу, Верховний Суд наголошує на важливості таких аспектів, як res judicata, стабільність судової практики та юридична передбачуваність, що сприяє формуванню сталої правової орієнтації громадян.

Окрім того, у контексті розвитку правового виховання, принцип правової визначеності виступає засобом утвердження цінностей правової політики, зокрема верховенства права, поваги до особистості та забезпечення прав і свобод. У статті принцип правової визначеності розглянуто у контексті практики Верховного Суду не лише як теоретичне положення, а як практичний інструмент, що захищає від свавілля, забезпечує єдність правозастосування, підтримує довіру до правосуддя, формує правову культуру стабільності й послідовності у судових рішеннях. Це вказує на поступове становлення правової системи, де Верховний Суд виступає гарантом правової визначеності для всіх учасників правовідносин.

Ключові слова: *верховенство права, правова визначеність, правова культура, правова політика, правове виховання, норма права, заохочення в праві, заохочувальні норми права, цінності правової політики.*

The article provides a comprehensive analysis of the principle of legal certainty as a key element of the rule of law in the practice of the Constitutional Court of Ukraine and the Supreme Court of Ukraine. Particular attention is paid to the role of legal certainty in the context of shaping legal culture and implementing the state's legal policy. The author emphasises that clarity, consistency and predictability of legal norms are fundamental characteristics of high-quality legal regulation, which protects individual rights from arbitrariness and strengthens trust in the legal system.

The Constitutional Court of Ukraine consistently applies the principle of legal certainty as a methodological tool for assessing legislation, defining it as a safeguard against unconstitutionality, gaps in the law and arbitrary interpretation. In turn, the Supreme Court emphasises the importance of aspects such as res judicata, stability of judicial practice and legal predictability, which contribute to the formation of a stable legal orientation among citizens.

In addition, in the context of the development of legal education, the principle of legal certainty serves as a means of affirming the values of legal policy, in particular the rule of law, respect for the individual and the protection of rights and freedoms. The article examines the principle of legal certainty in the context of the Supreme Court's

© ЯВЕЦЬКИЙ Т.В. – здобувач кафедри права імені академіка УАН о. Івана Луцького (ЗВО «Університет Короля Данила») https://orcid.org/0009-0004-6612-8274
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

practice not only as a theoretical provision, but also as a practical tool that protects against arbitrariness, ensures uniformity in the application of law, maintains trust in justice, and shapes a legal culture of stability and consistency in court decisions. This indicates the gradual establishment of a legal system in which the Supreme Court acts as a guarantor of legal certainty for all participants in legal relations.

Key words: *rule of law, legal certainty, legal culture, legal policy, legal education, legal norm, incentives in law, incentive legal norms, values of legal policy.*

Актуальність теми дослідження. У сучасних умовах реформування правової системи України, зокрема органів судової влади, принцип правової визначеності набуває особливого значення як один із фундаментальних елементів верховенства права. Забезпечення стабільності правового регулювання, передбачуваності норм та однозначності їх застосування є необхідною передумовою ефективного функціонування держави, довіри громадян до судової системи та гарантії реалізації прав і свобод людини.

Особливу увагу в цьому контексті заслуговує принцип res judicata (остаточності судового рішення), який прямо пов'язаний із правовою визначеністю. Його дотримання гарантує, що особа, яка отримала рішення суду на свою користь, може розраховувати на його стабільність і виконання, не побоюючись безпідставного перегляду чи скасування. Водночас недотримання цього принципу призводить до правової невизначеності, зловживань процесуальними механізмами та підриву довіри до правосуддя.

Незважаючи на нормативне закріплення в національному законодавстві та численні посилання на практику Європейського суду з прав людини, практика Верховного Суду демонструє низку проблемних аспектів реалізації цього принципу, зокрема щодо меж перегляду судових рішень, однаковості правозастосування та забезпечення передбачуваності судової практики. Дослідження принципу правової визначеності у контексті стабільності судових рішень є вкрай актуальним, оскільки має як теоретичне, так і практичне значення для забезпечення ефективного, справедливого та передбачуваного правосуддя в Україні.

Формулювання мети дослідження. Метою статті є дослідження практичного значення принципу правової визначеності у контексті забезпечення стабільності судових рішень (res judicata) у правозастосовній діяльності, а також виявлення проблемних аспектів його реалізації та формулювання пропозицій щодо вдосконалення судової практики з урахуванням європейських стандартів правового регулювання.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Останні дослідження і судова практика підтверджують, що принцип правової визначеності є ключовим для ефективного правосуддя в Україні. Конституційний Суд України і Верховний Суд активно його формують і захищають. Теоретичні дослідження підсилюють практичні підходи, а європейські стандарти додають контекст і орієнтацію на стабільність у кризові часи. Це підтверджує актуальність і необхідність подальших досліджень. Вивченню проблем принципу правової визначеності приділяли увагу Ю. Матвєєва, У. Андрусів та С. Федик, О. Щербанюк, Л. Бзова, В. Кравчук, О. Ярема, А. Омельченко, Г. Огнев'юк, І. Боровська, Я. Іванченко, В. Панкратова. Серед наукових напрацювань необхідно згадати працю Ю. Матвєєвої «Принцип правової визначеності як складова верховенства права» (2019), де окреслено багатовимірну структуру принципу, його статичні та динамічні концепції, зокрема захист легітимних очікувань, enforceability, res judicata тощо [5].

Серед дослідників, які зосереджували свою увагу на принципу правової визначеності у судовій практиці, то можна виділити наступні. М. Смокович, який у своїй статті «Принцип правової визначеності в адміністративному судочинстві: окремі теоретичні засади та практичне застосування» (2020) аналізує, як цей принцип проявляється в адміністративному судочинстві, зокрема акцентує увагу на масштабах його впливу через практику Верховного Суду України та ЄСПЛ [16]. Я. Іванченко у статті «Принцип правової визначеності у площині правозастосовної дискреції» (2024) досліджує взаємозв'язок між правозастосовним розсудом і правовою невизначеністю, зокрема в судовій практиці під час воєнного стану. Автор робить висновок, що в Україні цей принцип часто має декларативний характер і недостатньо реалізований на практиці [4]. О. Богатюк у публікації «Становлення принципу правової визначеності в юридичних позиціях Конституційного Суду України (1996–2005 рр.)» аналізує, як Конституційний Суд України розвинув і застосовував цей принцип у своїх рішеннях [2]. О. Ярема у статті «Принцип правової визначеності як вимога стабільності правовідносин в адміністративному судочинстві» (2023) аналізує теоретико-правові засади та функції цього принципу у сфері адміністративного судочинства

з точки зору збереження стабільності правовідносин [17]. Г. Огнев'юк у статті «Принцип правової визначеності у рішеннях конституційних судів України та деяких сусідніх держав» (2019) аналізує, як цей принцип формулюється та застосовується судами конституційної юрисдикції, у тому числі в Конституційного Суду України [6].

Виклад основного матеріалу. Конституційний Суд України послідовно визнає правову визначеність складовою частиною верховенства права, закріпленого у статті 8 Конституції України. У своїх рішеннях Конституційний Суд України наголошує, що правова визначеність: є певним запобіжним заходом від свавілля з боку держави; передбачає ясність, недвозначність, послідовність і стабільність правових норм; гарантує передбачуваність правозастосування як основу довіри до права.

Водночас, Конституційний Суд України сформував низку основних юридичних позицій щодо принципу правової визначеності. Так, у рішенні від 22 вересня 2005 року № 5-рп/2005 у мотивувальній частині Суд зазначив: «Із конституційних принципів рівності і справедливості випливає вимога визначеності, ясності і недвозначності правової норми, оскільки інше не може забезпечити її однакове застосування, не виключає необмеженості трактування у правозастосовній практиці і неминуче призводить до сваволі» [13]. Саме ця позиція стала базовою у практиці Конституційного Суду України щодо розуміння змісту принципу правової визначеності.

У іншому рішенні, а саме, від 29 червня 2010 року № 17-рп/2010 Конституційний Суд України підкреслив, що: «обмеження основних прав і свобод допустиме лише за умови забезпечення передбачуваності застосування правових норм» [12]. Ця позиція вказує на те, що Конституційний Суд України пов'язує правову визначеність не лише з формальною якістю норм права, а й з їх передбачуваністю та ясністю для суб'єктів правовідносин.

Наступний висновок Конституційного Суд України щодо змін до Конституції (щодо депутатської недоторканності). У окремій думці судді С. Саса підкреслено, що: «обмеження прав особи повинне базуватися на критеріях, які дадуть змогу відокремити правомірну поведінку від протиправної» [12]. Саме таке твердження вказує на зосередженні правової орієнтації для особи саме як захисту від свавілля.

Як слушно зауважують М. Савчин та Р. Марчук «принцип правової визначеності означає чітке і однозначне розуміння правових норм, відсутність суперечностей між ними, неконституційність прогалин у законодавстві. Як свідчить практика конституціоналізму, правові акти КСУ є тим правовим засобом, за допомогою якого забезпечується визначеність законодавства та стабільність правового регулювання. Правова визначеність також означає послідовне додержання правових позицій Конституційним Судом» [14, с. 85].

М. Гультай та І. Кияниця підкреслюють, що «власне бачення правової визначеності Конституційний Суд України сформулював у Рішенні від 22 вересня 2005 року № 5рп/2005 у справі про постійне користування земельними ділянками, в якому зазначається, що із конституційних принципів рівності і справедливості випливає вимога визначеності, ясності і недвозначності правової норми, оскільки інше не може забезпечити її однакове застосування, не виключає необмеженості трактування у правозастосовній практиці і неминуче призводить до сваволі» (абзац другий підпункту 5.4 пункту 5 мотивувальної частини). Цим Конституційний Суд України наголосив, що невизначеність, нечіткість правової норми призводить до її неоднакового розуміння та тлумачення, що в практичній площині призводить до різного застосування» [3, с. 86].

Аналіз практики Конституційного Суду України дає можливість говорити про те, що суд використовує правову визначеність як підставу для оцінки законодавства. Так, Конституційний Суд України неодноразово визнавав неконституційними положення законів, які сформульовані нечітко, двозначно або суперечливо, не дозволяють особі передбачити правові наслідки чи створюють можливість вільного тлумачення органами влади (рішення у справах, пов'язаних з пенсійними правами, адміністративними процедурами, земельними відносинами).

Водночас зауважимо, що Конституційний Суд України дотримується сталості у своїх позиціях щодо принципу правової визначеності та використовує цей принцип як методологічний критерій при тлумаченні Конституції та для підкріплення послідовності власної практики.

Конституційний Суд України послідовно формує судову доктрину правової визначеності, яка гарантує стабільність правовідносин, забезпечує захист від свавілля, зміцнює довіру до правової системи. У своїх рішеннях Конституційний Суд України не лише використовує принцип правової визначеності як аргумент, а й розвиває його зміст, з огляду на динамізм суспільних відносин.

Щодо принципу правової визначеності у практиці Верховного Суду, то можемо виокремити такі проблемні аспекти, які піднімалися та розглядалися судом: 1) стабільність судових рішень

та їх остаточність (res judicata); 2) однозначність і передбачуваність правозастосування; 3) недопущення застосування неконституційних актів та зворотної дії закону; 4) якість правових норм.

Розглянемо судову практику Верховного Суду щодо стабільності судових рішень та їх остаточності (res judicata). Велика Палата Верховного Суду у своїй постанові від 26 січня 2021 року у справі № 522/1528/15-ц зазначила про те, що правова визначеність передбачає дотримання принципу res judicata, тобто принципу остаточності рішення, недопустимості повторного розгляду вже вирішеної справи. Жодна сторона не має права домагатися перегляду кінцевого й обов`язкового рішення тільки з метою проведення нового слухання та вирішення справи (рішення Європейського суду з прав людини від 09 листопада 2004 року у справі «Світлана Науменко проти України» (Svetlana Naumenko v. Ukraine), заява № 41984/98, §53) [8].

У постанові від 22 грудня 2022 року (справа № 921/67/19) Верховний Суд чітко вказав, що рецидив перегляду рішень, направлений на сумнів у їх завершеності, не відповідає принципу правової визначеності. «Отже, правова визначеність гарантує, що однакові відносини, які склались в один і той же проміжок часу, не будуть врегульовані у різний спосіб. Наразі саме на суди покладено значний обсяг відповідальності за дотримання принципу правової визначеності. Крім того, в основі принципу юридичної визначеності, як одного з істотних елементів принципу верховенства права, лежить відоме з римського права положення res judicata (лат. «вирішена справа»), відповідно до якого остаточне рішення правомочного суду, яке вступило в силу, є обов`язковим для сторін і не може переглядатися. Отже, забезпечення принципу res judicata є однією з найважливіших засад гарантування державою реалізації права людини на справедливий суд» [9].

Відповідно до позиції Верховного Суду, що сформована у Постанові Верховного Суду від 28 липня 2021 року у справі № 212/4585/17 «наведені в заяві обставини щодо перегляду заочного рішення районного суду від 10 жовтня 2017 року в розумінні ст. 423 ЦПК України не є нововиявленими обставинами, за яких може бути скасовано судове рішення за правилами розділу V глави 3 ЦПК України. Суд першої інстанції наведених вимог закону не врахував. Апеляційний суд вказані недоліки суду першої інстанції не усунув і сам припустився помилок. При цьому Верховний Суд зазначив, що суди порушили як ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, так і висновки Європейського суду з прав людини про те, що одним із фундаментальних аспектів верховенства права є принцип юридичної визначеності, який передбачає повагу до принципу res judicata, тобто принципу остаточності рішень суду» [10; 1].

Щодо однозначності та передбачуваності правозастосування, то наведемо наступні приклади. Так, Велика Палата Верховного Суду у постанові від 12.10.2021 року «задля юридичної визначеності в застосуванні приписів процесуального закону, які зобов'язують визначати подібність правовідносин, конкретизувала висновки Верховного Суду щодо тлумачення поняття «подібні правовідносини», що полягає у тому, що на предмет подібності слід оцінювати саме ті правовідносини, які є спірними у порівнюваних ситуаціях» [15].

Відповідно до Постанови Великої Палати Верховного Суду від 12.10.2021 у справі № 233/2021/19 «задля гарантування юридичної визначеності Велика Палата Верховного Суду має відступати від попередніх висновків Верховного Суду та Верховного Суду України за наявності для цього належної підстави. Так, вона може повністю відмовитися від певного висновку на користь іншого, або конкретизувати попередній висновок, застосувавши відповідні способи тлумачення юридичних норм. З метою забезпечення єдності та сталості судової практики причинами для відступу від висловленого раніше висновку можуть бути вади попереднього рішення чи групи рішень (їх неефективність, неясність, неузгодженість, необґрунтованість, незбалансованість, помилковість); зміни суспільного контексту, через які застосований у цих рішеннях підхід повинен очевидно застаріти внаслідок розвитку суспільних відносин в певній сфері або їх правового регулювання» [7].

Касаційний господарський суд (в складі Верховного Суду) зазначає, що головним елементом принципу є системність, послідовність і передбачуваність судової практики. Сторони мають надходити так, щоб їх дії відповідали нормам, діючим на момент їх вчинення. «Підставою для касаційного оскарження є неврахування висновку Верховного Суду саме щодо застосування норми права, а не будь-якого висновку, зробленого судом касаційної інстанції в обґрунтування мотивувальної частини постанови. Саме лише цитування у постанові Верховного Суду норми права також не є його правовим висновком про те, як саме повинна застосовуватися норма права у подібних правовідносинах. Неврахування висновку Верховного Суду щодо застосування норми права, зокрема, має місце тоді, коли суд апеляційної інстанції, посилаючись на норму права, застосував її інакше (не так, в іншій спосіб витлумачив тощо), ніж це зробив Верховний Суд в іншій справі» [15].

Висновки. Аналіз практики Конституційного Суду України свідчить про системне, послідовне й глибоке застосування принципу правової визначеності як одного з ключових елементів верховенства права. Цей принцип виступає не лише критерієм якості такої категорії, як норма права, а й гарантією захисту особи від свавілля з боку держави, запорукою однакового та передбачуваного правозастосування, а також основою стабільності правовідносин у демократичному суспільстві.

У своїх рішеннях Конституційний Суд України: чітко визначає, що правова норма має бути ясною, недвозначною та передбачуваною; наголошує на неприпустимості законодавчих прогалин, суперечностей і вільного тлумачення норм владними органами; застосовує принцип правової визначеності як основу для перевірки конституційності законів; дотримується послідовності у власній практиці, підтримуючи сталість правових позицій.

Конституційний Суд України також розвиває доктрину правової визначеності, враховуючи суспільні зміни та нові виклики, що дозволяє йому залишатися не лише арбітром у питаннях конституційності, а й активним суб'єктом формування правової культури. Його діяльність відображає цінності правової політики, орієнтованої на захист прав і свобод людини, правову передбачуваність та стабільність суспільного розвитку. Це є також проявом ефективного правового виховання як на інституційному, так і на суспільному рівні, адже рішення Суду мають значний вплив на формування правосвідомості громадян. Отже, правова визначеність у практиці Конституційного Суду України – це не просто формальне правило, а фундаментальний принцип, що формує довіру до права, стабілізує правове поле та забезпечує реальний захист прав і свобод людини.

У практиці Верховного Суду принцип правової визначеності відіграє ключову роль у забезпеченні стабільності та передбачуваності правозастосування, що є складовими верховенства права. Суд постійно наголошує на важливості дотримання таких елементів цього принципу, як остаточність судових рішень (res judicata), єдність і сталість судової практики, передбачуваність юридичних наслідків дій осіб, а також якість та однозначність правових норм.

У межах цієї політики також можливе застосування заохочення в праві, коли правові механізми не лише обмежують, а й мотивують до правомірної поведінки. Зокрема, заохочувальні норми права можуть слугувати інструментом стимулювання правової активності громадян, сприяти підвищенню їх довіри до правосуддя та держави загалом.

Список використаних джерел:

1. Безпідставний перегляд рішення суду за нововиявленими обставинами порушує принцип res judicata – принцип остаточності судового рішення. URL : https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1172914/.

2. Богатюк О. В. Становлення принципу правової визначеності в юридичних позиціях Конституційного Суду України (на прикладі рішень Конституційного Суду України за період з 1996 по 2005 рік). Актуальні проблеми правознавства. 2022. Вип. 2. С. 38–44.

3. Гультай М., Кияниця І. Правова визначеність у рішеннях Конституційного Суду України. *Вісник Конституційного Суду України*. 2012. № 5. С. 83–93.

4. Іванченко Я. Принцип правової визначеності у площині правозастосовної дискреції. *Правничий часопис Донецького національного університету імені Василя Стуса*. 2024. С. 38–44.

5. Матвєєва Ю. І. Принцип правової визначеності як складова верховенства права: дис. … канд. юрид. наук. Київ, 2019. 220 с.

6. Огнев'юк Г. З. Принцип правової визначеності у рішеннях конституційних судів України та деяких сусідніх держав. *Вісн. Нац. ун-ту «Львів. Політехніка» : зб. наук. пр.* Львів. 2019. Вип. 23. С. 26–31.

7. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 12.10.2021 у справі № 233/2021/19. URL : https://reyestr.court.gov.ua/Review/101829987.

8. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 26 січня 2021 року у справі № 522/1528/15-ц. URL : https://reyestr.court.gov.ua/Review/95509407

9. Постанова Верховного Суду від 22 грудня 2022 року у справі № 921/67/19. URL : https://reyestr.court.gov.ua/Review/108653109.

10. Постанова Верховного Суду від 28 липня 2021 року у справі № 212/4585/17 (провадження № 61-19463св20). URL : https://reyestr.court.gov.ua/Review/98705267.

11. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень

статті 92, пункту 6 розділу X «Перехідні положення» Земельного кодексу України (справа про постійне користування земельними ділянками від 22 вересня 2005 року, справа № 1-17/2005.

12. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) абзацу восьмого пункту 5 частини першої статті 11 Закону України «Про міліцію» від 29 червня 2010 року, справа № 1-25/2010.

13. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 92, пункту 6 розділу X «Перехідні положення» Земельного кодексу України (справа постійне користування земельними ділянками) від 22 вересня 2005 року, № 5-рп/2005.

14. Савчин М.В., Марчук Р.В. Основні принципи діяльності конституційного суду України по тлумаченню Конституції України. *Часопис Київського університету права*. 2009. № 2. С. 83–89.

15. Саме лише цитування у постанові Верховного Суду норми права не є його правовим висновком, – ВС висловився щодо підстав касаційного оскарження. URL : https://sud.ua/uk/news/publication/268640-samo-lish-tsitirovanie-v-postanovlenii-verkhovnogo-suda-normy-prava-ne-yavlyaetsya-ego-pravovym-zaklyucheniem-vs-vyskazalsya-po-povodu-osnovaniy-kassatsionnogo-obzhalovaniya.

16. Смокович М. Принцип правової визначеності в адміністративному судочинстві: окремі теоретичні засади та практичне застосування. Актуальні проблеми держави і права. 2020. № С. 116–127.

17. Ярема О. Принцип правової визначеності як вимога стабільності правовідносин в адміністративному судочинстві. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2003. № 5. С. 449–454.

Дата першого надходження рукопису до видання: 24.07.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 25.08.2025
Дата публікації: 29.09.2025.

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 342
DOI https://doi.org/10.32844/2618-1258.2025.3.18

ДЗЮБАК Т.Т.

ПРИНЦИПИ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ У КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ: ЄВРОПЕЙСЬКІ СТАНДАРТИ ТА НАЦІОНАЛЬНА СПЕЦИФІКА

PRINCIPLES OF THE RULE OF LAW IN THE CONSTITUTION OF UKRAINE: EUROPEAN STANDARDS AND NATIONAL SPECIFICITIES

Мета. Метою роботи є всебічний аналіз принципів правової держави у контексті положень Конституції України, їх співвіднесення з європейськими стандартами та визначення особливостей національної специфіки їх реалізації. **Методика.** Методологічну основу статті становлять загальнонаукові (аналіз, синтез, індукція, дедукція, узагальнення) та спеціально-правові методи (формально-юридичний, порівняльно-правовий, системно-структурний), що дало змогу комплексно дослідити принципи правової держави у Конституції України та їх відповідність європейським стандартам. **Результати.** У результаті дослідження з'ясовано, що принципи правової держави, закріплені в Конституції України, формують системний комплекс засад державотворення, орієнтований на європейську модель rule of law. Встановлено, що ключовими з них є: верховенство права, пріоритет прав і свобод людини, поділ влади, гарантії судового захисту та незалежність судової влади, а також соціальна спрямованість держави. Підкреслено, що їх практична реалізація в Україні ускладнена умовами воєнного стану, політичної нестабільності та цифрових трансформацій, проте саме дотримання цих принципів є визначальним чинником подальшого демократичного розвитку та інтеграції в європейський правовий простір. **Наукова новизна** полягає у комплексному аналізі принципів правової держави крізь призму положень Конституції України та їх співвіднесення з європейськими стандартами rule of law. У статті запропоновано авторське бачення багаторівневої природи принципів правової державності, що поєднує ідеї, норми та практику. Обґрунтовано, що формування правової держави в Україні відбувається не лише через закріплення норм у Конституції, а й завдяки розвитку громадянського суспільства, підвищенню правової культури та впливу цифрової трансформації на механізми реалізації прав і свобод. **Практична значимість** дослідження полягає у можливості використання його результатів для вдосконалення законодавчої діяльності та правозастосовної практики в Україні.

Ключові слова: *правова держава, верховенство права, Конституція України, права і свободи людини, поділ влади, судовий захист, європейські стандарти, громадянське суспільство, правова культура, цифрова трансформація.*

Purpose. The purpose of the work is a comprehensive analysis of the principles of the rule of law in the context of the provisions of the Constitution of Ukraine, their correlation with European standards and determination of the features of the national specificity of their implementation. **Methodology.** The methodological basis of the article is general scientific (analysis, synthesis, induction, deduction, generalization) and special-legal methods (formal-legal, comparative-legal, systemic-structural), which made it possible to comprehensively study the principles of the rule of law in the Constitution of Ukraine

© ДЗЮБАК Т.Т. – здобувач кафедри права імені академіка УАН о. Івана Луцького (ЗВО «Університет Короля Данила») https://orcid.org/0009-0003-1913-5343
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

and their compliance with European standards. **Results.** As a result of the study, it was found that the principles of the rule of law, enshrined in the Constitution of Ukraine, form a systemic complex of state-building principles, oriented towards the European model of rule of law. It was established that the key ones are: the rule of law, the priority of human rights and freedoms, the separation of powers, guarantees of judicial protection and the independence of the judiciary, as well as the social orientation of the state. It is emphasized that their practical implementation in Ukraine is complicated by the conditions of martial law, political instability and digital transformations, however, it is the observance of these principles that is the determining factor for further democratic development and integration into the European legal space. **Originality** consists in a comprehensive analysis of the principles of the rule of law through the prism of the provisions of the Constitution of Ukraine and their correlation with European standards of the rule of law. The article proposes the author's vision of the multi-level nature of the principles of the rule of law, which combines ideas, norms and practice. It is substantiated that the formation of the rule of law in Ukraine occurs not only through the consolidation of norms in the Constitution, but also due to the development of civil society, the improvement of legal culture and the impact of digital transformation on the mechanisms for the implementation of rights and freedoms. **Practical significance** the research consists in the possibility of using its results to improve legislative activity and law enforcement practice in Ukraine.

Key words: *rule of law, rule of law, Constitution of Ukraine, human rights and freedoms, separation of powers, judicial protection, European standards, civil society, legal culture, digital transformation.*

Постановка проблеми. Сучасний етап державотворення в Україні характеризується активним утвердженням засад правової держави, проте цей процес супроводжується численними суперечностями та викликами. Попри конституційне закріплення фундаментальних принципів – верховенства права, поділу влади, пріоритету прав і свобод людини, незалежності судової влади – їх реалізація на практиці часто наштовхується на політичну нестабільність, воєнний стан, недосконаліть інституційних механізмів та недостатній рівень правової культури суспільства.

Проблемним залишається питання гармонізації національного законодавства з європейськими стандартами правової державності, а також забезпечення реального балансу між національною безпекою та дотриманням прав і свобод громадян в умовах сучасних криз.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Підґрунтям для написання статті стали напрацювання таких науковців, як Левчук В.Д., Дербак В.І., Дербак А.П., Сидоркіна Р.Д., Соколов С.А., а також інших авторів, що забезпечило можливість сформувати системне та різнобічне розуміння теми.

Виклад основного матеріалу дослідження. Правова держава – це така форма організації суспільства, у якій взаємовідносини між державою, індивідом та їх об'єднаннями будуються на основі права. Це означає, що закони не існують лише формально, а реально забезпечують здійснення прав, свобод і законних інтересів кожної особи, різних соціальних груп та громадянського суспільства в цілому. У правовій державі закріплюється принцип взаємної відповідальності: держава відповідає перед людиною так само, як і громадянин перед державою [1].

Слід підкреслити, що сучасна Україна перебуває у процесі активного формування та зміцнення засад правової державності, проте цей процес супроводжується численними труднощами. В умовах воєнних дій та постійних внутрішньополітичних криз особливої актуальності набуває проблема пошуку оптимального балансу між потребою гарантування національної безпеки та збереженням прав і свобод людини. Запровадження надзвичайних заходів у таких умовах є вимушеним кроком держави, однак саме здатність дотримуватися принципів справедливості та поваги до прав людини визначатиме, чи залишатиметься Україна на шляху утвердження правової держави.

У цьому контексті заслуговує на увагу позиція Левчук В.Д., який слушно зауважує: пріоритет права має справжнє значення лише тоді, коли воно виступає мірою свободи, а закони реально відображають інтереси народу і держави та втілюють ідеї справедливості. Разом з тим, як слушно підкреслює дослідник, сама наявність розвиненого законодавства ще не є гарантією існування правової держави. Історичний досвід тоталітарних режимів переконує, що навіть за умов активного прийняття нормативних актів і суворого їх дотримання, правове регулювання може мати репресивний характер, суперечачи самому поняттю правової державності [1].

Важливо також зауважити, що формування правової держави в Україні неможливе без розвитку громадянського суспільства та підвищення рівня правової культури населення. Лише за умови поєднання політичної волі влади, ефективних інституційних механізмів та активної громадянської участі можливо забезпечити реальне втілення принципів верховенства права. Крім того, сучасний етап розвитку державності характеризується впливом цифрової трансформації, яка, з одного боку, створює нові інструменти для прозорості та підзвітності влади, а з іншого – породжує ризики, пов'язані з кібербезпекою та захистом персональних даних.

У своїй праці В.І. Дербак та А.П. Дербак [2] наголошують, що поняття принципу правової держави не можна зводити лише до його нормативного чи законодавчого вираження. Дослідники підкреслюють багатовимірність цього феномена та виокремлюють три ключові складові, які формують його зміст: 1) наявність уявлень і доктринальних положень у сфері правосвідомості; 2) закріплення відповідних засад у чинному законодавстві; 3) практична реалізація принципів правової держави у конкретних сферах суспільних відносин. У такій перспективі простежується закономірна логіка розвитку: принцип правової держави виникає як ідея в межах конституціоналізму, далі отримує нормативне вираження в конституційно-правових нормах і зрештою втілюється у суспільних відносинах. Водночас можливий і зворотний процес: саме соціальна практика, набуваючи певних форм, стає підґрунтям для подальшого нормативного закріплення, формуючи нові принципи державності.

Особливої уваги заслуговує твердження про те, що наукові дискусії та перевірка відповідності принципів суспільним реаліям не припиняються навіть після їх конституційного закріплення. Навпаки, включення цих принципів до тексту Основного Закону стає поштовхом до нового розвитку юридичної науки та вдосконалення правозастосовної практики. Тому сам факт закріплення принципу правової держави в акті найвищої юридичної сили виступає свідченням його об'єктивності та визначальності, а також точкою відліку для подальшого осмислення та розвитку концепції правової державності [2].

На нашу думку, багаторівнева природа принципів правової держави має особливе значення для сучасної України. Вона підкреслює, що правова держава – це не статична конструкція, а динамічний процес, у якому взаємодіють ідеї, норми та практика, створюючи підґрунтя для реальної реалізації верховенства права та належного захисту прав людини.

У європейському праві правова держава ототожнюється насамперед із принципом верховенства права (rule of law), зміст якого розкрито у практиці Європейського суду з прав людини, рекомендаціях Венеційської комісії та документах Ради Європи. Цей принцип охоплює низку ключових складових, серед яких: законність, що передбачає обов'язковість дотримання права для всіх, включно з органами державної влади; правова визначеність, яка гарантує стабільність і передбачуваність правових норм; заборона свавілля, що забезпечується підзвітністю влади та наявністю ефективного судового контролю; доступ до правосуддя, який можливий лише за умов незалежності й безсторонності судів; а також повага до прав людини як основоположної цінності правової системи. Окрім цього, європейська модель правової держави включає принцип пропорційності у втручанні держави у права та свободи, визнання пріоритету міжнародних стандартів у сфері прав людини та розвиток ефективних механізмів конституційного контролю.

Конституція є основним законом правової держави, адже саме в ній закріплюються фундаментальні правові засади організації державного і суспільного життя. Вона виступає узагальненою правовою моделлю суспільного устрою, якій має відповідати все чинне законодавство.

Конституція України [3] містить низку положень, що безпосередньо визначають її як правову державу. Так, у статті 1 закріплено, що Україна є суверенною, незалежною, демократичною, соціальною і правовою державою. У статті 3 проголошено права і свободи людини найвищою соціальною цінністю та встановлено обов'язок держави їх утверджувати і забезпечувати. Стаття 6 закріплює принцип поділу влади на законодавчу, виконавчу та судову, а стаття 8 визначає верховенство права як засадничий принцип функціонування правової системи. У статті 55 гарантується судовий захист прав і свобод, тоді як статті 124–129 визначають незалежність і самостійність судової влади.

У своїй сукупності ці положення орієнтують Україну на європейську модель правової держави, що підтверджується й практикою Конституційного Суду України. У своїх рішеннях він неодноразово наголошував, що верховенство права є фундаментальною засадою правопорядку, яка охоплює принципи справедливості, рівності та поваги до людської гідності.

У контексті вищезазначеного доцільно розглянути більш детально принципи правової держави, які безпосередньо закріплені у нормах Основного Закону.

Принцип суверенітету, демократизму та правової державності. У статті 1 Конституції закріплено, що Україна є суверенна, незалежна, демократична, соціальна і правова держава. Це визначення задає стратегічний напрям розвитку країни та визначає, що демократизм і правова держава є взаємопов'язаними категоріями. Суверенітет у цьому контексті означає верховенство Конституції та законів на всій території держави й недопустимість зовнішнього чи внутрішнього свавілля.

Принцип пріоритету прав і свобод людини. Стаття 3 Конституції України проголошує права і свободи людини найвищою соціальною цінністю та визначає, що їх утвердження і забезпечення є головним обов'язком держави. Цей принцип відображає гуманістичну спрямованість правової держави та відповідає європейським стандартам, згідно з якими права людини становлять першооснову правопорядку.

У контексті сучасних подій, пов'язаних із воєнним станом, дана конституційна норма набуває особливого значення. Адже держава змушена запроваджувати певні обмеження прав і свобод, що відповідає Конституції та міжнародним стандартам лише за умови їх пропорційності та тимчасового характеру. Баланс між потребою гарантування національної безпеки і збереженням фундаментальних прав людини стає головним критерієм правової державності в умовах війни. Крім того, у процесі євроінтеграції Україна зобов'язана забезпечити гармонізацію правових стандартів із практикою Європейського суду з прав людини. Це стосується не лише формального закріплення прав у Конституції, але й їх реальної реалізації у щоденній діяльності органів державної влади. Особливої актуальності набувають питання захисту прав внутрішньо переміщених осіб, ветеранів, людей, що постраждали від війни, а також забезпечення рівного доступу до правосуддя в умовах цифровізації.

Поділ влади та система стримувань і противаг. У статті 6 Конституції закріплено принцип поділу влади на законодавчу, виконавчу та судову. Він передбачає не лише розмежування функцій різних гілок влади, а й взаємний контроль між ними, що запобігає узурпації та зловживанню владними повноваженнями. Поділ влади є ключовою ознакою правової держави та однією з гарантій демократичного розвитку.

Верховенство права. Стаття 8 Конституції визначає принцип верховенства права як основоположний. Це означає, що право, а не свавільна воля влади, є критерієм для всіх рішень та дій органів держави. Конституційний Суд України у своїй практиці неодноразово наголошував, що верховенство права включає такі цінності, як справедливість, рівність та повага до людської гідності. У цьому сенсі верховенство права виступає ядром концепції правової держави.

Гарантії судового захисту прав і свобод. У статті 55 Конституції закріплено право кожного на судовий захист своїх прав і свобод, а також можливість звернення до міжнародних судових установ, зокрема до Європейського суду з прав людини. Це положення відповідає європейським стандартам та забезпечує реальність і дієвість прав людини, що є невід'ємною частиною правової держави.

Незалежність судової влади. У статтях 124–129 Конституції проголошено принципи незалежності, самостійності та недоторканності суддів, а також закріплено вимоги щодо верховенства права при здійсненні правосуддя. Судова влада у правовій державі виступає гарантом захисту прав і свобод, арбітром у конфліктах між громадянином і державою, а її незалежність є запорукою справедливості та правової визначеності.

Соціальна спрямованість держави. Правова держава за Конституцією України водночас є і соціальною. Це означає, що держава зобов'язана створювати умови для гідного життя громадян, забезпечувати рівність можливостей, охорону праці, освіту, медичну допомогу та інші соціальні гарантії. Така інтеграція соціальних і правових засад відрізняє українську модель від класичної ліберальної концепції правової держави.

Як слушно зазначають Сидоркіна Р.Д. та Соколов С.А. [4], одним із ключових засадничих принципів правової держави є *принцип відповідальності перед законом*, який поширюється не лише на громадян, а й на органи державної влади та громадські об'єднання. Важливе значення має також підзвітність державної влади суспільству, що забезпечує прозорість її діяльності та унеможливлює зловживання владними повноваженнями. Не менш вагомим є *принцип невтручання держави у внутрішні процеси громадянського суспільства*, адже лише в умовах реальної автономії соціальних інституцій можливий розвиток демократії.

До визначальних ознак правової державності належить і обов'язок держави гарантувати захист невід'ємних природних прав і свобод людини, визнавати пріоритетність її інтересів, забезпечувати непорушність честі та гідності особистості. Саме ці засади визначають гуманістичний

характер правової держави та її спрямованість на утвердження людини як найвищої соціальної цінності.

Не менш важливим є *принцип рівності всіх перед законом і рівності закону для кожного.* Правова держава ґрунтується на взаємній відповідальності держави й особи, що передбачає також правову відповідальність посадових осіб за дії, вчинені від імені держави. Важливим елементом є поділ влади на законодавчу, виконавчу та судову з належним балансом, стримуваннями й противагами, відкритістю та прозорістю їх діяльності. Особливе місце займає незалежність судів і суддів, наявність ефективних механізмів судового захисту прав і свобод, а також функціонування дієвих форм контролю за дотриманням законів та інших нормативно-правових актів.

Висновки. Отож, підсумовуючи відзначаємо, що правова держава – це не лише правова конструкція, закріплена у нормах Основного Закону, а передусім жива система взаємовідносин між державою, суспільством і особою, що базується на верховенстві права, гуманізмі та взаємній відповідальності. Конституція України закріплює широкий спектр принципів, які відображають європейські стандарти правової державності: пріоритет прав і свобод людини, поділ влади, верховенство права, незалежність судової системи та соціальну спрямованість держави. У сукупності вони формують концептуальний фундамент демократичного розвитку країни.

Водночас, сучасний стан державності в Україні демонструє, що формування правової держави є складним і тривалим процесом, який відбувається в умовах воєнного стану, політичних криз та цифрових трансформацій. Баланс між гарантуванням національної безпеки та збереженням прав і свобод людини постає як ключовий виклик, від вирішення якого залежить подальший розвиток української державності.

Особливу роль у цьому процесі відіграє громадянське суспільство та рівень правової культури населення. Лише поєднання політичної волі, ефективних інституційних механізмів та активної участі громадян може забезпечити реальне втілення принципів верховенства права. Досвід європейських країн підтверджує, що правова держава – це не статичний стан, а динамічна модель, у якій постійно взаємодіють ідеї, норми та практика.

Тому, для України правова держава має стати не лише конституційним ідеалом, а й реально діючим механізмом захисту прав людини, стримувань і противаг у владі та утвердження соціальної справедливості. Саме в цьому полягає її стратегічне значення для сучасності та майбутнього.

Список використаних джерел:

1. Левчук В.Д. Поняття та ознаки правової держави. *Правоохоронна функція держави: теоретико-методологічні та історико-правові проблеми.* Харків, 2019. С. 121-123. ВР // Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141. DOI: https://univd.edu.ua/ /publishing/konf/17_05_2019/pdf/57.pdf.

2. Дербак В.І., Дербак А.П. Фундаментальні принципи функціонування правової держави в Україні як критерій взаємовигідного співробітництва з країнами ЄС: філософсько-правові засади. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО.* Випуск 72/2. 2022. С. 247-251. DOI: https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2022/10/42.pdf.

3. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/ 96-ВР // Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141. DOI: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text.

4. Сидоркіна Р.Д., Соколов С.А. Правова держава як інструмент втілення інтересів громадянського суспільства в життя. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 9. 2024. С. 30-33. DOI: http://lsej.org.ua/9_2024/8.pdf.

Дата першого надходження рукопису до видання: 23.07.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 28.08.2025
Дата публікації: 29.09.2025.

УДК 342
DOI https://doi.org/10.32844/2618-1258.2025.3.19

ЛУЦЬКИЙ М.І.

ВИКЛИКИ ДЛЯ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА ТА ДЕРЖАВНОГО СУВЕРЕНІТЕТУ УКРАЇНИ В УМОВАХ ВІЙНИ

CHALLENGES TO THE RULE OF LAW AND STATE SOVEREIGNTY OF UKRAINE IN THE CONDITIONS OF WAR

У статті досліджено специфіку реалізації принципу верховенства права в Україні в умовах збройної агресії російської федерації, починаючи з 2014 року, з особливим акцентом на період повномасштабного вторгнення у 2022 році. Автор аналізує, яким чином українська держава забезпечує дотримання конституційних норм, захист державного суверенітету та прав людини в умовах воєнного стану, спираючись на національні та міжнародно-правові стандарти. Висвітлено конституційні положення, що регулюють захист територіальної цілісності та надають можливість тимчасового обмеження окремих прав і свобод під час війни. Стаття аналізує юридичні механізми дерогації від міжнародних зобов'язань, що передбачені статтею 15 Європейської конвенції з прав людини та статтею 4 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, та обґрунтовує їхню пропорційність до наявної безпекової загрози. Окрему увагу приділено діяльності судової влади та інституційного механізму забезпечення прав людини. Показано, що навіть в умовах надзвичайного стану Конституційний Суд України, загальні суди, Уповноважений з прав людини, правозахисні організації та міжнародні місії продовжують виконувати контрольні функції, забезпечуючи безперервність правосуддя. У роботі також розкрито нормативну базу протидії окупації та колабораціонізму, засоби реалізації державної політики реінтеграції, правові інструменти соціального захисту військовослужбовців, а також роль громадянського суспільства у зміцненні легітимності державної влади. Автор стверджує, що збереження верховенства права є не лише конституційною вимогою, а й фактором внутрішньої стійкості держави та її міжнародної підтримки. Констатовано можливість збереження демократичної і правової природи держави навіть за умов воєнного часу за умови дотримання принципів пропорційності, законності та невід'ємності базових прав людини.

Ключові слова: *верховенство права, воєнний стан, права людини, конституційні гарантії, дерогація, суверенітет, пропорційність.*

The article explores the specifics of implementing the principle of the rule of law in Ukraine under conditions of armed aggression by the Russian Federation, beginning in 2014, with particular emphasis on the period of full-scale invasion since 2022. The author analyzes how the Ukrainian state ensures compliance with constitutional norms, protection of state sovereignty, and human rights during martial law, relying on both national and international legal standards. The study highlights constitutional provisions governing the protection of territorial integrity and allowing for the temporary restriction of certain rights and freedoms in times of war. The article analyzes the legal mechanisms for derogation from international obligations provided for in Article 15 of the European Convention on Human Rights and Article 4 of the International Covenant on Civil and Political Rights, and substantiates their proportionality to the existing security threat. Special attention is paid to the functioning of the judiciary and institutional mechanisms for safeguarding human rights. It is demonstrated that even under emergency conditions, the Constitutional Court of Ukraine, general courts, the Ombudsman, human rights

© ЛУЦЬКИЙ М.І. – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри права імені академіка УАН о. Івана Луцького, ректор (ЗВО «Університет Короля Данила») https://orcid.org/0000-0003-1562-8741

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

organizations, and international missions continue to fulfill oversight functions, ensuring the continuity of justice. The article also examines the regulatory framework for countering occupation and collaboration, instruments for implementing state reintegration policy, legal mechanisms for social protection of military personnel, and the role of civil society in strengthening the legitimacy of state authority. The author argues that upholding the rule of law is not only a constitutional requirement but also a factor of internal resilience and international support for the state. The study concludes that it is possible to preserve the democratic and legal nature of the state even during wartime, provided that the principles of proportionality, legality, and the inalienability of fundamental human rights are upheld.

Key words: *rule of law, martial law, human rights, constitutional guarantees, derogation, sovereignty, proportionality.*

Постановка проблеми. Проблема дотримання верховенства права та забезпечення державного суверенітету України в умовах війни становить одне з ключових завдань сучасної юридичної науки й практики. В умовах збройної агресії росії проти України, фундаментальні засади конституційного ладу, що ґрунтуються на принципі верховенства права, піддаються безпрецедентним випробуванням. Сутність верховенства права передбачає рівність усіх перед законом, незалежність і справедливість суду, ефективний механізм захисту прав і свобод людини, проте в умовах війни виникає потреба в адаптації правового порядку до надзвичайних обставин. Це зумовлює ризик тимчасового обмеження окремих прав та інститутів, що вимагає науково виваженого аналізу допустимих меж таких обмежень.

Державний суверенітет як основоположна категорія міжнародного права і конституційної теорії також зазнає постійних загроз унаслідок воєнних дій та окупації частини території. Проблема збереження територіальної цілісності та невід'ємності державних повноважень постає у контексті необхідності відновлення дієвого контролю над тимчасово окупованими регіонами. Це породжує низку юридичних викликів, серед яких – баланс між воєнною необхідністю та дотриманням міжнародних стандартів захисту прав людини.

Особливої актуальності набуває питання співвідношення норм міжнародного гуманітарного права та національного законодавства України. В умовах воєнного стану держава змушена вдаватися до правових інструментів, що обмежують окремі демократичні інститути, однак такі обмеження повинні відповідати вимогам пропорційності й легітимності. Одночасно зберігає актуальність завдання забезпечення легітимності державної влади як усередині країни, так і на міжнародному рівні.

З огляду на зазначене, наукова актуальність досліджуваної проблеми полягає у необхідності глибокого історико-правового та порівняльного аналізу функціонування принципу верховенства права в умовах воєнних конфліктів. Це дозволить з'ясувати межі допустимих відхилень від демократичних стандартів без шкоди для правової системи в цілому. Одночасно, суспільна актуальність обумовлена нагальною потребою забезпечення балансу між безпекою, національними інтересами та збереженням демократичного ладу в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Методологічною основою нашого дослідження стали праці А.Абдель Фатах, Н.Бочарової, М.Савчин, О.Совгирі, а також норми національного та міжнародного права.

Постановка завдання. Метою статті є комплексний науково-правовий аналіз викликів, що постають перед верховенством права та державним суверенітетом України в умовах війни, з урахуванням конституційних засад, міжнародно-правових стандартів і практики застосування надзвичайних правових режимів. Дослідження спрямоване на з'ясування меж допустимих відхилень від демократичних принципів у період воєнного стану, визначення правових механізмів забезпечення територіальної цілісності та суверенітету держави, а також пошук оптимального балансу між воєнною необхідністю та дотриманням фундаментальних прав і свобод людини.

Виклад основного матеріалу. Ще з 2014 р. Українська держава зіштовхнулася з безпрецедентним випробуванням верховенства права та державного суверенітету у зв'язку з збройною агресією росії, окупацією Криму та частин Донецької і Луганської областей. Одночасно, тільки після повномасштабного вторгнення 24 лютого 2022 р. питання збереження верховенства права набуло нового значення. Власне, Конституція України закріплює фундаментальні принципи, які мають лишатися непорушними навіть за умов війни. Зокрема, стаття 17 Основного Закону визначає, що захист суверенітету і територіальної цілісності України є однією з найважливіших

функцій держави та справою всього Українського народу [4; 5]. Відповідно, кожен громадянин зобов'язаний долучитися до оборони держави (ст. 65 Конституції), а військова служба розглядається як конституційний обов'язок, пов'язаний із забезпеченням оборони, захистом суверенітету та територіальної цілісності країни [4]. Ці конституційні засади підтверджують, що навіть у воєнний час Україна залишається правовою державою, де влада і народ спільно відповідають за збереження державності.

Надають рамки для дій держави під час надзвичайних ситуацій, включно з війною й міжнародно-правові стандарти. Україна є учасницею Європейської конвенції з прав людини та Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, які дозволяють державам робити відступи від окремих зобов'язань у разі загрози життю нації (ст. 15 ЄКПЛ [3], ст. 4 МПГПП [7]). Відразу після початку повномасштабного вторгнення 24 лютого 2022 р. Україна скористалася цим механізмом і подала офіційну ноту до Ради Європи про дерогацію від деяких прав, аби мати гнучкість для реагування на військові загрози [16]. Запровадження воєнного стану здійснено відповідно до закону «Про правовий режим воєнного стану», що визначає порядок тимчасового обмеження окремих прав та свобод в інтересах безпеки [13]. Воєнний стан є особливим правовим режимом, який запроваджується у разі загрози суверенітету та незалежності України або в разі фактичної війни. Отже, Україна діє в межах як власного конституційного поля, так і міжнародно-правових норм, прагнучи зберегти правопорядок навіть в екстремальних умовах.

Попри надзвичайні обставини, принцип верховенства права залишається наріжним каменем демократичної держави, а тому всі дії держави повинні ґрунтуватися на законі та поважати права людини настільки, наскільки це можливо під час війни. Органи державної влади, зокрема судова гілка, продовжують функціонувати та відстоювати конституційні цінності. Так, Конституційний Суд України навіть під час війни наголошує на важливості конституційного судочинства і захисту правового порядку. Протягом майже десяти років збройної агресії цей орган послідовно захищає ключові конституційні цінності – саме ті засади, за які бореться Україна у цій війні [15, с. 141]. З початком повномасштабного вторгнення діяльність Суду була оперативно перелаштована – запроваджено розгляд справ переважно в письмовому провадженні, а визнання неконституційних норм супроводжується відтермінуванням втрати чинності таких актів, аби не дестабілізувати правопорядок у воєнний час [15, с. 141]. Отже, навіть у надзвичайних умовах зберігається континуальність правосуддя та контроль за додержанням принципу законності.

Закономірно, що в умовах воєнного стану доцільно говорити про певні допустимі відхилення від демократичних принципів. Власне демократичні принципи – регулярні вибори, політичний плюралізм, свобода слова, свобода зібрань – за нормальних умов не можуть обмежуватися свавільно. Проте конституційний лад України передбачає можливість тимчасового обмеження окремих прав у режимі воєнного стану, якщо цього вимагає нагальна воєнна необхідність. Відповідно до статті 64 Конституції, в умовах воєнного чи надзвичайного стану можуть запроваджуватися окремі обмеження прав і свобод із обов'язковим зазначенням строку їх дії, але при цьому не підлягають обмеженню певні невід'ємні права [5]. До таких прав належать, зокрема, право на рівність перед законом, право на життя, повага до гідності, свобода та особиста недоторканність, право на справедливий суд та деякі інші основоположні свободи – вони залишаються гарантованими за будь-яких обставин [1, с. 67]. Це означає, що навіть найбільш складна ситуація не виправдовує, наприклад, позасудових страт, застосування тортур, приниження людської гідності чи узаконення рабства. Такі «червоні лінії» чітко окреслені і національним правом, і нормами міжнародного гуманітарного права.

Натомість низка інших прав і демократичних процедур може піддаватися обмеженням у межах, дозволених законом, – передусім ті права, реалізація яких зазвичай може заважати ефективному веденню оборони та забезпеченню безпеки. Наприклад, під час воєнного стану законом можуть вводитися комендантська година та режим спеціальних перепусток, що обмежує свободу пересування; може запроваджуватися цензура або тимчасово призупинятися діяльність окремих медіа, що обмежує свободу слова та інформації; забороняються масові зібрання і мітинги з міркувань безпеки, обмежується страйкове право; допускається тимчасове примусове відчуження майна для потреб оборони з наступною компенсацією тощо [8]. Такі заходи прямо передбачені Законом України «Про правовий режим воєнного стану» і відповідають положенням міжнародного права про надзвичайні положення. Європейська конвенція з прав людини (ст.15) дозволяє державі тимчасово відступати від частини зобов'язань у разі війни чи іншої загрози нації, але за умови, що такі заходи є строго необхідними та пропорційними ситуації [8]. Україна, скориставшись цим правом, повідомила Раду Європи про перелік прав, дію яких вона вимушено обмежує.

Як зазначено у повідомленні про дерогацію, обмеження стосуються насамперед тих прав, які можуть впливати на безпекову обстановку (свобода пересування, свобода зібрань, право на приватність щодо майна тощо) [14, с. 101]. Натомість усі абсолютні права залишаються під захистом, що підтверджує готовність держави дотримуватися базових демократичних стандартів навіть під час війни.

Відхилення від демократичних процедур також проявляється у вимушених змінах політичного процесу. Конституція України прямо забороняє проведення виборів загальнодержавного значення в період дії воєнного стану. Це означає, що чергові парламентські чи президентські вибори переносяться до часу відновлення миру. Такий крок, безумовно, є серйозним відступом від принципу періодичної змінюваності влади, однак він обґрунтований необхідністю зосередитися на виживанні держави. Важливо підкреслити, що ця заборона на вибори – не самовільна примха влади, а пряма вимога Конституції, яка спрямована на унеможливлення внутрішньої дестабілізації в розпал війни [14, с. 101]. Урядовці наголошують, що повідомлення про дерогацію прав жодним чином не означає «скасування» прав чи спробу узурпувати владу шляхом скасування виборів – останні і так заборонені Основним Законом на час війни [14, с. 102].

Отже, межі допустимих відхилень окреслені досить чітко. Держава може тимчасово обмежувати окремі права і свободи громадян – але лише в обсязі, який диктується воєнною необхідністю, і з обов'язковим додержанням законних процедур. Будь-які такі обмеження повинні бути закріплені в законі, мати легітимну мету (захист держави і населення) та застосовуватися пропорційно загрозам [10]. Приміром, введення комендантської години буде правомірним за умови, що воно реально необхідне для запобігання диверсіям чи забезпечення порядку, і скасовується одразу після зникнення такої необхідності. Подібно, цензура військового часу має обмежуватися питаннями розкриття позицій військ чи іншої критично важливої інформації, але не переростати у тотальне придушення свободи слова. Українське законодавство про воєнний стан містить перелік конкретних правових інструментів та гарантій проти зловживань. Зокрема, встановлено, що указ Президента про введення воєнного стану затверджується парламентом і містить вичерпний перелік допустимих обмежень прав із визначенням території та строку їх дії [5]. Такі вимоги спрямовані на те, щоб навіть в умовах демократичної рецесії держава залишалася підконтрольною праву. Як слушно зауважує Омбудсман, надмірне чи необґрунтоване застосування обмежувальних заходів може привести до відповідальності держави на міжнародній арені – зокрема, стати підставою для скарг до Європейського суду з прав людини [10]. Отже, підтримання правового режиму воєнного стану – це постійний пошук балансу між ефективністю оборони і повагою до демократичних цінностей.

Іншим викликом в умовах воєнного стану – є пошук правових механізмів забезпечення територіальної цілісності та суверенітету держави. Слід констатувати, що Українська держава використовує комплекс правових механізмів – як внутрішньодержавних, так і міжнародно-правових – для забезпечення своєї цілісності. На конституційному рівні закріплено принцип невідчужуваності територій: згідно з Конституцією, український народ є єдиним носієм суверенітету і лише він має право визначати територіальний устрій країни. Жодні частини території не можуть бути передані під юрисдикцію іншої держави або відокремлені в односторонньому порядку [5]. Такий підхід є не лише вимогою національного законодавства, а й відповідає нормам міжнародного права про невизнання незаконної окупації. Україна офіційно декларує, що ніколи не погодиться на компроміси, які б передбачали відмову від суверенітету над тимчасово захопленими ворогом регіонами.

Також, Верховна Рада України прийняла низку законодавчих актів, спрямованих на зміцнення суверенітету і унеможливлення легалізації наслідків агресії. Ще 2014 р. було ухвалено закон про правовий статус тимчасово окупованих територій, який визначає Крим і окремі райони Донбасу як невід'ємні частини України, що тимчасово знаходяться під окупацією, а будь-які органи чи посадові особи на цих територіях, створені не за українським законом, вважаються нелегітимними [11]. У 2022 р., після початку широкомасштабної війни, законодавство схвалено проєкт Закону України «Про основи державної політики перехідного періоду», котрий встановлює принципи деокупації та реінтеграції захоплених земель [12]. Одночасно посилено кримінальну відповідальність за посягання на територіальну цілісність і недоторканність (ст. 110 ККУ) та колабораціонізм [6]. Отже, на внутрішньому рівні Україна створила правове поле, яке гарантує: будь-які спроби відчуження частини території є протиправними і тягнуть найсуворіші наслідки, а громадяни, які співпрацюють з окупантом у шкоду суверенітету, підлягають юридичній відповідальності.

Важливим механізмом захисту суверенітету є мобілізація та зміцнення Збройних Сил на підставі закону. Конституційні норми (статті 17, 65) проголошують, що оборона Вітчизни – це всенародна справа і обов'язок кожного громадянина [4]. Відповідно, держава запровадила воєнний обов'язок та загальну мобілізацію, призиваючи громадян до військової служби для відсічі агресії. Виконання цього конституційного обов'язку набуло масового характеру: мільйони українців стали до лав війська чи територіальної оборони. Держава своєю чергою зобов'язана подбати про соціальні гарантії та особливий статус тих, хто несе службу. Конституція (ч.5 ст.17) передбачає надання військовослужбовцям і членам їхніх сімей додаткових гарантій соціального захисту. У практичному вимірі це означає запровадження пільг, компенсацій, страхових виплат для військових, підтримку поранених воїнів і родин загиблих героїв. Посилений соціальний захист військовослужбовців став однією з важливих ознак реалізації принципу верховенства права в умовах війни [4]. Як зазначають дослідники, держава, що поважає верховенство права, має не тільки вимагати від громадян виконання обов'язку захисту держави, але й гарантувати належне ставлення до них – забезпечувати гідні умови служби, медичну допомогу, реабілітацію, матеріальну підтримку тощо [4]. Це не лише питання справедливості, але й чинник підтримки обороноздатності: військо, впевнене у турботі держави, більш мотивоване і стійке.

Крім внутрішніх заходів, Україна активно використовує міжнародно-правові механізми для утвердження свого суверенітету. Держава звернулася до Міжнародного Суду ООН та Європейського суду з прав людини з позовами проти російської федерації щодо порушення нею міжнародного права, включно з незаконною анексією Криму та окупацією частини Донбасу. Україна наполягає, що дії росії є грубим порушенням Статуту ООН, який забороняє агресію та гарантує територіальну цілісність держав. Резолюції Генеральної Асамблеї ООН №68/262 (2014 р.) та наступні резолюції однозначно підтвердили суверенітет України в межах міжнародно визнаних кордонів і невизнання спроб анексії Криму. Після 2022 р. міжнародна підтримка лише посилилася: переважна більшість держав світу – навіть тих, які намагаються зберігати нейтралітет – офіційно визнають і підтримують територіальну цілісність та суверенітет України, включно з українським статусом Криму. Отже, на глобальній арені створено правову ізоляцію агресора: жодна цивілізована країна не визнає законність загарбання українських земель. Цей механізм міжнародного невизнання є критично важливим, адже унеможливлює для агресора юридичне закріплення своїх завоювань.

Насамкінець, важливо згадати про спільні зусилля державної влади та суспільства. Забезпечення суверенітету – це не лише воєнні дії, а і збереження функціонування інститутів влади, економічної стійкості, громадського порядку на неокупованій території. Правовий режим воєнного стану дозволив створити військові адміністрації на прифронтових та звільнених територіях, що допомагає підтримувати управління і законність на місцях у складних умовах. Парламент продовжує ухвалювати рішення, необхідні для оборони і єдності країни, зокрема щодо державного бюджету воєнного часу, постачання озброєнь, міжнародних домовленостей про допомогу. Виконавча влада отримала додаткові повноваження для оперативного прийняття рішень (наприклад, щодо евакуації населення, регулювання економіки для потреб армії), але ці повноваження контролюються парламентськими та громадськими інституціями, щоб запобігти зловживанням. Громадянське суспільство, зі свого боку, відіграє роль «допоміжного механізму» суверенітету – волонтери забезпечують армію і переселенців, правозахисні організації документують воєнні злочини для майбутнього правосуддя, суспільство демонструє згуртованість довкола ідеї незалежності. Усе це разом утворює потужний фронт захисту суверенітету, де правові інструменти і народна єдність працюють синхронно. Як підкреслено у матеріалах науково-практичних конференцій, захист суверенітету, територіальної цілісності і національної безпеки є спільною справою держави та українського народу – тобто вимагає консолідації зусиль усіх інститутів і громадян на правових засадах.

Зараз ми є свідками того, як держава дотримується балансу між воєнною необхідністю та дотриманням фундаментальних прав і свобод. Воєнна необхідність часто вимагає швидких і жорстких дій, які можуть обмежувати права – проте надмірні обмеження підривають демократичну сутність держави і можуть зумовити втрату легітимності влади як усередині країни, так і на міжнародній арені. Балансування між цими полюсами є, за висловом дослідників, одним із найважливіших викликів під час воєнного стану. Війна докорінно змінює соціальний та економічний контекст життя країни, що може створювати ситуації правової невизначеності та ускладнювати застосування принципу верховенства права [2, с. 128]. Приміром, унаслідок воєнних дій може порушитися нормальна робота судової системи (знищення судів, евакуація суддів), що

ускладнює доступ до правосуддя; або ж через потребу в секретності операцій обмежується прозорість уряду. У таких обставинах особливо легко можуть виникати ризики свавільних рішень, перевищення влади, порушення прав невинних осіб. Відтак, держава повинна бути особливо уважною до дотримання своїх правозахисних зобов'язань і створювати компенсаторні механізми контролю.

Одним із принципів, що допомагають підтримувати баланс, є принцип пропорційності: будь-який захід, що обмежує права, має бути пропорційним легітимній меті та обмежувати права не більше, ніж це необхідно для досягнення цієї мети. Українське законодавство про воєнний стан і практика його застосування будуються з урахуванням цього принципу. Як зазначалося, введені обмеження (пересування, зібрання тощо) є тимчасовими і покликані суто задовольнити потреби безпеки. Якщо потреба зникає чи зменшується – обмеження повинні бути скасовані або пом'якшені. Заборона на вибори – вимушений, але пропорційний крок, адже проведення загальнонаціональних виборчих кампаній під час активних бойових дій фізично неможливе і небезпечне для учасників; одразу після нормалізації ситуації виборчий процес має бути відновлено. Аналогічно, свобода слова може обмежуватися лише в тій мірі, щоб не нашкодити обороні – наприклад, воєнна цензура не повинна придушувати обговорення суспільно значущих питань, не пов'язаних з військовими таємницями. Для нагляду за дотриманням прав навіть у військовий час продовжують працювати омбудсмани, правозахисні органи, внутрішні механізми контролю [9]. Активно діє громадянське суспільство, яке моніторить випадки цензури, незаконного затримання чи порушень прав військовослужбовців, і привертає до них увагу влади та громадськості.

Важливу роль у підтриманні балансу відіграє судова влада. Попри воєнний стан, суди в Україні не припинили своєї роботи – навпаки, вони адаптувалися до нових умов. Як зазначалося, Конституційний Суд перейшов переважно на письмові провадження і відклав набрання чинності деякими своїми рішеннями, щоб не створювати правового вакууму в розпал війни. Водночас Суд не самоусунувся від контролю за конституційністю – він продовжував розглядати справи, у тому числі пов'язані з війною та правами громадян. Така гнучкість демонструє прагнення зберегти верховенство Конституції і не допустити, щоб воєнна доцільність повністю витіснила правові стандарти. Загальні суди України також продовжують здійснювати правосуддя, наскільки це можливо: розглядають кримінальні провадження щодо воєнних злочинів, вирішують спори, пов'язані зі статусом учасників бойових дій, із відшкодуванням шкоди потерпілим від обстрілів, тощо. Хоча війна створила чимало перепон (деякі суди переміщено, є проблеми з викликом присяжних, тощо), держава вживає заходів для забезпечення права на справедливий суд – зокрема, використовуються можливості судових засідань в режимі відеоконференцій, змінюється територіальна підсудність справ із небезпечних районів до безпечніших. Таким чином, правосуддя – ключовий елемент верховенства права – триває, і громадяни не полишені наодинці зі своїми проблемами.

Крім судів, функцію контролю за дотриманням прав виконують і міжнародні механізми, які Україна не відмовляється впускати навіть під час війни. На підконтрольну територію допускаються моніторингові місії ООН, ОБСЄ, Ради Європи, що стежать за ситуацією з правами людини. Україна співпрацює з Міжнародним кримінальним судом, який розслідує воєнні злочини – це підкреслює готовність держави притягувати до відповідальності навіть власних військових, якщо ті вчиняють правопорушення. Таким чином, принцип невідворотності покарання за порушення прав і законів війни залишається в силі. Така відкритість і взаємодія з міжнародними правозахисними інститутами істотно відрізняє Україну від держав-агресорів і зміцнює її позицію як правової держави.

Незважаючи на всі труднощі, Україна демонструє, що навіть у найтемніші часи можна і потрібно дотримуватися фундаментальних прав настільки, наскільки це дозволяють обставини. Держава пильно стежить, щоб не переступити ту «червону лінію», яку окреслюють базові права людини і гуманітарні норми. Свобода від катувань, право на життя, людська гідність, рівність перед законом – ці цінності лишаються непорушними. Забезпечення прав людини під час війни має не тільки моральний, а й практичний вимір: населення, яке відчуває захищеність своїх прав навіть у кризі, більше довіряє владі та підтримує її зусилля в обороні країни. Відтак, дотримання верховенства права – це частина стратегії зміцнення стійкості держави. Як було влучно підкреслено в одній з наукових праць, верховенство закону під час війни слугує своєрідною гарантією від свавілля влади і хаосу [1, с. 68]. Це означає, що норми права виконують стабілізаційну функцію, стримуючи потенційні зловживання, і водночас дають чіткі орієнтири для влади, війська і громадян, як діяти в надзвичайній ситуації. Зрештою, пошук оптимального балансу між воєнною

необхідністю та правами людини – процес нелегкий, але життєво необхідний. Україна прагне виграти війну не ціною втрати себе як демократичної правової держави, а навпаки – відстоявши і укріпивши ті цінності, що становлять її сутність. Саме в цьому і полягає вища мета: перемогти ворога, зберігши людську гідність, свободу і право, за які борються українці. Це буде перемога не тільки воєнна, а й ціннісна – утвердження України як суверенної європейської держави, де верховенство права панує навіть у часи найтяжчих випробувань.

Висновки. Таким чином, в умовах збройної агресії та воєнного стану Українська держава зберігає свою ідентичність як правова держава, що базується на принципах верховенства права та демократії. Попри виклики, які з'явилися внаслідок збройної агресії з 2014 р. та повномасштабного вторгнення 24 лютого 2022 р., Україна демонструє здатність до адаптації правової системи, зберігаючи її функціональність.

Фундаментальні конституційні засади, включаючи захист суверенітету та територіальної цілісності, є ключовим елементом державної політики, що підкріплюється правовими нормами та мобілізацією суспільства. Принцип верховенства права залишається наріжним каменем, що забезпечує легітимність дій держави та обмеження можливого свавілля. Це особливо помітно у функціонуванні судової системи, яка, попри воєнні умови, продовжує здійснювати правосуддя.

Крім того, Україна ефективно використовує міжнародно-правові механізми, що забезпечує правову ізоляцію агресора та підкріплює позицію держави на міжнародній арені. Обмеження прав і свобод у період воєнного стану здійснюється відповідно до принципу пропорційності, що передбачає їх тимчасовість та відповідність військовим потребам, без порушення невід'ємних прав.

Загалом, дотримання верховенства права в умовах війни є стратегічним інструментом, що не лише гарантує стабільність правової системи, але й зміцнює стійкість держави та її інституцій. Ця позиція підтверджує, що Україна веде війну не лише за свою територіальну цілісність, а й за демократичні та правові цінності, що є основою її існування.

Список використаних джерел:

1. Абдель Фатах А. Виконання принципу верховенства права під час функціонування режиму воєнного стану. Закарпатські правові читання. Право як інструмент стійкості та розвитку в умовах сучасних цивілізаційних викликів : Матеріали XV міжнародної науково-практичної конференції, м. Ужгород, 27 квітня 2023 року р. Частина І. Львів–Торунь : Liha-Pres, 2023. С. 66-69. DOI https://doi.org/10.36059/978-966-397-298-5-13.

2. Бочарова Н.В. Цифровий конституціоналізм як новий напрямок теорії і практики сучасного конституціоналізму. Закарпатські правові читання. Право як інструмент стійкості та розвитку в умовах сучасних цивілізаційних викликів : Матеріали XV міжнародної науково-практичної конференції, м. Ужгород, 27 квітня 2023 року р. Частина І. Львів–Торунь : Liha-Pres, 2023. С. 127-130. DOI https://doi.org/10.36059/978-966-397-298-5-28.

3. Європейська конвенція з прав людини. URL: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/convention_ukr.

4. Каталог юридичних позицій Конституційного Суду України (за рішеннями, висновками). 4.5.1. Захист Вітчизни. Конституційний суд України. 2022. URL: https://surl.li/ztrymz.

5. Конституція України. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996, № 30, ст. 141. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text.

6. Кримінальний кодекс України. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2001, № 25-26, ст.131. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text.

7. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text.

8. Обмеження конституційних прав людини у воєнний час мають бути виваженими, законними і легітимними. Верховний суд. 2022. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1354823/.

9. Обмеження прав людини під час воєнного стану. URL: https://kaplvested.info/konsultant/aktualno-pid-chas-voiennoho-stanu/obmezhennia-prav-liudyny-pid-chas-voiennoho-stanu.

10. Правова система України в умовах воєнного стану : збірник наукових праць / за загальною редакцією О. О. Кота, А. Б. Гриняка, Н. В. Міловської, М. М. Хоменка. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2022. 540 с.

11. Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України: Закон України. Відомості Верховної Ради (ВВР), 2014, № 26, ст.892 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text.

12. Про засади державної політики перехідного періоду: Проект Закону України від 06.08.2021 № 5844. URL: https://ips.ligazakon.net/document/JI05837A.

13. Про правовий режим воєнного стану: Закон України. Відомості Верховної Ради (ВВР), 2015, № 28, ст.250. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text.

14. Савчин М. В. Обмеження прав людини під час воєнного стану. Правова система України в умовах воєнного стану : зб. наук. пр. / за заг. ред. : О. Кот, А. Гриняк, Н. Міловська, М. Хоменко. Одеса : Вид. дім «Гельветика», 2022. Підрозділ 1.5. С. 99-123.

15. Совгиря О. Верховенство права в умовах війни: виклики для конституційного судочинства України. Візії майбутнього: конституційний вимір повоєнного відновлення України та європейської інтеграції : збірник матеріалів і тез ІІ Маріупольського конституційного форуму (м. Київ, 06 жовтня 2023 р.). Київ : ВАІТЕ, 2023. С. 140-146.

16. Україна повідомила Раду Європи про частковий відступ від Конвенції про захист прав і свобод людини на час війни. Інститут масової інформації. URL: https://imi.org.ua/news/ukrayina-povidomyla-radu-yevropy-pro-chastkovyj-vidstup-vid-konventsiyi-pro-zahyst-prav-i-svobod-i61010.

Дата першого надходження рукопису до видання: 24.07.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 28.08.2025
Дата публікації: 29.09.2025.

УДК 342
DOI https://doi.org/10.32844/2618-1258.2025.3.20

МАЛАНЮК Н.Ю.

ПРИНЦИП ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА У ВІТЧИЗНЯНОМУ СУДОЧИНСТВІ: ВИКЛИКИ СЬОГОДЕННЯ І ПЕРСПЕКТИВИ МАЙБУТНЬОГО

THE PRINCIPLE OF THE RULE OF LAW IN DOMESTIC JUDICIARY: TODAY'S CHALLENGES AND FUTURE PROSPECTS

Мета. Метою роботи є всебічний аналіз принципу верховенства права як фундаментальної засади правової системи України, з'ясування його змісту, особливостей реалізації у законодавстві та судовій практиці, а також визначення викликів і перспектив його подальшого розвитку. **Методика** дослідження базується на всебічному аналізі та узагальненні науково-теоретичних джерел із подальшим формуванням аргументованих висновків і виробленням практичних рекомендацій. **Результати** роботи полягають у розкритті сутності принципу верховенства права як базової засади правової системи України, аналізі його реалізації в адміністративному, цивільному та кримінальному судочинстві, а також у виявленні сучасних викликів і перспектив його розвитку. На основі опрацьованих джерел сформульовано висновки щодо необхідності гармонійного поєднання букви закону з духом права та вироблено практичні рекомендації для вдосконалення правозастосовної практики. **Наукова новизна** полягає у комплексному підході до аналізу принципу верховенства права як синтезу формальної законності та ціннісних орієнтирів справедливості, гуманізму й гідності людини. У роботі вперше здійснено узагальнення практики Конституційного Суду України, Верховного Суду та ЄСПЛ у взаємозв'язку з науковими підходами до тлумачення цього принципу, що дозволило показати його прикладне значення для різних галузей судочинства. Крім того, визначено сучасні виклики та перспективи реалізації верховенства права в умовах воєнного стану й трансформації української правової системи. **Практична значимість** полягає у можливості використання результатів дослідження для вдосконалення правотворчої та правозастосовної діяльності, зокрема у сфері забезпечення верховенства права в судочинстві. Вони можуть бути корисними для підвищення ефективності механізмів захисту прав людини, розробки прозорих процедур відбору та оцінювання суддів, удосконалення правової аргументації у судових рішеннях, а також для зміцнення довіри громадян до судової системи.

Ключові слова: *верховенство права, права людини, справедливість, пропорційність, правова держава, Конституційний Суд України, судова практика, правова політика, кримінальне судочинство, цивільне судочинство.*

Purpose. The purpose of the work is a comprehensive analysis of the principle of the rule of law as a fundamental principle of the legal system of Ukraine, clarification of its content, features of implementation in legislation and judicial practice, as well as identification of challenges and prospects for its further development. **Methodology.** The study is based on a comprehensive analysis and generalization of scientific and theoretical sources with the subsequent formation of reasoned conclusions and development of practical recommendations. **Results**. The work consists in revealing the essence of the principle of the rule of law as a basic principle of the legal system of Ukraine, analysis of its implementation in administrative, civil and criminal proceedings, as well as in identifying modern challenges and prospects for its development. Based on the sources

© МАЛАНЮК Н.Ю. – здобувач кафедри права імені академіка УАН о. Івана Луцького (ЗВО «Університет Короля Данила») https://orcid.org/0009-0008-0805-5600
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

studied, conclusions are formulated regarding the need for a harmonious combination of the letter of the law with the spirit of the law and practical recommendations are developed for improving law enforcement practice. **Originality** consists in a comprehensive approach to the analysis of the principle of the rule of law as a synthesis of formal legality and value orientations of justice, humanism and human dignity. The work first summarizes the practice of the Constitutional Court of Ukraine, the Supreme Court and the ECHR in connection with scientific approaches to the interpretation of this principle, which made it possible to show its applied significance for various branches of justice. In addition, modern challenges and prospects for the implementation of the rule of law under martial law and the transformation of the Ukrainian legal system are identified. **Practical significance** is the possibility of using the results of the study to improve law-making and law-enforcement activities, in particular in the field of ensuring the rule of law in justice. They can be useful for increasing the effectiveness of human rights protection mechanisms, developing transparent procedures for the selection and evaluation of judges, improving legal reasoning in court decisions, as well as for strengthening citizens' trust in the judicial system.

Key words: *rule of law, human rights, justice, proportionality, the rule of law, the Constitutional Court of Ukraine, judicial practice, legal policy, criminal justice, civil justice.*

Постановка проблеми. Незважаючи на закріплення принципу верховенства права у статті 8 Конституції України, його практична реалізація стикається з низкою труднощів. Зокрема, спостерігається тенденція до формалізації цього принципу, коли його зміст зводиться лише до букви закону без урахування справедливості та гуманізму. Правова невизначеність, суперечлива судова практика, воєнні умови та політичний вплив ускладнюють забезпечення належного захисту прав людини. У результаті постає проблема гармонійного поєднання правових норм із загальнолюдськими цінностями та вироблення ефективних механізмів реалізації верховенства права у сучасних умовах.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Аналіз досліджень свідчить, що принцип верховенства права є фундаментом правової системи України. У працях Я. Демченка, Т. Чепульченко та А. Зайця підкреслюється його зв'язок із природними правами людини, обмеженням державної влади та системним характером правопорядку. Конституція України закріплює верховенство права на найвищому рівні, а сучасні дослідження акцентують його значення в адміністративному судочинстві.

Судова практика конкретизує цей принцип: рішення КСУ 2004, 2010, 2011 років визначили його як ціннісну основу справедливості й недопустимості незаконних доказів; рішення Верховного Суду (2019, 2020) підкреслили значення принципу пропорційності. Нормативну базу становлять ЦПК, КПК, КК, а також Конвенція про захист прав людини та практика ЄСПЛ (справа «Каверзін проти України», 2012).

У підсумку верховенство права постає як синтез формальної законності та цінностей справедливості, гуманізму й гідності людини.

Виклад основного матеріалу дослідження. Верховенство права доцільно розглядати як відображення природного пріоритету прав і свобод людини над розвитком системи об'єктивного права та правової системи загалом. Як наголошує Я. О. Демченко, невід'ємні права людини мають первинний і вищий характер, адже саме вони визначають зміст і спрямованість правового регулювання, «ведучи» його за собою [1]. У цьому ж ключі Т. О. Чепульченко підкреслює, що верховенство права як базовий принцип правової держави зумовлює підпорядкування закону державі, її органам, посадовим особам, організаціям і громадянам. Водночас сам закон повинен бути справедливим і гуманним, закріплювати невід'ємні права – на життя, свободу та особисту недоторканність. При цьому свобода, як одна з основних цінностей, не є абсолютною, адже передбачає певні межі. Саме тому будь-які закони та нормативні акти мають узгоджуватися з правами людини й бути підпорядкованими принципу їх непорушності [2, с. 186].

На нашу думку, верховенство права полягає не лише у формальному домінуванні закону чи у визнанні природних прав людини, а у гармонійному поєднанні цих двох аспектів. Закон має виступати інструментом реалізації прав і свобод, а не самоціллю. Якщо ж норма суперечить ідеї справедливості чи обмежує базові права, вона втрачає легітимність, навіть залишаючись чинною формально. У цьому сенсі верховенство права виконує функцію «містка» між буквою закону й моральними орієнтирами суспільства.

А. Заєць конкретизує, що верховенство права реалізується через такі складові, як мінімальна достатність правового регулювання за умови його всезагальності, обмеженість державної влади правами і свободами громадян, позапартійність права та його незалежність від політичного впливу, а також верховенство Конституції й законів України [3, с. 3]. Водночас, за зауваженням В. Тація, відрив верховенства права від верховенства Конституції та законів веде до свавілля, а зведення його лише до панування закону – до ухвалення несправедливих і негуманних актів [4, с. 316].

Тому, вищенаведені підходи взаємно доповнюють одне одного: верховенство права неможливо звести ні до формальної законності, ні до абстрактних ідеалів. Його сутність полягає у синтезі – закон має відповідати Конституції, а сама Конституція повинна втілювати природні права та універсальні цінності. Лише за такої умови правова система здатна забезпечити справедливий баланс між владою держави та правами людини.

Згідно з частиною першою статті 8 Конституції України, в нашій державі визнається і діє принцип верховенства права. Його сутність полягає в утвердженні панування права у суспільстві, що покладає на державу обов'язок забезпечувати його реалізацію як у нормотворчій, так і в правозастосовній діяльності. При цьому закони, які виступають основною формою втілення цього принципу, мають бути пронизані ідеями соціальної справедливості, свободи та рівності [5].

У своїх рішеннях Конституційний Суд України неодноразово підкреслював, що верховенство права вимагає від держави його всебічної реалізації як у сфері законотворчості, так і при застосуванні права. Закони, будучи ключовим інструментом цього процесу, повинні відображати фундаментальні засади справедливості, гуманізму й рівності. Водночас верховенство права не обмежується лише формально-юридичними нормами, а охоплює й інші соціальні регулятори – мораль, звичаї та традиції, легітимовані суспільством і зумовлені історично сформованим культурним рівнем. У комплексі ці елементи формують цілісне розуміння права як втілення ідеї справедливості та ціннісної основи правопорядку, що знайшла своє закріплення у Конституції України [6, с. 237; 7].

Одним із показових прикладів тлумачення принципу верховенства права у практиці Конституційного Суду України є Рішення від 29 червня 2010 року № 17-рп/2010 (справа про призначення судом більш м'якого покарання) [8]. У ньому Суд наголосив, що верховенство права є основоположним конституційним принципом, який передбачає панування права у суспільстві. При цьому він не зводиться лише до формальних норм законодавства, а охоплює ширший ціннісний зміст, включаючи принципи справедливості, гуманізму та розумності. Конституційний Суд підкреслив, що норми права мають тлумачитися у світлі цих засад, а у випадку суперечності букви закону з духом права пріоритет слід віддавати саме останньому. Це підхід, що утверджує ідею гармонійного поєднання правових норм із загальнолюдськими цінностями.

У практиці цивільного судочинства Верховний Суд та Велика Палата неодноразово підкреслювали, що реалізація принципу верховенства права неможлива без застосування похідного від нього принципу пропорційності.

Так, у Постанові Великої Палати Верховного Суду від 26 червня 2019 року у справі № 761/9584/15-ц (провадження № 14-623цс18) було розглянуто питання відповідальності роботодавця за несвоєчасний розрахунок із працівником при звільненні [9]. Суд звернув увагу, що якщо обсяг такої відповідальності не обмежується у часі та не залежить від розміру простроченої заборгованості, то за певних обставин він може стати явно неспівмірним наслідкам правопорушення. Така ситуація є несправедливою не лише щодо роботодавця, але й щодо інших працівників чи третіх осіб, адже надмірні виплати можуть поставити під загрозу виконання інших соціально важливих зобов'язань (зокрема, виплату зарплати). Відтак, суд визнав, що відсутність можливості зменшення такої відповідальності може призводити до очевидно нерозумних і несправедливих результатів, що суперечить принципу пропорційності та верховенства права.

Подібна логіка була підтверджена у постанові Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 07 квітня 2020 року у справі № 756/9379/15-ц (провадження № 61-7251св19) [10]. Розглядаючи питання пропуску строку для прийняття спадщини, суди виходили з того, що поважність причин пропуску має оцінюватися індивідуально у кожній справі, з урахуванням конкретних обставин. Верховний Суд прямо вказав, що принцип «пропорційності» є складовою верховенства права, адже забезпечує баланс між інтересами особи та суспільства. При цьому суд послався на практику ЄСПЛ, відповідно до якої навіть якщо втручання у право власності здійснюється на підставі закону і в інтересах суспільства, воно визнається порушенням статті 1 Першого протоколу до Конвенції, якщо відсутній розумний баланс між легітимною метою та обмеженнями для особи.

Обидва рішення демонструють, що українські суди, застосовуючи принцип верховенства права, виходять за межі формальної букви закону і орієнтуються на його ціннісний зміст – справедливість, добросовісність та розумність. Вони підкреслюють, що судочинство повинно захищати права людини не формально, а реально, запобігаючи надмірним або непропорційним втручанням у права та інтереси сторін.

У кримінальному судочинстві принцип верховенства права набуває особливої ваги, оскільки саме тут вирішується питання про обмеження базових прав людини – свободи, гідності та недоторканності. Відповідно до статті 8 Конституції України, верховенство права визнається і діє як основоположний принцип, а стаття 2 КПК України визначає, що завданням кримінального провадження є не лише викриття злочину та покарання винних, а й забезпечення прав і свобод людини. Конституційний Суд України неодноразово підкреслював, що застосування кримінального закону чи процесуальних норм має ґрунтуватися на пріоритеті прав людини, справедливості та гуманізму. Зокрема, у Рішенні від 29.06.2010 № 17-рп/2010 Суд наголосив, що верховенство права вимагає тлумачення кримінально-правових норм у світлі принципів справедливості, розумності та пропорційності.

Зміст цього принципу в кримінальному процесі виявляється через низку ключових засад. Передусім це презумпція невинуватості (ст. 17 КПК, ст. 62 Конституції), яка гарантує, що ніхто не може вважатися винним, доки його вину не доведено в установленому законом порядку й не підтверджено обвинувальним вироком суду [13; 5]. Вона захищає людину від свавілля держави й утверджує пріоритет гідності особи. Важливим елементом є й право на справедливий суд (ст. 6 ЄКПЛ, ст. 21 КПК), що забезпечує дотримання принципів змагальності, рівності сторін і незалежності суду [13; 14]. Не менш значущим є принцип пропорційності покарання (ст. 65 КК України), який вимагає призначати покарання відповідно до тяжкості злочину, обставин його вчинення та особистості винного, виключаючи як надмірну суворість, так і м'якість [15].

Крім того, верховенство права забезпечується через заборону зворотної дії закону, що погіршує становище особи (ст. 58 Конституції, ст. 5 КК України), що гарантує стабільність правового порядку й захист довіри громадян до права [5; 15]. Особливу увагу приділено й захисту від катувань та нелюдського поводження: у справі Каверзін проти України (2012) ЄСПЛ [16] чітко зазначив, що верховенство права несумісне з використанням доказів, здобутих із порушенням фундаментальних прав людини.

До прикладу, Рішення Конституційного Суду України від 20 жовтня 2011 року № 12-рп/2011 у справі за конституційним поданням Служби безпеки України щодо офіційного тлумачення положення частини третьої статті 62 Конституції України має принципове значення для розуміння та практичного застосування принципу верховенства права в кримінальному судочинстві []. Суд підтвердив, що обвинувачення особи не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом, а саме: із порушенням конституційних прав і свобод людини, без дотримання встановленого законом порядку чи отриманих особами, які не уповноважені на проведення оперативно-розшукової діяльності. Такий підхід безпосередньо випливає із статті 8 Конституції України, яка закріплює принцип верховенства права, і підкреслює, що право не може обмежуватися лише формальним дотриманням букви закону, а має відображати фундаментальні цінності – гідність, свободу, справедливість.

Особливо важливим є висновок Суду про те, що навіть фактичні дані, зібрані «випадково» приватними особами, можуть використовуватися як докази, якщо вони не були отримані шляхом свідомого порушення конституційних гарантій чи незаконного втручання у приватне життя. Натомість будь-які матеріали, здобуті через порушення прав людини або вихід за межі повноважень державними чи недержавними суб'єктами, визнаються недопустимими.

Таким чином, у даному рішенні принцип верховенства права проявився як реальний механізм захисту особи від свавільного втручання держави у сферу її прав і свобод. Конституційний Суд чітко встановив, що мета кримінального процесу не може виправдовувати порушення конституційних гарантій, а дотримання вимог законності при збиранні доказів є не лише технічним правилом, а й однією з ключових умов справедливого правосуддя. Це рішення стало орієнтиром для подальшої практики судів загальної юрисдикції, які зобов'язані оцінювати допустимість доказів у світлі принципу верховенства права та європейських стандартів захисту прав людини.

Тому, можемо відзначити, що верховенство права у кримінальному судочинстві означає, що держава, переслідуючи злочини, не може обмежуватися лише буквою закону, а зобов'язана забезпечувати баланс між інтересами правосуддя та захистом прав людини. Це є гарантією того, що навіть у конфлікті з державним апаратом особа залишається суб'єктом права, а не його об'єктом, а кримінальний процес зберігає свій гуманістичний і справедливий зміст.

У ході проведеного дослідження та на основі опрацьованого матеріалу можна констатувати, що виклики сьогодення у сфері реалізації принципу верховенства права мають комплексний і багатогранний характер, істотно впливаючи на стабільність і дієвість правової системи України.

Одним із найбільш проблемних аспектів є тенденція до формалізації цього принципу, коли верховенство права зводиться виключно до букви закону без урахування його ціннісного змісту. Це справді створює загрозу відходу від ідей справедливості та гуманізму. Водночас важливо підкреслити, що правова невизначеність і відмінності у судовій практиці поступово долаються завдяки активній ролі Верховного Суду та Конституційного Суду, які у своїх рішеннях орієнтують суди на єдність тлумачення та пріоритет прав людини.

Воєнні реалії, хоч і створюють ризик надмірного обмеження прав, водночас актуалізували значення верховенства права як гарантії від зловживань та свавілля держави. Політичний вплив і недосконалість законодавчої бази залишаються викликами, проте саме в цих умовах формується нова культура правотворчості, що більше орієнтується на європейські стандарти та практику ЄСПЛ.

Висновки. Отже, попри наявні проблеми, ситуація не є безнадійною: виклики стають водночас і можливостями для розвитку. Верховенство права поступово набуває дедалі більшої реальної ваги у правозастосуванні, стаючи основою для зміцнення демократичних інститутів і захисту прав людини в Україні.

Перспективи розвитку принципу верховенства права в Україні виглядають доволі обнадійливо, навіть попри сучасні виклики. По-перше, європейська інтеграція та імплементація стандартів ЄСПЛ поступово формують більш послідовну судову практику, орієнтовану на захист прав людини та принцип справедливості. По-друге, активна діяльність Конституційного Суду та Верховного Суду задає вектор до подолання правової невизначеності, зміцнення принципу пропорційності та гуманізму у правозастосуванні. По-третє, воєнні реалії, попри ризики, стимулюють суспільство та державу до переосмислення ролі права як фундаментальної цінності, здатної обмежувати свавілля влади навіть у кризових умовах.

У майбутньому перспективним є розвиток правової політики, що поєднує букву закону з духом права, а також удосконалення законодавства шляхом усунення прогалин і колізій. Особливе значення матиме формування високої правової культури та довіри до судової системи, адже саме вони забезпечать реальну дієвість верховенства права.

Таким чином, перспективи полягають у поступовій трансформації принципу верховенства права з декларативної норми у дієвий механізм, що гарантує справедливий баланс між інтересами держави й правами людини та слугуватиме фундаментом побудови правової, демократичної держави в Україні.

Список використаних джерел:

1. Демченко Я.О. Принцип верховенства права. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство».* С. 189-193. DOI: https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2023/12/35.pdf.

2. Чепульченко Т.О. Верховенство права як основоположний принцип сучасного правотворення. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право.* 2020. № 2. С. 185-188.

3. Заєць А. Принцип верховенства права (теоретико-методологічне обгрунтування). *Вісник Академії правових наук України.* 2017. № 1. С. 3-13.

4. Загальна теорія права: підручник / за ред. О.В. Петришина. Харків: Право, 2020. 568 с.

5. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/ 96-ВР // Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141. DOI: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text

6. Козинець І.Г., Мишаста К.Б. Принцип верховенства права в адміністративному судочинстві. Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО. Випуск 64, 2021. С. 235-239

7. Рішення Конституційного суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) від 02.11.2004 № 15-рп/2004. DOI: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ v015p710-04#Text.

8. Рішення Конституційного суду України від 29.06.2010 № 17-рп/2010. DOI: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v017p710-10#Text.

9. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 26 червня 2019 року у справі № 761/9584/15-ц (провадження № 14-623цс18). DOI: https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/87952206.

10. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 07 квітня 2020 року у справі № 756/9379/15-ц (провадження № 61-7251св19). DOI: https://ips.ligazakon.net/document/C012710.

11. Цивільний процесуальний кодекс України : Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2004, № 40-41, 42, ст.492. DOI: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text.

12. Верховенство права**.** DOI: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/Olijnyk.pdf.

13. Кримінальний процесуальний кодекс України : Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2013, № 9-10, № 11-12, № 13, ст.88. DOI: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text.

14. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини). DOI: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.

15. Кримінальний кодекс України : Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2001, № 25-26, ст.131. DOI: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text.

16. Справа «Каверзін проти України» : Європейський суд з прав людини від 15 травня 2012 року. DOI: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_851#Text.

17. Рішення Конституційного Суду України від 20 жовтня 2011 року № 12-рп/2011. DOI: https://ccu.gov.ua/docs/631.

Дата першого надходження рукопису до видання: 24.07.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 28.08.2025
Дата публікації: 29.09.2025.

УДК 342
DOI https://doi.org/10.32844/2618-1258.2025.3.21

СИНЬЧУК О.А.

ПРАВО НА ЖИТТЯ, СВОБОДУ ТА БЕЗПЕКУ ЯК ЦЕНТРАЛЬНІ ЕЛЕМЕНТИ РЕАЛІЗАЦІЇ ФУНКЦІЙ ПРАВА

THE RIGHT TO LIFE, LIBERTY AND SECURITY AS CENTRAL ELEMENTS OF THE IMPLEMENTATION OF THE FUNCTIONS OF LAW

Мета. Метою роботи є з'ясування сутності права на життя, свободу та безпеку як центральних елементів реалізації функцій права та визначенні особливостей їх гарантування в умовах трансформації правового порядку. **Методика** дослідження базується на всебічному вивченні наукових джерел і концептуальних підходів, що дозволило сформувати обґрунтовані висновки та запропонувати практичні рекомендації. У **результаті** дослідження з'ясовано, що право на життя, свободу та безпеку є центральною основою реалізації функцій права. Конституційні гарантії забезпечують їхню охоронну й регулятивну роль, особливо у кризових умовах, а цінності гідності та безпеки формують базу демократичного правопорядку й стабільності суспільних відносин. **Наукова новизна** полягає у комплексному аналізі права на життя, свободу та безпеку як центральних елементів реалізації функцій права. У роботі уточнено їх роль у взаємозв'язку охоронної, регулятивної та соціально-ціннісної функцій, показано вплив конституційних гарантій і міжнародних стандартів на їх забезпечення. Вперше акцентовано увагу на значенні цих прав у умовах воєнного стану як ключового індикатора ефективності держави у виконанні конституційних обов'язків та дотриманні гуманістичних принципів правопорядку. Додатково запропоновано авторське бачення інтеграції міжнародно-правових підходів із національною практикою, що дозволяє сформувати нові орієнтири для правотворчої та правозастосовної діяльності. Це поглиблює розуміння базових прав не лише як юридичних гарантій, а й як культурно-ціннісних категорій, що визначають рівень зрілості демократичної правової держави. **Практична значимість** дослідження полягає у можливості використання його результатів для вдосконалення національного законодавства та правозастосовної практики у сфері гарантування права на життя, свободу та безпеку, а також для розробки ефективних механізмів їх реалізації й захисту. Отримані висновки можуть стати основою для формування рекомендацій органам державної влади, судовим інституціям і правозахисним організаціям, сприяти підвищенню рівня правової культури та довіри громадян до інститутів держави.

Ключові слова: *право на життя, право на свободу, право на безпеку, функції права, конституційні права, гідність людини, охоронна функція, регулятивна функція, соціально-ціннісна функція, права людини, покоління прав, воєнний стан.*

Purpose. The purpose of the work is to clarify the essence of the right to life, liberty and security as central elements of the implementation of the functions of law and to determine the features of their guarantee in the conditions of the transformation of the legal order. **Methodology.** The study is based on a comprehensive study of scientific sources and conceptual approaches, which allowed to form substantiated conclusions and offer practical recommendations. As a **result** of the study, it was found that the right to life, liberty and security is the central basis for the implementation of the functions of law. Constitutional guarantees ensure their protective and regulatory role, especially in crisis conditions, and the values of dignity and security form the basis of democratic legal order and the stability of

© СИНЬЧУК О.А. – здобувач кафедри права імені академіка УАН о. Івана Луцького (ЗВО «Університет Короля Данила») https://orcid.org/0009-0001-7078-5582
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

social relations. **Originality** consists in a comprehensive analysis of the right to life, freedom and security as central elements of the implementation of the functions of law. The work clarifies their role in the interrelationship of protective, regulatory and social-value functions, shows the influence of constitutional guarantees and international standards on their provision. For the first time, attention is focused on the significance of these rights in martial law as a key indicator of the state's effectiveness in fulfilling constitutional obligations and observing humanistic principles of law and order. Additionally, the author's vision of the integration of international legal approaches with national practice is proposed, which allows forming new guidelines for law-making and law-enforcement activities. This deepens the understanding of basic rights not only as legal guarantees, but also as cultural and value categories that determine the level of maturity of a democratic legal state. **Practical significance.** The research is aimed at using its results to improve national legislation and law enforcement practice in the field of guaranteeing the right to life, liberty and security, as well as to develop effective mechanisms for their implementation and protection. The conclusions obtained can become the basis for formulating recommendations to state authorities, judicial institutions and human rights organizations, and contribute to increasing the level of legal culture and citizens' trust in state institutions.

Key words: *right to life, right to freedom, right to security, functions of law, constitutional rights, human dignity, protective function, regulatory function, social and value function, human rights, generation of rights, martial law.*

Постановка проблеми. У сучасних умовах розвитку української державності питання забезпечення та реалізації права на життя, свободу і безпеку набуває особливої актуальності. Конституція України проголошує ці права невід'ємними та такими, що гарантуються державою, однак їх практична реалізація часто стикається з численними викликами. Серед них – воєнні дії, зростання рівня злочинності, екологічні загрози, проблеми в системі охорони здоров'я, недосконаліть судової практики та обмеженість ресурсів держави.

Проблема полягає у тому, що попри нормативне закріплення базових прав людини, держава не завжди здатна забезпечити їх ефективну дію на практиці. Це породжує дисбаланс між задекларованими принципами та реальним рівнем захисту особистості. З одного боку, право на життя, свободу і безпеку є фундаментом усієї системи прав та основою функціонування правопорядку; з іншого – у кризових умовах їх гарантії можуть зазнавати обмежень чи бути реалізованими формально.

Таким чином, проблема дослідження полягає у з'ясуванні сутності та особливостей реалізації зазначених прав як центральних елементів функцій права, виявленні прогалин у правовому регулюванні й механізмах захисту, а також у пошуку шляхів підвищення ефективності їх гарантування в умовах трансформації правового порядку.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Видатні дослідники, такі як: Н.Б. Мушак, Я.П. Кузьменко акцентує на змісті права на життя, К. Васак – на концепції «поколінь прав людини». Однак і досі бракує комплексних досліджень, що поєднують теоретичні та практичні аспекти реалізації права на життя, свободу і безпеку в умовах трансформації правового порядку та кризових суспільних процесів. Саме це визначає актуальність подальшого аналізу проблематики.

Виклад основного матеріалу дослідження. Згідно з Конституцією України, зокрема ч. 2 ст. 3, права і свободи людини та їх гарантії визначають спрямованість і зміст державної діяльності. Держава зобов'язана звітувати перед людиною за власні дії, а утвердження та охорона прав і свобод виступають її основним обов'язком. Крім цього, ч. 2 ст. 22 Конституції України встановлює, що конституційні права і свободи гарантуються та не підлягають скасуванню, а під час прийняття нових законів чи внесення змін до чинних забороняється звуження їхнього змісту й обсягу [1]. Ці положення свідчать про закріплення в Основному Законі гуманістичної спрямованості української державності, яка ставить людину, її гідність, життя та свободу у центр правового регулювання. Конституційні гарантії слугують не лише юридичними нормами, але й виступають фундаментальною передумовою функціонування всієї правової системи. Вони забезпечують стабільність правопорядку, визначають пріоритетність загальнолюдських цінностей і формують основу взаємовідносин між особою та державою.

Особливу значущість ці положення набувають в умовах соціальних трансформацій і кризових ситуацій, коли саме конституційні норми виступають запобіжником свавільного втручання у сферу прав людини.

Базові потреби особи визначають низку життєво необхідних сфер, у яких держава має створювати відповідний рівень безпеки: життя (фізичний захист), здоров'я (фізична й психічна охорона), спадковість (генетична безпека), здатність до відтворення (репродуктивна захищеність), інтелект (інтелектуальна безпека, що забезпечує можливість здобуття знань), духовність (духовна безпека) тощо.

Поняття «основні права» використовується для підкреслення особливого значення прав, закріплених у головних міжнародних актах: Загальній декларації прав людини, Міжнародному пакті про економічні, соціальні та культурні права, Міжнародному пакті про громадянські і політичні права. Подібним чином визначаються права, встановлені регіональними документами, наприклад, Європейською конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року. Основними визнаються й конституційні права у межах національних правопорядків. Вони становлять центральні елементи системи права й законодавства, оскільки втілюють ключові для існування особи потреби. Ці права є первинними, породжують похідні (галузеві), мають пряму дію й реалізуються поза межами окремих правовідносин, утверджуючи підґрунтя національного правового статусу людини [2].

Функції основних прав і свобод особи насамперед пов'язані з утіленням у життя цінностей, закладених у кожному конкретному праві.

Спрямовуючи суспільні відносини на засадах поваги людської гідності, права людини забезпечують прогнозованість вирішення конфліктів і дозволяють очікувати реалізацію інтересів через відповідні механізми захисту. У результаті це стає необхідною умовою поступального розвитку суспільства та держави.

Кожне право як частина загальної системи виконує багатопланові функції. Так, природні права стимулюють появу позитивного права (наприклад, політичні права сприяють утвердженню демократичних процесів). Усі права мають явні й приховані функції, що можуть мати як позитивний, так і негативний вплив. Наприклад, право на життя передбачає не тільки фізичне існування, але й сприяє зростанню добробуту; у той час як право на захист, окрім позитивного результату, може породжувати егоїстичні чи агресивні прояви.

Об'єднати різнорідні права в єдину систему дозволяють принципи прав людини: гуманізм, повага до гідності, свобода, рівність, толерантність, демократизм, справедливість. Саме ці принципи як універсальні орієнтири визначають загальний напрямок функціонування правової системи.

Таким чином, універсальні права є одночасно результатом і інструментом захисту загальнолюдських цінностей: життя, гідності, свободи, рівності, справедливості та гуманізації відносин. Вони виступають моральним регулятором поведінки людини, що формується спільними зусиллями особистості, держави й суспільства.

Право на життя, свободу та безпеку є ключовими фундаментальними цінностями, які визначають сутність та соціальне призначення права. Вони становлять ядро всієї системи прав і свобод людини та виступають базовою передумовою реалізації інших правових можливостей. Конституція України (ст. 27, 29) [1] закріплює невід'ємність цих прав, гарантує їх охорону державою та передбачає відповідні механізми захисту. Саме тому реалізація функцій права – охоронної, регулятивної, соціальної – безпосередньо пов'язана з гарантією життя, свободи та безпеки особи.

У науці прав людини відсутня уніфікована система класифікації прав і свобод, проте їх багатовимірність підкреслює, що саме зазначені права виконують центральну роль. Вони забезпечують фізичне існування індивіда, гарантують йому простір для вільного розвитку та створюють умови безпеки у соціальному та правовому середовищі. З моменту становлення концепції прав людини науковці намагалися структурувати їх у певні групи – від простих до складних систем, що має особливе значення для правотворчості та формування конституційних засад [3, с. 298].

Значний вплив на розуміння місця права на життя, свободу та безпеку справила класифікація прав людини за поколіннями, запропонована Карелом Васаком. Вона окреслила три основні етапи: перше покоління (громадянські та політичні права, зокрема право на життя і свободу), друге покоління (економічні, соціальні та культурні права) та третє покоління (колективні права – право на розвиток, мир, безпечне довкілля). Саме до першого покоління віднесено базові права, що визначають сам факт існування людини як суб'єкта права. Їхній зміст кореспондує ідеалам свободи, рівності та братерства, а їхня реалізація слугує фундаментом демократичного правопорядку [4].

Отже, право на життя, свободу та безпеку є не лише невід'ємною складовою правового статусу особи, а й ключовим осередком реалізації функцій права. Саме через ці права проявляється охоронна функція (захист від протиправних посягань), регулятивна (визначення порядку здійснення свободи та її меж) і соціально-ціннісна (утвердження людської гідності та безпеки). Вони становлять фундамент правового середовища, у межах якого підтримується стабільність

суспільних відносин і забезпечується розвиток демократичної державності. Виходячи з такої логіки, можна визначити і функціональний вимір поколінь прав: права першого покоління гарантують культурну свободу (свободу слова, думки, друку), другого – сприяють соціальній інтеграції (свобода асоціацій та зібрань), а третього – забезпечують захист соціалізації (право на приватність і особисту недоторканність).

Центральним у цій системі є право на життя, до якого «приєднуються» інші права. Конституція України (ст. 27) закріплює невід'ємність цього права, а держава зобов'язана його охороняти. Європейська конвенція з прав людини також визначає життя як право, що захищається законом, і забороняє його свавільне позбавлення. У різних вимірах – філософському, соціальному чи біологічному – життя охоплює широку сферу можливостей і обов'язків, які держава має забезпечувати [5, с. 16].

Як підкреслює Я.П. Кузьменко, життя і право на життя – різні категорії: перше є біологічним, друге – соціальним явищем. Виведення природного права на життя у ранг позитивного стало результатом соціально-правового розвитку. Це право функціонує постійно, забезпечуючи збереження індивіда як біосоціальної істоти.

Значення цього права полягає у зобов'язанні держави створити ефективний механізм його гарантії й захисту. Людина має можливість самостійно діяти для забезпечення власного життя – від реалізації природних потреб до здійснення необхідної оборони. Конституційне право на свободу та особисту недоторканність (ст. 29) підкріплює цей комплекс, гарантує захист приватної сфери та встановлює межі державного втручання.

Соціальна цінність особистої недоторканності полягає у можливості людини реалізовувати свої інтереси й свободу, розкривати індивідуальність і користуватися природними та соціальними можливостями.

Кожне право водночас передає певну цінність: власність – непорушність особистого, свобода об'єднань – єдність інтересів, свобода слова – важливість комунікації. Саме функціональна дія прав забезпечує їх відтворення, охорону та гарантованість.

На нашу думку, право на життя справді виступає вихідною точкою всієї системи прав людини. Воно не лише гарантує фізичне існування особи, а й задає фундамент для розвитку інших прав і свобод. Адже без збереження життя неможливо говорити ні про свободу, ні про безпеку, ні про будь-які інші соціальні й політичні цінності.

Важливо й те, що перехід від природного розуміння права на життя до його закріплення в позитивному праві свідчить про зрілість правової системи. Держава бере на себе обов'язок не просто визнавати існування людини, а й створювати дієві механізми захисту цього права – від законодавчих гарантій до практичної реалізації через суди, правоохоронні органи, систему охорони здоров'я тощо.

Вважаємо, що комплексне поєднання права на життя, свободу та особисту недоторканність формує базу для стабільності суспільних відносин. Саме вони роблять людину впевненою у власній безпеці й створюють умови для її самореалізації. У сучасних умовах, особливо під час воєнних викликів, ці права набувають ще більшої ваги, адже їх захист стає показником реальної спроможності держави виконувати свої конституційні обов'язки.

Право на життя, свободу та безпеку не є абстрактними деклараціями – це реальні орієнтири, через які суспільство оцінює ефективність держави. Вони демонструють, як функції права – охоронна, регулятивна, соціально-ціннісна – діють у повсякденному житті.

Право на життя реалізується передусім через систему кримінально-правових заборон, що охороняють життя людини від протиправних посягань. Наприклад, статті Кримінального кодексу України встановлюють сувору відповідальність за умисне вбивство чи спричинення тяжких тілесних ушкоджень. Але не лише кримінальне право захищає життя: система охорони здоров'я, вакцинація, медична допомога під час війни чи пандемії COVID-19 – це практичне втілення конституційної вимоги (ст. 27 Конституції України) про захист життя державою.

Право на свободу знаходить свою реалізацію через судову практику і правові гарантії. Яскравий приклад – норми, що передбачають, що арешт або тримання під вартою можливі лише за рішенням суду (ст. 29 Конституції). У практиці ЄСПЛ неодноразово визнавалась порушенням свободи ситуація, коли людину тримали під вартою без належних процесуальних гарантій. Крім того, свобода виявляється у політичному житті через реалізацію права на мирні зібрання та демонстрації, прикладом чого є акції протесту під час Революції Гідності.

Право на безпеку реалізується більш комплексно. Воно охоплює захист від насильства, створення належних умов праці, екологічну безпеку, інформаційну безпеку. У воєнний час воно

проявляється у функціонуванні системи цивільного захисту – наприклад, забезпеченні укриттів, системи оповіщення про повітряну тривогу, праві громадян на евакуацію із зон бойових дій. Це прямий прояв охоронної функції права, адже воно дає можливість зберегти життя та здоров'я людей у надзвичайних обставинах.

У сфері охорони здоров'я право на життя проявляється через надання безкоштовної екстреної медичної допомоги, проведення вакцинації і так далі. У кримінальному праві воно забезпечується відповідальністю за умисне вбивство та забороною смертної кари, а у воєнний час – заходами з евакуації цивільних, гуманітарними коридорами та медичною допомогою військовим і мирному населенню.

Право на безпеку охоплює трудову, екологічну, інформаційну та суспільну сфери. Законодавство з охорони праці гарантує працівникам безпечні умови роботи, використання спецодягу та право відмовитися від небезпечної роботи. Конституція України (ст. 50) [1] закріплює право на чисте довкілля та доступ до інформації про його стан, що створює основу екологічної безпеки. Інформаційна безпека забезпечується Законом «Про захист персональних даних» [6], який гарантує недоторканність приватного життя. У воєнний час це право реалізується через систему оповіщення про повітряні тривоги, укриття та організовану евакуацію.

Тому, можемо відзначити, що право на життя, свободу та безпеку є не лише невід'ємним елементом правового статусу особи, але й центральним чинником реалізації функцій права. Воно забезпечує стабільність суспільних відносин, гарантує людську гідність і створює передумови для розвитку демократичної держави.

Висновки. Право на життя, свободу та безпеку є вихідними і водночас центральними елементами всієї системи прав і свобод людини, закріплених у Конституції України та міжнародних актах. Вони не лише формують основу правового статусу особи, але й виступають головними орієнтирами діяльності держави, яка зобов'язана забезпечувати їхню дієву реалізацію та захист.

Конституційні норми (ст. 27, 29, 50) визначають невід'ємність цих прав, забороняють їх свавільне обмеження та покладають на державу обов'язок створювати ефективні механізми їх гарантування. У цьому полягає не лише юридична, а й гуманістична сутність правової системи України, адже у центрі правового регулювання поставлена людина, її гідність, безпека та свобода.

Реалізація даних прав проявляється у різних сферах: у кримінальному праві – через заборону смертної кари та відповідальність за посягання на життя; у медичній сфері – через гарантії доступу до екстреної допомоги та охорони здоров'я; у суспільно-політичному житті – через забезпечення свободи слова, зібрань та асоціацій; у сфері безпеки – через право на екологічно чисте довкілля, інформаційну захищеність і систему цивільного захисту у воєнний час.

В умовах криз та трансформацій саме ці права стають індикатором зрілості правової системи і спроможності держави виконувати свої конституційні обов'язки. Право на життя забезпечує фізичне існування людини, право на свободу – простір для її розвитку, а право на безпеку – гарантії збереження життя та гідності навіть у надзвичайних ситуаціях.

Список використаних джерел:

1. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/ 96-ВР // Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141. DOI: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text.

2. Кузь С. В. Реалізація функцій права у контексті механізму правового регулювання. Івано-Франківськ : Редакційно-видавничий відділ Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького, 2017. Вип. №4 (16). С. 69-73. DOI: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nivif_2017_4_13.

3. Мушак Н. Б. Концептуальні підходи до класифікації прав людини в умовах глобалізацій них процесів. *Часопис київського університету права*. К., 2011. №2. С. 298-301.

4. Кузь С. В. Концепція функціональності в теорії природного права. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького* : Журнал. Серія Право, 2018. №5 (17). С. 84-87. DOI: https://visnyk.iful.edu.ua/%D0%B2%D0%B8%D0%BF%D1%83%D1%1%80%D1%96%D1%97/.

5. Кузьменко Я. П. Право на життя як природне право людини: теоретико правовий аналіз. Науковий вісник Ужгородського національного університету : Серія: Право. Ужгород : Видавничий дім «Гельветика», 2017. Вип. 46. Т. 1. С. 15-18.

6. Про захист персональних даних : Закон України. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2010, № 34, ст. 481. DOI: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17#Text.

Дата першого надходження рукопису до видання: 23.07.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 26.08.2025
Дата публікації: 29.09.2025.

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

УДК 347.77/78
DOI https://doi.org/10.32844/2618-1258.2025.3.22

ВИСОЧИН Д.О.

ДОКТРИНАЛЬНІ АСПЕКТИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПАРАЛЕЛЬНОГО ІМПОРТУ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

DOCTRINAL ASPECTS OF LEGAL REGULATION OF PARALLEL IMPORTS IN THE CONTEXT OF GLOBALIZATION

У статті досліджуються доктринальні аспекти правового регулювання паралельного імпорту в умовах глобалізації, що актуалізується в контексті транснаціонального руху товарів та уніфікації правових підходів. Аналізується сутність паралельного імпорту як явища, що знаходиться на перетині інтересів правовласників, споживачів та державних регуляторів, а також висвітлюється його місце у сучасному праві інтелектуальної власності.

Особлива увага приділяється зіставленню підходів, закріплених у правових системах ЄС, США, Японії та України.

В умовах глобалізації, коли ринки взаємопов'язані, а товари легко перетинають кордони, паралельний імпорт стає особливо значущим. Він може посилити конкуренцію на внутрішніх ринках, знизити ціни для споживачів і розширити асортимент товарів. Однак така практика часто вступає в конфлікт з інтересами правовласників, які прагнуть контролювати цінову політику та дистрибуцію своєї продукції на різних територіях, посилаючись на територіальність прав інтелектуальної власності.

Аналізуються аргументи "за" та "проти" паралельного імпорту. Його прихильники вказують на антимонопольний ефект, збільшення доступності товарів та стимулювання здорової конкуренції. Натомість опоненти висловлюють занепокоєння щодо можливого зниження інвестицій в інновації, ризиків для якості продукції (зокрема, відсутності гарантійного та сервісного обслуговування) та фінансових втрат для правовласників.

Окремо висвітлюється вплив міжнародних торговельних угод та практики Світової організації торгівлі (СОТ) на формування національних законодавств у цій сфері. Розглядаються концепції, що окреслюють межі дозволеної діяльності та намагаються знайти баланс між захистом інтелектуальної власності та підтримкою вільної торгівлі. Анотація підкреслює необхідність розробки оптимальної моделі правового регулювання. Вона має враховувати як національні економічні інтереси, так і міжнародні зобов'язання, забезпечуючи сталий розвиток ринків та справедливий захист прав усіх учасників торговельних відносин.

Ключові слова: *паралельний імпорт, доктрина вичерпання прав, інтелектуальна власність, глобалізація, міжнародна торгівля.*

The article examines the doctrinal aspects of legal regulation of parallel imports in the context of globalization, which is becoming increasingly relevant in the context of transnational movement of goods and unification of legal approaches. It analyzes the essence of parallel imports as a phenomenon that lies at the intersection of the interests of

© ВИСОЧИН Д.О. – аспірант кафедри права інтелектуальної власності та патентної юстиції (Національний університет «Одеська юридична академія»)

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

rights holders, consumers, and state regulators, and highlights its place in contemporary intellectual property law.

Particular attention is paid to comparing the approaches enshrined in the legal systems of the EU, the US, Japan, and Ukraine.

In the context of globalization, when markets are interconnected and goods easily cross borders, parallel imports become particularly significant. It can increase competition in domestic markets, lower prices for consumers, and expand the range of goods available. However, this practice often conflicts with the interests of rights holders who seek to control the pricing and distribution of their products in different territories, citing the territoriality of intellectual property rights.

The arguments for and against parallel imports are analyzed. Its supporters point to the anti-monopoly effect, increased availability of goods, and stimulation of healthy competition. Opponents, on the other hand, express concern about a possible decline in investment in innovation, risks to product quality (in particular, the lack of warranty and after-sales service), and financial losses for rights holders.

The impact of international trade agreements and World Trade Organization (WTO) practices on the formation of national legislation in this area is highlighted separately. Concepts that define the limits of permissible activities and attempt to strike a balance between intellectual property protection and support for free trade are considered. The abstract emphasizes the need to develop an optimal model of legal regulation. It should take into account both national economic interests and international obligations, ensuring the sustainable development of markets and fair protection of the rights of all participants in trade relations.

Key words: *parallel imports, doctrine of exhaustion of rights, intellectual property, globalization, international trade.*

Вступ. Паралельний імпорт – це ввезення на територію країни оригінальних товарів без дозволу правовласника, але на законних підставах. Звернемо увагу та те, що це явище є важливим елементом міжнародної торгівлі, оскільки сприяє зниженню цін, підвищенню конкуренції та розширенню доступу споживачів до товарів. Водночас воно викликає суперечки між правовласниками, державами та економічними операторами через питання контролю за дистрибуцією продукції.

Глобалізація суттєво впливає на юридичне регулювання паралельного імпорту, змушуючи країни адаптувати національне законодавство до міжнародних стандартів. Основним юридичним питанням є концепція виснаження прав інтелектуальної власності, яка визначає межі використання торговельної марки після першого продажу товарів. Різні юрисдикції використовують різні моделі цієї концепції, що створює неоднозначність у міжнародному правовому регулюванні паралельного імпорту.

Паралельний імпорт слід відрізнити від підроблених товарів. Якщо підроблені товари є незаконними копіями, паралельний імпорт стосується оригінальної продукції, яка була юридично виготовлена та введене в обіг в іншій країні.

Основна правова проблема паралельного імпорту полягає в тому, що правовласники прагнуть контролювати розповсюдження своїх товарів через систему офіційної дистрибуції. Це дозволяє їм регулювати ціноутворення та підтримувати імідж бренду. Однак обмеження паралельного імпорту може суперечити антимонопольному законодавству та принципам вільної торгівлі.

Постановка завдання. Метою цієї статті є аналіз правового регулювання паралельного імпорту в умовах глобалізації, виявлення основних тенденцій та проблем у цій сфері, а також розробка рекомендацій щодо вдосконалення правового регулювання в Україні.

Результати дослідження. Паралельний імпорт, також відомий як сірий імпорт, означає імпорт товарів, які були юридично виготовлені та придбані в одній країні, але потім імпортують до іншої країни без згоди власника інтелектуальної власності, наприклад, торговельні марки або патенти. Це явище часто викликає юридичні конфлікти між власниками інтелектуальних прав та імпортерами, а також призводить до певних економічних наслідків. Деякі аспекти цих питань певною мірою висвітлюються в творах авторів, які вивчали проблеми паралельного імпорту та виснаження ексклюзивних прав, зокрема: Вийванко О. М., Євков А. М., Найденко В., Чорнолуцький Р., Хайнц Фрідріх-Карл, Роке Пітер Д. та інші, але залишаються актуальними.

Практика паралельного імпорту має довгу історію, яка починається на початку XX століття. Після Другої світової війни розвиток міжнародної торгівлі та глобалізації економіки призвело до збільшення паралельного імпорту. У різних країнах та регіонах існували різні юридичні режими регулювання паралельного імпорту, що вплинуло на його розвиток.

У науковій літературі паралельний імпорт часто визначають як **"реімпорт"**. Це відбувається, коли товари, які були спочатку експортовані до іншої країни, потім повертаються на ринок країни походження. Така ситуація можлива, якщо правовласник інтелектуальної власності або уповноважені ним треті сторони виробляють та постачають товари на зовнішні ринки, а потім посередники купують їх за кордоном і реімпортують до країни походження. За умови, що ціни на такі самі товари в країні походження товару вище, ніж у зарубіжній країні, їх імпортують назад. На різниці цін торгові посередники – так звані паралельні імпортери – отримують прибуток». Зустрічається також така характеристика: «Паралельний імпорт означає імпорт товарів за межами каналів розподілу, про які є домовленість із виготовлювачем» [1].

Законодавчі підходи до визначення сутності паралельного імпорту різняться в різних країнах. Деякі держави дозволяють паралельний імпорт як засіб стимулювання конкуренції та зменшення товарів. Інші країни, навпаки, накладають суворі обмеження або заборони щодо паралельного імпорту з метою захисту прав власників інтелектуальної власності та підтримки національного виробництва.

Основна юридична проблема паралельного імпорту полягає в тому, що правовласники прагнуть контролювати розподіл своїх товарів через офіційну систему розподілу. Це дозволяє їм регулювати ціноутворення та підтримувати імідж бренду.

В міжнародній практиці сформовано деякі підходи до вичерпання паралельного імпорту. До них належать:

1. ***Національне вичерпання прав*** – вичерпання прав інтелектуальної власності відбувається тільки в межах однієї країни. Це означає, що правовласник може заборонити паралельний імпорт товарів, які були легально придбані в іншій країні.

У США правова система базується на національному підході до вичерпання прав. Основні аспекти цього підходу такі:

– **захист прав інтелектуальної власності**: Правовласник може обмежувати ввезення товарів, навіть якщо вони були легально придбані за кордоном. Це дозволяє контролювати ціни та якість продукції;

– **прецедентне право**: Суди США розглядали численні справи, пов'язані з паралельним імпортом, зокрема "Kirtsaeng v. John Wiley & Sons", що частково уточнила правила;

– **недоліки для споживачів**: Обмеження створюють вищі ціни та менший вибір для кінцевих споживачів порівняно з іншими юрисдикціями.

2. ***Регіональне вичерпання прав*** – права вичерпуються в межах певного регіону (наприклад, Європейського Союзу). Правовласник не може заборонити паралельний імпорт товарів, які були легально придбані в межах цього регіону. Цей підхід сприяє створенню єдиного внутрішнього ринку та зниженню цін на товари.

У Європейському Союзі принцип регіонального вичерпання прав інтелектуальної власності є основою регулювання паралельного імпорту. Це дозволяє товарам, які були легально введені на ринок будь-якої країни-члена ЄС, вільно переміщуватись між іншими країнами регіону. Таким чином:

– **спрощення торгівлі**: забезпечується єдиний ринок, де товари можуть вільно циркулювати без додаткових дозволів правовласника;

– **захист споживачів**: паралельний імпорт дозволяє споживачам отримувати доступ до товарів за конкурентними цінами;

– **обмеження щодо імпорту ззовні ЄС**: для товарів, імпортованих з-поза меж ЄС, застосовуються жорсткі правила, які захищають інтереси правовласників і місцевих виробників [2].

3. ***Міжнародне вичерпання прав*** – права вичерпуються після першого законного продажу товару в будь-якій країні. Це означає, що правовласник не може заборонити паралельний імпорт товарів, які були легально придбані в будь-якій країні світу. Цей підхід сприяє вільній торгівлі та зниженню цін на товари в глобальному масштабі, але може негативно впливати на правовласників. Тобто паралельний імпорт дозволений незалежно від території початкового продажу. Цей підхід застосовують, наприклад, Австралія та Японія [3].

Регулювання паралельного імпорту в Європейському Союзі, Сполучених Штатах Америки та Китаї демонструє різноманітність підходів до захисту прав інтелектуальної власності та забезпечення економічних інтересів. Кожна з цих юрисдикцій має свої особливості, які відображають їхні економічні, соціальні та політичні пріоритети.

Європейський Союз має принцип регіонального вичерпання прав інтелектуальної власності. Це означає, що після першого продажу товарів у ЄС правовласник втрачає право заборонити подальший продаж у регіоні. Цей підхід сприяє вільному переміщенню товарів між державами -членами ЄС, створюючи єдиний ринок. У той же час імпорт товарів поза ЄС без дозволу власника заборонено. Це дозволяє захистити інтереси виробників та стимулювати розвиток внутрішнього ринку. Регулювання паралельного імпорту в ЄС також спрямоване на забезпечення високих стандартів якості продукції та захисту прав споживачів [3].

У Сполучених Штатах Америки застосовується принцип національного вичерпання. Це означає, що правовласник може контролювати імпорт товарів, навіть якщо вони були юридично продані за кордоном. Цей підхід дозволяє компаніям захищати свої ринки від паралельного імпорту, підтримуючи контроль за цінами та якістю продукції. Однак це також створює обмеження для споживачів, які стикаються з більш високими цінами та меншим вибором товарів. У США питання паралельного імпорту часто є предметом судових процесів, що дозволяє уточнити правила його регулювання [].

Китай, як один з найбільших світових ринків, використовує змішаний підхід до регулювання паралельного імпорту. У деяких галузях, таких як медична продукція чи прилади, паралельний імпорт дозволяється забезпечити наявність товарів. У той же час Китай зберігає високий рівень захисту інтелектуальної власності, що дозволяє компаніям підтримувати контроль над своєю продукцією. Китай також активно адаптує своє законодавство до міжнародних стандартів, таких як угода про поїздки, що сприяє гармонізації правил та розвитку міжнародної торгівлі [3].

Міжнародні угоди, зокрема Угода про торговельні аспекти прав інтелектуальної власності (ТРІПС), відіграють важливу роль у регулюванні паралельного імпорту. ТРІПС встановлює мінімальні стандарти захисту прав інтелектуальної власності та зобов'язує держави-учасниці впроваджувати відповідне законодавство. Втім, питання паралельного імпорту залишаються в компетенції національних законодавств, що може призводити до розбіжностей у правовому регулюванні [4].

До прикладу, у справі № 24/67 за позовом Arke, Davis and Co проти Probel, Reese, Beintema-Interpharm та Centrafarm на розв'язання суду були винесені питання про тлумачення статей 85 (1) та 86 Договору про заснування Європейської Спільноти. Приводом до звернення до суду стала реалізація прав власника патента, якому була надана правова охорона у Нідерландах, по відношенню до такого самого продукту, виробленого у країні, де охорона подібному об'єкту не надається. При розгляді цієї справи суд виходив з того, що за статею 86 Договору про заснування Європейської Спільноти будь-яке зловживання одним або кількома підприємствами домінуючим положенням на спільному ринку або на істотній його частині забороняється як несумісне зі спільним ринком тільки якщо це може впливати на торгівлю між державами-членами. Водночас, для застосування цієї заборони необхідна присутність трьох елементів: існування домінуючого положення, зловживання цим положенням та можливість впливати на торгівлю між державами-членами [5].

4. ***Теорія економічного аналізу права*** характеризується правовим регулюванням паралельного імпорту з точки зору економічних ефектів. Вона аналізує, як різні підходи до вичерпання прав інтелектуальної власності впливають на економіку, ринок, конкуренцію та споживачів. Ця теорія може допомогти знайти оптимальні рішення для регулювання паралельного імпорту з урахуванням балансу інтересів усіх учасників ринку [6, с.93].

5. ***Теорія справедливості*** фокусується на питаннях соціальної справедливості та захисту прав споживачів. Вона підкреслює важливість забезпечення доступу до якісних товарів за справедливими цінами та захисту прав споживачів від монополій та зловживань на ринку. Теорія справедливості підтримує регулювання паралельного імпорту, яке сприяє зниженню цін та підвищенню конкуренції.

Паралельний імпорт суттєво впливає на права споживачів, і цей вплив має як позитивні, так і негативні аспекти. З одного боку, паралельний імпорт відкриває нові можливості для споживачів. Це дозволяє їм отримати доступ до якості, часто оригінальних товарів за більш доступними цінами. Завдяки конкуренції, яка створює паралельний імпорт, ціни на продукцію знижуються, що особливо важливо для сегментів, в яких переважають великі бренди з монопольними цінами. Наприклад, споживачі можуть придбати відомі марки косметики, електроніки або навіть ліків за цінами, які значно нижчі, ніж офіційні пропозиції.

Крім того, паралельний імпорт сприяє розширенню асортименту товарів на ринку. У країнах, де деякі товари офіційно недоступні через відсутність місцевого представництва чи дистриб'ютора, споживачі можуть отримати доступ до них через паралельний імпорт. Це особливо важливо для невеликих ринків або обмежених продуктів [6, с.96-97].

Однак, поряд із перевагами, паралельний імпорт несе певні ризики для споживачів. Наприклад, продукція, що виходить на ринок за допомогою цього механізму, може не підпадати під умову гарантії чи послуги виробником. Це означає, що у випадку дефектів споживачів можна залишити без необхідної підтримки. Ця ситуація є особливо критичною для довгострокових продуктів, таких як домашня техніка або автомобілі.

Додатковий ризик полягає у можливості придбання контрафактної продукції. Хоча паралельний імпорт передбачає ввезення оригінальних товарів, на практиці недобросовісні імпортери можуть використовувати цей канал для розповсюдження підробок. Для споживачів це може означати не лише втрату коштів, а й потенційні ризики для здоров'я та безпеки, як у випадку з підробленими ліками чи харчовими продуктами.

Ще один аспект – це відповідність товарів локальним стандартам та вимогам маркування. Продукція, що імпортується на умовах паралельного імпорту, може не відповідати місцевим технічним стандартам або не мати інструкцій відповідною мовою. Це створює складнощі для споживачів, які не завжди можуть адекватно використовувати такий товар.

Загалом паралельний імпорт має подвійний вплив на споживачів. З одного боку, він створює доступність, конкуренцію та різноманіття на ринку. З іншого – піднімає питання захисту прав споживачів, гарантій якості та забезпечення безпеки товарів. Для досягнення балансу між перевагами та ризиками важливо впроваджувати ефективні механізми правового регулювання, що дозволять мінімізувати загрози, одночасно забезпечуючи конкурентоздатність ринку та доступність товарів для кінцевих споживачів.

Висновки. Паралельний імпорт залишається важким та багатовимірним питанням у галузі міжнародної торгівлі та права. Забезпечення балансу між захистом інтелектуальної власності та стимулюванням вільної торгівлі є ключовим завданням для юридичних систем різних країн. Подальші дослідження та юридичні реформи можуть допомогти вирішити паралельні проблеми з імпортом та сприяти економічному розвитку в глобалізації.

Доктринальні підходи до регулювання паралельного імпорту значно відрізняються залежно від юридичних традицій та економічних інтересів держав. Глобалізація сприяє розширенню міжнародного виснаження прав, що відповідає принципам вільної торгівлі та конкуренції. Україна вимагає чіткого законодавчого регулювання цього питання, враховуючи європейський досвід та міжнародні тенденції.

Пропозиції, які можуть покращити правове регулювання паралельного імпорту: 1) гармонізація законодавства: бажання створити гармонізовані правила паралельного імпорту на міжнародному рівні, може зменшити юридичну невизначеність та сприяти справедливому конкуренції; 2) посилення захисту прав інтелектуальної власності: введення чіткіших законодавчах правил щодо виснаження прав та умов паралельного імпорту для запобігання порушення прав власників; 3) просування конкурентного середовища: вдосконалення регулювання паралельного імпорту з урахуванням інтересів споживачів та учасників ринку, що знизить ціни та покращить якість товарів; 4) розширення міжнародного співробітництва: закінчення двосторонніх та багатосторонніх угод щодо регулювання паралельного імпорту та обміну інформацією між країнами; 5) вдосконалення механізмів контролю: створення ефективних механізмів контролю за дотриманням законодавства та запобігання незаконному паралельному імпорту; 6) забезпечення прозорості: вимога імпортерів надавати прозору інформацію про походження товарів та дотримання вимог законодавства; 7) розвиток інституційної інфраструктури: підтримка створення спеціалізованих органів або підрозділів, які будуть займатися питаннями паралельного імпорту та захищатимуть права інтелектуальної власності; 8) підвищення обізнаності: проведення освітніх кампаній та тренінгів для бізнесу та споживачів щодо юридичного регулювання паралельного імпорту та його впливу.

Список використаних джерел:

1. Grossman G.M., Lai E. Parallel imports and price controls [Електроннии ресурс] // Режим доступу: RAND Journal of Economics Vol. 39, No. 2, Summer 2008 pp. 378–402

2. Maskus, K. E. (2000). Intellectual Property Rights in the Global Economy. Institute for International Economics.

3. Hennessey, W. O. (2001). Parallel Imports and International Trade. Journal of International Economic Law, 4(4), 662-694. https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:61967CJ0024&qid=1741021112061

4. Угода про торговельні аспекти прав інтелектуальної власності (TRIPS). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/981_018#Text

5. Judgment of the Court of 29 February 1968. – Parke, Davis and Co. v Probel, Reese, Beintema-Interpharm and Centrafarm. – Reference for a preliminary ruling: Gerechtshof 's-Gravenhage – Netherlands. – Case 24–67. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/?uri=CELEX:61967CJ0024

6. Правова природа паралельного імпорту в Україні: проблема сертифікації та екологічних стандартів Ст. 85-102. URL: https://doi.org/10.31548/law/3.2024.85

Дата першого надходження рукопису до видання: 22.07.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 25.08.2025
Дата публікації: 29.09.2025.

УДК 347.965.43
DOI https://doi.org/10.32844/2618-1258.2025.3.23

ПЕРУНОВА О.М.

СПІВВІДНОШЕННЯ СТАДІЙНОСТІ РУХУ ЦИВІЛЬНОГО ПРОЦЕСУ І ПРОЦЕСУАЛЬНОЇ ФОРМИ ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА

THE RELATIONSHIP BETWEEN THE STAGES OF THE CIVIL PROCESS AND THE PROCEDURAL FORM OF CIVIL JUSTICE

У статті аналізуються співвідношення такої правової категорії, як стадійність руху цивільного процесу і поняття процесуальної форми цивільного судочинства. У роботі розглядаються теоретичні питання пов'язані з науковою позицією пізнання цих двох понять, що застосовуються у цивілістичній науці, де процесуальна форма пронизує все судочинство на всіх стадіях його провадження і дає можливість учасникам цивільного процесу скористатися тим правом вибору гнучких дій їх процесуальних вчинків, що вони вибирають при здійсненні розгляду цивільного спору, обрати, так би мовити «долю розгляду справи» і з позиції її внутрішнього наповнення змістом і з позиції реалізації самого процесуального вигляду, доказів, процесуальних актів-документів і т. і., але вони все ж таки повинні бути в законодавчих рамках конкретних стадій цивільного процесу, що є зазначеними у ЦПК України. Досліджується взаємозв'язок стадійності руху цивільної справи з загальним поняттям процесуальної форми та змісту цивільного процесу.

Запропоновано вважати процесуальну форму цивільного судочинства як *загальну,* ту, що характеризує хід усієї справи і можна виділити її, як саме, ту процесуальну форму і зміст що є притаманним процесуальним актам-документам, що застосовуються на кожній стадії цивільного процесу, письмова чи цифрова версія їх, що дозволяються сьогодні і є вже зафіксованою в ЦПК України і вони повинні дотримуватися спеціального оформлення і фіксації (наприклад, протокол судового засідання, судове рішення і т. і.) Тому загальна процесуальна форма охоплює ще і формат процесуальної форми і змісту цих процесуальних актів – документів, які все ж таки так чи інакше дають уявлення про юридичні факти справи, її суть, учасників судового розгляду і т. і.

В результаті дослідження аналізуючи співвідношення цих категорій, що розглядаються у науці цивільного процесу та на практиці застосування, можна з повною впевненістю зазначити, що процесуальна форма і стадії цивільного процесу представляють собою єдину процесуальну конструкцію, яка дозволяє нормативно балансувати суду і учасників цивільного процесу, але в рамках цієї форми при всьому тому залишаючи за ними волю у здійсненні і прийнятті рішень, що будуть впливати на хід самої справи (наприклад, переглядати справу чи ні, подавати заяву чи ні), це є унікальним правовим фундаментом, що дозволяє нам казати про такий тісний зв'язок цих категорій.

Ключові слова: *цивільний процес, стадійність руху, процесуальна форма цивільного судочинства, юридичні факти, суб'єкти цивільного спору, цивільне судочинство, провадження, процесуальні акти-документи, законність і обґрунтованість.*

The article analyzes the correlation between such a legal category as the stages of civil procedure and the concept of procedural form of civil proceedings. The work deals with theoretical issues related to the scientific position of cognition of these two concepts used in civil science, where the procedural form permeates the entire legal proceedings at all

© ПЕРУНОВА О.М. – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри обліку і оподаткування (Харківський автомобільно-дорожній університет)

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

stages of their conduct and enables participants to civil proceedings to exercise the right to choose flexible actions of their procedural acts which they choose when considering a civil dispute, to choose, so to speak, the "fate of the case" both from the standpoint of its internal content and from the standpoint of implementation of the procedural form itself, evidence, etc. The article examines the interrelation of the stages of civil case movement with the general concept of procedural form and content of civil procedure.

It is proposed to consider the procedural form of civil proceedings as a general one, the one which characterizes the course of the entire case, and it can be distinguished as the procedural form and content which are inherent in the procedural acts-documents used at each stage of civil proceedings, written or digital versions thereof which are currently allowed and are already enshrined in the Code of Civil Procedure of Ukraine and which must comply with special registration and recording (e.g., court record, court decision, etc.). Therefore, the general procedural form also covers the format of the procedural form and content of these procedural acts - documents which still somehow give an idea of the legal facts of the case, its essence, and participants to the trial, etc.

As a result of the study, analyzing the correlation of these categories considered in the science of civil procedure and in practice, it can be noted with full confidence that the procedural form and stages of civil procedure are a single procedural structure which allows to a regulatory balance between the court and participants to civil procedure, but within this form, while leaving them the freedom to make decisions which will affect the course of the case itself (for example, whether to review the case or not, to file an application or not), this is a unique legal basis that allows us to speak of such a close connection between these categories.

Key words: *civil process, stagedness of the government, procedural form of civil justice, legal facts, subjects of a civil dispute, civil justice, promotion, procedural acts-documents, legality and primed.*

Вступ. Динаміка розвитку демократичного суспільства вказує на не можливість сучасної держави не відповідати на доступність захищати свої права і законні інтереси фізичної і юридичної особи, це необхідність, яка повинна бути взагалі і має бути здійснювальною на законних засадах судовою владою, вона по своєї суті є незалежною і впливовою в контексті можливості звернення до судової системи кожного суб'єкту цивільного спору.

Як зазначає Комаров В.В. за своєю функціональною спрямованістю для правовласника конституційного права на судовий захист зводиться до права на належне правосуддя, що має на увазі в першу чергу належні судові процедури (можна сказати – справедливий судовий розгляд), що забезпечує відновлення порушеного або оспорюваного права на судовий захист і означає доступність правосуддя [1, с. 39-40].

Визначимо, що стадійність руху цивільної справи, первинно, вже є визначеною у своєму напряму завдяки самим нормам права цивільного процесу (ЦПК України), його законодавству і складає собою гіпотетичну спрямованість звернення суб'єктів цивільного процесу і фіксування їх правових можливостей, що можуть відкриватися для них на кожному етапі проходження і розгляду такого спору, отже сама по собі стадійність руху уявляє запрограмовану нормативно фіксовану форму здійснення правових дій, що безперечно робить цивільний процес більш доступним в його реалізації для учасників цивільного розгляду. Так, наприклад ЦПК України у своїх нормах зазначає вже сформовані провадження в нормативному контексті яких суб'єкти можуть звертатися до суду, це може бути – наказне провадження, позовне провадження, окреме провадження, апеляційне провадження, касаційне провадження і т.і..

Також хотілося б акцентувати нашу увагу на тому, що є розуміння у юридичній науці самого поняття процесуальної форми цивільного судочинства, що характеризується саме стадійністю розгляду справи, можливістю згідно законодавства здійснювати конкретні процесуальні дії, які так чи інакше ведуть до характерного її змісту з специфічним фіксуванням цивільного судочинства, можливості, наприклад застосовувати учасниками цивільного розгляду великої кількості унікальних процесуальних актів – документів, процесуальна форма і зміст яких є зазначеною і регламентується ЦПК України і вимагає від суб'єктів, які її застосовують дотримання нормативних правил складання і подання цих документів до суду і різні інші дії.

Підкреслимо, що унікальність процесуальної форми полягає в тому, що вона дає можливість взагалі казати про хід справи про її стадійний рух, що є зазначеним у законодавстві у вигляді

певних етапів здійснення і реалізації судової влади, що дає можливість наприкінці, досягти правової мети, а саме винесення законного і обґрунтованого судового рішення, так вкрай потрібного при цивільному спорі для його учасників, реалізації їх законних прав.

Постановка завдання. Від того може виникнути питання в якому співвідношенні знаходяться ці дві правові конструкції, що так чи інакше застосовуються юристами-науковцями при описі і дослідженні конкретних правових тем, що дуже часто можна побачити при спостереженні певних наукових праць. Отже, саме тому, з'явилась можливість проаналізувати застосування і можливість поєднання цих правових категорій у цивілістиці.

Підкреслимо, той момент, що процесуальна форма цивільного судочинства уявляє собою більш поширену правову конструкцію, як нам здається, на відміну від форми стадійності руху, яка все ж таки вважаємо більш є регламентованою в дотриманні здійснення правових дій учасниками цивільного процесу і підпорядковується певними нормами ЦПК України.

Результати дослідження. Як результат аналізу цієї проблематики, хотілося б привести деякі висловлювання цивілістів, проаналізувати можливо якусь невизначеність в цьому питанні, що підіймається в певних працях і також взяти їх за основу нашого розгляду.

Так, Комаров В.В. в своїй праці наводить приклад, пов'язаний з провадженням першої інстанції при розгляді цивільної справи і вказує, що у позовному провадженні відбувається морфологічна структура цивільного судочинства в цілому як форми захисту та процесуальної форми, оскільки воно характеризує родову ознаку цивільного судочинства як процедури по розгляду спорів у сфері приватних правовідносин [1, с. 43-44].

Науковець, вважає, що правила позовного провадження в юридико-технічному відношенні визначаються як загальні правила цивільного судочинства, які у тій чи іншій мірі застосовуються при розгляді справи у різних провадженнях цивільного судочинства. Комаров В.В. вказує на автономність позовного провадження і вважає саме це провадження універсальним, що дозволяє розглядати його в контексті базового у національному цивільному процесі, як певну – основну процесуальну форму.

Автор зазначає, що провадження цивільного процесу – це специфічна конструкція, морфологічна модель розгляду цивільної справи, що відбиває предметну характеристику цивільного судочинства з точки зору матеріально-правової природи справ, що розглядаються, специфіку доказування фактів як юри дико-фактологічної основи справи та результатів розгляду справи, які відбуваються в процесуальних актах-документах. *Традиційно цивільний процес характеризується в структурному плані не лише через судові провадження, алей через стадії цивільного судочинства, які відбивають логіко-часові (просторові) характеристики судової діяльності і процесуальної діяльності* всіх учасників цивільного процесу. Він вказує на те, що у процесуальній літературі під стадією цивільного процесу розуміють сукупність процесуальних дій суду, учасників процесу,спрямованих на певну процесуальну мету (порушення справи, підготовка справи до судового розгляду та ін.) [1, с. 47].

Таким чином, можна підкреслити фундаментальність поглядів науковця по відношенню до стадійності руху цивільного процесу, він дуже доцільно розкриває суть самої стадії цивільного процесу, роблячи акцент саме на позовне провадження, як фундаментальне, де саме там зазначає можливість існування процесуальної форми і вказує, що саме вона характеризує родову ознаку цивільного судочинства як процедури по розгляду спорів у сфері приватних правовідносин. Нам все ж таки здається, що процесуальна форма пронизує все судочинство на всіх стадіях його провадження і дає можливість учасникам цивільного процесу скористатися тим правом вибору гнучких дій їх процесуальних вчинків, що вони вибирають при здійсненні розгляду цивільного спору, обрати, так би мовити «долю розгляду справи» і з позиції її внутрішнього наповнення змістом і з позиції реалізації самого процесуального вигляду, доказів, процесуальних актів-документів і т.і., але вони все ж таки повинні бути в законодавчих рамках конкретних стадій цивільного процесу, що є зазначеними у ЦПК України.

Від того можна підкреслити певну взаємозалежність загальної процесуальної форми від стадій цивільного процесу та етапів реалізації конкретних процесуальних дій при розгляді цивільної справи, де безумовно процесуальна форма і зміст цієї справи перш за все опирається на ЦПК України, його норми, та конкретний вільний вибір учасників цивільного спору, починаючи від суду, як специфічного суб'єкта розгляду справи, що має приймати рішення на основі законодавства і приймати певні процесуальні рішення опираючись на юридичні факти справи і також маючи за основу стадійність руху цивільних спорів – все це акумулює на подалі прийняття певних процесуальних постанов судовою системою, де метою залишається неодмінне – це прийняття законного і обґрунтованого судове рішення.

Авторка, Дем'янова О.В. у своїй праці в контексті формування стадійної структури, висвітлює саме поняття стадії цивільного процесу і підкреслює, що «стадія» це все ж таки частина, етап розвитку діяльності, якому властива відокремленість, але не самодостатність. Про стадії можна говорити тоді, коли їх кілька і вони утворюють єдине ціле. Поняття «стадія» варто вживати на позначення етапів процесуальної діяльності в межах провадження в одній інстанції. Структурні елементи вищого рівня організації варто називати провадженнями. Вони відрізняються закінченим характером, їх послідовність не є суворо визначеною і може дещо зміненою[2, с.77].

Отже, Дем'янова О.В. розглядає лише формат стадійної структури, як самостійної категорії, оминаючи розуміння цілісності стадійності руху і поняття єдиної процесуальної форми, що може бути сформульована в процесі розгляду окремої цивільної справи.

У своєму фундаментальному творі Немеш П.Ф., Феннич В.П. розглядають наукову позицію по відношенню до процесуальної форми, як загальної конструкції, так звана *концепція процесуального порядку,* відповідно до якого цивільний процес визначається як порядок розгляду та вирішення судом цивільних справ. Її популярність пов'язується з тим, що у такому разі цивільний процес ототожнюється з цивільною процесуальною формою. Цей підхід розглядає цивільний процес з точки зору умов, процедури та строків вчинення або не вчинення певної процесуальної поведінки. Яка визначена в цивільному процесуальному законодавстві [3, с.14].

Науковці розглядають процесуальну форму, як рівноцінність самого цивільного процесу, він розкривається через процесуальну діяльність, процесуальний порядок та процесуальні відносини.

Кучер В.О. в своїй роботі, висловлює цікаву думку про те, що суди розглядають різноманітні цивільні справи, що мають суттєві правові відмінності. Певний порядок, який застосовується для розгляду і вирішення одних цивільних справ, не може повною мірою використовуватися для провадження в інших справах. Оскільки правова природа цивільних справ значно впливає на порядок їх розгляду в першій інстанції, законодавець передбачив три види цивільного судочинства, які відрізняються між собою за категоріями справ, підставами порушення, суб'єктами тощо: *позовне провадження; наказне провадження; окреме провадження* [4, с. 22-23].

Автор з позиції цього огляду акцентує увагу на кожне з цих проваджень, розглядаючи їх характерні особливості, з приводу яких вони виникають при розгляді цивільних справ конкретного провадження, а саме, наприклад позовне провадження може характеризуватися наявністю матеріально-правового спору між двома сторонами з протилежними інтересами – позивачем і відповідачем. Вимоги щодо вирішення цього спору закріплюються в позовній заяві, яка є підставою відкриття провадження у справі. Особливостями наказного провадження є те, що сторонами у справі є заявник (стягувач) і боржник; підставою відкриття провадження у справі є заява про видачу судового наказу; за вирішенням справи видається судовий наказ, який є особливою формою судового рішення. Справи окремого провадження розглядаються судом з додержанням загальних правил встановлених ЦПК України, відсутність спору про право – це характерна риса наказного та окремого провадження.

Кучер В.О. дотримується класичного погляду на стадії цивільного процесу, кажучи, що вони представляють собою сукупність процесуальних дій, що вчиняються під час провадження у цивільній справи й об'єднуються у певній послідовності – за стадіями. Усі ці стадії завершуються винесенням правозастосовного акта (наприклад, ухвали про відкриття провадження, рішення суду, постанови про закінчення виконавчого провадження). Кожна цивільна справа не обов'язково проходить усі вісім стадій, оскільки не всі судові рішення оскаржують ся, сторони інколи укладають мирову угоду тощо. [4, с. 24-25].

Штефан М.Й. під цивільною процесуальною формою розумів встановлений цивільним процесуальним правом зовнішній засіб вчинення процесуальних дій, виконувальних за визначеними правилами, в певному порядку судом і всіма учасниками процесу при розгляді й вирішенні справи, перевірці законності й обґрунтованості постановленого в ній рішення, а також закріплення процесуальних дій у передбачених процесуальних документах [5, с.5].

Вважаємо, що ця праця є логічною і зрозумілою для класичного сприйняття і практичного формування уявлення по відношенню до розгляду цивільних справ, але автор при всьому тому не розглядає поняття процесуальної форми, якої набуває цивільна справа при її стадійному русі.

Таким чином, невеликий огляд деяких наукових праць та поглядів, дає нам можливість зробити висновок, на контрасті порівняння цих представлених думок і підкреслити все ж таки деякі не спів падіння в розумінні співіснування стадійності руху (стадій) і процесуальної форми цивільного процесу, яка взагалі іноді і не оговорюється науковцями, опускається в їх наукових роботах.

Отже підсумуємо, те, що цивільне правосуддя діє на основі норм ЦПК України і не як інакше, дії учасників цих цивільних справ будуть регламентовані в залежності від направленості такої справи, її спору, форма процесуальної поведінки учасників цивільного судочинства є фіксованою певними нормами права, які представляють і характеризують стадії цивільного процесу їх рух і суд, як спеціальний суб'єкт цих правовідносин теж має діяти відповідно виходячи від застосування конкретного провадження в якому розглядається справа і згідно руху стадійності такої справи, що зазначається у ЦПК України. В любому випадку вважаємо, що процесуальна форма, яка представляє собою конкретну матеріальну форму реалізації розгляду такої справи набуває свій особистий зміст і письмове оформлення, як наприклад конкретний процесуальний акт-документ, що може бути застосований учасниками цивільної справи і тому представляє собою реалізацію певного результату, у вигляді наприклад винесення судового рішення, тобто його оформлення зазначено в ЦПК України, як процесуальне. Від того процесуальна форма по своєму значенню реалізації і розумінні в науковому сенсі набагато є поширеною, як правова конструкція. Всі учасники судового розгляду, що приймають участь в цивільному процесі проявляють свою зацікавленість в форматі певних процесуальних дій, і оформленні при всьому тому процесуальними актами-документами, що сьогодні можуть оформлятися і письмово і в електронному вигляді і будуть характеризувати відповідну цивільну справу необхідними юридичними фактами, що приймаються для розгляду судом.

Вважаємо, що процесуальну форму цивільного судочинства ми можемо переглядати, як *загальну,* ту, що характеризує хід усієї справи і можна виділити її, як саме, ту процесуальну форму і зміст що є притаманним процесуальним актам-документам, що застосовуються на кожній стадії цивільного процесу, письмова чи цифрова версія їх, що дозволяються сьогодні і є вже зафіксованою в ЦПК України і вони повинні дотримуватися спеціального оформлення і фіксації (наприклад, протокол судового засідання, судове рішення і т. і.) Тому загальна процесуальна форма охоплює ще і формат процесуальної форми і змісту цих процесуальних актів – документів, які все ж таки так чи інакше дають уявлення про юридичні факти справи, її суть, учасників судового розгляду і т. і.

Самостійна динаміка реалізації процесуальних юридичних фактів в межах динаміки цивільних процесуальних правовідносин залежить від послідовності й повторюваності вчинення судом (суддями) і учасниками цивільного процесу процесуальних дій у нормативно визначених часових проміжках. На таку динаміку впливають: а) поведінкові фактори у вигляді дій або бездіяльності суду (суддів) й учасників цивільного процесу, вчинюваних в межах визначених процесуальних строків; б) об'єктивно не прогнозовані зовнішні фактори повсякденного життя [6, с. 57].

Висновки. Таким чином, аналізуючи співвідношення цих категорій, що розглядаються у науці цивільного процесу, можна з повною впевненістю зазначити, що процесуальна форма і стадії цивільного процесу представляють собою єдину процесуальну конструкцію, яка дозволяє нормативно балансувати суду і учасників цивільного процесу, але в рамках цієї конструкції при всьому тому залишаючи за ними волю у здійсненні і прийнятті рішень, що будуть впливати на хід самої справи (наприклад, переглядати справу чи ні, подавати заяву чи ні), це є унікальним правовим фундаментом, що дозволяє нам казати про такий тісний зв'язок цих категорій.

Стадію цивільного судочинства можна визначити як частину цивільного судочинства, у межах якого вирішується самостійні процесуальні завдання, які характеризують особливості процесуального регулювання порядку розгляду та вирішення цивільних справ, перегляду судових рішень, вирішення окремих процесуальних питань, що постають перед судом у межах цивільної процесуальної форми [7, с.100].

Процесуальна форма з її стадійністю руху має велике значення саме для верховенства права, дотримання цих категорій учасниками цивільного процесу вже заздалегідь формують рішення суду, які повинні нести законний і обґрунтований результат, а також своєчасність певних процесуальних дій. які стають у нагоді при розгляді конкретної справи. Маючи стадійність руху цивільного процесу, як певний інструмент реалізації послідовності вирішення правових питань і дій, процесуальна форма цивільного судочинства забезпечує учасників цивільного розгляду рівними правовими можливостями у здійсненні процесуальних і дій і дає вирішити необхідні питанні в певному часовому періоді, що дає можливість поступово прямувати далі для досягнення процесуального результату. Прямування до логічного відображення результату цивільного процесуального розгляду і представляє собою в результаті той процесуальний зміст, який відображається в контексті матеріального оформлення (наприклад, процесуальні акти-документи) та має формат завершеності розгляду справи її процесуальну форму і зміст, яка буде притаманна саме цій цивільній справи.

Можна підкреслити унікальність співвідношення стадійності руху цивільного процесу і процесуальної форми, як певного законодавчо зазначеної послідовності закріплення розгляду цивільної справи, де вона саме зазначає зміст, послідовність стадій процесу, нормативні умови яким повинні відповідати всі учасники цивільного судочинства при всьому тому залишаючи для процесу різні варіанти необхідних процесуальних рішень, що безперечно будуть фіксуватися в самої цивільній справі на рівні необхідних процесуальних – актів документів в оформленні яких приймають участь не лише суд, а і інші суб'єкти спору тим самим впливаючи на процесуальну форму і його зміст.

Список використаних джерел:

1. Комаров В.В. Цивільне процесуальне законодавство у динаміці розвитку та практиці Верховного Суду України / В.В. Комаров. – Х. : Право, 2012. – 624 с.

2. Дем'янова О.В. Чинники формування стадійної структури цивільного судочинства. *Право і суспільство* № 5 2018 С. 76-81

3. Немеш П.Ф., Феннич В.П. Курс цивільного процесу : Загальна частина. Підручник. Ужгород : Вид-во РІК-У, 2020. 808 с.

4. Цивільний процес України: підручник / кол. авторів; за ред.. В.О. Кучера. – Львів: ЛьвДУВС, 2016. – 768 с.

5. Штефан М.Й. Цивільний процес: підручник для студ. Юрид. спеціальностей вищих закладів освіти. – 2-ге вид., перероб. Та доп. – К. : Ін Юре, 2001. – 696 с.

6. Братель О.Г. Процесуальні юридичні факти в динаміці цивільних процесуальних правовідносин. *Науковий вісник публічного та приватного права. Випуск 6, том 1, 2016,* С. 50-58.

7. Перунова О.М. Загальні ознаки процесуальної форми цивільного судочинства та її вплив на судову діяльність. *Право і суспільство. №4частина 4/2015,* С. 97-102.

Дата першого надходження рукопису до видання: 21.07.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 25.08.2025
Дата публікації: 29.09.2025.

УДК 340.13
DOI https://doi.org/10.32844/2618-1258.2025.3.24

СКОМОРОВСЬКИЙ В.Б., СЕНДЕЦЬКИЙ В.Р.

ВІДОБРАЖЕННЯ НОРМ ЦИВІЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВА У СУДОВИХ СТАТУТАХ 1864 Р.

REFLECTION OF CIVIL PROCEDURAL LAW NORMS IN THE JUDICIAL STATUTES OF 1864.

У статті відзначається, що судові статути 1864 року заклали основу для поєднання публічно-правових засад і змагальності у роботі судових установ. Статут цивільного судочинства, який складався з чотирьох книг, визначав порядок провадження у мирових та загальних судах, винятки зі загального цивільного процесу, включаючи шкоду, шлюбні справи та охоронне провадження. Характеризується специфіка цивільного судочинства, основу якого становили демократичні принципи, що були спрямовані на єдність процесу та забезпечення справедливості у цивільних справах. Аналізується цивільне судочинство в мирових і загальних судах, яке залежно від предмету розгляду та поділялося на спірне і безспірне провадження. Відзначається, що держава виконувала дві функції у здійсненні правосуддя: запобігала порушенням і усувала те, що вже відбулося. Держава діяла за ініціативою приватних осіб, але в окремих випадках вона сама ініціювала звернення без їхньої згоди. Констатується, що Статут цивільного судочинства передбачав дві форми проведення судочинства – мирові суди і загальні суди. Регулювання цивільного судочинства в мирових судах відрізнялося від судочинства в загальних судах простотою та обмеженою письмовістю. Зазначається, що підготовка справи до судового розгляду включала виклик сторін, збір доказів, проведення оглядів та виклик свідків. Сторонам висилалася повістка для прибуття на судове засідання, судовий розгляд проводився в усній формі і не потребував обов'язкових письмових пояснень. Характеризується, що під час судового засідання перевірялася присутність учасників, свідків та інших осіб, покликаних на засідання. У випадку відсутності, розглядалася причина та можливість відкладення розгляду справи. Аналізується процедура розгляду справи, яка включала взаємний обмін сторонами змагальними документами, і які мали бути подані впродовж двох тижнів. На слуханні сторони надавали свої аргументи, базуючись на документах справи, після чого відбувалися дебати. Акцентується, що у судах загальної юрисдикції позивач та відповідач мали право представляти свої вимоги та заперечення, використовуючи законні докази. Суд виносив рішення виключно на основі доказів, наданих сторонами. Головуючий суддя мав право припинити дебати, якщо вважав, що справа була достатньо висвітлена, забезпечуючи рівні можливості усім сторонам.

Ключові слова: *Статут цивільного судочинства, право, норма права, цивільний процес, судочинство.*

The article notes that the judicial statutes of 1864 laid the foundation for combining public law principles and adversarial proceedings in the work of judicial institutions. The Civil Procedure Statute, which consisted of four books, defined the procedure in magistrates' and general courts, exceptions to general civil procedure, including damages, matrimonial cases, and protective proceedings. The specificity of civil

© СКОМОРОВСЬКИЙ В.Б. – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри теорії та історії держави і права (Університет економіки та права «КРОК») https://orcid.org/0000-0002-1020-2322
© СЕНДЕЦЬКИЙ В.Р. – аспірант кафедри теорії та історії держави і права (Університет економіки та права «КРОК») https://orcid.org/0009-0000-5617-8041
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

procedure is characterized, the basis of which was democratic principles aimed at the unity of the process and ensuring justice in civil cases. Civil procedure in magistrates' and general courts is analyzed, which, depending on the subject matter, was divided into contentious and non-contentious proceedings. It is noted that the state performed two functions in the administration of justice: it prevented violations and remedied those that had already occurred. The state acted on the initiative of private individuals, but in some cases it initiated proceedings without their consent. It is stated that the Civil Procedure Code provided for two forms of judicial proceedings: magistrates' courts and general courts. The regulation of civil proceedings in magistrates' courts differed from that in general courts in its simplicity and limited use of written documents. It is noted that the preparation of the case for trial included summoning the parties, gathering evidence, conducting inspections, and summoning witnesses. The parties were sent a summons to appear at the court hearing, which was conducted orally and did not require mandatory written explanations. It is noted that during the court hearing, the presence of participants, witnesses, and other persons summoned to the hearing was verified. In case of absence, the reason and the possibility of postponing the hearing were considered. The procedure for hearing the case is analyzed, which included the mutual exchange of adversarial documents between the parties, which had to be submitted within two weeks. At the hearing, the parties presented their arguments based on the case documents, followed by a debate. It is emphasized that in courts of general jurisdiction, the plaintiff and the defendant had the right to present their claims and objections using legal evidence. The court rendered its decision solely on the basis of the evidence provided by the parties. The presiding judge had the right to terminate the debate if he considered that the case had been sufficiently covered, ensuring equal opportunities for all parties.

Key words: *Civil Procedure Code, law, legal norm, civil procedure, judicial proceedings.*

Вступ. Судові статути 1864 року були важливою складовою проведення судової реформи в Російській імперії, яка на той час географічно охоплювала значну частину українських земель, і була спрямована на реформування царського загальноімперського законодавства в судовій сфері. Положення судових статутів передбачали забезпечення незалежності судової влади від адміністрації та дієвий захист громадян від бюрократичного свавілля. Державні структури були зрівняні в правах з приватними особами в процесі захисту їхніх прав під час судового розгляду. Трансформації в судовій системі призвели до появи ідеї рівності всіх перед законом, а також переконання про те, що закон один для всіх. Законодавство проголосило нові правила судочинства, однакові для всіх станів.

Даній проблемі присвячували увагу багато відомих учених, серед яких: Ю. Варушка, О. Єпанчінцев, О. Ковалишин, Ю. Левчук, О. Нестерцова-Собакарь, Л. Прокопенко, О. Самойленко, Д. Слинько, О. Соп'яненко, В. Сухонос, Д. Чепкаленко та інші. Віддаючи належне зробленому, слід констатувати, що в працях дослідників відображено окремі аспекти досліджуваної проблематики, що суттєво актуалізує її комплексне дослідження в умовах сьогодення.

Постановка завдання. Метою даної статті є відображення норм цивільного процесуального права у судових статутах 1864 р.

Результати дослідження. Судові статути 1864 року закріплювали в функціонуванні судових установ поєднання публічно-правових засад та принципів змагальності. Вагомим елементом реформи, що вперше чітко відмежував цивільне судочинство від кримінального, став Статут цивільного судочинства [5, с. 96].

Забезпечити єдність цивільного судочинства мали принципи, які були покладені в основу процесу. На особливу увагу заслуговують, насамперед, принципи цивільного судочинства, які обумовлювали становище судді в цивільному процесі, учасників процесу та порядок здійснення судочинства. Зокрема, йдеться про якісно нові засади, на яких вони здійснювалися [10, с. 168]. Передусім, це рівність сторін у процесі, змагальність, усність, писемність та гласність, формальний і довільний порядок у процесі, незалежність судової влади.

Цивільне судочинство в мирових і загальних судах мало свої характерні особливості. Залежно від того, чи був предметом розгляду спір про право, що виник внаслідок певного правопорушення, чи просто прохання про захист і підтвердження певного права, яке ще ніким не оспорювалося, усі процесуальні процедури поділялися на дві великі правові категорії: перша – спірне судочинство, друга – безспірне (охоронне) судочинство.

Будь-яка розбіжність між фактичною та юридичною ситуацією в рамках цивільного права могла призвести до судового процесу, не пов'язаного з характером порушеного права. Так сталося у випадку з цивільно-правовим позовом, який позивач мав до відповідача, оскільки вважав останнього порушником свого права [12, с. 18]. Він висловив цю вимогу в позовній заяві, в якій просив суд покласти на відповідача її виконання.

Статут цивільного судочинства встановлював для цивільних справ дві форми судочинства: мирові суди та загальні суди. Цивільне судочинство в мирових судах різнилося від судочинства в загальних судах своєю простотою і фактично повним спрощенням принципу письмовості. Разом з тим, воно підпорядковувалося нормам і правилам, які були притаманні судочинству в загальних судах, однак з певними особливостями.

До першої інстанції у сфері мирового судочинства належав мировий суддя. Звертатися з позовом можна було усно (оскільки велика кількість позивачів і відповідачів були неписьменними), тоді усне прохання записувалося до книги мирового судді, яке засвідчував підписом позивач, якщо він був грамотним, або ж письмово. На стадії підготовки справи до судового розгляду здійснювався виклик сторін, свідків, третіх осіб, збирання доказів, проведення оглядів на місці, виклик обізнаних осіб для дачі показань з питань, що потребували спеціальних знань. Сторони викликалися до суду самим судом шляхом завчасної розсилки повісток з тим, щоб сторони могли з'явитися до суду. Дозволялось здійснювати виклик відповідача через опублікування в місцевій газеті [4, с. 46].

Законодавством не передбачалася участь прокурора в судовому розгляді в суді першої інстанції. Судовий розгляд проводився у відкритому судовому засіданні та в усній формі і, по можливості, мав бути завершений протягом одного засідання; навіть ведення протоколу не вимагалося. Усний характер провадження означав, перш за все, що суддя при розгляді справи не мав права вимагати від учасників процесу будь-яких письмових пояснень (хоча вони могли їх надавати); не було попереднього обміну паперами між учасниками процесу: все здійснювалося усно і одразу ж фіксувалося в протоколі.

У ході розгляду справи підлягало з'ясуванню, чи з'явилися учасники процесу, свідки та інші викликані на засідання особи; якщо з'явилися, то посвідчувалися їхні особи; якщо не з'явилися, то через секретаря з'ясовувалося, чи отримували вони повістки і які є відомості про причини їхньої неявки. Якщо були поважні причини неявки сторін, розгляд справи відкладали; відкладення було можливе також за клопотанням обох сторін [1, с. 151]. Якщо відповідач був відсутній з неповажної причини, судове засідання могло бути відкладено, але продовжено за згодою позивача на ухвалення заочного рішення. Також не перешкоджала продовженню судового розгляду неявка третіх осіб та співпозивачів. Якщо позивач не з'являвся без поважних причин, справа припинялася незалежно від наявності відповідного бажання відповідача. У цих випадках позивач не був позбавлений права відновити справу шляхом подання нового позову.

Важливим етапом був розгляд приватних позовів та заяв сторін. Серед можливих позовів була заява про відвід судді. Статут цивільного судочинства передбачав право відводу лише для відповідача. Однак його окремі норми передбачали процедуру відводу мирового судді обидвома сторонами.

Розпочинаючи слухання, суддя пропонував позивачу викласти свої вимоги та обставини справи, а потім заслуховував відповідача [6, с. 344]. Під час засідання сторони могли по черговості надавати свої пояснення, задавати питання та відповідати на них. І якщо суддя вважав, що справу вичерпано, він припиняв усні дебати.

Розгляд цивільних справ, які не підпадали під юрисдикцію мирових суддів, здійснювався переважно в окружних судах. За загальним порядком цивільне судочинство в окружних судах здійснювалося шляхом подання позовної заяви [11, с. 66]. Вона подавалася позивачем – особою, чиї права були порушені відповідачем. Суд ініціював процесуальну діяльність суду та спонукав протилежну сторону до реагування.

В законодавстві детально регламентувалися правила щодо виклику відповідача до суду. Здебільшого це відбувалося за допомогою повістки. Якщо відповідач або його родичі відмовлялися прийняти повістку, посильний або судовий пристав при її врученні міг взяти з собою двох свідків або поліцейського. Якщо відповідач знаходився за кордоном, повістка відправлялася через Міністерство закордонних справ. У крайньому випадку додатковим способом виклику відповідача була відповідна публікація в пресі [4, с. 46].

Одним з важливих етапів процесу була попередня процесуальна письмова підготовка: взаємний обмін сторонами змагальними документами. Їх число було обмеженим, але рівним,

«по справедливості». Сюди належали позовна заява, обов'язкова для відповідача відповідь, заперечення і спростування. На їх подання сторона мала два тижні. Такий обмін процесуальними документами міг ускладнюватися поданням приватних клопотань або ж зустрічних позовів.

Процедура розгляду справи складалася з наступних етапів: доповідь по справі, змагання сторін, схиляння сторін до примирення та виступ прокурора. Заслуховування справи полягало у викладенні представником суду даних, що містяться в документах справи. Далі сторони вступали у змагальні дебати, одначе найчастіше це робили їх адвокати [7, с. 19]. Фактично це було повторенням аргументів з позовних заяв, але сторони могли подавати суду і нові докази. Після заслуховування нових аргументів для з'ясування обставин справи протилежна сторона могла клопотати перед судом про відкладення слухання. При цьому позивач не мав права змінювати свої позовні вимоги в бік їх збільшення (він міг їх зменшити) або змінювати їх по суті.

У судах загальної юрисдикції діяв загальний процесуальний принцип: позивач обґрунтовував свої вимоги, а відповідач – заперечення проти них. При цьому учасники процесу могли подавати будь-які докази, не заборонені законом, які оцінювалися судом. Безпосередньо суд не займався збиранням доказів і засновував свої рішення виключно на доказах, поданих сторонами [11, с. 66]. Якщо головуючий вважав, що справа достатньо з'ясована, він завершував змагання сторін, при цьому дотримуючись умови рівності сторін за кількістю усних дебатів. Маючи право з'ясовувати для себе обставини справи, суд міг ставити запитання сторонам, будучи при цьому вкрай обережним, щоб не перейти межу змагальності і не увійти в сферу слідчого процесу, не перетворити постановку запитань на допит. Далі він надавав сторонам пропозицію примиритися на визначених умовах і, якщо це відбувалося, складав протокол, який мав силу остаточного рішення, що оскарженню не підлягало.

Під час судового засідання прокурор виступав з усним висновком, суть якого секретар фіксував у протоколі судового засідання [2, с. 169]. Цей висновок не повинен був носити характер змагання з однією зі сторін. Сторони після прокурора не мали права виступати, за винятком того, щоб вказати на помилки, допущені прокурором у викладі справи. Під час розгляду справи, до винесення судом рішення, сторони могли заявляти приватні процесуальні клопотання (про відвід судді, про забезпечення позову, наприклад, про накладення арешту на майно відповідача, про залучення третьої особи тощо), щодо яких суд ухвалював відповідні процесуальні рішення [11, с. 66].

Важливим етапом судового розгляду було прийняття рішення. Головуючий суддя ставив перед суддями низку запитань, що ґрунтувалися на позовних вимогах сторін. Вони поділялися на дві категорії: питання факту (чи мали місце факти, на які посилається позивач) та питання права (які наслідки закон пов'язує з цими фактами). Всі питання щодо обставин справи, змісту і застосування закону кожен з трьох суддів, які входили до складу колегії, вирішував одноосібно [3, с. 126]. При цьому рішення ухвалювалося більшістю голосів. Головуючий віддавав голос останнім. Суддя, що залишився в меншості, у письмовій формі міг викласти свою окрему думку, яка долучалася до справи.

Законодавець досить детально розробив положення щодо оскарження судових рішень. Слід зазначити, що при здійсненні цивільного судочинства можна було допустити як фактичні, так і юридичні помилки. Вони підлягали виправленню незалежно від причин їх виникнення, для чого був створений відповідний правовий механізм [4, с. 46]. Статут цивільного судочинства проголошував такі форми (процедури) оскарження судових рішень:

1) звичайна: апеляційне оскарження, подання приватних скарг;

2) спеціальна: касаційне оскарження, подання заяви про перегляд рішення, звернення із заявою про скасування рішення з боку третіх осіб.

Апеляція до вищестоящого суду подавалася на остаточне рішення суду першої інстанції і містила прохання про перегляд справи. Апеляційна скарга була спрямована на рішення суду по суті і призупиняла його виконання. Більше того, вона надавала суду право ухвалити нове рішення [3, с. 126]. Рішення мирового судді у приватноправовому спорі могло бути оскаржене до окружного (повітового) з'їзду мирових суддів. Апеляція протягом одного місяця з дня проголошення рішення подавалася мировому судді, який виніс рішення в першій інстанції. Вона могла містити нові докази, а також вказівки на порушення закону і неправильне вирішення приватних питань. Водночас у ній не можна було висувати нові вимоги, які раніше не були предметом судового розгляду.

Повітовий з'їзд мирових суддів здійснював розгляд справ в усному і публічному порядку. Розгляд справ на з'їздах мирових суддів відбувався за загальними правилами, передбаченими для

апеляційного провадження в судових палатах, з урахуванням деяких особливостей. Вони полягали в наступному:

– не вимагалося жодних викликів і явки сторін із зазначенням їхнього місцезнаходження;

– розгляд справи починався із зачитування оскаржуваного рішення та самої апеляційної скарги, а не з доповіді;

– обов'язковими були усні пояснення хоча б однієї сторони; у разі неявки обох сторін справа відкладалася до наступного засідання, про яке сторони повідомлялися повісткою;

– виклик і опитування свідків покладалися на розсуд з'їзду мирових суддів, але сторони повинні були забезпечити явку свідків на судовий розгляд;

– прокурорський висновок надавався лише по обмеженій категорії справ, у випадках, визначених законом;

– рішення оголошував голова з'їзду сторонам на тому ж засіданні. По складних справах рішення виносилося не пізніше, ніж на останньому засіданні того ж з'їзду.

Ухвалені з'їздами мирових суддів рішення викладалися в остаточній формі не пізніше семи денного строку з дня їх оголошення. При ухваленні рішення з'їзд не мав права виходити за рамки апеляційних вимог сторін [9, с. 39].

Якщо відповідач не з'являвся на судове засідання і не надавав письмових пояснень щодо справи, мировий суддя за клопотанням позивача міг ухвалити заочне рішення. Якщо позивач не з'являвся на судове засідання і не подавав клопотання щодо розгляду справи за його відсутності, мировий суддя ухвалював рішення про закриття провадження у справі. У деяких випадках з позивача стягувалися всі судові витрати і збитки, понесені відповідачем у зв'язку зі з'явленням до суду. Рішення по апеляційній скарзі, прийняте з'їздом мирових суддів, було остаточним і передбачало негайне виконання.

Апеляційний розгляд у судовій палаті був подібним до розгляду в першій інстанції, тобто в окружному суді. Апеляція на рішення подавалася через окружний суд, який ухвалив рішення [6, с. 345]. У ній необхідно було вказати рішення, що оскаржується (повністю або частково), докази, що його спростовують, а також викласти вимогу особи, яка оскаржує рішення. При цьому копія скарги невідкладно надсилалася процесуальному опонентові для подання пояснень до судової палати, на які надавався місячний строк [3, с. 126]. Скарги можна було подавати як особисто, так і поштою.

Судова палата, як апеляційна інстанція, мала право розглядати як юридичні, так і фактичні аспекти справи в тому ж обсязі, що й суд першої інстанції. По суті, це був новий судовий розгляд незавершеної справи в першій інстанції, і сторонам було дозволено подавати нові докази на підтримку своїх первинних позовних вимог. Судова палата ухвалювала рішення, не повертаючи справу до окружного суду на новий судовий розгляд і винесення рішення. Вона могла підтвердити рішення в цілому або окремі його частини, скасувавши при цьому деякі з них. Рішення підлягало негайному виконанню. Апеляційне провадження фактично означало повторний розгляд справи судовою палатою за матеріалами, наданими сторонами. Касаційні скарги на рішення судової палати як суду апеляційної інстанції, а також касаційні скарги і протести на рішення судової палати як суду першої інстанції надсилалися до Сенату [8, с. 24].

У Сенаті розглядалися також і касаційні скарги на постанови з'їздів мирових суддів у цивільних справах. Для скарг на рішення волосних судів касаційною інстанцією виступав з'їзд мирових суддів. Касаційне провадження в ньому здійснювалося за загальними правилами касації, викладеними в Судових статутах [11, с. 67]. Касаційні скарги на рішення загальних судів, що набрали законної сили, могли бути подані протягом чотирьох місяців після оприлюднення рішення апеляційної інстанції. Загальною підставою для касації була незаконність рішення.

Висновки. Норми судових статутів 1864 року істотно трансформували функціонування судових установ та передбачили принципово нові підходи до здійснення судочинства у цивільних справах. Вони отримали офіційне закріплення в Статуті цивільного судочинства і в своїй сукупності забезпечили загальну модель змагального цивільного процесу. Було передбачено, що суб'єктами процесуальних відносин є суд та особи, які беруть участь у процесі. Цивільне судочинство було направлено на захист цивільних прав у зв'язку з порушенням права або спором про право. Порушення права призводило до виникнення правовідносин між порушником і особою, яка постраждала від порушення. У цивільному процесі учасниками могли бути сторони спору, треті особи, а також представники всіх цих осіб.

Список використаних джерел:

1. Єпанчінцев О. С. Нормативне регулювання спрощених проваджень у цивільному судочинстві України: історичний аспект. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* Серія: право. 2019. Вип. 59. Т. 1. С. 150-153.

2. Ковалишин О. Р. Особливості цивільного процесу за Статутом цивільного судочинства 1864 року. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2017. Вип. 45. С. 166-175.

3. Левчук Ю. М. Діяльність Київської судової палати з розгляду цивільних справ (1880-1917 рр.). *Підприємництво, господарство і право.* 2016. Вип. 9 (247). С. 125-128.

4. Нестерцова-Собакарь О. Вплив судової реформи 1864 року на розвиток цивільного судочинства в Україні. *Порівняльно-аналітичне право*. 2018. № 6. С. 44-47.

5. Нестерцова-Собакарь О. Статут цивільного судочинства 1864 року: історія прийняття, основні положення та його вплив на українські губернії. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ.* 2020. № 4. С. 95-100.

6. Правова система України: історія, стан та перспективи: у 5 т. Т. 1: Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України / за заг. ред М. В. Цвіка, О. В. Петришина. Х.: Право, 2008. 728 с.

7. Прокопенко Л., Варушка Ю. Становлення та розвиток адвокатури в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. *Аспекти публічного управління*. 2022. Т. 10. № 2. С. 16-22.

8. Самойленко О. О. Реалізація судової реформи 1864 року в Україні: етапи і проблеми. *Часопис Київського університету права.* 2011. № 4. С. 23-27.

9. Слинько Д. В. Особливості розвитку процесуального права на українських землях у складі Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.). *Юридичний науковий електронний журнал.* 2019. № 2. С. 37-42.

10. Соп'яненко О. Передумови формування концепції верховенства права в цивільному судочинстві: історико-правовий контекст. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету.* Серія: право. 2022. Вип. 69. С. 164-172.

11. Сухонос В. В. Прокуратура у державному механізмі Російської імперії після судової реформи 1864 р.: монографія. Суми: Університетська книга, 2012. 104 с.

12. Чепкаленко Д. О. Законодавче регулювання виконавчого провадження за судовою реформою 1864 року. *Правові новели.* 2018. № 5. С. 15-26.

Дата першого надходження рукопису до видання: 22.07.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 25.08.2025
Дата публікації: 29.09.2025.

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО, ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 346.62
DOI https://doi.org/10.32844/2618-1258.2025.3.25

ГОФМАН О.Р.

РЕГУЛЯТИВНА ФУНКЦІЯ ГОСПОДАРСЬКОГО ПРАВА

REGULATORY FUNCTION OF COMMERCIAL LAW

Стаття присвячена виокремленню та змістовній характеристиці регулятивної функції господарського права, яка обумовлює його цілісність та є його певним чинником самостійності у вітчизняній системі права. Доведено, що функції господарського права представляють собою важливі правові категорії-засади, на яких саме й здійснюється господарська діяльність у різних її проявах. Надано визначення регулятивної функції господарського права як його змістовно-сутнісною характеристикою, яка вказує на його здатність упорядковувати господарську діяльність та різноманітні господарські відносини, та яка тісно пов'язана й взаємодіє із господарсько-правовим регулюванням, яке є конкретним механізмом або процесом реалізації цієї функції, адже саме господарське право здійснює свою регулятивну функцію саме через процес правового регулювання, застосовуючи відповідні правові засоби та методи.

На підставі аналітичного аналізу виокремлені регулятивно-статична функція, яка проявляється у закріпленні, стабілізації, упорядкуванні вже існуючих господарсько-правових відносин (наприклад, статуси, форми власності) та регулятивно-динамічної, яка проявляється в активному впливі на розвиток зазначених відносин, надання їм динаміки, сприяння їх зміні та оновленню (наприклад, регулювання господарсько-договірних відносин, інвестиційної діяльності).

Визначено, що регулятивна функція тісно пов'язана із іншими функціями, зокрема, стимулюючою, адже саме ці дві функції не існують окремо, а взаємодоповнюють одна одну. Регулятивна функція створює необхідну правову базу, без якої стимулювання було б неможливим та встановлює рамки, в яких можливе застосування стимулів, а стимулююча надає динаміки регулятивній, спонукаючи суб'єктів діяти в межах встановлених правил у бажаному для держави та суспільства напрямку.

Ключові слова: *функція права, регулятивна функція, стимулювання, господарська діяльність, господарське право, господарське законодавство.*

The article is devoted to the isolation and substantive characteristics of the regulatory function of economic law, which determines its integrity and is a certain factor of its independence in the domestic legal system. It is proved that the functions of economic law represent important legal categories-fundamentals, on which economic activity in its various manifestations is carried out. The definition of the regulatory function of economic law is given as its substantive and essential characteristic, which indicates its ability to regulate economic activity and various economic relations, and which is closely related and interacts with economic and legal regulation, which is a specific mechanism or process of implementing this function, because economic law itself carries out its regulatory function precisely through the process of legal regulation, using appropriate legal means and methods.

© ГОФМАН О.Р. – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри господарського права і процесу (Національний університет «Одеська юридична академія»)

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

Based on the analytical analysis, the regulatory-static function is distinguished, which manifests itself in the consolidation, stabilization, and ordering of already existing economic and legal relations (for example, statuses, forms of ownership) and the regulatory-dynamic function, which manifests itself in the active influence on the development of these relations, giving them dynamics, promoting their change and renewal (for example, regulating economic and contractual relations, investment activities).

It is determined that the regulatory function is closely related to other functions, in particular, the stimulating function, because these two functions do not exist separately, but complement each other. The regulatory function creates the necessary legal basis, without which stimulation would be impossible and establishes the framework within which the application of incentives is possible, and the stimulating function provides dynamics to the regulatory function, encouraging subjects to act within the established rules in the direction desired by the state and society.

Key words: *function of law, regulatory function, stimulation, economic activity, economic law, economic legislation.*

Вступ. В умовах воєнного стану практично існують важкі умови господарювання та вкрай актуальним й доцільним є відповідне його нормативне забезпечення, з акцентом на сучасні потреби та практичну реалізацію. Зазначене саме й можливо за умови застосування регулюючої функції господарського права.

Постановка завдання. Метою статті є наукове обгрунтування мети та значення регулятивної функції для господарського права.

Виокремленням та дослідженням регулятивної функції господарського права займалися такі вчені як: О. Вінник, Л. Заморська, В. Ковальський, О. Миронець, А. Попова та інші, але потребує деталізації її значення та прояв в сучасних умовах господарювання та застосування до окремих його сфер.

Результати дослідження. Функції господарського права представляють собою важливі правові категорії-засади, на яких саме й здійснюється господарська діяльність у різних її проявах. На думку теоретиків функції права це «соціальне призначення права, а також головні напрямки його впливу на суспільні відносини» [1, с. 72], а також «соціальна роль права (держави) спрямована діяти у макро– або мікросередовищі, тобто встановлювати соціальні відносини, надавати їм правового визначення, привносити певну інформацію у соціальні контакти» [2, с. 58]. Інші розуміють їх або соціальне призначення права, або його напрями правового впливу на суспільні відносини, або і те, і інше разом [3, с. 4]. Таким чином, термін «функції права як правова категорія» означає фундаментальне поняття юридичної науки, що відображає основні напрямки впливу права на суспільні відносини, поведінку осіб, у тому числі й суб'єктів господарювання, та їхню свідомість, розкриваючи тим самим його соціальне призначення, роль і місце у суспільстві. Важливим є виокремлення сутності та значення функцій права як правової категорії, які полягають у наступному:

1. Відображення соціального призначення права, тобто саме функції права показують, для чого право існує в суспільстві, які завдання воно виконує та які соціальні потреби задовольняє. Вони пояснюють, яким чином право сприяє впорядкуванню, стабілізації та розвитку суспільних відносин.

2. Об'єктивний характер, тобто функції права є об'єктивними, тобто вони притаманні праву як явищу, незалежно від суб'єктивних бажань законодавця чи конкретних політичних цілей. Це не те, що право хоче робити, а те, що воно робить або здатне робити у суспільстві.

3. Визначення механізму дії права, тобто категорія функцій допомагає зрозуміти, як саме право впливає на суспільні відносини через встановлення правил, захист прав, формування цінностей тощо, тобто вона розкриває динамічний аспект права.

4. Комплексний аналіз правової системи, адже саме вивчення функцій дозволяє глибше аналізувати правові інститути, норми, цілі та засоби, оцінювати їхню ефективність та відповідність потребам суспільства. Це інструмент для розуміння не лише структури, а й "життя" права.

5. Основа для класифікації означає розуміння функцій права є підгрунтям для їх класифікації (наприклад, на регулятивну та охоронну, або на загально-соціальні та спеціально-юридичні), що допомагає систематизувати знання про право.

Для господарського права притаманним є застосування загально-правовий та галузевих – спеціальних правових функцій. Важливу роль відіграє регулятивна функція, завдяки якій

здійснюється правове забезпечення господарської діяльності, відносин, їх суб'єктів тощо. Також зазначена функція є підгрунтям правового регулювання господарських відносин, яке, як слушно визначає О. Вінник, «складається з двох етапів: правовстановлення та правореалізації. Реалізація права здійснюється у таких формах, як дотримання (утримання від учинення дій, заборонених законом); виконання (учинення активних дій, спрямованих на реалізацію правових приписів; застосування (винесення правозас тосовчими органами індивідуальних рішень, що адресуються окремим суб'єктам). Відповідно до ст. 7 ГК України (яка, до речі, має назву «Нормативно-правове регулювання господарської діяльності») відносини у сфері господарювання регулюються Конституцією України, ГК України, законами України, нормативно-правовими актами Президента України та Кабінету Міністрів України, нормативно-правовими актами інших органів державної влади та органів місцевого самоврядування, а також іншими нормативними актами. Проте в умовах ринкової економіки використання регулятивних можливостей юридичних норм значно обмежується, оскільки в них неможливо передбачити всі деталі відносин, що виникають у межах комерційного обороту. Більше того, верховенство права визначається як його панування в суспільстві, одним із проявів якого є те, що право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а включає й інші соціальні регулятори, зокрема норми моралі, традиції, звичаї тощо, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства» [4, с. 88].

Для прикладу, І. А. Іщенко у ході розгляду ефективності правового регулювання хоча і звертає увагу на результативність, проте розкриває останню через застосування таких норм права, що визначають модель поведінки, яка нормально сприйматиметься як суспільством у цілому, так і окремою особою зокрема [5, с. 97]. За таких умов мета правового регулювання у межах визначення набуває досить абстрактного та умовного характеру. Також, наприклад, розглядаючи ефективність конституційно-правових норм, Є. В. Годованик звертається до необхідності її осмислення через якісну та кількісну здатність конституційно-правових норм забезпечувати здійснення суб'єктами конституційно-правових відносин усвідомлених, цілеспрямованих правомірних вольових актів заздалегідь закладених (запрограмованих) у нормах як кінцевий результат їх реалізації [6, с. 32]. Тобто ефективність права за такого підходу розглядається фактично через можливість реалізації в умовах практики моделей поведінки, закріплених у самих же нормах права. Подібним чином І.Ю. Настасяк стверджує, що ефективність впливу права являє собою здатність права забезпечувати за мінімальних витрат досягнення закладених у ньому соціально-правових цілей, що полягають у програмованих позитивних змінах регульованих сфер суспільних відносин за допомогою формування подібних (бажаних) для цього моделей поведінки їх учасників [7, с. 22–23]. Очевидним «є розгляд ефективності права через саму інструментальну природу права і при цьому з точки зору самої моделі поведінки, закріпленої у нормі безвідносно її співвідношення з обставинами, які виходять за межі концепції засобів правового регулювання і на які при цьому право впливає або повинно впливати» [8, с. 40]. Подібним чином Р. М. Кельман розглядає ефективність норми права, зокрема через таку її реалізацію, яка відповідатиме вимогам правового забезпечення для яких ця норма була прийнята [9, с. 40]. Тобто, правове регулювання – це процес (цілеспрямована діяльність) держави та/або громадянського суспільства із впорядкування, охорони та розвитку суспільних відносин за допомогою системи правових засобів. Іншими словами, якщо регулятивна функція – це напрямок впливу права (що право робить), то правове регулювання – це механізм, процес, інструментарій, за допомогою якого цей вплив здійснюється.

Ключовими ознаками та елементами правового регулювання є наступні положення:

– цілеспрямованість, тобто завжди має певну мету – впорядкувати конкретні суспільні відносини, забезпечити їх стабільність, розвиток, або захистити інтереси;

– системність, тобто здійснюється за допомогою цілісної системи правових засобів (норми права, правові відносини, акти реалізації права, акти застосування права, юридичні факти, юридична відповідальність тощо);

– вольовий характер, тобто регулює лише ті суспільні відносини, які проходять через волю та свідомість осіб;

– державний характер, хоча може мати елементи саморегулювання, але в кінцевому підсумку спирається на державний апарат, можливість державного примусу;

– конкретність, тобто завжди пов'язане з реальними, конкретними суспільними відносинами.

На думку інших господарників саме «регулятивна функція полягає у врегулюванні нормами господарського права господарсько-правових відносин. Ця функція здійснюється за

допомогою зобов'язуючих норм і визначає, якою повинна бути майбутня поведінка учасників господарських відносин (наприклад, обов'язок фізичної особи, яка виявила бажання набути статусу підприємця, пройти процедури державної реєстрації; отримання дозвільних документів (ліцензій, патентів) суб'єктами господарювання, які мають намір здійснювати види господарської діяльності, що підлягають спеціальному врегулюванню)» [10, с. 13-14].

Регулятивна функція права – це один з основних, найбільш важливих і постійних напрямків впливу права на суспільні відносини, суть якої полягає в упорядкуванні, організації та закріпленні певного порядку суспільних відносин шляхом встановлення загальнообов'язкових правил поведінки.

Ключовими аспектами регулятивної функції є наступні:

– сстановлення правових статусів, тобто визначення прав, обов'язків, повноважень та відповідальності суб'єктів права (фізичних та юридичних осіб, державних органів). Наприклад, закріплення господарської правосуб'єктності громадян, статусу підприємств тощо;

– закріплення суспільних відносин, тобто право надає стабільність вже існуючим, бажаним для суспільства відносинам, переводячи їх у правову площину. Наприклад, закріплення права власності, підприємницьких відносин;

– формування нових відносин, адже саме право створює правову основу для виникнення та розвитку нових видів суспільних відносин, необхідних для суспільного прогресу. Наприклад, правила, що регулюють цифрові технології, нові форми економічної діяльності;

– визначення меж дозволеної поведінки, тобто чітке окреслення того, що дозволено, що заборонено і що є обов'язковим;

З урахуванням змісту регулятивної функції можливо виокремити її статичний і динамічний аспекти, тобто регулятивно-статичну функцію, яка проявляється у закріпленні, стабілізації, упорядкуванні вже існуючих суспільних відносин (наприклад, статуси, форми власності) та регулятивно-динамічної, яка проявляється в активному впливі на розвиток суспільних відносин, надання їм динаміки, сприяння їх зміні та оновленню (наприклад, регулювання господарсько-договірних відносин, інвестиційної діяльності).

Також, регулятивна функція застосовується майже до всіх господарсько-правових інститутів, зокрема, до господарсько-правової відповідальності, адже, як слушно визначає А. Попова «регулятивна функція юридичної відповідальності – це напрями впливу юридичноївідповідальності, що полягає у закріпленні, регулюванні суспільних відносин. Регулятивну функцію юридичної відповідальності поділяють на: регулятивно-статичну функцію – закріплює існуючі суспільні відносини; регулятивно-динамічну функцію – направлена на зміну і вдосконалення існуючих суспільних відносин. Способами здійснення регулятивної функції юридичної відповідальності є: визначення правового становища суб'єктів права та інших учасників суспільних відносин; закріплення у правових нормах умов, за яких суб'єкт повинен діяти правомірно, складів правопорушень тощо» [11, с. 71]. Баженова вказує на наявність та роль «регулятивної функції ліцензування, яка проявляється, перш за все, в тому, що із застосуванням ліцензійного режиму здійснюється регулювання поведінки господарюючих та інших суб'єктів ліцензійних правовідносин. Наявність ліцензійного обмежувача зумовлює більш серйозне ставлення суб'єктів економічної діяльності до вимог різних нормативних правових актів, що діють в тій чи іншій галузі. Ліцензійні умови є нічим іншим як регулятором господарської діяльності, що підлягає ліцензуванню» [12, с. 106]. Тобто, застосування регулятивної функції права до різноманітних сфер господарювання є ключовим для забезпечення стабільності, передбачуваності та розвитку економіки. Господарське право, використовуючи свою регулятивну функцію, встановлює "правила гри" для всіх учасників ринку. Так, наприклад, регулятивна функція права проявляється в різних сферах господарювання:

1. Створення та припинення суб'єктів господарювання, саме право встановлює чіткі процедури державної реєстрації підприємств (ТОВ, ФОП, АТ тощо), їх реорганізації та ліквідації і визначаються вимоги до установчих документів, розміру статутного капіталу, порядку формування органів управління. У результаті забезпечується легальність діяльності, прозорість структури суб'єктів, захист інтересів кредиторів та держави.

2. Договірні відносини (господарське-договірне право), тобто регулюються порядок укладення, зміни та розірвання господарських договорів (купівлі-продажу, постачання, підряду, надання послуг, оренди, перевезення тощо). Визначаються істотні умови договорів, права та обов'язки сторін, форми розрахунків. Як результат гарантується стабільність ділових зв'язків, передбачуваність виконання зобов'язань, можливість захисту порушених прав у судовому порядку.

3. Конкуренція та монополія, адже саме антимонопольне законодавство встановлює правила добросовісної конкуренції, забороняє монополізацію ринків, антиконкурентні узгоджені дії, зловживання монопольним становищем. Регулює порядок контролю за концентрацією (злиттями, поглинаннями). Зазначене сприяє розвитку конкурентного середовища, запобігає зловживанням великих компаній, захищає інтереси споживачів та дрібних підприємців.

4. Інвестиційна діяльність, саме право регулює порядок здійснення інвестицій (як внутрішніх, так і іноземних), форми інвестування, гарантії захисту прав інвесторів. Можуть встановлюватися пільги та стимули для певних видів інвестицій та у результаті створюється сприятливий інвестиційний клімат, залучаються капітали для розвитку економіки.

5. Банківська та фінансова діяльність, саме регулюються діяльність банків, кредитних установ, страхових компаній, фондових бірж та встановлюються вимоги до ліцензування, пруденційні норми, правила проведення операцій, захист вкладників та інвесторів. У результаті забезпечується стабільність фінансової системи, довіра до фінансових інститутів, захист учасників ринку.

6. Зовнішньоекономічна діяльність, завдяки праву регулюються експортно-імпортні операції, валютний контроль, митні процедури, міжнародні договори, що стосуються торгівлі та інвестицій, що сприяє інтеграції країни у світову економіку, захисту національних інтересів у міжнародній торгівлі.

У кожній з цих сфер (інститутів господарського права) регулятивна функція права реалізується через конкретні норми законодавства (Господарський кодекс, Цивільний кодекс, закони про окремі види діяльності, підзаконні акти), які визначають дозволену, зобов'язану та заборонену поведінку суб'єктів господарювання, що дозволяє створити впорядковане, передбачуване та ефективне економічне середовище.

Крім того, важливим аспектом є те, що регулятивна функція тісно пов'язана із іншими функціями, зокрема, стимулюючою, адже саме ці дві функції не існують окремо, а взаємодоповнюють одна одну. Регулятивна функція створює необхідну правову базу, без якої стимулювання було б неможливим та встановлює рамки, в яких можливе застосування стимулів, а стимулююча надає динаміки регулятивній, спонукаючи суб'єктів діяти в межах встановлених правил у бажаному для держави та суспільства напрямку. Наприклад, держава регулює порядок оподаткування, але стимулює розвиток певної галузі, надаючи податкові пільги саме в цій сфері. Тобто, «об'єктом впливу регулятивної функції є нормальні, позитивні, корисні суспільні відносини, які право впорядковує шляхом: закріплення сталих, розвинутих відносин у нормативних актах, гарантуючи у такий спосіб їх недоторканість (статична функція); заохочення, стимулювання розвитку тих суспільних відносин, які, відображаючи певні соціальні цінності, перебувають на етапі свого становлення (динамічна функція)» [13, с. 167–168].

Висновки. Регулятивна функція господарського права є його змістовно-сутнісною характеристикою, яка вказує на його здатність упорядковувати господарську діяльність та різноманітні господарські відносини. Господарське-правове регулювання ж є конкретним механізмом або процесом реалізації цієї функції, адже саме господарське право здійснює свою регулятивну функцію саме через процес правового регулювання, застосовуючи відповідні правові засоби та методи. Функція відповідає на питання "для чого існує право в цьому аспекті?", "що воно робить?", а регулювання відповідає на питання "як саме право впливає?", "яким чином воно досягає своєї мети?".

Господарське право одночасно встановлює чіткі правила функціонування економіки (регулятивна функція) та надає інструменти для її розвитку та спрямування в потрібне русло (стимулююча функція).

Список використаних джерел:

1. Миронець О. М. Щодо класифікацій функцій права в сучасній Україні. *Science and Youth*. 2012. № 11-12. С. 70-73.

2. Ковальський В.С. Функції права: ціннісний та сутнісний виміри. *Альманах права*. 2012. Вип. 3. С. 58-62.

3. Заморська Л. І. Функції права: змістовно-теоретичний аналіз. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2015. Вип. 6. С. 3-9.

4. Мілаш В. С. Господарське право: Курс лекцій: У 2 ч. Ч. 1. Х.: Право, 2008. 496 с.

5. Іщенко І. А. Спеціальні ознаки правового регулювання: проблеми визначення поняття, сутності та їх співвідношення. *Держава і право*. Київ, 2011. Вип. 53. С. 92–98.

6. Годованик Є. В. Ефективність конституційно-правових норм: проблеми визначення та інтерпретації. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія.: Юриспруденція*. 2018. № 33. С. 30–32.

7. Настасяк І. Ю. Загальна характеристика ефективності правового впливу. *Митна справа*. 2012. № 4 (82). Ч. 2, кн. 1. С. 20–25.

8. Гаврилюк О. О. Проблема сучасних теоретичних та господарсько-правових підходів до розуміння ефективності права і правового регулювання. *Актуальні проблеми держави і права*. 2025. Вип. 67. С. 67-78.

9. Кельман Р. М. Поняття правових норм і методи оцінювання їхньої ефективності. Принципи права: універсальне та національне в контексті сучасних глобалізаційних і євроінтеграційних процесів: тези доповідей і повідомлень міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 21–22 черв. 2024 р.). Київ: Національний університет «Києво-Могилянська академія», 2024. С. 39–43.

10. Господарське право України. Навчальний посібник У двох частинах. Частина 1. За загальною редакцією О.П. Гетманець, Ю.М. Жорнокуя, О.М. Шуміла. Київ. 2013. 369 с.

11. Попова А. Функції господарсько-правової відповідальності товарних бірж. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2009. Вип. 85. С. 70-73.

12. Баженова А.А. Ліцензування господарської діяльності: соціально-економічне значення, цілі, принципи і функції. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО*. Випуск 27. Том 2. 2014. С. 105-108.

13. Теорія держави і права : Підручник / С.Л. Лисенков, А.М. Колодій, О.Д. Тихомиров, В.С. Ковальський. За ред. С.Л. Лисенкова. К. : Юрінком Інтер, 2005. 448 с.

Дата першого надходження рукопису до видання: 23.07.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 25.08.2025
Дата публікації: 29.09.2025.

УДК 346.7
DOI https://doi.org/10.32844/2618-1258.2025.3.26

ТОПОНАР О.І.

НОРМАТИВНА ТА ОРГАНІЗАЦІЙНА СКЛАДОВІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ЦИРКУЛЯРНОЇ ЕКОНОМІКИ В УКРАЇНІ

REGULATORY AND ORGANIZATIONAL COMPONENTS OF THE CIRCULAR ECONOMY IN UKRAINE

У статті розглядаються нормативна та організаційна складові впровадження циркулярної економіки в Україні, визначаються чинники та обмеження, що впливають на реалізацію принципів циркулярної економіки. Проаналізовано сучасний стан законодавчого регулювання та стратегічного планування, зокрема на основі Національної стратегії управління відходами до 2030 року, Закону України «Про управління відходами» та галузевих законів, які формують правову та інституційну основу циркулярної економіки. Показано, що процес впровадження циркулярної економіки в Україні перебуває у фазі активного розвитку, проте стикається з низкою перешкод, зокрема законодавчими прогалинами, недостатнім стимулюванням бізнесу, низьким рівнем інвестицій та наслідками воєнної агресії. Наголошено на необхідності гармонізації українського законодавства з європейськими стандартами, створенні ефективних механізмів реалізації політик на галузевому та регіональному рівнях, а також запровадженні стимулюючих інструментів для бізнесу та громадянського суспільства. Особлива увага приділена ролі нормативній та організаційній складовим у забезпеченні системної координації між державними органами, підприємствами та іншими зацікавленими сторонами. Стаття підкреслює стратегічне значення циркулярної економіки для післявоєнного відновлення України, підвищення ресурсоефективності, екологічної безпеки та сталого розвитку країни.

Ключові слова: *циркулярна економіка, економіка замкненого циклу, сталий розвиток, нормативно-правове регулювання, організаційна складова, післявоєнне відновлення, європейська інтеграція, екологізація економіки, управління відходами.*

The article examines the regulatory and organizational components of the implementation of the circular economy in Ukraine, identifies factors and limitations that affect the implementation of the principles of the circular economy. The current state of legislative regulation and strategic planning is analyzed, in particular on the basis of the National Waste Management Strategy until 2030, the Law of Ukraine "On Waste Management" and sectoral laws that form the legal and institutional basis of the circular economy. It is shown that the process of implementing the circular economy in Ukraine is in a phase of active development, but faces a number of obstacles, in particular legislative gaps, insufficient business incentives, low investment levels and the consequences of military aggression. The need to harmonize Ukrainian legislation with European standards, create effective mechanisms for implementing policies at the sectoral and regional levels, as well as introduce incentive instruments for business and civil society is emphasized. Particular attention is paid to the role of regulatory and organizational components in ensuring systemic coordination between state bodies, enterprises and other stakeholders. The article emphasizes the strategic importance of the circular economy for the post-war recovery of Ukraine, increasing resource efficiency, environmental safety and sustainable development of the country.

Key words: *circular economy, closed-loop economy, sustainable development, regulatory and legal regulation, organizational component, post-war recovery, European integration, greening of the economy, waste management.*

© ТОПОНАР О.І. – аспірант (Інститут держави і права імені В.М. Корецького Національної академії наук України) https://orcid.org/0009-0005-5525-3587

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

Постановка проблеми. Враховуючи сучасні обставини в Україні, постає нагальна потреба у вирішенні комплексних викликів, що охоплюють соціальну, економічну та екологічну сфери суспільного життя. Обраний державою вектор сталого розвитку визначає необхідність реалізації низки завдань, які потребують, серед іншого, належного нормативно-правового врегулювання. Такий стратегічний підхід формує нову модель державної політики, у якій екологічна та соціальна відповідальність інтегрується в основу економічної діяльності.

Нині українське законодавство перебуває в активній фазі трансформації, що зумовлено як адаптацією нормативної бази до правових стандартів Європейського Союзу, так і врахуванням особливостей стану війни з російською федерацією. Формування нормативного поля для становлення циркулярної економіки потребує системного та комплексного підходу, який враховує національні інтереси та одночасно відповідатиме вимогам євроінтеграційного процесу.

Водночас реалізація принципів циркулярної економіки в Україні стикається з низкою перешкод. Серед них – законодавчі прогалини, недостатнє стимулювання бізнесу до впровадження циркулярних моделей виробництва та низький рівень інвестиційної підтримки. Додатковим викликом є військова агресія з боку рф, яка стримує трансформаційні ініціативи на різних рівнях економіки. Проте ця деструктивна ситуація водночас створює імпульс для розвитку ініціатив, спрямованих на формування ресурсоефективної та стійкої моделі функціонування вітчизняного господарського сектору.

Стан дослідження. Тема циркулярної економіки сьогодні активно обговорюється як на законодавчому рівні так і в практичному та науковому просторі. Рівень інтересу до принципів циркулярної економіки в академічних колах зростає, кількість робіт від року в рік примножується в чисельності та дозволяє бачити проблеми на шляху до її впровадження у динаміці реального часу та відображає її проекцію для виявлення та вирішення недосконалостей і прогалин в різних її площинах.

Проблеми побудови економіки замкненого циклу актуальні у багатьох країнах світу. Їх досліджували різні вчені у галузі економічних та соціальних наук, права, історії, філософії, політології тощо. Серед українських вчених, що займались дослідженнями впровадження циркулярної економіки можна виділити: І. Зварич, Н. Трушкіна, М. Нагару, Т. Білоусько, Т. Салашенко, О. Кушнір, Н. Мазур, Н. Клєвцєвич та інших, які у своїх статтях концентрують увагу на дослідженні різних аспектів циркулярної економіки, а саме: концептуальних, організаційних, правових, економічних, екологічних; політичних, соціальних тощо.

Метою статті є аналіз нормативної та організаційної складових впровадження циркулярної економіки в Україні, виявлення основних проблем та прогалин у законодавчому та інституційному регулюванні, а також обґрунтування напрямів їх подальшої гармонізації з європейськими стандартами та стимулювання практичної реалізації циркулярних моделей у економіці.

Виклад основного матеріалу. Перехід до принципів циркулярної економіки для України - це не просто слідування світовим тенденціям, а стратегічна необхідність, що має вирішальне значення для її післявоєнного відновлення та сталого розвитку. Замість лінійної моделі, яка призвела до значного накопичення відходів і виснаження ресурсів, дана модель пропонує шлях до економічного зростання через інновації, ефективне використання ресурсів та екологічну безпеку.

Впровадження циркулярної економіки в Україні базується на нормативній та організаційній складових, які є ключовими для її успішної реалізації на практиці. Ці елементи формують правову основу, визначають інституційну структуру та забезпечують координацію зусиль усіх зацікавлених сторін.

Нам близька думка М. Нагари, яка вважає, що циркулярна економіка сприяє оптимізації систем виробництва і споживання через реалізацію нелінійної економічної моделі, що ґрунтується на екоінноваційній взаємодії природи і людини, знижуючи протиріччя факторів еколого-індустріального простору. Також вона стверджує, що циркулярна економіка є базисом реалізації екологічних інновацій та підвищення екологічної відповідальності на основі обґрунтовано ресурсо- та енергоспоживання, зменшення шкідливого впливу на навколишнє середовище, розвитку соціально інтегрованого суспільства [1, с. 69-70].

Ми погоджуємось з думкою шановних Т. Салашенко та В. Самойленко, які у своїй статті "Нормативно-правове забезпечення розбудови циркулярного підходу в Україні", наголошують на тому, що стратегічна реалізація циркулярного підходу залежить від переосмислення підходу: від управління відходами до управління ланцюгами доданої вартості на всьому життєвому циклі продукції. Сьогоднішня ситуація в Україні може стати каталізатором для більш швидких і рішучих дій у напрямку циркулярної економіки. Відновлення після війни повинно включати

впровадження передових циркулярних технологій. Велика частина відповідальності за впровадження циркулярного підходу лежить на приватному секторі, для якого необхідно створити справедливі та конкурентоспроможні умови порівняно з європейськими виробниками [2, с. 162].

Також Т. Білоуська слушно підсумовує, що для успішної реалізації принципів циркулярної економіки Україні необхідно вжити ряд заходів, зокрема розробити нову законодавчу базу, що охоплює всі етапи життєвого циклу продукції. Важливим є також створення державних програм підтримки для бізнесу, що переходять на циркулярні практики, які повинні включати фінансові та податкові стимули, технічну підтримку та навчальні ініціативи. Попри труднощі, що супроводжують реалізацію циркулярної економіки в умовах війни та економічної нестабільності, її імплементація є необхідною для досягнення сталого розвитку. Вона не тільки допоможе зменшити екологічний вплив і покращити управління ресурсами, але й сприятиме довгостроковій економічній стабільності та розвитку країни. Тому циркулярна економіка повинна стати основою для розробки нових стратегій та політик, спрямованих на забезпечення стійкого економічного та екологічного розвитку в Україні [3].

Тож, з огляду на думку українських науковців, що досліджують процеси інтеграції моделі циркулярної економіки в Україні ми виділяємо деякі першочергові завдання нормативно-організаційного характеру: розробка єдиної стратегії та політики у сфері циркулярної економіки, адаптація законодавства до норм і директив ЄС, запровадження економічних стимулів для бізнесу, інституційне забезпечення координації між владою та приватним сектором, розвиток екологічної освіти й підвищення суспільної обізнаності, а також розширення міжнародного співробітництва у сфері технологій переробки та повторного використання ресурсів.

Процес становлення циркулярної економіки в Україні, хоча й поступається за масштабами та результативністю більшості держав Європейського Союзу, однак уже отримав певне інституційне підґрунтя у вигляді низки стратегічних та програмних документів, що засвідчують початок системного руху в цьому напрямі.

Так, Національною Стратегією управління відходами в Україні до 2030 року затвердженою розпорядженням Кабінету Міністрів України від 8 листопада 2017 р. № 820-р визначено, що проблема, на розв'язання якої спрямована ця Стратегія, полягає у необхідності вирішення критичної ситуації, яка склалася з утворенням, накопиченням, зберіганням, переробленням, утилізацією та захороненням відходів і характеризується подальшим розвитком екологічних загроз. Проблема відходів в Україні вирізняється особливою масштабністю і значимістю як внаслідок домінування в національній економіці ресурсоємних багатовідхідних технологій, так і через відсутність протягом тривалого часу адекватного реагування на її виклики. Значні масштаби ресурсокористування та енергетично-сировинна спеціалізація національної економіки разом із застарілою технологічною базою визначали і надалі визначають високі показники утворення та нагромадження відходів [4]. Тобто, ця Стратегія слугує фундаментом для проводження циркулярної моделі економіки, оскільки визначає основні принципи, що закладені в даній моделі. Вона визначає ієрархію управління відходами головним пріоритетом, що лежить в основі циркулярної економіки. У ній передбачено наступну послідовність дій: запобігання утворенню відходів, підготовка до повторного використання, переробка, інші види відновлення (зокрема з отриманням енергії) та, як крайній захід, захоронення. Такий підхід змінює акценти з простого видалення відходів на їхнє повторне використання та переробку.

На законодавчому рівні організація та впровадження циркулярної економіки в українське правове поле вже реалізовується в низці законодавчих та підзаконних актів.

Закон України "Про управління відходами" від 20.06.2022 № 2320-IX який є ключовим нормативним актом в розбудові циркулярної економіки в Україні та визначає правові, організаційні, економічні засади діяльності щодо запобігання утворенню, зменшення обсягів утворення відходів, зниження негативних наслідків від діяльності з управління відходами, сприяння підготовці відходів до повторного використання, рециклінгу і відновленню з метою запобігання їх негативному впливу на здоров'я людей та навколишнє природне середовище [5]. І хоч даний Закон не включає конкретних стимулів для запровадження принципів циркулярної економіки все ж він служить фундаментом для подальшої розбудови нормативно-організаційної складової у вигляді галузевих законів та різних підзаконних актів.

Розглянувши деякі галузеві закони, звернемо увагу на Закон України "Про надання будівельної продукції на ринку" від 02.09.2020 № 850-IX в якому чітко декларує технічний регламент і визначає правові та організаційні засади введення в обіг або надання будівельної продукції на ринку шляхом встановлення правил для вираження показників, пов'язаних із суттєвими

експлуатаційними характеристиками такої продукції, а також застосування щодо такої продукції знака відповідності технічним регламентам [6]. Даний закон є прикладом нормативно-правової гармонізації української будівельної галузі з нормативами ЄС. І хоч він досить опосередковано відповідає принципам циркулярної економіки та не зосереджений безпосередньо на переробці чи повторному використанні, та все ж створює фундаментальні передумови для цього стимулюванням підвищення рівня експлуатаційних вимог до виробника, що має прямий вплив на довговічність продукту.

Таким чином, аналіз окремих рамкових та галузевих законів дає підстави стверджувати, що нормативно-правова база України поступово набуває рис, які відповідають європейським вимогам і водночас формують передумови для інтеграції принципів циркулярної економіки у різні сектори господарської діяльності. Проте рівень системності та комплексності цього процесу ще потребує вдосконалення, що зумовлює необхідність оцінки сучасного стану та визначення ключових проблем її правового забезпечення.

Окрім законодавчого забезпечення, важливим аспектом впровадження циркулярної економіки є її організаційна складова, що охоплює інституційні механізми, координацію між державними органами, місцевим самоврядуванням, бізнесом та громадянським суспільством. В Україні наразі відсутній єдиний уповноважений орган, відповідальний за формування та реалізацію політики у сфері циркулярної економіки, що знижує ефективність координації дій. Функції управління та регулювання розподілені між кількома центральними органами виконавчої влади, зокрема Міністерством економіки, Міністерством захисту довкілля та природних ресурсів, Міністерством розвитку громад, територій та інфраструктури, що призводить до дублювання повноважень і ускладнює практичну реалізацію концептуальних положень.

Важливою умовою становлення циркулярної економіки є також наявність дієвих організаційно-економічних інструментів. До яких належать: створення ринків вторинної сировини та умов для її збуту, стимулювання розвитку переробної промисловості, впровадження принципів розширеної відповідальності виробника, розвиток державно-приватного партнерства та формування кластерів, що об'єднують виробників, споживачів і переробників. Окремої уваги потребує рівень територіальних громад, де саме реалізація локальних ініціатив здатна забезпечити найбільш відчутний ефект. Пілотні проєкти у громадах, які вже впроваджуються за підтримки міжнародних програм, доводять ефективність локальних моделей співпраці органів влади, бізнесу та громадськості.

Водночас чинна система організаційного забезпечення циркулярної економіки в Україні все ще перебуває на етапі становлення. Відсутність чітких механізмів міжвідомчої координації, недостатня інтеграція політик на галузевому та регіональному рівнях, а також брак фінансових та інституційних стимулів для бізнесу знижують результативність впроваджуваних заходів. Саме тому одним із першочергових завдань держави має стати створення єдиного координаційного центру, здатного забезпечити комплексність і узгодженість дій, гармонізацію нормативної бази з правом Європейського Союзу та інтеграцію національних пріоритетів із загальноєвропейськими.

В підсумку можна визначити кілька тез, що відображають сьогоднішні реалії процесу впровадження циркулярної економіки та, зокрема, нормативно-організаційні особливості її реалізації. Процес реалізації циркулярної економіки в Україні знаходиться у фазі активного впровадження та вже реалізований в низці стратегій, рамкових та галузевих законів та підзаконних актів, яке свідчить про чіткий стратегічний вектор на сталий розвиток та безпечне майбутнє. Разом з тим, дослідивши ключові нормативно-правові акти, які регулюють процес впровадження циркулярної економіки очевидним є той факт, що чинна нормативно-правова база наразі перебуває у стані формування та не забезпечує комплексного регулювання всіх процесів. Прийняті закони та стратегії здебільшого мають декларативний характер і не завжди передбачають дієві механізми реалізації, фінансування та контролю. Відсутність системної координації між різними секторами економіки та органами державної влади знижує ефективність впровадження даної моделі. Тому подальший розвиток правового забезпечення циркулярної економіки в Україні потребує гармонізації з європейським законодавством, конкретизації механізмів реалізації політик на галузевому та регіональному рівнях, а також створення стимулюючих інструментів для бізнесу й громадянського суспільства.

Список використаних джерел:

1. Нагара М. Б. Циркулярна економіка: генезис, структура, особливості. Економіка та держава. 2021. № 10. С. 68–73. DOI: 10.32702/2306-6806.2021.10.68

2. Салашенко Т. І., Самойленко В. С. Нормативно-правове забезпечення розбудови циркулярного підходу в Україні Бізнесінформ. 2024. № 10. С. 159–174. DOI: https://doi.org/10.32983/2222-4459-2024-10-159-174 (дата звернення: 01.12.2024)

3. Білоусько Т. Ю. Циркулярна економіка в контексті досягнення цілей сталого розвитку. Економіка та суспільство. 2024. Випуск 65. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0072/2024-65-52 (дата звернення: 01.12.2024)

4. Про схвалення Національної стратегії управління відходами в Україні до 2030 року: Розпорядження КМУ від 8 листопада 2017 р. № 820-р. Офіційний вісник України. 2017 р. № 94. стор. 61. стаття 2859. Код акта 88063/2017.

5. Про управління відходами: Закон України від 20.06.2022 № 2320-IX. Відомості Верховної Ради. 2023. № 17. Ст.75.

6. Про надання будівельної продукції на ринку: Закон України від 02.09.2020 № 850-IX. Відомості Верховної Ради. 2021. № 14. ст.119.

Дата першого надходження рукопису до видання: 24.07.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 25.08.2025
Дата публікації: 29.09.2025.

ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО; АГРАРНЕ ПРАВО; ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО; ПРИРОДОРЕСУРСНЕ ПРАВО

УДК 332.2:347.132
DOI https://doi.org/10.32844/2618-1258.2025.3.27

ГАРАЩЕНКО Д.Р.

ФОРМУВАННЯ ЗЕМЕЛЬНОЇ ДІЛЯНКИ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ПРИЗНАЧЕННЯ ЯК ОБ'ЄКТА ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ

FORMATION OF AGRICULTURAL LAND AS AN OBJECT OF CIVIL RIGHTS

Згідно з найвищим законом країни – Конституцією України – земля є основним національним багатством та охороняється державою. Таким чином, конституційне закріплення правової категорії «основне національне багатство» обумовлює визнання землі як унікального об'єкта правового регулювання. Важливо зазначити, що землі сільськогосподарського призначення в Україні є однією з найбільш значущих категорій земель, основною метою яких є використання у сільськогосподарському виробництві. Сільськогосподарське виробництво, своєю чергою, займає важливе місце в економіці країни. У даній статті автором було досліджено, як саме відбувається процес набуття земельною ділянкою ознак та властивостей об'єкта цивільних прав. Всебічно опрацьовано Земельний та Цивільний кодекси, додаткову документацію та наукові твори на вказану тематику. Під час дослідження нами були використані загальнонаукові та спеціально-наукові методи пізнання. Метод систематизації був використаний для вивчення процесу формування земельної ділянки та цивільних правовідносин як явищ у їх взаємодії і взаємозв'язку, діалектичний метод використовувася для аналізу вказаних явищ у їх динаміці і розвитку, формально-юридичний метод дозволив інтерпретувати норми правових актів та висловити на їх основі системне бачення правового регулювання досліджуваного процесу. Визначено, що формування земельних ділянок сільськогосподарського призначення є актуальним і важливим процесом у контексті розвитку ринку землі та аграрного сектору в Україні. Це питання потребує вдосконалення правового регулювання, зокрема забезпечення балансу між приватними та суспільними інтересами, дотримання екологічних вимог і гарантування прав власників землі. Наявні нормативні акти часто створюють правові колізії, ускладнюючи процедури формування земельних ділянок, а обмежений доступ до кадастрової інформації та неоднозначність судової практики створюють додаткові труднощі. Основні аспекти правового регулювання земельних відносин закріплено у Земельному кодексі України, який визначає форми власності, порядок використання земель та права їх власників і користувачів. Особливе значення у процесі формування земельних ділянок має їх державна реєстрація, зокрема присвоєння кадастрового номера, який надає ділянці унікальний правовий статус.

Ключові слова: *земельне право, право власності, земельний кадастр, довкілля, цивільне право.*

According to the Constitution of Ukraine land is the main national wealth and is protected by the state. Thus, the constitutional consolidation of the legal category "main national wealth" entails the recognition of land as a unique object of legal regulation. It is

© ГАРАЩЕНКО Д.Р. – аспірант кафедри цивільного та господарського права юридичного факультету (Національний університет біоресурсів і природокористування України) https://orcid.org/0009-0000-4739-5159

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

important to note that agricultural land in Ukraine is one of the most significant categories of land, the main purpose of which is to be used in agricultural production. Agricultural production, in turn, occupies an important place in the country's economy. In this article, the author investigated how exactly the process of a land plot acquiring the signs and properties of an object of civil rights occurs. The Land and Civil Codes, additional documentation and scientific works on the specified topic were comprehensively studied. During the study, we used general scientific and special scientific methods of cognition. The systematization method was used to study the process of forming a land plot and civil legal relations as phenomena in their interaction and interconnection, the dialectical method was used to analyze the above phenomena in their dynamics and development, the formal-legal method allowed interpreting the norms of legal acts and expressing on their basis a systemic vision of the legal regulation of the studied process. It is determined that the formation of agricultural land plots is a relevant and important process in the context of the development of the land market and the agricultural sector in Ukraine. This issue requires improving legal regulation, in particular ensuring a balance between private and public interests, compliance with environmental requirements and guaranteeing the rights of land owners. Existing regulatory acts often create legal conflicts, complicating the procedures for the formation of land plots, and limited access to cadastral information and the ambiguity of judicial practice create additional difficulties. The main aspects of the legal regulation of land relations are enshrined in the Land Code of Ukraine, which determines the forms of ownership, the procedure for using land and the rights of their owners and users. Of particular importance in the process of forming land plots is their state registration, in particular the assignment of a cadastral number, which gives the plot a unique legal status.

Key words: *land law, property law, land cadastre, environment, civil law.*

Актуальність теми. Формування земельної ділянки сільськогосподарського призначення як об'єкта цивільних прав є актуальним питанням у контексті розвитку аграрного сектору та ринку землі в Україні. В умовах відкриття ринку землі постає необхідність удосконалення правового регулювання процесу створення земельних ділянок, що мають використовуватися для сільськогосподарських потреб. Проблема полягає у забезпеченні балансу між приватними та суспільними інтересами, дотриманні екологічних вимог і гарантуванні прав власників землі.

Значна кількість нормативних актів, які регулюють земельні відносини, часто створюють правову колізію та ускладнюють процедури формування земельних ділянок. Також обмеженість доступу до земельно-кадастрової інформації, відсутність чітких механізмів визначення меж ділянок і неоднозначність судової практики стають серйозними викликами для власників і користувачів землі.

Метою дослідження є аналіз правових аспектів формування земельних ділянок сільськогосподарського призначення та розробка рекомендацій щодо вдосконалення чинного законодавства.

Стан дослідження. Оскільки тема є фундаментальною у сфері земельного права, багато науковців приділяли увагу вивченню та опрацюванню обговорюваного питання, зокрема Л. Лейба, А. Мінаєва, В. Носік, Н. Титов, Ю. Корнєєв, М. Шульга, А. Мірошниченко та інші. Наукові дослідження у цій сфері здебільшого зосереджені на вивченні сутності права приватної власності на земельну ділянку, його змісту, умов набуття і припинення права власності, механізмів забезпечення реалізації та способів його захисту.

Виклад основного матеріалу. Земельний кодекс України є одним із основних джерел земельного права. Він регулює ключові аспекти, зокрема форми власності на землю, порядок її використання, передачу у власність чи користування, права та обов'язки власників і землекористувачів, а також врегулювання земельних спорів. Кодексом передбачено право громадян і юридичних осіб на володіння землею в межах населених пунктів для здійснення підприємницької діяльності. Окрім права власності, громадяни та юридичні особи можуть набувати інших прав на земельні ділянки, таких як оренда, право забудови, сервітут, переважне право придбання тощо.

Зокрема, автор пропонує сконцентрувати увагу на важливому процесі формування земельної ділянки. Оскільки у Конституції України закріплено особливе значення землі як об'єкта правових відносин, це потребує встановлення специфічного правового режиму, який враховує її функціональне значення у життєдіяльності нації, формуванні та розвитку українського суспільства. Земля виділяється серед інших об'єктів національного багатства, що передбачає як інтеграцію, так і диференціацію земельних правовідносин, які регулюються окремим законодавчим

актом, зокрема Земельним кодексом України. Частиною цього ресурсу є земельна ділянка, яка займає особливе та вагоме місце серед об'єктів права власності [9] .

Сільськогосподарські землі є однією з найважливіших складових єдиного земельного фонду. Вони призначені для виробництва сільськогосподарської продукції, здійснення науково-дослідної та навчальної діяльності у сфері сільського господарства, а також для розміщення відповідної виробничої інфраструктури.

З економічної точки зору ці землі відрізняються від інших тим, що вони самі є засобом виробництва та виступають виробничим потенціалом. До складу сільськогосподарських земель входять угіддя, такі як рілля, сіножаті, пасовища, перелоги, землі з багаторічними насадженнями, а також ділянки, що використовуються для господарських шляхів, прогонами, полезахисними лісосмугами, захисними насадженнями, будівлями, дворами та іншими потребами, окрім тих, які належать до земель лісового фонду.

Правовий режим цих земель допускає їх використання для вирощування сільськогосподарських культур, розведення садів, розвитку тваринництва, створення пасовищ і сіножатей. Також дозволяється будівництво житлових, адміністративних та господарських споруд, пов'язаних із сільськогосподарським виробництвом або переробкою продукції [4].

Отож, формування земельних ділянок здійснюється шляхом:

– відведення земельних ділянок із земель державної та комунальної власності;

– поділу чи об'єднання раніше сформованих земельних ділянок;

– визначення меж земель державної чи комунальної власності відповідно до проєктів землеустрою, які передбачають упорядкування територій населених пунктів, забезпечення містобудівних потреб або приватизацію земель державних і комунальних сільськогосподарських підприємств, установ та організацій;

– проведення інвентаризації земель у випадках, передбачених законодавством;

– реалізації проєктів землеустрою, спрямованих на організацію території земельних часток (паїв);

– виконання затверджених комплексних планів просторового розвитку територій громад, генеральних планів населених пунктів або детальних планів територій.

Сформовані земельні ділянки підлягають обов'язковій державній реєстрації у Державному земельному кадастрі [2].

Результатом цієї реєстрації є отримання Витягу з Державного земельного кадастру, який містить інформацію про відповідну земельну ділянку.

На сьогодні відомості про земельні ділянки є відкритими та загальнодоступними. Їх можна отримати у вигляді витягів із Державного земельного кадастру (ДЗК), довідок із узагальненою інформацією про землі (території) чи копій документів, створених у процесі ведення кадастру.

Витяг із ДЗК є ключовим документом для здійснення правочинів із земельною ділянкою, таких як купівля-продаж, дарування, міна, оренда чи спадкування. Крім того, він необхідний для реєстрації земельної ділянки у Державному реєстрі речових прав на нерухоме майно.

Деякі науковці висловлюють думку, що земельна ділянка в юридичному розумінні є "нематеріальною абстракцією" і не відповідає класичним критеріям об'єкта цивільного права, оскільки не має всіх ознак речі, як об'єкта цивільних прав, і не є матеріальним тілом. Однак інші дослідники не погоджуються з цією точкою зору.

Так, О. Кулинич зазначає, що земельна ділянка як об'єкт права власності є юридичною конструкцією, яка має матеріальний характер, оскільки слугує правовою формою включення такого природного ресурсу, як земля, у майновий обіг. На його думку, земельна ділянка є річчю, яка поєднує класичні ознаки матеріальності та тілесності, адже представляє частину земної поверхні. Водночас вона має умовний характер, оскільки виокремлення земної поверхні як земельної ділянки визначається умовністю ліній її меж. Це дозволяє розглядати земельну ділянку як об'єкт правових, у тому числі цивільних, відносин, що має матеріально-ідеальну природу [6].

На думку автора, саме формування земельної ділянки надає матеріальних характеристик земельній ділянці. Важливим є те, що земельна ділянка вважається сформованою саме з моменту присвоєння їй кадастрового номера. Кадастровий номер земельної ділянки — це унікальна послідовність цифр і знаків, яка не повторюється на території України. Він присвоюється під час державної реєстрації земельної ділянки та зберігається за нею протягом усього періоду її існування. Відповідно до законодавства, наявність унікального кадастрового номера є обов'язковою.

Номер складається з 19 цифр, розділених двокрапкою, які містять інформацію про адміністративно-територіальний устрій, кадастрову зону, кадастровий квартал і місцезнаходження земельної ділянки в межах цього кварталу. nРаніше процес формування земельних ділянок (окрім деяких виключень) розпочинався на підставі проєктів землеустрою щодо їх відведення. mУ зв'язку із запровадженням воєнного стану в Україні, відведення земельних ділянок у власність на підставі рішення та проєкту землеустрою заборонено. Це обмеження діятиме до завершення воєнного стану [5].

Винятки становлять випадки, коли на земельній ділянці розташовано об'єкт нерухомого майна або коли йдеться про відведення ділянки в користування, зокрема в оренду. У таких ситуаціях розробка проєкту землеустрою може здійснюватися на підставі відповідного рішення. У разі формування земельних ділянок шляхом поділу чи об'єднання раніше створених ділянок, що перебувають у власності або користуванні, за умови збереження їх цільового призначення, така процедура проводиться на основі технічної документації із землеустрою, яка стосується поділу та об'єднання земельних ділянок.

Висновки. Формування земельних ділянок сільськогосподарського призначення є актуальним і важливим процесом у контексті розвитку ринку землі та аграрного сектору в Україні. Це питання потребує вдосконалення правового регулювання, зокрема забезпечення балансу між приватними та суспільними інтересами, дотримання екологічних вимог і гарантування прав власників землі. Наявні нормативні акти часто створюють правові колізії, ускладнюючи процедури формування земельних ділянок, а обмежений доступ до кадастрової інформації та неоднозначність судової практики створюють додаткові труднощі.

Основні аспекти правового регулювання земельних відносин закріплено у Земельному кодексі України, який визначає форми власності, порядок використання земель та права їх власників і користувачів. Особливе значення у процесі формування земельних ділянок має їх державна реєстрація, зокрема присвоєння кадастрового номера, який надає ділянці унікальний правовий статус.

Сформовані ділянки є об'єктами правовідносин, які потребують чіткого правового режиму, що враховує їх функціональне значення. У сучасних умовах важливо оптимізувати процедури формування ділянок, зокрема шляхом усунення правових прогалин і спрощення доступу до земельно-кадастрової інформації. Окрему увагу варто приділити гармонізації норм національного законодавства з міжнародними стандартами у сфері земельного права, що сприятиме розвитку ринку землі та підвищенню ефективності її використання.

Список використаних джерел:

1. Конституція України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.

2. Земельний кодекс України від 25.10.2001 р. № 2768-III // Відомості Верховної Ради України. 2002. № 3. Ст. 27.

3. Закон України «Про землеустрій» від 22.05.2003 р. № 858-IV // Відомості Верховної Ради України. 2003. № 36. Ст. 282.

4. Павлюк Н. М. Проблеми регламентування правового режиму земельної ділянки як об'єкту цивільних прав. *Юридичний науковий журнал*. 2022. № 9. С. 177-179

5. Шульга М. В., Лейба Л. В. Правові засади права приватної власності на земельні ділянки юридичних осіб: історико-правовий аспект. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2024. № 9. С. 189-193 https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-9/42

6. Кулинич П. Ф. Право власності на земл. Земельне право: підручник. 3 видання доп. і перероб. За заг. ред. М. В. Шульги. Х.: Юраліт. 2023. С. 99-100.

7. Зигрій О., Сендецька І. Право власності на землю: сучасні проблеми та перспективи їх вирішення. *Наукові записки*. 2023. №14. https://doi.org/10.36550/2522-9230-2023-14-55-59

8. Правдюк А. Теоретичні аспекти реалізації конституційного права власності на землю на сучасному етапі земельної реформи. Підприємництво, господарство і право. 2021. №5. С. 132-136.

9. Костяшкін І.О. Землі сільськогосподарського призначення. Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. / Нац. акад. прав. наук України ; Ін-т держави і прав ім. В.М. Корецького НАН України ; Нац. юрид. ун-т 56 ім. Ярослава Мудрого. Т. 16 : Земельне та аграрне право / редкол. : М.В. Шульга (голова), В.В. Носік, П.В. Кулинич (заст. голови) та ін. Харків : Право, 2019.

10. Правдюк А. Правовий режим земель сільськогосподарського призначення в умовах відкриття ринку землі. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2021. №21. С. 103-105. https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-6/27

Дата першого надходження рукопису до видання: 24.07.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 25.08.2025
Дата публікації: 29.09.2025.

УДК 349
DOI https://doi.org/10.32844/2618-1258.2025.3.28

КУРИЛО В.І., КУРИЛО І.В.

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ СФЕРИ ЕЛЕКТРОЕНЕРГЕТИКИ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ЕКОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ В УМОВАХ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ

CERTAIN ASPECTS OF LEGAL REGULATION IN THE ELECTRIC POWER INDUSTRY FROM THE PERSPECTIVE OF ENVIRONMENTAL SECURITY WITHIN THE FRAMEWORK OF EUROPEAN INTEGRATION

Стаття присвячена ґрунтовному аналізу правового регулювання сфери електроенергетики через призму екологічної безпеки в умовах євроінтеграції. В роботі досліджено важливість забезпечення екологічної безпеки, взаємозв'язок між виробництвом та споживанням електроенергії та впливом енергетичного сектору на стан довкілля, а також визначено ключові проблеми, пов'язані з даним питання.

Окрему увагу приділено ролі міжнародних і регіональних інституцій, таких як Рамкова конвенція ООН про зміну клімату, Договір до Енергетичної хартії та Міжнародне агентство з відновлюваної енергетики (IRENA), у формуванні нормативної бази, спрямованої на забезпечення екологічно безпечного розвитку електроенергетики. Акцентовано увагу на важливості приєднання України до ENTSO-E та доступу до інституційних та регуляторних механізмів, що підтримують реалізацію європейських стандартів у сфері забезпечення високого рівня екологічної безпеки.

На основі проведеного аналізу окремо виділено проблеми, пов'язані з впровадженням відновлюваних джерел енергії, балансом між енергетичними потребами суспільства та екологічною доцільністю їхнього задоволення, а також забезпеченням надійності енергопостачання. Розглянуто сучасні підходи до визначення екологічно безпечних технологій виробництва та постачання електроенергії. Окрему увагу приділено питанням євроінтеграції.

Результати дослідження дозволили систематизувати чинники впливу електроенергетики на довкілля та визначити подальші напрями правового регулювання досліджуваної сфери. Акцентовано увагу на те, що сутність правового регулювання відносин у сфері електроенергетики крізь призму екологічної безпеки в умовах євроінтеграції передбачає стимулювання використання найбільш безпечних для довкілля та здоров'я населення способів виробництва, розподілу й постачання електроенергії.

Ключові слова: *екологічна безпека, навколишнє природне середовище, електроенергетика, енергетика, альтернативна енергетика, міжнародне співробітництво, право ЄС, євроінтеграція.*

The article is devoted to a comprehensive analysis of legal regulation of the electric power industry from the perspective of environmental safety within the framework of European integration. The paper examines the importance of ensuring environmental safety, the relationship between electricity production and consumption, and the impact of the energy sector on the environment, and identifies key issues related to this topic.

Particular attention is paid to the role of international and regional institutions, such as the United Nations Framework Convention on Climate Change, the Energy Charter Treaty

© КУРИЛО В.І. – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НААН України, Заслужений юрист України, завідувач кафедри адміністративного та фінансового права, (Національний університет біоресурсів і природокористування України) https://orcid.org/0000-0003-1268-801X

© КУРИЛО І.В. – доктор юридичних наук, професор, головний науковий співробітник відділу проблем публічного права (Науково-дослідний інститут публічного права) https://orcid.org/0000-0001-7018-3883

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

and the International Renewable Energy Agency (IRENA), in shaping the regulatory framework aimed at ensuring the environmentally safe development of the electricity sector. Emphasis is placed on the importance of Ukraine's accession to ENTSO-E and access to institutional and regulatory mechanisms that support the implementation of European standards in the field of ensuring a high level of environmental safety.

Based on the analysis, issues related to the introduction of renewable energy sources, the balance between society's energy needs and the environmental feasibility of meeting them, as well as ensuring the reliability of energy supply, were highlighted. Modern approaches to determining environmentally safe technologies for electricity production and supply were considered. Special attention is paid to issues of European integration.

The results of the study made it possible to systematise the factors influencing the impact of the electric power industry on the environment and to determine further directions for legal regulation of the studied area.

It is noted that the essence of legal regulation of relations in the field of electric power engineering from the perspective of environmental security in the context of European integration involves encouraging the use of methods of production, distribution and supply of electricity that are safest for the environment and public health.

Key words: *environmental security, environment, electric power industry, energy sector, renewable energy, international cooperation, EU law, European integration.*

Вступ та постановка проблеми. Сфера електроенергетики посідає одне з ключовим місць у забезпеченні сталого розвитку держави, оскільки поєднує як економічні, технологічні, так і екологічні виміри. В умовах євроінтеграційного курсу України особливої актуальності набуває проблема правового регулювання електроенергетичних відносин через призму екологічної безпеки. Це зумовлено як внутрішніми трансформаціями енергетичного сектору, так і необхідністю адаптації законодавства до стандартів Європейського Союзу, які передбачають високий рівень екологічних вимог та забезпечення екологічної безпеки.

Окремі аспекти правового регулювання у сфері енергетики та його екологічної складової знайшли відображення у працях вітчизняних науковців, які досліджували проблематику екологізації енергетики, впровадження міжнародних екологічних стандартів та виконання зобов'язань України у рамках міжнародних угод (Рамкова конвенція ООН про зміну клімату, Договір до Енергетичної хартії, акти ЄС). Певні аспекти проблемного питання, що досліджується у статті, були предметом низки наукових правових досліджень таких науковців, як В.Б. Авер'янов, О.О. Бандурка, А.І. Берлач, А.Г. Бобкова, Т.О. Бондар, Ю.П. Битяк, В.В. Галунько, А.П. Гетьман, В.Л. Грохольський, Т.О. Коломоєць, І.І. Каракаш, Т.О. Коломоєць, П.С. Лютіков, Н.В. Майданевич, В.О. Тімашов, Р.В. Шаповал та інші. Деякі питання були розглянуті в працях науковця Д.А. Миколайця, який досліджував концепцію оптимізації адміністративно-правового регулювання відносин у сфері електроенергетики в умовах євроінтеграції України [1]. Разом із тим, у науковій літературі переважає фрагментарний підхід до аналізу взаємозв'язку між електроенергетичним законодавством та екологічною безпекою. Багато робіт акцентують увагу або на техніко-правових аспектах функціонування енергетичного сектору, або на загальних засадах екологічного права, залишаючи поза увагою комплексне бачення цієї проблеми у контексті євроінтеграційних процесів. Незважаючи на цінність попередніх наукових робіт, питання особливостей правового регулювання сфери електроенергетики через призму екологічної безпеки в умовах євроінтеграції вимагає додаткового дослідження.

Метою і завданням статті є аналіз правового регулювання сфери електроенергетики через призму екологічної безпеки в умовах євроінтеграції та на основі дослідження сформулювати певні висновки щодо оптимізації відповідних норм.

Виклад основного матеріалу. Внаслідок збройної агресії росії та серії масованих атак, спрямованих на об'єкти енергетичної інфраструктури, енергосистема України опинилася у надзвичайно складному стані. Вочевидь, одним з аспектів є прагнення держави-агресора дестабілізувати функціонування енергетичного комплексу та спровокувати його повний колапс. Іншим аспектом є екологічна криза, спричинена даними діями. Техногенне забруднення навколишнього природного середовища досягає надзвичайно високого рівня.

Екологічна безпека відповідно до ст. 50 Закону України «Про навколишнє природне середовище» визначається як стан навколишнього природного середовища, при якому забезпечується попередження погіршення екологічної обстановки та виникнення небезпеки для здоров'я людей [2].

Над питаннями екологічної безпеки та її забезпечення науковці працюють активно, але з розвитком цивілізації постійно з'являються нові виклики, які потрібно вирішувати негайно для уникнення катастрофічних наслідків для людства. Екологічна безпека належить до кола глобальних викликів людства, оскільки вона безпосередньо визначає умови його подальшого існування [3, с.18-19].

Серед багатьох завдань, що стоять перед сучасною енергетикою постає проблема боротьби з негативним впливом, якого завдає довкіллю енергетична галузь [4].

Погоджуємось з тезою Д.А. Миколайця екологічний аспект адміністративно-правового регулювання відносин у сфері електроенергетики поєднує заохочення найбільш екологічних та безпечних для довкілля й населення способів виготовлення, розподілу та постачання електроенергії шляхом встановлення правил й технологій її виготовлення, правил роботи на електростанціях, встановлення юридичної відповідальності за порушення таких правил, впровадження заходів контролю за дотриманням цих правил галузь [1, с.50].

Європейська агенція довкілля (European Environmental Agency) визначає, що енергетика та екологічні проблеми тісно взаємопов'язані, оскільки практично неможливо виробляти, транспортувати чи споживати енергію без суттєвого впливу на навколишнє природне середовище. Серед основних екологічних викликів, безпосередньо пов'язаних із виробництвом і використанням енергії, слід виокремити забруднення атмосферного повітря, зміну клімату, забруднення водних ресурсів, термічне забруднення та проблему утилізації твердих відходів. Поряд із цим, споживання енергії спричиняє різні форми забруднення вод. Зокрема, серйозною проблемою залишаються розливи нафти. У будь-яких операціях, пов'язаних із транспортуванням і зберіганням нафтопродуктів, завжди існує ризик потрапляння нафти на ґрунт або у водні об'єкти. Не менш небезпечним є вплив вугільної промисловості. Додатковою проблемою, притаманною енергетичному сектору, є формування твердих відходів [5,6].

Відповідно до офіційних даних державної служби статистики України ще у 2020 році на постачання електроенергії, газу, пари та кондиційованого повітря приходилось 849,2 тис. т (37,9 % до підсумку) забруднюючих речовин, та діоксиду вуглецю 56262,1 тис.т. (51,6 % до підсумку) [7]. Причому на сферу постачання електроенергії, газу, пари та кондиційованого повітря припало забраної води із природних водних об'єктів – 2859 млн/м3, забрано прісної води – 2854 млн/м3. Утворено відходів у 2010 р. –8641,0 тис. т., у 2020 р. – 5333,7 тис. т. Тобто, ми бачимо тенденцію до зниження утворення відходів. А капітальних інвестицій у 2020 році на охорону навколишнього природного середовища всього було використано у фактичних цінах 13239, 6 млн. грн., серед яких окремо виділено охорону атмосферного повітря і проблеми зміни клімату, очищення зворотних вод, поводження з відходами, захист і реабілітація ґрунту, підземних і поверхневих вод; зниження шумового і вібраційного впливу; збереження біорізноманіття і середовища існування; радіаційна безпеки; науково-дослідні роботи природоохоронного спрямування та інші види природоохоронної діяльності [7].

Відповідно до аналітичної доповіді Національного інституту стратегічних досліджень основними забруднювачами в Україні є підприємства, що виробляють та розподіляють електроенергію, газ та воду, на які припадає 45 % викидів (без урахування діоксиду вуглецю). На підприємства цієї ж галузі припадає 54 % викидів діоксиду вуглецю, які впливають на зміну клімату. 30 % забруднюючих речовин та відповідно 42 % діоксиду вуглецю потрапляє в атмосферу від об'єктів переробної промисловості [8, с.8].

У наукових працях, наприклад у монографії «Правова охорона довкілля: сучасний стан та перспективи розвитку» науковці зазначали, що національна екологічна політика в сучасних умовах розглядається як інтегрований фактор соціально-економічного розвитку України, який сприяє забезпеченню переходу до сталого розвитку економіки та впровадження екологічно збалансованої системи природокористування. Однак ефективність регулювання відносин з охорони навколишнього природного середовища, раціонального природокористування та забезпечення екологічної безпеки залишається недостатньо високою [9, с. 18-19].

У процесі дослідження закономірностей впливу енергетичної галузі на навколишнє природне середовище доцільно виокремити низку характерних особливостей, що зумовлюють масштаби та специфіку антропогенного тиску та впливають на екологічну безпеку.

Зважаючи на постійне зростання потреб у виробництві та споживанні електроенергії, природного газу, безпечне й безперебійне функціонування систем електропостачання та газопроводів має стратегічне значення не лише для багатьох галузей економіки і життєдіяльності населення країни, а й для забезпечення національної безпеки України [10, с. 110]. Науковці виділяють

необхідність забезпечення екологічної безпеки як і під час функціонування магістральних електромереж і газопроводів, так і загроз унаслідок регіонального підтоплення земель для безпеки функціонування магістральних електромереж, карстових та геологічних загроз. України [10]. Вочевидь, для забезпечення безперебійного функціонування магістральних електромереж із забезпеченням належного рівня екологічної безпеки необхідне, в тому числі і ефективне правове регулювання даної галузі.

Характер і масштаб забруднення безпосередньо залежать від типу електрогенеруючого підприємства та рівня його технічного оснащення. Навіть однотипні за загальною спрямованістю виробництва об'єкти можуть відрізнятися за рівнем екологічної небезпеки, що обумовлено особливостями застосованих технологій, ступенем їхньої модернізації та використанням очисних систем. Так, атомні електростанції, теплові вугільні чи газові електростанції формують різні за структурою та потужністю потоки забруднювальних речовин, що безпосередньо впливає на довкілля.

Також важливо відмітити, що практично універсальною для більшості об'єктів енергетичної галузі можна вважати проблему теплового забруднення. А це, в свою чергу, спричиняє локальні зміни температурних режимів та впливає на екосистеми водойм, ґрунтів і атмосфери, причому незалежно від виду первинного енергоресурсу.

Наслідки впровадження та діяльності енергетичної сфери безпосередньо впливають на повсякденне життя людини, що фактично формує ефект тотального розповсюдження екологічних викликів та прямого впливу на навколишнє природнє середовище.

Враховуючи вищезазначені аспекти, особливої актуальності набуває визначення стратегічних напрямів мінімізації екологічних ризиків, пов'язаних з діяльністю електроенергетичного сектору та їх правового регулювання. В тому числі і складова правового регулювання зазначеної сфери. Важливо зазначити, що в тому числі і через правові інструменти забезпечення поступового переходу на альтернативні джерела енергії, що характеризуються відносно нижчим рівнем антропогенного впливу.

Екологічний аспект адміністративно-правового регулювання відносин у сфері електроенергетики розкривається у створенні та нормативному закріпленню передумов для розвитку найбільш екологічних та безпечних для довкілля й населення способів виготовлення, розподілу та постачання електроенергії шляхом встановлення правил щодо технологій її виробництва, правил роботи електростанцій, встановлення юридичної відповідальності за порушення екологічних норм та обмежень, створення ефективних заходів контролю за дотриманням екологічності у процесах виробництва електроенергії [1, с. 53-54].

Відповідно до п. 17 статті 3 Закону України «Про ринок електричної енергії» одним з принципів функціонування ринку електричної енергії є співробітництво та інтеграція ринку електричної енергії на регіональному та загальноєвропейському рівнях [11]. Відповідно до положень статті 6 Закону України «Про ринок електричної енергії» (згідно з Законом зі змінами від 30.06.2023 р.) до основних завдань Регулятора на ринку електричної енергії належить в тому числі і забезпечення інтеграції реєстру гарантій походження електричної енергії, виробленої з відновлюваних джерел енергії, з реєстрами країн Енергетичного Співтовариства, Європейського Союзу та Організації економічного співробітництва та розвитку [11].

Краснова Ю.А виділяє певну класифікацію джерел міжнародного права екологічної безпеки серед яких: нормативні акти, що встановлюють вимоги до безпечного використання природних ресурсів; нормативні акти, що встановлюють вимоги для конкретних видів господарської діяльності, яка визнається екологічно небезпечною (серед яких нормативні акти щодо забезпечення екологічної безпеки у військовій сфері; акти, що регулюють діяльність, пов'язану з ГМО; акти у сфері забезпечення екологічної безпеки при перевезенні небезпечних вантажів; у сфері забезпечення ядерної та радіаційної безпеки; акти щодо забезпечення екологічної безпеки промисловими об'єктами); нормативні акти, якими запроваджуються механізми забезпечення екологічної безпеки [12, с. 176-213].

Серед перших міжнародних актів, що визначили правові орієнтири розвитку електроенергетики в екологічному контексті, варто виокремити Рамкову конвенцію ООН про зміну клімату [13]. У її положеннях закріплено обов'язок держав-учасниць формувати політику у сфері виробництва та споживання енергії таким чином, щоб мінімізувати негативний вплив на кліматичну систему та гарантувати її збереження для майбутніх поколінь.

Одним із глобальних міжнародних договорів, який регулює дану сферу, є Договір до Енергетичної хартії та Заключний акт до неї [14], який набув чинності у 1998 році. Його основне

призначення полягає у формуванні прозорих та конкурентних енергетичних ринків, забезпеченні недискримінаційної торгівлі, а також у гарантуванні захисту інвестицій у сфері видобутку та використання енергетичних ресурсів. Україна також приєдналася до цього міжнародного договору. Але у 2024 році Рада ЄС ухвалила рішення про вихід ЄС з Договору до Енергетичної хартії.

В контексті забезпечення функціонування сфери електроенергетики в євроінтеграційному аспекті через призму екологічної безпеки варто виокремити низку ключових ініціатив, які спрямовані на забезпечення електроенергетичної стійкості та підтримання адекватного та необхідного рівня екологічної безпеки.

В сучасних умовах найрозвиненішою системою енергетично-правового регулювання слід відзначити правову систему ЄС, з огляду на те, що її норми детально регулюють практично всі сектори електроенергетики. В основу принципів її побудови покладено принципи конкурентності на ринку енергетики, забезпечення прав постачальників та споживачів електроенергії, охорону довкілля та втілення в життя концепції сталого розвитку [15, с.152].

Налагодження співробітництва на ринку енергетики з ЄС є одним із основних напрямів діяльності України на міжнародній арені. Таке співробітництво може бути досягнуто шляхом активної участі України у міжнародних різноманітних заходах для розв'язання спільних проблем шляхом прийняття узгоджених рішень, стабільності енергетичної взаємодії, налагодження партнерських стосунків в енергетичній сфері, дял подальшої мінімізації ризику енергетичної кризи та створення міжнародної системи енергетичної безпеки [16, с.221].

Вочевидь, якщо ми говоримо про правові аспекти євроінтеграційного процесу у даній сфері, то ми беремо до уваги Угоду про Асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої, [17] де цілий розділ (РОЗДІЛ V) присвячений економічному та галузевому співробітництву. Який починається з першої глави, в якій йдеться мова про співробітництво у сфері енергетики, включаючи ядерну енергетику. А шоста глава присвячена навколишньому середовищу, глава 11 (статті 268-280) питанням, пов'язаним із торгівлею енергоносіями.

Було затверджено у 2023 році Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Енергетичної стратегії України на період до 2050 р.» [18]. В 2021 році – Стратегію екологічної безпеки та адаптації до зміни клімату на період до 2030 року. В описі проблем, які обумовили прийняття Стратегії екологічної безпеки та адаптації до зміни клімату на період до 2030 року, зазначено, що згідно з даними Індексу екологічної ефективності (Environmental Performance Index), Україна посідає 60-ту позицію у світовому рейтингу. Найбільш проблемними напрямами в оцінюванні визначено показники, що стосуються якості атмосферного повітря, умов збереження біорізноманіття, рівня екосистемних послуг, а також системи санітарії та поводження з відходами [19, 20]. На рівні енергетики визначається, що очікувані наслідки зміни клімату створюють загрози для надійного енергозабезпечення для всіх типів споживачів. Виокремлюють наступні загрози для енергетичного сектору на рівні виробництва та постачання електричної енергії: підвищення вимог до маневрових потужностей в Об'єднаній енергетичній системі України; можливе скорочення виробництва на атомних і теплових електростанціях у зв'язку з ймовірними обмеженнями щодо використання водних ресурсів для охолодження; невизначеність умов та обсягів генерації на гідроелектростанціях, зумовлена посухами та збільшенням втрат води через випаровування, що може призвести до зниження виробітку електроенергії та обмеження їх маневрових можливостей. Додатковими викликами є посилення нерівномірностей добових графіків навантаження та зростання попиту на електроенергію в літній період через поширення систем кондиціювання та охолодження; зниження ефективності передачі електроенергії внаслідок підвищення температури повітря; а також зростання кількості аварійних ситуацій і пошкоджень в електричних мережах через вплив несприятливих погодних умов [19,20]. Вже в операційному плані реалізації у 2022-2024 роках Стратегії екологічної безпеки та адаптації до зміни клімату на період до 2030 року серед інших передбачених заходів окремо можна виділити здійснення оцінки ризиків та вразливості енергетичної галузі до зміни клімату [21].

Під стратегією сталого розвитку зазвичай розуміють стратегію розвитку людства, цивілізації і цілому або окремого соціуму. Стратегію сталого ротку можна визначити як найбільш ефективну стратегією розвитку сучасної цивілізації, яку спрямовано на максимальне задоволення природних потреб людини, що перебуває у гармонії з природою та позбавлена соціальних негараздів. Виокремлюють три основні взаємозалежні складові стратегії: 1) економічний розвиток (економічна складова); 2) захист та збереження довкілля (екологічна складова); 3) соціальний розвиток (соціальна складова) клімату [22, с.7.].

Одним із ефективних методів зменшення антропогенного впливу на довкілля є використання енергії, отриманої з відновлювальних (альтернативних) джерел. Термін відновлювальна енергетика вказує на те, що енергія отримана із джерел які є невичерпними або здатними до відновлення (наприклад, сонце та вітер), на відміну від традиційних джерел енергії, як то вугілля чи нафта, що поступово вичерпуються. Термін альтернативна енергетика досить часто використовується як синонім відновлювальної та вказує на те, що технологія отримання енергії є відміною від традиційних джерел енергії [22, с. 233].

Важливо згадати Європейську зелену угоду (EU Green Deal) Мережа рішень ООН у сфері сталого розвитку (SDSN) виокремлює декарбонізацію енергетики та сталий розвиток промисловості. Однією з головних цілей Європейської зеленої угоди в аспекті, що ми розглядаємо у статті, є забезпечення доступу до сучасних та чистих джерел енергії для всіх та декарбонізація енергетичної системи. Окрім узгодження своєї стратегії з метою стабілізації клімату Паризької угоди, Європейська зелена угода має на меті мінімізувати забруднення ґрунту, води та повітря від промислової діяльності. Причому, політика та стратегії ЄС повинні охоплювати весь спектр енергетичної системи – забезпечення низьковуглецевого постачання електроенергії та пом'якшення зростання попиту на енергію в промисловості, будівлях та всіх видах транспорту [5].

Європейська комісія на сторінках офіційного сайту наголошувала, що невиправдана військова агресія росії проти України та використання енергетичних поставок як зброї спровокували безпрецедентну енергетичну кризу для ЄС. Це призвело до різкого зростання цін на енергоносії та створило труднощі для європейців. У відповідь у 2022 році ЄС запровадив надзвичайні заходи для стабілізації цін на енергію та забезпечення доступу до газових ресурсів протягом зимового періоду. З цією метою у лютому 2025 року Комісія представила новий план дій, спрямований на зниження витрат на енергоносії, завершення формування енергетичного союзу, залучення інвестицій та підвищення готовності до потенційних енергетичних криз [23].

Якщо розглядати положення Закону України «Про ринок електричної енергії» з позиції моніторингу екологічної безпеки, то варто виокремити певні статті, а саме положенням статті 3 визначено, що до повноважень Кабінету Міністрів України у сфері електроенергетики належить в тому числі і затвердження порядку визначення екологічної цінності електричної енергії, виробленої з відновлюваних джерел енергії; а до повноважень центрального органу виконавчої влади, що забезпечує відповідне формування та реалізацію державної політики в зазначеній сфері, належить розроблення порядку визначення екологічної цінності електричної енергії, виробленої з відновлюваних джерел енергії [11].

Важливо розуміти, що певні екологічні нормативи повинні враховуватись і це законодавчо закріплено, в тому числі положеннями Закону України «Про ринок електричної енергії», наприклад: звіт з оцінки відповідності генеруючих потужностей повинен враховувати і екологічні умови (ст.19); при планування розвитку системи розподілу Плани розвитку системи розподілу повинні враховувати також і екологічні нормативи (ст.50) [11].

Варто погодитись з думкою дослідників Національного інституту стратегічних досліджень, зокрема С. Іванюти, щодо необхідності запровадження системи індикаторів екологічної безпеки України, які використовуватимуться до застосування під час оцінювання рівня екологічної безпеки. У межах дослідження було відібрано запропоновано 40 індикаторів, згрупованих за сімома напрямами: (I) біорізноманіття та землекористування; (II) забруднення атмосферного повітря; (III) адаптація до зміни клімату; (IV) вплив енергетики, промисловості та транспорту на довкілля; (V) взаємозв'язок стану довкілля та здоров'я населення; (VI) управління відходами; (VII) стан і використання водних ресурсів [24]. Науковець зазначає, що попередні наукові підходи до формування системи індикаторів екологічної складової сталого розвитку, хоча й частково містили подібні елементи, здебільшого не забезпечували комплексного розгляду цієї проблематики з урахуванням усіх ключових (і особливо актуальних для сучасних умов України) складників. Запропонована система індикаторів відзначається більшою функціональною повнотою, що уможливлює відстеження динаміки як окремих показників, так і їхніх комплексних змін у середньо- та довгостроковій перспективі. Це створює підґрунтя для всебічного аналізу впливу різних чинників на стан довкілля та дає можливість розробити науково обґрунтовану модель оцінювання екологічних загроз для національної безпеки [24].

Разом з тим, навіть положення Закону України «Про ринок електричної енергії» вказують на важливість екологічної цінності від виробництва електричної енергії з відновлюваних джерел енергії, оскільки гарантія походження електричної енергії, виробленої з відновлюваних джерел енергії, засвідчує права її власника на екологічну цінність та позитивний ефект від виробництва електричної енергії з відновлюваних джерел енергії. (ст.58) [11].

В аналітичній праці «Інтеграція енергетичного сектору України до ЄС» зазначається, що з метою поступової інтеграції України до енергетичної системи Європейського Союзу доцільним є залучення українських операторів енергетичного сектору до діяльності європейських інституцій, асоціацій та професійних мереж. Такий формат співпраці сприятиме формуванню взаєморозуміння, зміцненню довіри та створенню передумов для ефективної реалізації енергетичних реформ. Показовим прикладом є інтеграція України до ENTSO-E, яка забезпечила узгодження діяльності національних операторів системи передачі з європейськими. Наступним кроком у цьому напрямі може стати включення регуляторних органів України до Агентства з координації діяльності енергетичних регуляторів (ACER) [25].

ENTSO-E (European Network of Transmission System Operators for Electricity) – мережа операторів системи передачі електроенергії, що об'єднує оператори у європейських країнах. Робота організації регулюється низкою актів, серед яких Регламент 2009 щодо транскордонних обмінів електроенергією [26, 27]. Україна приєдналась до цього об'єднання 1 січня 2024 р.: Укренерго став повноправним членом. Повноцінне членство Укренерго в ENTSO-E відкриває Україні доступ до інституційних та регуляторних механізмів, що підтримують реалізацію європейських стандартів у сфері забезпечення високого рівня екологічної безпеки. Ця інтеграція є логічним продовженням зближення України з енергетичним простором ЄС і сприяє її участі у процесах формування більш екологічно сталого й структурно злагодженого енергетичного європейського середовища. У 2019 році було прийнято (The Clean Energy Package), якою пропонується адаптація рамкової програми європейської енергетичної політики для сприяння переходу від викопного палива до чистішої енергії. У пакеті прийнято такі документи, як Регламент про готовність до ризиків в електроенергетичному секторі (EU) 2019/941, Регламент про заснування Агентства Європейського Союзу з питань співпраці енергетичних регуляторів (EU) 2019/942, Регламент про внутрішній ринок електроенергії (EU) 2019/943, а також Директиву про спільні правила внутрішнього ринку електроенергії (EU) 2019/944 [28].

Важливо також згадати співпрацю України з Міжнародним агентством з відновлюваних джерел енергії (IRENA – The International Renewable Energy Agency). Україна є членом цієї міжнародної організації з 2018 року. У 2023 році організація звернулась за підтримкою у відновленні пошкодженої інфраструктури відновлюваної енергетики України. В рамках своєї діяльності було надано підтримку українському енергетичному сектору. Відповідно до даних аналітики IRENA фонд підтримки енергетики України, започаткований у квітні 2022 року на основі угоди між Європейською комісією та Міністерством енергетики України, управляється Секретаріатом Енергетичного співтовариства і вже мобілізував майже 500 мільйонів євро від різних донорів [29].

IRENA виступає ключовим міжнародним інституційним суб'єктом, що здійснює збір, аналіз та прогнозування тенденцій у сфері відновлюваної електроенергетики. Відмінною рисою цієї міжнародної організації є розроблення індивідуалізованих рекомендацій для держав щодо розвитку зеленої енергетики.

Україна працює над вчасним виконанням взятих на себе зобов'язанням за умовами Угоди про асоціацію, незважаючи на складну ситуацію. У звіті Міністерства енергетики України щодо виконання Угоди про асоціацію у сфері енергетики за 1 квартал 2024 року наведено завдання про наявність прогресу виконання заходу у звітному періоді. В сфері електроенергетики хочеться окремо виділити проєкт «Комплексна (зведена) програма підвищення рівня безпеки енергоблоків атомних електростанцій» та певні дії в межах запровадження процедур нотифікації національної програми управління відпрацьованим паливом та радіоактивними відходами і звітності про її імплементацію. Зауваження щодо того, що результати цього аналізу свідчать про відсутність негативних наслідків виконання Програми для довкілля, у тому числі для здоров'я населення [30].

Висновки. У результаті воєнної агресії росії та численних цілеспрямованих ударів по енергетичній інфраструктурі, українська енергосистема зазнала критичного навантаження й перебуває у вкрай уразливому стані. Одним із ключових наслідків цих дій є намагання агресора підірвати стабільність функціонування національного енергетичного комплексу та довести його до повного системного колапсу. Водночас, не менш значущим наслідком є загострення екологічних проблем, адже руйнування енергетичних об'єктів формують додаткову екологічну загрозу та напряму впливають на екологічну безпеку. Руйнування енергетичних об'єктів спричинило не лише певні збої в роботі зазначеної інфраструктури, а й екологічні ризики, пов'язані зі викидами забруднювачів, пошкодженням природних систем, а також підвищеними небезпеками для довкілля.

Сутність правового регулювання відносин у сфері електроенергетики крізь призму екологічної безпеки в умовах євроінтеграції передбачає стимулювання використання найбільш

безпечних для довкілля та здоров'я населення способів виробництва, розподілу й постачання електроенергії. Це забезпечується шляхом нормативного закріплення екологічно орієнтованих технологій виробництва та правил функціонування електростанцій, визначення юридичної відповідальності за порушення встановлених вимог, а також впровадження системи контролю за їх дотриманням. Варто чітко усвідомлювати, що абсолютно безпечних джерел енергії в природі не існує. Будь-яке виробництво енергії, так чи інакше створює навантаження на екологічні системи.

IRENA посідає провідне місце серед міжнародних інституцій у сфері відновлюваної енергетики, забезпечуючи аналітику та індивідуальні рекомендації для держав, що стало актуальним і для України після її приєднання.

Правове регулювання сфери електроенергетики повинно ґрунтуватись на формуванні балансу між енергетичними потребами суспільства та екологічною доцільністю їхнього задоволення, що відображає ключові принципи, на яких базується політика ЄС, а процес євроінтеграції повинен лише підтверджувати пріоритети сталого розвитку та екологічної безпеки.

Список використаних джерел:

1. Миколаєць Д.А. Концепція оптимізації адміністративно-правового регулювання відносин у сфері електроенергетики в умовах євроінтеграції України: дис…. д-ра юр. наук: 12.00.07. Київ: ПрАТ «ВНЗ «Міжрегіональна Академія управління персоналом», 2023. 467 с.

2. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25 червня 1991 р. № 1264-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12#Text.

3. Екологічна безпека: правове забезпечення в Україні: навчально-довідковий посібник. Упор. Вербенський М.Г., Проценко Т.О. та ін. Державний науково—дослідний інститут МВС України. К., Х.: Мачулін, 2016. 846 с.

4. Вінклер І.А., Тевтуль Я.Ю. Екологічна безпека джерел енергії. Від традиційних до сучасних і перспективних: навчальний посібник. Львів: Новий Світ-2000, 2000. 277 с.

5. European Green Deal Policies and Sustainability. The UN Sustainable Development Solutions Network (SDSN): official website. URL: https://egd-report-2023.unsdsn.org/european-green-deal-policies-and-sustainability/?gad_source=1&gad_campaignid=13253704546&gbraid=0AAAADdu6wzAehXDjM0CISNVWfsAIAP8v&gclid=Cj0KCQjwnovFBhDnARIsAO4V7mBKfrTDwtHzWqjpWARSG-73X9CUZOfk15GORH-02_U-pE4RjXGhzggaAqr8EALw_wcB.

6. Environmental Impact of Energy. European Environmental Agency: an official website of the European Union. URL: URL:https://www.eea.europa.eu/help/glossary/eea-glossary/environmental-impact-of-energy.

7. Довкілля України. Статистичний збірник. Державна служба статистики України. Офіційний сайт. 2020. URL: https://www.ukrstat.gov.ua/.

8. Екологічна складова національної безпеки: основні показники і шляхи їх досягнення. Аналітична доповідь. Національний інститут стратегічних досліджень. Київ. 2013. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2014-01/ekolog_nb-11461.pdf.

9. Правова охорона довкілля: сучасний стан та перспективи розвитку: монографія. Гетьман А.П., Соколова А.К. та інші. Х.: Право, 2014. 784 с.

10. Іванюта С.П., Качинський А.Б. Екологічна та природно-техногенна безпека України: регіональний вимір загроз і ризиків. Монографія. К.: НІСД, 2012. 308 с.

11. Про ринок електричної енергії: Закон України від 17 липня 2017 № 2019-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2019-19#n1784.

12. Краснова Ю.А. Право екологічної безпеки України: теоретичні аспекти. Монографія. К: НУБіП України, 2017. 589 с.

13. Про зміну клімату: Рамкова конвенція Організації Об'єднаних Націй від 09 травня 1992 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_044#Text.

14. Договір до Енергетичної Хартії та Заключний акт до неї від 17 грудня 1994 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_056.

15. Майданевич Н.В. Адміністративно-правове регулювання відносин у сфері електроенергетики. Дис…. канд. юр. наук: 12.00.07. Київ: НУБіП України, 2015. 182 с.

16. Тімашов В.О. Адміністративно-правові засади забезпечення енергетичної галузі в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2020. 4. С. 219-221.

17. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони від 27 червня 2014 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_a11#Text.

18. Про схвалення Енергетичної стратегії України на період до 2050 р.. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 21 квітня 2023 р. № 373-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/373-2023-%D1%80#Text.

19. Про схвалення Стратегії екологічної безпеки та адаптації до зміни клімату на період до 2030 року. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 20 жовтня 2021 р. № 1363-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1363-2021-%D1%80#Text.

20. Стратегія екологічної безпеки та адаптації до зміни клімату на період до 2030 року. Кабінет Міністрів України від 20 жовтня 2021 р. № 1363-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1363-2021-%D1%80#n17.

21. Операційний план реалізації у 2022-2024 роках Стратегії екологічної безпеки та адаптації до зміни клімату на період до 2030 року. Кабінет Міністрів України від 20 жовтня 2021 р. № 1363-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1363-2021-%D1%80#n235.

22. Якименко І.Л., Петрашко Л.П. та ін. Стратегія сталого розвитку: європейські горизонти. Підручник. К.: НУХТ, 2022. 337 с.

23. EU Action to Address the Energy Crisis. European Commission: official site. URL: https://commission.europa.eu/topics/energy/eu-action-address-energy-crisis_en?utm_source.com.

24. Іванюта С. Необхідність запровадження системи індикаторів екологічної безпеки України. Національний інститут стратегічних досліджень. 2025. URL: https://niss.gov.ua/doslidzhennya/natsionalna-bezpeka/neobkhidnist-zaprovadzhennya-systemy-indykatoriv-ekolohichnoyi.

25. Інтеграція енергетичного сектору України до ЄС: спільне дослідження DiXi Group Clingendael Institute: Integrating Ukraine`s Energy Sector into the EU 2024. URL: https://dixigroup.org/integracziya-energetychnogo-sektoru-ukrayiny-do-yes-spilne-doslidzhennya-dixi-group-ta-clingendael-institute/.

26. ENTSO-E. Electrifying Europe: official website. URL: https://www.entsoe.eu/about/inside-entsoe/governance/#association-documents.

27. Regulation (EC) No 714/2009 of the European Parliament and of the Council of 13 July 2009 on conditions for access to the network for cross-border exchanges in electricity and repealing Regulation (EC) No 1228/2003 (Text with EEA relevance) URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32009R0714.

28. ENTSO-E. Clean Energy Package. official website. URL: https://www.entsoe.eu/cep/.

29. IRENA Supports Ukraine in Rebuilding Damaged Energy Infrastructure. IRENA: Official site. 2024. URL: https://www.irena.org/About/Vision-and-mission.

30. Звіт щодо виконання угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами- членами, з іншої сторони за 1 квартал 2024 року у сфері енергетики. Міністерство енергетики України. URL: https://mev.gov.ua/sites/default/files/2024-08/zvit-pro-vikonannya-ugodi-pro-asociaciyu-mizh-ukrainoyu-ta-es-za-i-kvartal-2024-roku-u-sferi-energetiki.pdf.

Дата першого надходження рукопису до видання: 23.07.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 28.08.2025
Дата публікації: 29.09.2025.

УДК [349.6+349.4](477)
DOI https://doi.org/10.32844/2618-1258.2025.3.29

СПЄСІВЦЕВ Д.С., СТАРЧУК О.В.

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ПУБЛІЧНО-ПРАВОВОГО ТА ПРИВАТНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЛІСОВИХ ВІДНОСИН У МЕЖАХ МЕХАНІЗМУ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ СТІЙКОСТІ ЛІСІВ В УКРАЇНІ

THE INTERCONNECTION BETWEEN PUBLIC AND PRIVATE LAW REGULATION OF FOREST RELATIONS WITHIN THE MECHANISM FOR ENSURING THE ECOLOGICAL SUSTAINABILITY OF FORESTS IN UKRAINE

Стаття присвячена розгляду окремих особливостей взаємозв'язку публічно-правового та приватно-правового регулювання відносин, що виникають з приводу володіння, користування та розпорядження лісом у межах комплексного механізму забезпечення екологічної стійкості лісових екосистем.

Авторами окреслюється сучасна роль лісу у вирішенні глобальної проблеми кліматичних змін. Розглядаються історичні особливості становлення права власності на ліси на територіях, що перебувають у межах сучасної України. Окреслюється специфіка співвідношення публічних та приватних інтересів у правовому регулюванні суспільних відносин, а також висвітлюються характер і зміст публічно-правового та приватно-правового регулювання лісових відносин у межах механізму забезпечення екологічної стійкості лісів.

Визначається, що в умовах монополії державної власності на ліси в Україні держава виконує подвійну роль у процесі забезпечення екологічної стійкості лісових екосистем, оскільки з одного боку, концентруючи у своїх руках правотворчі функції, забезпечує формування та функціонування відповідних механізмів, а з іншого – здійснюючи правоможності власника лісу, дотримується моделей поведінки, визначених відповідними механізмами.

Формується висновок, що у межах юридичного механізму забезпечення екологічної стійкості лісів посередництвом публічно-правових норм визначаються основні цілевказівки діяльності відповідних органів державної влади, їх службових та посадових осіб, а також в узгодженні із спеціально-дозвільним правовим режимом діяльності відповідних суб'єктів визначаються способи досягнення визначених цілей. Водночас приватно-правові положення визначають конкретні форми (у тому числі договірні) реалізації державою в особі відповідних суб'єктів правоможностей власника лісу посередництвом яких на рівні відносини за участю конкретних фізичних та юридичних осіб досягаються поставлені завдання.

Водночас, крім того, використовуючи публічно-правові механізми пільгового оподаткування, кредитного фінансування та ін. держава може стимулювати майновий оборот речей, створених з використанням деревини, сприяючи застосуванню приватно-правових конструкцій для досягнення екологічної стійкості лісів шляхом продовження строку перебування деревної продукції у майновому обороті.

Ключові слова: *нерухомість, права на нерухомість, право власності, речові права, ліси, лісове господарство, екологічна стійкість лісів, сталий (стійкий) розвиток, захист рослин*

© СПЄСІВЦЕВ Д.С. – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри цивільно-правових дисциплін (Волинський національний університет імені Лесі Українки)

© СТАРЧУК О.В. – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри цивільно-правових дисциплін (Волинський національний університет імені Лесі Українки)

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

The article is devoted to the consideration of certain features of the interconnection between public and private law regulation of relations arising from the ownership, use, and disposal of forests within the framework of a comprehensive mechanism for ensuring the ecological sustainability of forest ecosystems.

The authors outline the current role of forests in addressing the global problem of climate change. The historical features of the establishment of property rights to forests in the territories within the boundaries of modern Ukraine are discussed. The specifics of the relationship between public and private interests in the legal regulation of social relations are outlined, and the nature and content of public and private law regulation of forest relations within the mechanism for ensuring the ecological sustainability of forests are highlighted.

It is determined that under the conditions of state monopoly on forest ownership in Ukraine, the state plays a dual role in ensuring the ecological sustainability of forest ecosystems, since, on the one hand, it concentrates law-making functions in its hands, ensuring the formation and functioning of appropriate mechanisms, and on the other hand, by exercising the legal powers of the forest owner, it adheres to the models of behavior defined by the relevant mechanisms.

The conclusion is that within the legal mechanism for ensuring the ecological sustainability of forests through public law norms, the main objectives of the activities of the relevant state authorities, their officials and civil servants are determined, and in accordance with the special licensing legal regime for the activities of the relevant entities, the means of achieving the defined goals are determined. At the same time, private law provisions determine the specific forms (including contractual) of the state's implementation, represented by the relevant entities, of the legal rights of the forest owner, through which the set tasks are achieved at the level of relations involving specific individuals and legal entities.

At the same time, in addition to using public law mechanisms for preferential taxation, credit financing, etc., the state can stimulate the turnover of goods made from wood, promoting the use of private law structures to achieve environmental sustainability of forests by extending the period of wood products in property turnover.

Key words: *real estate, real estate rights, property rights, real rights, forests, forestry, environmental sustainability of forests, sustainable development, plant protection.*

Постановка проблеми. Протягом усієї історії розвитку людства ліс відігравав важливу роль у забезпеченні його життєдіяльності і при цьому цінність цього ресурсу не змінювалася у ході еволюції. По мірі технічного поступу людині відкривалися лише нові раніше невідомі властивості відповідних екосистем та матеріалу, які вкотре підтверджували їх важливе значення як для повсякденного життя, так і для технологічного зростання цивілізації. У зв'язку з цим і уявлення про можливість «володіння» лісом, а також вилучення з нього корисних властивостей також еволюціонували по мірі розвитку суспільства.

Наприклад, у стародавні часи в окремих місцевостях ліс наділявся священними ознаками у зв'язку з чим ставав об'єктом молебнів [1, с. 22], а окремі акти поведінки щодо нього могли потрапляти під дію табу (заборон) [2, с. 59]. Останні ж, своєю чергою, виступають одним з первісних джерел регулювання у тому числі майнових відносин у суспільстві [3, с. 142–143, 146]. При цьому у контексті останніх слід також враховувати, що ліс виступав важливими джерелом продуктів харчування, ліків, а також місцем проживання хутрових звірів, шкіра яких і сьогодні особливо цінується в якості енергозберігаючого матеріалу для виготовлення одягу у той час у стародавні часи (особливо у місцевостях з помірним та холодним кліматом) для неї просто не існувало альтернатив.

Окреслені властивості визначали цінність лісу, зокрема і як мисливських угідь, які дозволяли задовольняти базові потреби людини у їжі та одязі. Своєю чергою у місцевостях з теплим кліматом ліс також сприяв розвитку цивілізації, хоча і у дещо специфічному або навіть «викривленому» з точки зору сучасної людини розумінні. В якості прикладу виступають ліси Месоамерики, які вирубувалися у ході зростання населення урбанізованих міст для підготовки ділянок під посіви (так зване «підсічне землеробство»), які, своєю чергою, у силу специфіки родючого шару відповідної місцевості швидко приходили у непридатність [1, с. 69].

Більше того, як стверджується у сучасних дослідженнях, оволодіння вогнем у період 80 – 150 тис. років тому ознаменувало одну з важливих віх розвитку цивілізації і стало відправною

точкою еволюції енергетики [4, с. 16]. При цьому закономірно, що саме деревні ресурси у зв'язку з їх доступністю та енергетичними властивостями стали основним енергоносієм.

Незважаючи на технічний прогрес і поступовий перехід людства до використання відновлювальних джерел енергії ліс залишається одним з важливих природних ресурсів значення якого сьогодні актуалізувалося ще більше у зв'язку з сучасними викликами з якими зіштовхнулася уся людська цивілізація. Йдеться про зміну клімату і роль лісу у досягненні кліматичної нейтральності, зокрема посередництвом здатності накопичувати вуглець.

Однак стрімка тенденція до збільшення енергоспоживання людством змушує з одного боку збільшувати площі лісів, а з іншого – використовувати ліс у зв'язку з його абсорбуючими властивостями в якості матеріалів виготовлення «довговічних речей» для забезпечення тривалого зберігання вуглецю [5, с. 4–5].

Таке використання лісових ресурсів в якості своєрідних природних банків шкідливих викидів вимагає формування оптимальної стратегії управління ними, яка при цьому повинна забезпечувати не збільшення і консервування лісових площ, а оптимізацію процесів збереження, відтворення та використання лісу. В якості фундаменту такої стратегії сьогодні виступила концепція сталого (стійкого) розвитку, яка, будучи втіленою у сталому управлінні лісом, здатна забезпечити досягнення екологічної стійкості лісових екосистем.

Поряд із цим, комплексний і водночас інтегральний характер цієї концепції піднімає цілу низку публічно-правових та приватно-правових питань, пов'язаних з використанням лісових ресурсів, багато з яких перебувають у міцних взаємозв'язках між собою. Одним з них виступає питання співвідношення публічних та приватних інтересів у ході проектування та функціонування механізму забезпечення екологічної стійкості, ураховуючи у тому числі характер власності на ліси в Україні, а тому і гармонізацію публічно-правового та приватно-правового регулювання відносин, що виникають з приводу володіння, користування та розпорядження лісом у межах комплексного механізму забезпечення екологічної стійкості лісових екосистем.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання правового забезпечення екологічної стійкості лісів тією чи іншою мірою ставало предметом наукового аналізу таких вчених правників як О. П. Білан, Ю. П. Боснюк, В. В. Васильєв, Н. С. Гавриш, А. П. Гетьман, Х. А. Григор'єва, М. А. Гордійчук, Б. М. Дронів, Н. М. Дуда, Є. С. Дурнов, А. В. Духневич,Б. В. Киндюк, Л. В. Кондуфорова, П. Ф. Кулинич, Т. В. Курман, Р. П. Луцький, В. А. Маляренко, А. М. Мірошниченко, В. В. Носік, В. І. Ольшанченко, В. Є. Рубаник, Р. Ф. Смолярчук, Ю. В. Сокур, Д. Л. Фелонюк, Є. О. Харитонов, І. В. Хом'як, М. В. Шульга та ін.

Постановка завдання. Мета статті полягає у визначенні окремих особливостей взаємозв'язку публічно-правового та приватно-правового регулювання відносин, що виникають з приводу володіння, користування та розпорядження лісом у межах комплексного механізму забезпечення екологічної стійкості лісових екосистем.

Основний матеріал дослідження. Незважаючи на те, що на ранніх стадіях розвитку людства ліс перебував під особливою охороною, на тлі еволюції майнових відносин і зміни релігійної парадигми «багатство» лісу стимулювало його перетворення з «недоторканої місцевості» у об'єкт володіння та експлуатації. У зв'язку з чим виникнення позитивного права як результату появи надлишкового продукту у формі приватної власності [6, с. 39], вважаємо, супроводжувалося у тому числі процесом пропрієтизації лісових екосистем. Адже, як відомо, саме майнові відносини і у тому числі відносини землекористування стали важливим джерелом звичаєвого права [7, с. 37] у зв'язку з чим цілком закономірно, що перші норми писаного права, присвячені володінню та користуванню лісовими екосистемами, цілком логічно ґрунтуються на нормах звичаєвого права, що дає підстави стверджувати про початок розгляду лісу як об'єкта «власності» ще до процесу інституціоналізації перших державних утворень або, принаймні, майже одночасно з початком такого процесу.

Хоча при цьому протягом усієї історії розвитку людства чітко простежуються тенденції встановлення саме колективної або ж спільної власності на ліси.

Наприклад, питання використання лісу ставало предметом правового регулювання у тому числі «Руської правди» як різновиду писаної форми звичаєвого права [7, с. 39]. Зокрема у дослідженні В. Є. Рубаника, відзначається, що на ранніх стадіях розвитку Київської держави лісові угіддя, як правило, залишалися в общинному користуванні, а сама громадська (общинна) власність була у відповідний період досить поширеною формою власності [8, с. 12, 39]. Хоча при цьому, на переконання І. В. Хом'як, заборони, які встановлювалися стосовно полювання у лісах на рівні положень «Руської правди» захищали не істот, які проживали у лісах, а права власників лісів [1, с. 78], тобто мали не екологічну, а майнову (економічну) спрямованість.

Також, наприклад, литовське законодавство, яке діяло на території, що перебуває у межах сучасної України, чітко відносило ліси до «лежачої маєтності» [8, с. 97], тобто до нерухомого майна, а запорізьким звичаєвим правом ліси та мисливські угіддя на рівні з іншим нерухомим майном виокремлювалися посередництвом правового режиму і при цьому відносилися до загальновійськової власності [8, с. 267–268]. Крім того, у ході подальшого розвитку майнових відносин та механізмів їх правового регулювання ліси також переважно зосереджувалися у руках держави. Зокрема законодавством Російської імперії встановлювалося право державної власності на відповідні ресурси [8, с. 296].

Більше того, окреслений підхід набув значення системного і активно впроваджувався у ході подальших соціально-економічних та суспільно-політичних змін. Наприклад, як відмічає Б. В. Киндюк, положення прийнятого 13 січня 1919 року Закону «Про ліси в УНР» передбачали націоналізацію лісів усіх категорій й утворення за їх рахунок лісового фонду України. При цьому разом з лісами націоналізації підлягали споруди, будівлі та будинки, розташовані у лісах. І водночас законодавчий акт характеризується як «більш м'який» порівняно з актами більшовицького уряду, оскільки на відміну від них передбачав не повну націоналізацію лісу, а встановлював право «трудових господарів» володіти до 15 десятин лісу, а також право приватних власників володіти дачними ділянками лісу до 5 десятин [9, с. 26].

Своєю чергою основним програмним положенням радянської влади виступало встановлення монополії держави на засоби виробництва у тому числі на землю, а тому і на ліси, що з юридичної точки зору забезпечувалося державною власністю на відповідні ресурси. Саме тому, як зазначає Р. Ф. Смолярчук, на початку ХХ століття декретами радянської влади «Про землю» 1917 року та «Про ліси» 1918 року, а згодом і Законом УСРР «Про ліси» проголошувалася і у подальшому неодноразово констатувалася державна власність на землю. Хоча у кінцевому рахунку лише окремі невеликі ділянки лісу залишалися у користуванні приватних осіб або їх об'єднань. Крім того, «генетична близькість» і навіть «зрощування» державної та місцевої влади у межах радянської парадигми призвело до того, що навіть колгоспні ліси розглядалися, зокрема на рівні Лісового кодексу УРСР 1979 року як частина єдиного державного лісового фонду [10, с. 34–38]. Тому лише у ході подальшого розмежування державної та комунальної власності після здобуття Україною незалежності було диференційоване право власності держави та територіальних громад на ліси.

Тим не менше положення чинного Лісового кодексу України (далі – ЛК України) обмежують можливість набуття у приватну власність лісів лише «замкненими» земельними лісовими ділянками загальною площею до 5 гектарів з можливістю збільшення цієї площі за рахунок спадкування (стаття 12) [11, ст. 12].

При цьому згідно з офіційними даними наразі 74% усіх лісів України перебуває у державній власності, 13% – у комунальній, 7% – не надано у користування, і лише 0,1% – у приватній власності [12, с. 3].

Таким чином сьогодні склалася ситуація, коли з одного боку держава залишається практично монополістичним власником лісу в Україні, що у цілому можна вважати фактором, який сприяє більш оперативному втіленню у життя цілей сталого розвитку лісових екосистем, проте з іншого боку ліси України, як зазначається у частині другій статті 1 ЛК України є, зокрема національним багатством, яке виконує у тому числі оздоровчі, рекреаційні та естетичні функції і є джерелом для задоволення потреб суспільства у лісових ресурсах [11, ст. 1].

Інакше кажучи держава Україна з одного боку виступає власником лісів, а з іншого боку, являючи собою форму самоорганізації людей, виконує відносно фізичних та юридичних осіб публічні функції у тому числі і щодо лісів, у зв'язку з чим не може виступати у відносинах з такими особами виключно у правовому статусі власника нерухомого майна – лісу, визначеного Цивільним кодексом України (далі – ЦК України), особливо зважаючи на те, що наразі ліси не фрагментовані повністю посередництвом визначення лісових ділянок. Тобто землі не під усіма лісовими екосистемами України наразі індивідуалізовані посередництвом визначення земельних ділянок під ними, що ускладнює ідентифікацію таких лісів власне як повноцінних об'єктів нерухомого майна у юридичному сенсі (чітко ідентифікованих географічно та юридично з визначенням прав на них).

У зв'язку з цим держава, залишаючись з одного боку власником лісів, наділена відносно них усією повнотою правоможностей володіння, користування та розпорядження (частина перша статті 317 ЦК України) [13, ст. 317], а з іншого боку, виконуючи публічно-правові функції, зобов’язана забезпечити доступ суспільства до лісових ресурсів, що «розбавляє» у межах правового статусу держави і відповідних органів державної влади як суб'єктів, що реалізовують

правосуб'єктність держави у приватних майнових правовідносинах [14, с. 10, 27–30], суб'єктивні права та обов'язки власника повноваженнями і обов'язками публічно-правового порядку.

Тут же не можна проігнорувати диференціацію приватного і публічного інтересу за якої приватним є інтерес (тобто прагнення) конкретної особи [15, с. 28] у задоволенні своїх власних потреб, а публічним – інтерес усього суспільства, що відображає його загальні потреби і при цьому задоволення якого призводить до задоволення у тому числі приватних інтересів, хоча і у опосередкованій формі [16, с. 300].

За таких умов інтерес держави у забезпеченні екологічної стійкості лісів є одночасно приватним, тобто таким, що забезпечує «приватні» інтереси держави як власника (якщо взагалі можна стверджувати про повноцінну притаманність державі «приватного» інтересу), а також публічним, тобто таким, що задовольняє приватні інтереси інших осіб (суспільства) і у цілому глобальний інтерес держави як публічно-правового утворення, а не приватного власника лісів. Тим більше що, як зазначає О. П. Білан, головний та основний інтерес держави і усього суспільства у приватно-правових відносинах полягає у забезпеченні публічного порядку (основ правопорядку) [17, с. 138].

У контексті правового забезпечення екологічної стійкості лісів це вимагає від законодавця досить структурованого і ретельного підходу у ході формування законодавчих механізмів правового регулювання суспільних відносин щодо володіння, користування та розпорядження лісовими ресурсами, адже такі механізми повинні ураховувати характер зв'язків між суспільними відносинами різної галузевої належності і водночас галузеві особливості їх правового регулювання. У цьому аспекті стале управління як напрям діяльності у сфері лісогосподарювання покликане забезпечити втілення у життя концепції сталого розвитку, яка є глибокою, комплексною та інтегративною ідеєю упровадження принципів оптимізації та балансування практично у всі сфери суспільних відносин, що тією чи іншою мірою пов'язані з використанням лісових ресурсів або можливим негативним впливом, здійснюваним на лісові екосистеми. Як зазначається у сучасних дослідженнях, сталий розвиток передбачає оптимальну еволюцію у соціальній, економічній та екологічній сферах, спрямовану на задоволення потреб сучасного покоління без спричинення шкоди для майбутніх поколінь [18, с. 73]. Інакше кажучи, сталий розвиток лісових екосистем передбачає гармонізацію економічного, соціального та екологічного аспектів у життєдіяльності людини, у тому числі при здійсненні господарської діяльності.

Тобто екологічна сталість лісу не виключає використання деревини, а робить таке використання більш оптимальним, тобто гармонізує процеси формування, використання та охорони лісів.

У зв'язку з цим, вважаємо, що відповідні механізми правового регулювання у цілому варто розглядати у двох розрізах – публічно-правовому та приватно-правовому.

Як показав проведений нами вище науковий аналіз, а також дослідження В. В. Васильєва, приватні і публічні інтереси завжди стоять поруч, що визначається у тому числі і їх спільним корінням. Більше того, за характером забезпечуваного галузями права інтересу також можна диференціювати масштаби правового регулювання відносин у сфері забезпечення екологічної стійкості лісів як різновидів нерухомого майна у результаті чого публічні галузі права можуть осмислюватися як сукупність нормативних положень, що визначають концептуальний напрямок відповідної діяльності держави з її конкретизацією у діяльності конкретних суб'єктів публічного адміністрування за характером наділених повноважень і способом їх здійснення, у той час як приватно-правові галузі – як сукупність норм права, що регулюють суспільні відносини, динаміка яких спрямована на задоволення приватних інтересів щодо лісу, які при цьому або узгоджуються з публічними (не суперечать їм) або ж безпосередньо є частиною публічного у широкому розумінні інтересу. Наприклад, здійснення державою права власності на ліси, що, як правило, передбачає дотримання власником в особі відповідного суб'єкта публічного адміністрування адміністративних процедур прийняття рішень, як правило, є частиною реалізації публічних інтересів, хоча у такий спосіб у тому числі у межах специфічної цивільно-правової форми здійснюється право власності з чим, як правило, пов'язується задоволення «приватного інтересу». І у цьому сенсі слід звернутися до позиції Є. О. Харитонова, що сама диференціація приватного та публічного права є науковою абстракцією, що дає змогу у найбільш загальному осмисленні характеризувати два основні напрямки правового регулювання суспільних відносин і водночас у сукупності приватне та публічне право утворює єдину загальну систему об'єктивного права [19, с. 9–10].

У контексті юридичного механізму забезпечення екологічної стійкості лісів в Україні це означає, що положеннями публічного та приватного права формуються два основні напрямки або

ж «треки» впливу права на суспільні відносини щодо володіння, використання та розпорядження лісовими ресурсами.

У межах публічно-правового напрямку посередництвом регулятивного впливу визначаються концептуальні програмні положення управління лісовими ресурсами, мета та основні цілевказівки цього процесу. В окремих випадках відбувається корегування повноважень суб'єктів публічного адміністрування або ж формування нових інституцій задля досягнення виконання поставлених завдань, на рівні законодавчих і підзаконних актів встановлюються інструменти досягнення відповідної мети. Саме ж управління лісовими ресурсами здійснюється у межах виконання завдань конкретними ланками вертикалі суб'єктів публічного адміністрування. При цьому важливо ураховувати частину другу статті 19 Конституції України, якою фактично на відповідних осіб поширено спеціально-дозвільний правовий режим діяльності [20, ст. 19].

Інакше кажучи, посередництвом базових програмних документів держава визначає основні напрямки і способи забезпечення екологічної стійкості лісів (вирішення проблем сертифікації лісів, зниження, підвищення ефективності рубок, забезпечення природоохоронних зон), у той час як посередництвом законодавчих та підзаконних актів визначаються конкретні гнучкі механізми та засоби досягнення відповідної мети шляхом наділення органів державної влади, їх службових та посадових осіб відповідними повноваженнями і покладаючи на фізичних та юридичних осіб суб'єктивні обов'язки. У результаті цього, керуючись відповідними положеннями, вертикаль суб'єктів публічного адміністрування має можливість досягти поставлених завдань.

Водночас у межах приватно-правового треку регулювання, яке характеризується як загально-дозвільне, суб'єкти цивільного права, як зазначала І. В. Жилінкова, наділені широким вибором форм та способів реалізації своїх прав [21, с. 103]. І при цьому саме приватно-правове регулювання суспільних відносин забезпечує упорядкування основного обсягу майнових зв'язків. Лише, як правило, фінансові та бюджетні відносини, що також мають майновий характер, не охоплюються нормами цивільного права у зв'язку з тим, що засновані на імперативному та субординаційному управлінні. Виокремлення ж інших майнових відносин за участю суб'єктів публічного адміністрування з-під впливу цивільного права є недоцільним у силу того, що, по-перше, положеннями чинного законодавства України за ними зберігається можливість вступу у майнові відносини з фізичними та юридичними особами на засадах юридичної рівності, а, по-друге, цивільно-правова форма повністю узгоджується зі спеціально-дозвільним типом правового регулювання діяльності відповідних суб'єктів публічного адміністрування.

Саме тому здійснення відповідними особами правоможностей розпорядження щодо певного майна (у тому числі щодо лісу) в якості його власника реалізовується у межах способу, що відповідає спеціально-дозвільному типу, властивого публічному праву, проте у межах можливостей, наданих такому суб'єкту загально-дозвільним цивільно-правовим регулюванням, визначеним нормами цивільного права.

В якості прикладу можна навести поширені в Україні механізми відчуження лісгоспами лісу за так званими прямими договорами, які, на переконання деяких суб'єктів правотворчої ініціативи, виступають корупціогенними факторами [22] нейтралізація яких власне і передбачає прийняття спеціального Закону, спрямованого на запровадження ринкових механізмів обороту деревини одним з прикладів чого виступає, на жаль, відхилений у квітні 2025 року проєкт Закону «Про ринок деревини», зареєстрований у Верховній Раді України ще 10 вересня 2021 року за № 4197-д. [23]. Хоча реалізація у такому разі договірної форми регулювання відносин все одно спрямовується на забезпечення загального блага [24, с. 41].

Таким чином, діяльність у тому числі суб'єктів управління у сфері лісового господарства для досягнення екологічної стійкості лісів є неможливою без використання приватно-правових механізмів, які виступають основним засобом забезпечення цивільного обороту деревини.

При цьому, як зазначає Є. О. Харитонов, як правило, відносини фізичних та юридичних осіб з державою, регулюються саме на публічно-правових засада, у той час як відносини між приватними особами – на приватно-правових [19, с. 10].

У контексті складності взаємозв'язків, що складаються у сфері лісогосподарювання, це означає, що держава визначає основні напрями реалізації державної політики у сфері забезпечення екологічної стійкості лісів і при цьому у ході сталого управління лісовим господарством реалізовує правоможності власника, вступаючи у тому числі з фізичними та юридичними особами у майнові відносини на засадах юридичної рівності. При цьому також посередництвом встановлення на рівні положень нормативно-правових (у тому числі законодавчих) актів моделей поведінки учасників приватних відносин, а також використовуючи різні «стимули» звернення

саме до таких моделей (наприклад, податкові пільги, доступні кредити на модернізацію лісогосподарських підприємств тощо) держава здатна забезпечувати досягнення екологічної стійкості лісу у тому числі опосередкованим впливом на приватні правовідносини.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Підводячи підсумок під проведеним аналізом, необхідно зазначити, що протягом усієї історії розвитку людства лісові ресурси відігравали важливу роль в еволюції цивілізації, виступаючи на ранніх етапах джерелом їжі, лікарських засобів, енергоносіїв та будівельних матеріалів. У ході технологічного поступу значення лісу у життєдіяльності людини не змінилося, «модернізації» зазнали лише форми використання лісових ресурсів. Крім того, цінність лісових екосистем обумовила і санкціонування щодо них переважно колективної або ж спільної, проте не приватної, власності, яка сьогодні трансформувалася у державну власність.

В актуальних умовах в Україні склалася монополія державної власності у сфері лісогосподарювання і при цьому сучасні виклики у формі кліматичних змін на планеті визначають необхідність ретельного конструювання та забезпечення ефективного функціонування механізмів досягнення екологічної стійкості (сталості) лісу як ресурсу, що здатен нейтралізувати негативний антропогенний вплив на природне середовище.

За таких умов держава виконує подвійну роль у відповідному процесі, оскільки з одного боку, концентруючи у своїх руках правотворчі функції, забезпечує формування та функціонування відповідних механізмів, а з іншого – здійснюючи правоможності власника лісу, дотримується моделей поведінки, визначених відповідними механізмами. Тобто держава у тому числі в особі відповідних органів влади, їх службових та посадових осіб потрапляє одночасно під вплив публічно-правових та приватно-правових норм у чому, однак, немає жодної суперечності.

У межах юридичного механізму забезпечення екологічної стійкості лісів посередництвом публічно-правових норм визначаються основні цілевказівки діяльності відповідних органів державної влади, їх службових та посадових осіб, а також в узгодженні із спеціально-дозвільним правовим режимом діяльності відповідних суб'єктів визначаються способи досягнення визначених цілей. Водночас приватно-правові положення визначають конкретні форми (у тому числі договірні) реалізації державою в особі відповідних суб'єктів правоможностей власника лісу посередництвом яких на рівні відносини за участю конкретних фізичних та юридичних осіб досягаються поставлені завдання. Це дозволяє характеризувати публічно-правове регулювання у сфері лісогосподарювання як форму, а приватно-правове як зміст діяльності із забезпечення екологічної стійкості лісів.

Водночас, крім того, використовуючи публічно-правові механізми пільгового оподаткування, кредитного фінансування та ін. держава може стимулювати майновий оборот речей, створених з використанням деревини, сприяючи застосуванню приватно-правових конструкцій для досягнення екологічної стійкості лісів шляхом продовження строку перебування деревної продукції у майновому обороті.

У зв'язку з цим лише комплексне і водночас гармонійне поєднання приватно-правового та публічно-правового регулювання у межах юридичного механізму забезпечення екологічної стійкості лісів в України здатне найбільш ефективним шляхом сприяти досягненню поставлених екологічних, економічних та соціальних завдань такого механізму.

Список використаних джерел:

1. Хом'як І. В. Історія екології: навч. посіб. Житомир: Вид-во ЖДУ імені Івана Франка, 2023. 310 с.

2. Дуда Н. М. Символ дерева у первісній культурі. *Науковий вісник Національного лісотехнічного університету України*. 2006. Вип. 16.4. С. 57–62.

3. Васильєв В. Еволюція правових засобів саморегулювання майнових цивільних відносин. *Юрид. вісн*. 2019. № 4. С. 142–148.

4. Маляренко В. А. Енергетика і навколишнє середовище. Харків: САГА, 2008. 364 с.

5. New EU Forest Strategy for 2030: Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions (Brussels, 16 July, 2021) (COM (2021) 572 final). URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=COM%3A2021%3A572%3AFIN (access date: 30.12.2024).

6. Луцький Р. П. Позитивне право та природне право: опозиція категорій. *Часопис Київ. ун-ту права*. 2011. № 4. С. 38–41.

7. Сокур Ю. В., Дурнов Є. С. Феномен українського звичаєвого права. *Митна справа*. 2013. № 6 (90), ч. 2, кн. 1. С. 34–41.

8. Рубаник В. Є. Інститут права власності в Україні: проблеми зародження, становлення й розвитку від найдавніших часів до 1917 року: Історико-правове дослідження. Харків: Легас, 2002. 346 с.

9. Киндюк Б. В. Історико-правова характеристика закону «Про ліси в УНР». *Право і суспільство*. 2013. № 6. С. 24–28.

10. Смолярчук Р. Ф. Розвиток правового режиму лісів земельних громад та колгоспних лісів на території України в радянський період. *Акт. пробл. вітч. юриспруденції*. 2016. № 6, т. 1. С. 34–39.

11. Лісовий кодекс України: Закон України від 21.01.1994 р. № 3852-XII. *Відом. Верхов. Ради України*. 1994. № 17. Ст. 99 (із змінами).

12. Публічний звіт Голови Державного агентства лісових ресурсів України за 2024 рік. Державне агентство лісових ресурсів України. URL: https://forest.gov.ua/storage/app/sites/8/uploaded-files/%20звіт%20за%202024%20рік.pdf (access date: 17.07.2025).

13. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV. *Відом. Верхов. Ради України*. 2003. №№ 40–44. Ст. 356 (із змінами).

14. Ольшанченко В. І. Цивільно-правова відповідальність держави Україна перед суб'єктами підприємницької діяльності: дис. … канд. юрид. наук. Харків, 2021. 230 с.

15. Кондуфорова Л. В. Поняття «приватний інтерес» та його співвідношення із суміжними правовими категоріями. *Право і суспільство*. 2020. № 1, ч. 2. С. 26–32.

16. Доценко О. М. Природа права на особисте життя. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2011. № 1 (52). С. 296–302.

17. Білан О. П. Інтереси держави і суспільства у цивільному законодавстві Україні. *Держава і право*. Київ, 2014. Вип. 63. С. 131–138.

18. Буканов Г. М. Концепція сталого розвитку як основа формування державної екологічної політики на державному та регіональному рівнях. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Державне управління*. 2020. Том 31 (70). № 3. С. 71–76.

19. Харитонов Є. О. Проблемні питання визначення співвідношення понять «приватне право», «цивільне право» та «цивільне законодавство». *Часопис цивілістики*. 2013. Вип. 14. С. 7–14.

20. Конституція України: станом на 10.07.2025 р. *Відом. Верхов. Ради України*. 1996. № 30. ст. 141 (зі змінами).

21. Жилінкова І. Особливості здійснення суб'єктивних цивільних прав. *Вісн. Акад. прав. наук України*. Харків, 2012. № 1 (68). С. 100–107.

22. Пояснювальна записка до проєкту Закону України Про ринок деревини, зареєстрованогой у Верховній Раді України 10.09.2021 р. за № 4197-д http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=72719&pf35401=552686 (дата звернення: 20.07.2025).

23. Про ринок деревини: проєкт Закону, зареєстрований у Верховній Раді України 10.09.2021 р. за № 4197-д. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=72719&pf35401=552574 (дата звернення: 20.07.2025).

24. Дронів Б. М. Взаємовплив джерел приватного і публічного права. *Право і безпека*. 2011. № 3 (40). С. 39–43.

Дата першого надходження рукопису до видання: 21.07.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 27.08.2025
Дата публікації: 29.09.2025.

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО; ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

УДК 342.9
DOI https://doi.org/10.32844/2618-1258.2025.3.30

БІЛОБРОВ Т.В.

ПРАВА Й ОБОВ'ЯЗКИ ДЕПАРТАМЕНТУ КІБЕРПОЛІЦІЇ В УКРАЇНІ

RIGHTS AND RESPONSIBILITIES OF THE CYBER POLICE DEPARTMENT IN UKRAINE

Протидія злочинам, що спрямовані на електронне управління, електронне банківське обслуговування, електронну комерційну діяльність та інші високотехнологічні галузі, є найважливішим фактором будівництва правової держави, утвердження принципу соціальної справедливості, захисту прав і свобод громадян. Департамент кіберполіції Національної поліції України задля виконання поставлених перед ним завдань реалізує комплекс визначених на нормативно-правовому рівні функцій. Разом із тим задля того, аби реалізувати ту чи іншу функцію, Департамент кіберполіції Національної поліції України повинен бути наділений відповідним обсягом прав та обов'язків. Ось чому визначення прав та обов'язків (повноважень) Департаменту кіберполіції Національної поліції України має одне з першорядних та прикладних значень, особливо в питанні з'ясування його адміністративно-правового статусу в цілому. Права як складовий елемент адміністративно-правового статусу Департаменту кіберполіції Національної поліції України – це закріплена на нормативно-правовому рівні, забезпечувана й гарантована державою міра можливої поведінки даного органу, яку він використовує з метою протидії кіберзлочинності.Поряд із визначенням прав у Департаменту кіберполіції Національної поліції України наявне широке коло кореспондуючих їм обов'язків, під якими слід розуміти слід розуміти встановлену на нормативно-правовому рівні міру необхідної поведінки, якої має дотримуватися Департамент кіберполіції Національної поліції України під час реалізації ними своїх повноважень. Зроблено висновок, що права та обов'язки Департаменту кіберполіції Національної поліції України – це система визначених на нормативно-правовому рівні юридичних прав (міри можливої поведінки) та юридичних обов'язків (міри необхідної поведінки), якими наділяється Департамент кіберполіції Національної поліції України з метою реалізації покладених на нього правоохоронних функцій.При цьому слід підкреслити, що невиконання або неналежне виконання своїх обов'язків, як зазначалося раніше, чи зловживання правом тягнуть за собою юридичну відповідальність, що може бути застосована до суб'єктів відповідних правовідносин, у тому числі й до Департаменту кіберполіції Національної поліції України.

Ключові слова: *права, обов'язки, повноваження, Національна поліція, Департамент кіберполіції в Україні.*

Counteraction to crimes aimed at e-government, e-banking, e-commerce and other high-tech industries is a crucial factor in building the rule of law, establishing the principle of social justice, and protecting the rights and freedoms of citizens. To fulfill its tasks, the Cyber Police Department of the National Police of Ukraine implements a set of functions defined at the regulatory and legal level. At the same time, in order to fulfill a

© БІЛОБРОВ Т.В. – кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник (Науково-дослідний інститут публічного права) https://orcid.org/0009-0009-4439-4404
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

particular function, the Cyberpolice Department of the National Police of Ukraine must be endowed with an appropriate range of rights and responsibilities. That is why the definition of the rights and obligations (powers) of the Cyber Police Department of the National Police of Ukraine is of paramount and applied importance, especially in the matter of clarifying its administrative and legal status in general. Rights as an integral element of the administrative and legal status of the Cyberpolice Department of the National Police of Ukraine are a measure of possible behavior of this body, enshrined in law, provided and guaranteed by the state, which it uses to counteract cybercrime.Along with the definition of rights, the Cyberpolice Department of the National Police of Ukraine has a wide range of corresponding duties, which should be understood as a measure of required behavior established at the regulatory and legal level which the Cyberpolice Department of the National Police of Ukraine should adhere to when exercising its powers. The author concludes that the rights and obligations of the Cyber Police Department of the National Police of Ukraine are a system of legal rights (measures of possible behavior) and legal obligations (measures of required behavior) established at the regulatory and legal level which are vested in the Cyber Police Department of the National Police of Ukraine with a view to implementing the law enforcement functions assigned to it. At the same time, it should be emphasized that failure to fulfill or improper fulfillment of one's duties, as noted above, or abuse of law entail legal liability which may be applied to the subjects of relevant legal relations, including the Department of Cyber Police of the National Police of Ukraine.

Key words: *rights, duties, powers, National Police, Department of Cyber Police in Ukraine.*

Вступ. Протидія злочинам, що спрямовані на електронне управління, електронне банківське обслуговування, електронну комерційну діяльність та інші високотехнологічні галузі, є найважливішим фактором будівництва правової держави, утвердження принципу соціальної справедливості, захисту прав і свобод громадян. Департамент кіберполіції Національної поліції України задля виконання поставлених перед ним завдань реалізує комплекс визначених на нормативно-правовому рівні функцій. Разом із тим задля того, аби реалізувати ту чи іншу функцію, Департамент кіберполіції Національної поліції України повинен бути наділений відповідним обсягом прав та обов'язків. Ось чому визначення прав та обов'язків (повноважень) Департаменту кіберполіції Національної поліції України має одне з першорядних та прикладних значень, особливо в питанні з'ясування його адміністративно-правового статусу в цілому [1, с. 30-31].

Відповідно, метою статті встановлення прав та обов'язків (повноважень) Департаменту кіберполіції Національної поліції України та визначення цього поняття.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Загальнотеоретичні та галузеві питання адміністративно-правового статусу Національної поліції України та окремих її органів та підрозділів розробляли такі вчені-правознавці, як О. М. Бандурка, О. І. Безпалова, С. Г. Братель, Є. А. Гетьман, О. Ю. Дрозд, В. А. Залізняк, В. А. Ліпкан, О. М. Музичук, Р. А. Сербин, О. В. Сокуренко, В. В. Чумак та інші.

Виклад основного матеріалу. Для надання авторського визначення поняття повноважень Департаменту кіберполіції Національної поліції України, а також встановлення їх конкретного обсягу перш за все необхідно з'ясувати сутність та ознаки досліджуваного терміну в загальнотеоретичному значенні. Так, семантично поняття «повноваження» у Великому тлумачному словнику сучасної української мови визначається як право, надане кому-небудь для здійснення чогось; права, надані особі або підприємству органами влади [1, с. 32]. В.В. Береза під поняттям «повноваження» пропонує розуміти сукупність прав та обов'язків державних органів і громадських організацій, а також посадових та інших осіб, закріплених за ними у встановленому законодавством порядку для здійснення покладених на них функцій. Обсяг повноважень конкретних державних органів та їх посадових осіб залежить від їх місця в ієрархічній структурі відповідних органів [1, с. 36].

У той же час, дослідник наголошує, що право як одна зі складових повноважень Департаменту кіберполіції – це закріплена на нормативно-правовому рівні, забезпечувана й гарантована державою міра можливої поведінки даного органу, яку він використовує з метою протидії кіберзлочинності [1, с. 33].

Відповідно до Положення про Департамент кіберполіції Національної поліції України працівники Департаменту кіберполіції Національної поліції України мають право:

– здійснювати оперативно-розшукову діяльність, спрямовану на виявлення та припинення злочинів у сфері протидії кіберзлочинності, а також комплексне використання джерел оперативної інформації, можливостей оперативних підрозділів та застосування оперативно-технічних засобів під час провадження в оперативно-розшукових справах, контроль за використанням коштів, призначених для проведення цієї роботи;

– здійснювати оперативно-технічні заходи за оперативно-розшуковими справами, що знаходяться в їх провадженні;

– в установленому порядку запитувати та отримувати від посадових осіб органів державної влади документи, довідкові та інші матеріали (у письмовій або усній формі), необхідні для прийняття рішень з питань забезпечення реалізації державної політики у сфері протидії кіберзлочинності;

– користуватися в установленому законодавством порядку базами даних Національної поліції України, МВС та інших державних органів з питань, що належать до компетенції управління, а також мають інші права, передбачені законодавством [2].

Також, відповідно до Закону України «Про Національну поліцію», працівники Департаменту кіберполіції мають право:

1) здійснювати превентивну та профілактичну діяльність, спрямовану на запобігання вчиненню правопорушень;

2) виявляти причини та умови, що сприяють вчиненню кримінальних та адміністративних правопорушень, вживати у межах своєї компетенції заходів для їх усунення;

3) вживати заходів з метою виявлення кримінальних, адміністративних правопорушень; припиняти виявлені кримінальні та адміністративні правопорушення;

4) вживати заходів, спрямованих на усунення загроз життю та здоров'ю фізичних осіб і публічній безпеці, що виникли внаслідок учинення кримінального, адміністративного правопорушення;

5) здійснювати своєчасне реагування на заяви та повідомлення про кримінальні, адміністративні правопорушення або події;

6) здійснювати досудове розслідування кримінальних правопорушень у межах визначеної підслідності;

7) розшукувати осіб, які переховуються від органів досудового розслідування, слідчого судді, суду, ухиляються від виконання кримінального покарання, пропали безвісти, та інших осіб у випадках, визначених законом;

8) здійснювати провадження у справах про адміністративні правопорушення, приймати рішення про застосування адміністративних стягнень та забезпечує їх виконання;

9) доставляти у випадках і порядку, визначених законом, затриманих осіб, підозрюваних у вчиненні кримінального правопорушення, та осіб, які вчинили адміністративне правопорушення;

10) вживати заходів для забезпечення публічної безпеки і порядку на вулицях, площах, у парках, скверах, на стадіонах, вокзалах, в аеропортах, морських та річкових портах, інших публічних місцях;

11) регулювати дорожній рух та здійснює контроль за дотриманням Правил дорожнього руху його учасниками та за правомірністю експлуатації транспортних засобів на вулично-дорожній мережі;

12) здійснювати супроводження транспортних засобів у випадках, визначених законом;

13) видавати відповідно до закону дозволи на рух окремих категорій транспортних засобів; у випадках, визначених законом, видає та погоджувати дозвільні документи у сфері безпеки дорожнього руху;

14) вживавати всіх можливих заходів для надання невідкладної, зокрема домедичної і медичної, допомоги особам, які постраждали внаслідок кримінальних чи адміністративних правопорушень, нещасних випадків, а також особам, які опинилися в ситуації, небезпечній для їхнього життя чи здоров'я;

15) вживати заходів для визначення осіб, які не здатні через стан здоров'я, вік або інші обставини повідомити інформацію про себе; встановлювати особу за невпізнаним трупом;

16) забезпечувати безпеку взятих під захист осіб на підставах та в порядку, визначених законом;

17) у межах своєї компетенції, визначеної законом, здійснювати контроль за дотриманням вимог законів та інших нормативно-правових актів щодо опіки, піклування над дітьми-сиротами

та дітьми, позбавленими батьківського піклування, вживати заходів щодо запобігання дитячій бездоглядності, правопорушенням серед дітей, а також соціального патронажу щодо дітей, які відбували покарання у виді позбавлення волі;

18) вживати заходів для запобігання та протидії домашньому насильству або насильству за ознакою статі;

19) здійснювати охорону об'єктів права державної власності у випадках та порядку, визначених законом та іншими нормативно-правовими актами, а також брати участь у здійсненні державної охорони;

20) здійснювати на договірних засадах охорону фізичних осіб та об'єктів права приватної і комунальної власності;

21) здійснювати контроль за дотриманням фізичними та юридичними особами спеціальних правил та порядку зберігання і використання зброї, спеціальних засобів індивідуального захисту та активної оборони, боєприпасів, вибухових речовин і матеріалів, інших предметів, матеріалів та речовин, на які поширюється дозвільна система органів внутрішніх справ;

22) здійснювати у визначеному законом порядку приймання, зберігання та знищення вилученої, добровільно зданої або знайденої вогнепальної, газової, холодної та іншої зброї, боєприпасів, набоїв, вибухових речовин та пристроїв, наркотичних засобів або психотропних речовин;

23) здійснювати контроль у межах своєї компетенції, визначеної законом, за дотриманням вимог режиму радіаційної безпеки у спеціально визначеній зоні радіоактивного забруднення;

24) сприяти забезпеченню відповідно до закону правового режиму воєнного або надзвичайного стану, зони надзвичайної екологічної ситуації у разі їх оголошення на всій території України або в окремій місцевості;

25) виконувати в межах компетенції запити органів правопорядку (правоохоронних органів) інших держав або міжнародних організацій поліції відповідно до закону та міжнародних договорів України;

26) здійснювати оперативно-розшукову діяльність відповідно до закону;

27) вживати заходів для забезпечення публічної безпеки і порядку під час примусового виконання судових рішень і рішень інших органів (посадових осіб), а також вживає заходів, спрямованих на усунення загроз життю та здоров'ю державних виконавців, приватних виконавців та інших осіб, які беруть участь у вчиненні виконавчих дій, здійснює привід у виконавчому провадженні, здійснювати розшук боржника чи дитини у виконавчому провадженні у випадках, передбачених законом або рішенням суду.

28) забезпечувати інформування Комісії з питань осіб, зниклих безвісти за особливих обставин, про хід досудового розслідування, вживати заходів для розшуку осіб, зниклих безвісти, у тому числі осіб, зниклих безвісти за особливих обставин, для внесення даних до Єдиного реєстру осіб, зниклих безвісти за особливих обставин;

29) виявляти транспортні засоби особистого користування, тимчасово ввезені на митну територію України громадянами більш як на 30 діб та не зареєстровані в Україні у встановлені законодавством строки;

30) вживати заходів для виявлення неправомірного керування транспортними засобами, щодо яких порушено обмеження, встановлені Митним кодексом України, а саме: порушено строки їх тимчасового ввезення та/або переміщення в митному режимі транзиту; транспортні засоби використовуються для цілей підприємницької діяльності та/або отримання доходів в Україні; транспортні засоби передано у володіння, користування або розпорядження особам, які не ввозили їх на митну територію України або не поміщували в митний режим транзиту, а також заходів для виявлення неправомірного розкомплектування таких транспортних засобів [3].

Отже, права як складовий елемент адміністративно-правового статусу Департаменту кіберполіції Національної поліції України – це закріплена на нормативно-правовому рівні, забезпечувана й гарантована державою міра можливої поведінки даного органу, яку він використовує з метою протидії кіберзлочинності.

Поряд із визначенням прав у Департаменту кіберполіції Національної поліції України наявне широке коло кореспондуючих їм обов'язків.

Юридичні обов'язки – це передбачені законодавством вид і міра належної поведінки особи, що забезпечується державою. Сутність юридичного обов'язку полягає у тому, що він існує лише відповідно до суб'єктивного права і має здійснюватися в межах, встановлених законом і гарантованих державою [4].

Дослідник О. Ющик, аналізуючи розуміння обов'язку в теорії права, вказує, що обов'язок є домінуючим у правовідносинах, оскільки від поведінки зобов'язаної особи залежить можливість реалізації права іншою особою. По-перше, зазначає науковець, правовий обов'язок є безпосереднім виразом правової сили суб'єктивного права; по-друге, суб'єктивне волевиявлення зобов'язаного індивіда, що надає задоволення суб'єктивному праву, стає формою прояву своєї протилежності – законності вимог праводомагання; по-третє, здатність індивідуальної поведінки задовольняти домагання інших суб'єктів надає суб'єктивному волевиявленню, втіленому у правовому обов'язку, безпосередньо суспільну форму. Перевага права над обов'язком, про що часто говориться в теоретичних працях, полягає, на думку О. Ющика, лише у тому, що суб'єктивне право виражає інтерес свого суб'єкта, а обов'язок є формою, що відображає відсутність власного інтересу суб'єкта [5, с. 17].

Визначаючи сутність поняття «юридичні обов'язки», слід погодитися із позицією О. В. Зайчук та Н. М. Оніщенко, які виділяють такі специфічні риси поняття «юридичний обов'язок», як:

а) міра необхідної поведінки, змістом якої є утримання від порушення заборон і необхідність виконання зобов'язань;

б) це необхідна поведінка, що покладається з метою задоволення інтересів уповноваженої особи;

в) це необхідна поведінка, яка має юридичний характер, тобто закріплена правовою нормою;

г) це необхідна поведінка, що покладається як на всіх осіб, що проживають на території держави (обов'язок платити податки та обов'язкові платежі, охороняти природу, поважати державні символи, дотримуватися Конституції та законів України), так і лише на громадян (обов'язок захищати Вітчизну, її незалежність і територію, проходження військової служби) [6].

Таким чином, юридичний обов'язок можна визначити як юридичний засіб реалізації державою впливу на правовідносини, змістом якого є встановлення чинним законодавством України імперативних вимог до виду і міри необхідної поведінки суб'єктів права, де виконання останніх забезпечується державним примусом та іншими правовими засобами.

Обов'язок слід розуміти як встановлену на нормативно-правовому рівні міру необхідної поведінки, якої має дотримуватися Департамент кіберполіції Національної поліції України під час реалізації ними своїх повноважень.

До таких обов'язків у діяльності керівника Департаменту кіберполіції Національної поліції України можемо віднести:

– розподіл обов'язків між заступниками та керівниками структурних підрозділів Департаменту, контроль їх виконання, визначення ступеня відповідальності першого заступника та заступників начальника Департаменту;

– забезпечення відбору, розстановки, переміщення і професійної підготовки особового складу, дотримання службової дисципліни та законності, затвердження посадових інструкцій (функціональних обов'язків) працівників Департаменту в установленому законодавством порядку;

– проведення відповідно до законодавства атестування особового складу Департаменту, подання пропозицій голові Національної поліції України про присвоєння працівникам спеціальних звань поліції та рангів державних службовців;

– підписання організаційно-розпорядчих документі (наказів, доручень), рішень оперативних нарад, протоколів, оглядів, інформаційних листів, повідомлень, які обов'язкові для виконання особовим складом Департаменту;

– у разі відсутності начальника Департаменту його обов'язки виконує перший заступник або один із заступників, на якого головою Національної поліції України покладено виконання обов'язків з урахуванням пропозицій начальника Департаменту кіберполіції. Невиконання або неналежне виконання наведених вище обов'язків тягне за собою настання юридичної відповідальності, особливості якої будуть розкриті в подальших дослідженнях у формі статей [2].

Окрім зазначеного, працівники Департаменту кіберполіції Національної поліції України відповідно до Закону України «Про Національну поліцію» зобов'язані:

1) неухильно дотримуватися положень Конституції України, законів України та інших нормативно-правових актів, що регламентують діяльність поліції, та Присяги поліцейського;

2) професійно виконувати свої службові обов'язки відповідно до вимог нормативно-правових актів, посадових (функціональних) обов'язків, наказів керівництва;

3) поважати і не порушувати прав і свобод людини;

4) надавати невідкладну, зокрема домедичну і медичну, допомогу особам, які постраждали внаслідок правопорушень, нещасних випадків, а також особам, які опинилися в безпорадному стані або стані, небезпечному для їхнього життя чи здоров'я;

5) зберігати інформацію з обмеженим доступом, яка стала йому відома у зв'язку з виконанням службових обов'язків;

6) інформувати безпосереднього керівника про обставини, що унеможливлюють його подальшу службу в поліції або перебування на займаній посаді [3].

2. Поліцейський на всій території України незалежно від посади, яку він займає, місцезнаходження і часу доби в разі звернення до нього будь-якої особи із заявою чи повідомленням про події, що загрожують особистій чи публічній безпеці, або в разі безпосереднього виявлення таких подій зобов'язаний вжити необхідних заходів з метою рятування людей, надання допомоги особам, які її потребують, і повідомити про це найближчий орган поліції. Додаткові обов'язки, пов'язані з проходженням поліцейським служби в поліції, можуть бути покладені на нього виключно законом [3].

Висновки. Таким чином, права та обов'язки Департаменту кіберполіції Національної поліції України – це система визначених на нормативно-правовому рівні юридичних прав (міри можливої поведінки) та юридичних обов'язків (міри необхідної поведінки), якими наділяється Департамент кіберполіції Національної поліції України з метою реалізації покладених на нього правоохоронних функцій [1, с. 36]. При цьому слід підкреслити, що невиконання або неналежне виконання своїх обов'язків, як зазначалося раніше, чи зловживання правом тягнуть за собою юридичну відповідальність, що може бути застосована до суб'єктів відповідних правовідносин, у тому числі й до Департаменту кіберполіції Національної поліції України.

Список використаних джерел:

1. Береза В. В. Поняття та класифікація повноважень Департаменту кіберполіції Національної поліції України. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2018. № 3 (82). С. 30–39.

2. Про затвердження Положення про Департамент кіберполіції Національної поліції України : наказ Національної поліції України від 10 листоп. 2015 р. № 85. *Національна поліція.* URL: http://old.npu.gov.ua/mvs/control/main/uk/publish/ printable_article/1816252.

3. Про Національну поліцію : Закон України від 2 лип. 2015 р. № 580-VIII. *Відомості Верховної Ради України***.** 2015. № 40–41. Ст. 379. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19.

4. Скакун О. Ф. Теорія права і держави : підручник. 3-те вид. Київ : Алерта ; ЦУЛ, 2011. 524 с.

5. Карманюк О. П. Юридичні обов'язки і законність: теоретичні аспекти взаємодії. *Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Sciences*. 2016. Vol. IV(16), Issue 95. С. 15–19. URL: https://seanewdim.com/uploads/3/4/5/1/34511564/karmanyuk_o._legal_duties_and_legality_theoretical_aspects_their_interaction.pdf.

6. Теорія держави і права. Академічний курс : підручник / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. Київ : Юрінком Інтер, 2006. 688 с.

Дата першого надходження рукопису до видання: 21.07.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 25.08.2025
Дата публікації: 29.09.2025.

УДК 342.9:347.965
DOI https://doi.org/10.32844/2618-1258.2025.3.31

ВАЛАХ О.В.

СУТНІСТЬ ПУБЛІЧНО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ АДВОКАТА ЯК СУБ'ЄКТА ЗАХИСТУ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ

THE ESSENCE OF THE PUBLIC-LEGAL STATUS OF A LAWYER AS A SUBJECT OF PROTECTION OF HUMAN RIGHTS AND FREEDOMS

У статті визначено, що публічно-правовий статус - це юридична категорія, що визначає становище фізичної або юридичної особи у системі публічних правовідносин, яке формується на основі норм публічного права та характеризується сукупністю встановлених законом прав, обов'язків, повноважень і гарантій, що забезпечують реалізацію функцій і ролі цієї особи в межах державної влади, місцевого самоврядування або інших публічних інститутів, який відображає ступінь правового визнання і участі суб'єкта в публічній сфері, визначаючи його здатність впливати на процеси прийняття управлінських рішень, брати участь у контролі за діяльністю органів влади та захищати свої інтереси в рамках адміністративно-правового механізму. У статті підкреслено, що публічно-правовий статус має комплексний характер і виконує функцію регулювання взаємовідносин між суб'єктами публічної влади та особами, що перебувають у сфері їхнього управлінського впливу, оскільки містить у собі не лише права і повноваження, але й відповідні обов'язки, а також правові гарантії, які забезпечують баланс інтересів і верховенство права у суспільстві, а тому саме через призму публічно-правового статусу реалізується основний принцип правової держави - взаємодія держави й особи на засадах законності, прозорості та відповідальності. У статті визначено, що публічно-правовий статус адвоката як суб'єкта захисту прав і свобод людини - це юридично закріплене становище, яке визначає його роль, права, обов'язки, повноваження та гарантії в системі публічних правовідносин, спрямованих на забезпечення реалізації і захисту конституційних прав і свобод громадян у взаємодії з органами державної влади та іншими публічними інститутами, який базується на нормах публічного права і відображає особливу функцію адвоката як незалежного правозахисника, який має законодавче право на представництво інтересів особи, здійснення правової допомоги, а також контроль за дотриманням правових гарантій у публічних адміністративних процедурах та судочинстві. У статті підкреслено, що публічно-правовий статус адвоката характеризується дуалістичною природою: з одного боку, адвокат є самостійним учасником правової системи, що не входить до апарату державної влади, а з іншого виконує важливу суспільно значущу функцію захисту прав людини, що є невід'ємною складовою правової держави, а відтак забезпечує адвокату не лише права на професійну діяльність і правову автономію, але й накладає відповідні обов'язки, передбачає гарантії незалежності, захисту від неправомірного втручання, а також визначає етичні та правові межі, що забезпечують ефективність адміністративно-правового механізму захисту прав і свобод людини.

Ключові слова: *адвокат, адміністративне оскарження, адміністративно-правове регулювання, адміністративно-правовий механізм, гарантії, захист, контроль, права, свободи, публічні правовідносини.*

The article defines that public legal status is a legal category that determines the position of an individual or legal entity in the system of public legal relations, which is formed on the basis of public law norms and is characterized by a set of legally

© ВАЛАХ О.В. – здобувач наукового ступеню кандидата юридичних наук (Науково-дослідний інститут публічного права)

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

established rights, obligations, powers and guarantees that ensure the implementation of the functions and role of this person within the framework of state power, local self-government or other public institutions, which reflects the degree of legal recognition and participation of the subject in the public sphere, determining its ability to influence the processes of making administrative decisions, participate in controlling the activities of government bodies and protect its interests within the framework of the administrative and legal mechanism. The article emphasizes that public-legal status is complex in nature and performs the function of regulating relations between subjects of public authority and persons within the sphere of their managerial influence, since it contains not only rights and powers, but also corresponding obligations, as well as legal guarantees that ensure the balance of interests and the rule of law in society, and therefore it is through the prism of public-legal status that the basic principle of the rule of law is realized - the interaction of the state and the individual on the basis of legality, transparency and responsibility. The article defines that the public-legal status of a lawyer as a subject of protection of human rights and freedoms is a legally established position that determines his role, rights, obligations, powers and guarantees in the system of public legal relations aimed at ensuring the implementation and protection of constitutional rights and freedoms of citizens in interaction with state authorities and other public institutions, which is based on the norms of public law and reflects the special function of a lawyer as an independent human rights defender who has the legislative right to represent the interests of a person, provide legal assistance, and monitor compliance with legal guarantees in public administrative procedures and judicial proceedings. The article emphasizes that the public-legal status of a lawyer is characterized by a dualistic nature: on the one hand, a lawyer is an independent participant in the legal system, not part of the apparatus of state power, and on the other, he performs an important socially significant function of protecting human rights, which is an integral part of the rule of law, and therefore provides the lawyer not only with the rights to professional activity and legal autonomy, but also imposes corresponding obligations, provides guarantees of independence, protection from unlawful interference, and also defines ethical and legal boundaries that ensure the effectiveness of the administrative-legal mechanism for protecting human rights and freedoms.

Key words: *lawyer, administrative appeal, administrative-legal regulation, administrative-legal mechanism, guarantees, protection, control, supervision, rights, freedoms, public legal relations.*

Актуальність теми. У сучасному правовому просторі, що активно трансформується під впливом як внутрішніх реформ, так і зовнішніх зобов'язань України у сфері прав людини, посилюється увага до статусу осіб, які здійснюють професійну правничу діяльність із захисту прав і свобод людини. Одним із ключових суб'єктів у цій сфері виступає адвокат, чия діяльність має не лише приватно-правовий, але й публічно-правовий вимір, оскільки вона безпосередньо пов'язана з реалізацією функцій правової держави, забезпеченням доступу до правосуддя, захистом особи від свавілля органів публічної влади. Проте вітчизняна наукова доктрина досі недостатньо всебічно розглядає публічно-правову природу статусу адвоката, що зумовлює суперечності в практиці його реалізації, особливо у відносинах з органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування та адміністративною юрисдикцією. У зв'язку з цим постає необхідність системного дослідження публічно-правового статусу адвоката як носія специфічних повноважень, обов'язків і гарантій, що мають публічне значення та впливають на ефективність захисту прав людини.

Зважаючи на розширення сфери адміністративного судочинства, розвиток практики досудового врегулювання спорів та зростання ролі адвокатури як інституції громадянського суспільства, дослідження публічно-правового статусу адвоката набуває особливої актуальності як у науковому, так і у практичному аспектах. З одного боку, це дозволяє осмислити адвокатську діяльність не лише як елемент надання юридичних послуг, а як прояв публічного служіння на засадах законності, незалежності та професійної етики. З іншого визначити місце адвоката в системі суб'єктів, які реалізують функцію захисту прав людини у публічно-правовій площині, з урахуванням конституційних засад, міжнародних стандартів і спеціального законодавства. Вивчення публічно-правового статусу адвоката в такому контексті сприятиме не лише розвитку

адміністративного права, а й удосконаленню нормативного регулювання та інституційної взаємодії у сфері правозахисної діяльності.

Огляд останніх досліджень. Інститут адвокатури в адміністративно-правовому механізмі захисту прав і свобод людини в Україні комплексно аналізували такі вчені як: Ю. Бисага, А. Боровик, О. Коваль, О. Кравчук, Ю. Загуменна, В. Манзюк, Х. Маркович, Е. Наджафлі, А. Олійник, І. Ревуцька, Р. Сербин, О. Приходько, В. Шевчук, Є. Шкребець, Т. Шумейко та інші.

Проте, в умовах новітньої трансформації інструментів охорони та захисту прав і свобод людини, сучасну роль адвокатури, як інституту та адвоката індивідуально - необхідно переглянути, що в свою чергу, обумовлює актуальність наукових викликів у цій площині.

Мета статті полягає у тому, щоб комплексно дослідити та розкрити публічно-правовий статус адвокат як суб'єкта захисту прав і свобод людини з урахуванням аналізу сучасного регулювання, теоретичних концепцій та юридичної практики.

Виклад основних положень. У реальному житті людина вступає в різноманітні суспільні відносини, в яких постає в різних якостях, виконує різні соціальні ролі. Ці ролі, тобто положення особи, які вона займає в соціальній системі та які визначаються за низкою економічних, професійних, етнічних й інших ознак, характеризуються поняттям статусу [1, с. 27-28].

Відповідно до класифікації за характером статусу, загальний правовий статус визначає юридичні властивості, якості, що є характерними для усіх інших статусів. Галузеві правові статуси конкретизують зміст загального правового статусу щодо конкретних видів правовідносин, які складаються у суспільстві. Вони також можуть бути віднесені і до категорії спеціального статусу. Процес диференціації закінчується лише на рівні розгляду юридичних якостей окремого, конкретного індивіда. При цьому решта статусів, що були отримані в процесі конкретизації, можуть розглядатися лише як такі, що належать до категорії спеціального і які відрізняються один від одного рівнем та ступенем конкретизації. Ці статуси містять у собі з одного боку певні правові якості, які пов'язують їх із загальним та галузевими статусами, а з іншого боку – неповторні властивості, що складають його унікальну якісну та кількісну визначеність [2, с. 13–14].

Науковець А.В. Панчишин пропонує доктринальне визначення правового статусу як багатоаспектної, комплексної, універсальної категорії, що має чітку стабільну структуру та встановлює характер і принципи взаємодії суб'єктів суспільних відносин між собою, а також шляхом визначення прав, обов'язків та гарантій їх реалізації визначає місце суб'єкта в системі правовідносин. При цьому, до структури правового статусу автор відносить правові норми, що визначають статус; основні права, свободи, законні інтереси та обов'язки; правосуб'єктність; правові принципи; громадянство; гарантії прав і свобод; юридичну відповідальність; правовідносини загального типу (статусного типу) [114, с.95-96]

Вчений М. Ринажевський вважає, що правовий статус суб'єктів права складається з об'єктивних, фактично існуючих елементів, виявивши та проаналізувавши які, можна пізнати статус комплексно. Усвідомивши правовий статус як цілісну систему, серед його структурних елементів можна виділити головні та з'ясувати характер їх взаємозв'язків із середовищем функціонування. Застосовуючи системний метод дослідження, можна визначити поняття «правовий статус» як комплексне юридичне явище, що визначає статус (становище) суб'єкта у відповідній системі, відокремити його статистичні й допоміжні елементи [9].

Таким чином, «правовий статус» - це комплексна юридична категорія, яка відображає встановлене правом становище особи (фізичної чи юридичної) у правовій системі суспільства, що характеризується сукупністю передбачених нормами права суб'єктивних прав, юридичних обов'язків, гарантій їх реалізації та відповідальності, закріплених у законодавстві та забезпечених механізмами правового впливу, а також визначає обсяг та межі правового впливу особи на суспільні відносини, а також ступінь її залучення до публічної чи приватної сфери юридичних взаємодій. Правовий статус формується в рамках конкретного виду правовідносин (загальних, спеціальних, галузевих) і має публічно-правову чи приватно-правову природу залежно від сфери його застосування, що виконує як регулятивну, так і охоронну функцію, забезпечуючи узгодження інтересів особи та держави в межах правового порядку, а відтак правовий статус є не лише формальною конструкцією, а й інструментом реалізації конституційного принципу рівності перед законом, інституційної визначеності та передбачуваності правового регулювання.

На нашу думку, характерними ознаками правового статусу є:

1. Суб'єктивні права, а саме встановлені законом можливості особи діяти певним чином, спрямовані на задоволення законних інтересів та потреб.

2. Юридичні обов'язки, а саме встановлені правом вимоги щодо необхідної поведінки особи, що забезпечують правовий порядок та баланс інтересів.

3. Правові гарантії, тобто засоби і механізми, що забезпечують реалізацію, охорону та захист суб'єктивних прав і виконання юридичних обов'язків.

4. Юридична відповідальність, яка полягає у можливості застосування до суб'єкта заходів державного примусу у разі порушення правових норм.

5. Правосуб'єктність (правоздатність, дієздатність, деліктоздатність), тобто комплекс властивостей, які дозволяють особі бути учасником правовідносин - мати права, виконувати обов'язки та нести відповідальність.

Що стосується правової природи публічно-правового статусу адвоката, то у сучасній науці, питання з приводу того, чи належить адвокатура до публічного або до приватного права, у принципі вирішено на користь того, що вона відноситься і до публічного й до приватного права. С. О. Іваницький у своїх наукових працях демонструє наявність п'яти підходів щодо до місця адвокатури серед інших інституцій, які захищають права людини. Так, перший – етатистський підхід, прибічники якого вважають адвокатуру: 1) елементом системи судової влади; 2) юстиції у широкому сенсі цього слова чи системи кримінальної юстиції; 3) системи органів, що здійснюють правоохоронну діяльність або державний захист; другий – суспільний, при якому адвокатура розглядається як елемент громадянського суспільства, соціуму; третій – системно-соціальний, що відносить адвокатуру як незалежного елементу до однієї із соціальних систем – політичної, правової, правозахисної тощо; четвертий – комбінований розглядає адвокатуру як елемент кількох згаданих систем; п'ятий – позасистемний, при якому адвокатура не належить ні до одної системи, розглядаючи її як самостійний, самоврядний інститут [5, с. 38–39].

На думку ж А. М. Бірюкової досягти балансу між приватною та публічною складовою не можливо. Науковиця вважає, що тут йде мова про явища різного порядку. Приватна складова адвокатури, яка розкривається крізь призму діяльності адвоката як суб'єкта приватного права, характеризує її статус як професії. Адвокат не повинен і не може реально зберігати баланс між суспільними та державними інтересами та інтересами окремих громадян. Так само як і адвокатура у своїй організаційній двоєдиності (як корпорація та як інститут), переслідує різні цілі та виконує різні функції. Як інститут адвокатура не надає професійної правничої допомоги, не здійснює адвокатської діяльності. Отже, вона констатує, що є прихильницею позиції, відповідно до якої національна адвокатура відзначається яскраво вираженим публічно-правовим характером, що не заперечує в ній приватну складову [6, с. 97]. С. О. Іваницький, проаналізувавши елементи публічного та приватного крізь призму: а) історичного контексту; б) характеру послуг, що надаються адвокатами; в) характеру взаємовідносин, які складаються в середині адвокатури та поза її межами, досить аргументовано обгрунтував вищезазначену позицію у своїй роботі [5, с. 38–45].

В Україні права адвоката визначаються ст. 20 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», до них належать право адвоката: 1) звертатися з адвокатськими запитами, зокрема щодо отримання копій документів, до органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб, підприємств, установ, організацій, громадських об'єднань, а також до фізичних осіб (за згодою таких фізичних осіб); 2) представляти і захищати права, свободи та інтереси фізичних осіб, права та інтереси юридичних осіб у суді, органах державної влади та органах місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах, організаціях незалежно від форми власності, громадських об'єднаннях, перед громадянами, посадовими і службовими особами, до повноважень яких належить вирішення відповідних питань в Україні та за її межами; 3) ознайомлюватися на підприємствах, в установах і організаціях з необхідними для адвокатської діяльності документами та матеріалами, крім тих, що містять інформацію з обмеженим доступом; 4) складати заяви, скарги, клопотання, інші правові документи та подавати їх у встановленому законом порядку; 5) доповідати клопотання та скарги на прийомі в посадових і службових осіб та відповідно до закону одержувати від них письмові мотивовані відповіді на ці клопотання і скарги; 6) бути присутнім під час розгляду своїх клопотань і скарг на засіданнях колегіальних органів та давати пояснення щодо суті клопотань і скарг; 7) збирати відомості про факти, що можуть бути використані як докази, в установленому законом порядку запитувати, отримувати і вилучати речі, документи, їх копії, ознайомлюватися з ними та опитувати осіб за їх згодою; 8) застосовувати технічні засоби, зокрема для копіювання матеріалів справи, в якій адвокат здійснює захист, представництво або надає інші види правової допомоги, фіксувати процесуальні дії, в яких він бере участь, а також хід судового засідання в порядку, передбаченому законом; 9) посвідчувати копії документів у справах, які він веде, крім випадків, якщо законом установлено інший обов'язковий спосіб посвідчення копій документів; 10) одержувати письмові висновки фахівців, експертів з питань,

що потребують спеціальних знань; 11) користуватися іншими правами, передбаченими цим Законом та іншими законами [7].

Таким чином, публічно-правовий статус - це юридична категорія, що визначає становище фізичної або юридичної особи у системі публічних правовідносин, яке формується на основі норм публічного права та характеризується сукупністю встановлених законом прав, обов'язків, повноважень і гарантій, що забезпечують реалізацію функцій і ролі цієї особи в межах державної влади, місцевого самоврядування або інших публічних інститутів, який відображає ступінь правового визнання і участі суб'єкта в публічній сфері, визначаючи його здатність впливати на процеси прийняття управлінських рішень, брати участь у контролі за діяльністю органів влади та захищати свої інтереси в рамках адміністративно-правового механізму. Публічно-правовий статус має комплексний характер і виконує функцію регулювання взаємовідносин між суб'єктами публічної влади та особами, що перебувають у сфері їхнього управлінського впливу, оскільки містить у собі не лише права і повноваження, але й відповідні обов'язки, а також правові гарантії, які забезпечують баланс інтересів і верховенство права у суспільстві, а тому саме через призму публічно-правового статусу реалізується основний принцип правової держави - взаємодія держави й особи на засадах законності, прозорості та відповідальності.

В свою чергу, публічно-правовий статус адвоката як суб'єкта захисту прав і свобод людини - це юридично закріплене становище, яке визначає його роль, права, обов'язки, повноваження та гарантії в системі публічних правовідносин, спрямованих на забезпечення реалізації і захисту конституційних прав і свобод громадян у взаємодії з органами державної влади та іншими публічними інститутами, який базується на нормах публічного права і відображає особливу функцію адвоката як незалежного правозахисника, який має законодавче право на представництво інтересів особи, здійснення правової допомоги, а також контроль за дотриманням правових гарантій у публічних адміністративних процедурах та судочинстві.

Важливо зазначити, що публічно-правовий статус адвоката характеризується дуалістичною природою: з одного боку, адвокат є самостійним учасником правової системи, що не входить до апарату державної влади, а з іншого виконує важливу суспільно значущу функцію захисту прав людини, що є невід'ємною складовою правової держави, а відтак забезпечує адвокату не лише права на професійну діяльність і правову автономію, але й накладає відповідні обов'язки, передбачає гарантії незалежності, захисту від неправомірного втручання, а також визначає етичні та правові межі, що забезпечують ефективність адміністративно-правового механізму захисту прав і свобод людини.

Список використаних джерел:

1. Петришин О. Статус службової особи: природа, структура, спеціалізація. Київ: НМК ВО. 1990. 74 с.

2. Шестаков С. В. Адміністративно-правовий статус працівника міліції: дис. канд. юрид. наук: спец. 12.00.07. Харків, 2003. 203 с.

3. Панчишин А.В. Поняття, ознаки та структура категорії «правовий статус». Часопис Київського університету права. 2010. № 2. С. 95-98. URL: http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/23529.

4. Ринажевський Б. Компетенція та повноваження військової служби правопорядку (служби правопорядку) у Збройних Силах України. Право і Безпека. 2010. Випуск 1. С. 15-21. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pib_2010_1_5

5. Іваницький С. О. Теоретичні основи організації адвокатури в Україні: монографія. К.: Інтерсервіс, 2017. 795 с

6. . Бірюкова А. М. Правовий статус адвоката і адвокатури: вітчизняна модель у контексті процесів глобалізації. Дисер. докт. юрид. наук. 12.00.10. Київ, 2018. 508 с.

7. Про адвокатуру та адвокатську діяльність: Закон України від 05.07.2012 №5076-VI. Відомості Верховної Ради (ВВР). 2013. № 27, ст. 282.

Дата першого надходження рукопису до видання: 23.07.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 27.08.2025
Дата публікації: 29.09.2025.

УДК 342.9
DOI https://doi.org/10.32844/2618-1258.2025.3.32

ГРИЦИК О.Ф.

ПРАВОВІ ЗАСАДИ СТВОРЕННЯ НАЛЕЖНИХ УМОВ ДІЯЛЬНОСТІ СУДУ В УКРАЇНІ

LEGAL PRINCIPLES OF CREATING APPROPRIATE CONDITIONS FOR THE ACTIVITY OF THE COURT IN UKRAINE

Мета статті полягає у комплексному аналізі нормативно-правових та організаційних засад створення належних умов діяльності судів України, визначенні ролі керівника апарату суду та інших суб'єктів у цьому процесі, а також у формуванні напрямів удосконалення адміністративно-правового регулювання з метою забезпечення незалежності, ефективності та доступності правосуддя в умовах воєнних викликів і європейської інтеграції. У статті досліджуються правові та організаційні засади створення належних умов діяльності судів в Україні у сучасних умовах. Акцент зроблено на аналізі конституційних положень, законодавчих актів, міжнародних правових документів і державних програм, що визначають роль органів державної влади, Державної судової адміністрації України та працівників апарату суду у забезпеченні ефективного функціонування правосуддя. Особлива увага приділяється рішенню Конституційного Суду України від 28.08.2020 № 10-р/2020, у якому підкреслено неприпустимість обмеження гарантій суддів та працівників апарату суду законами про державний бюджет. Доведено, що працівники апарату суду виступають інституційною опорою судової влади, без якої неможливе її стабільне функціонування, що підтверджено й міжнародними рекомендаціями Ради Європи. Авторкою доводиться, що на законодавчому рівні існує достатня база, яка визначає структуру, повноваження та відповідальність суб'єктів, залучених до організаційного, фінансового та матеріально-технічного забезпечення судів. Окрему роль у цьому процесі відіграє керівник апарату суду, на якого покладається безпосередня реалізація заходів щодо функціонування суду в межах визначених ресурсів і нормативних вимог. Водночас окреслюється важливість державних програм та концепцій цифровізації, які спрямовані на модернізацію інфраструктури судів, автоматизацію процесів і запровадження системи «Електронний суд». У статті наголошується, що створення належних умов діяльності суду має комплексний характер і вимагає злагодженої взаємодії державних органів, керівництва судів та міжнародних партнерів. Автор доходить висновку, що в умовах воєнного стану особливого значення набувають питання безпеки, доступності правосуддя, збереження кадрового потенціалу й стійкості інформаційних систем, що потребує оновлення нормативної бази та посилення ресурсного забезпечення.

Ключові слова: *судова система, апарат суду, організаційне забезпечення, Конституційний Суд України, Державна судова адміністрація, належні умови діяльності суду, цифровізація правосуддя, доступ до правосуддя.*

The purpose of the article is to comprehensively analyze the regulatory, legal and organizational principles for creating appropriate conditions for the activities of the courts of Ukraine, to determine the role of the head of the court staff and other subjects in this process, as well as to form directions for improving administrative and legal regulation in order to ensure the independence, efficiency and accessibility of justice in the context of military challenges and European integration. The article examines the legal and organizational principles of creating appropriate conditions for the operation of

© ГРИЦИК О.Ф. – здобувач (Науково-дослідний інститут публічного права) https://orcid.org/0009-0008-0065-2275

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

courts in Ukraine in modern conditions. The emphasis is on the analysis of constitutional provisions, legislative acts, international legal documents and state programs that determine the role of state authorities, the State Judicial Administration of Ukraine and court staff in ensuring the effective functioning of justice. Particular attention is paid to the decision of the Constitutional Court of Ukraine dated 28.08.2020 No. 10-p/2020, which emphasizes the inadmissibility of limiting the guarantees of judges and court staff by laws on the state budget. It is proven that court staff are the institutional support of the judiciary, without which its stable functioning is impossible, which is also confirmed by international recommendations of the Council of Europe. The author argues that at the legislative level there is a sufficient basis that determines the structure, powers and responsibilities of entities involved in the organizational, financial and logistical support of courts. A separate role in this process is played by the head of the court staff, who is entrusted with the direct implementation of measures for the functioning of the court within the limits of certain resources and regulatory requirements. At the same time, the importance of state programs and concepts of digitalization, which are aimed at modernizing the infrastructure of courts, automating processes and introducing the "Electronic Court" system, is outlined. The article emphasizes that the creation of proper conditions for the operation of the court is complex in nature and requires coordinated interaction between state bodies, court management and international partners. The author concludes that in conditions of martial law, the issues of security, accessibility of justice, preservation of human resources and stability of information systems acquire special importance, which requires updating the regulatory framework and strengthening resource support.

Key words: *judicial system, court staff, organizational support, Constitutional Court of Ukraine, State Judicial Administration, proper conditions for the operation of the court, digitalization of justice, access to justice.*

Актуальність теми. Ефективність діяльності судової системи в цілому, а також безпосередньо працівників апарату суду залежить від якісного нормативно-правового забезпечення. Основним Законом, на базі якого здійснюється законодавча діяльність та забезпечується життєдіяльність країни, є Конституція України. Тільки вона має найвищу юридичну силу в державі, а тому їй належить особлива роль, адже вона є не лише основою чинного законодавства України, але й забезпечує єдність нормативно-правового регулювання у середині країни. Так, у ст. 92 Конституції України передбачено, що виключно законами України визначаються судоустрій, судочинство і таке інше. Загальним питанням правосуддя присвячено восьмий розділ [1; 2, с. 134].

Конституційний Суд України неодноразово наголошував, що однією з ключових передумов реального та ефективного функціонування суду є гарантоване державою створення таких умов, які б дозволяли суддям здійснювати свої повноваження незалежно, без тиску чи впливу з боку будь-яких гілок влади. У своїх рішеннях Конституційний Суд послідовно підкреслює, що організаційне забезпечення діяльності судів є елементом конституційного принципу верховенства права, а також важливою складовою гарантій незалежності суддів, передбачених статтею 126 Конституції України.

Так, рішенням Конституційного Суду України від 28.08.2020 №10-р/2020 визнано такими, що не відповідають Конституції України положення частин першої, третьої статті 29 Закону України «Про Державний бюджет України на 2020 рік» від 14 листопада 2019 року № 294-IX зі змінами, абзацу дев`ятого пункту 2 розділу II «Прикінцеві положення» Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про Державний бюджет України на 2020 рік» від 13 квітня 2020 року № 553-IX. Зокрема, в рішенні Конституційного Суду України від 28.08.2020 № 10-р/2020 зазначено, що вирішуючи питання щодо конституційності оспорюваних положень Закону № 294, Конституційний Суд України виходить із юридичної позиції, яку він неодноразово висловлював: оскільки предмет закону про Державний бюджет України чітко визначений у Конституції України, то цей закон не може скасовувати чи змінювати обсяг прав і обов`язків, пільг, компенсацій і гарантій, передбачених іншими законами України (абзац восьмий пункту 4 мотивувальної частини Рішення від 9 липня 2007 року № 6-рп/2007). Крім того, виходячи з того, що предмет регулювання Бюджетного кодексу України (далі - Кодекс), так само, як і предмет регулювання законів України про Державний бюджет України на кожний рік, є спеціальним, що обумовлено положеннями пункту 1 частини другої статті 92 Основного Закону України, Конституційний Суд

України в Рішенні від 27 лютого 2020 року № 3-р/2020 дійшов висновку, що Кодексом не можна вносити зміни до інших законів України, зупиняти їх дію або скасовувати їх, а також встановлювати інше (додаткове) законодавче регулювання відносин, відмінне від того, що є предметом спеціального регулювання іншими законами України (абзац восьмий підпункту 2.2 пункту 2 мотивувальної частини). Конституційний Суд України вкотре наголосив на тому, що скасування чи зміна законом про Державний бюджет України обсягу прав і гарантій та законодавчого регулювання, передбачених у спеціальних законах, суперечить статті 6, частині другій статті 19, статті 130 Конституції України [3].

Мета статті полягає у комплексному аналізі нормативно-правових та організаційних засад створення належних умов діяльності судів України, визначенні ролі керівника апарату суду та інших суб'єктів у цьому процесі, а також у формуванні напрямів удосконалення адміністративно-правового регулювання з метою забезпечення незалежності, ефективності та доступності правосуддя в умовах воєнних викликів і європейської інтеграції.

Виклад основного матеріалу. Не менш важливе значення серед правових засад діяльності працівників апарату суду посідають норми міжнародних правових актів. Так, у контексті нашого дослідження варто звернути увагу на вимоги Рекомендації CM/Rec (2010) 12 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо суддів: незалежність, ефективність та обов'язки від 17 листопада 2010 року, де зазначено щодо необхідності працювати у судах достатньої кількості кваліфікованого допоміжного персоналу. Мова йде саме про працівників апарату суду, адже апарат суду – допоміжний орган у структурі суду. Поряд з цим, у Рекомендаціях передбачена норма, спрямована на попередження виникнення та зменшення надмірного робочого навантаження в судах. Її суть зводиться до вжиття заходів по передачі несудових питань іншим особам із відповідною кваліфікацією [4]. На важливій ролі допоміжного персоналу акцентується увага й у Рекомендації № R(94)12 «Незалежність, дієвість та роль суддів» від 13 жовтня 1994 року: для ефективної роботи суддів рекомендується створити належні умови роботи, у тому числі завдяки допоміжному персоналу й дорученню виконання не судових завдань іншим особам для того, щоб судді мали змогу оперативно та ефективно виконувати свої обов'язки, не було перевантаження в роботі судів [5]. У свою чергу, Консультативна рада європейських суддів до уваги Комітету Міністрів Ради Європи в п. 31 свого Висновку № 6 (2004) передбачила, що забезпечення правосуддя включає не лише роботу суддів та інших представників юридичних професій, але й охоплює великий обсяг діяльності, яка здійснюється в межах судових установ державними службовцями та громадянами. До того ж, робота судової системи значною мірою залежить від судової інфраструктури, зокрема допоміжного персоналу [6]. Як бачимо, значимість працівників апарату суду закріплено на рівні міжнародного законодавства, адже вони відіграють допоміжну роль у здійсненні правосуддя [2].

Таким чином, міжнародні правові акти чітко окреслюють фундаментальне значення працівників апарату суду як необхідної передумови ефективного функціонування судової системи. У документах Ради Європи та Консультативної ради європейських суддів наголошено, що якісна та безперебійна робота суду неможлива без достатньої кількості кваліфікованого допоміжного персоналу, належного розподілу повноважень і передачі несудових завдань іншим службовцям. Такий підхід не лише зменшує надмірне навантаження на суддів, а й забезпечує оперативність, ефективність та незалежність здійснення правосуддя.

Закріплення ролі працівників апарату суду на міжнародному рівні свідчить про усвідомлення європейською правовою спільнотою необхідності створення повноцінних організаційних умов, у яких суддя може зосередитися виключно на здійсненні правосуддя. Отже, апарат суду постає не як технічний чи допоміжний елемент, а як інституційна опора функціонування судової влади, значення якої потребує постійної уваги як національного, так і міжнародного рівнів.

Крім зазначеного, 14 травня 2025 року Кабінет Міністрів України затвердив Розпорядження № 475-р «Деякі питання забезпечення переговорного процесу про вступ України до Європейського Союзу за кластером 1 «Основи процесу вступу до ЄС», яким було затверджено Дорожню карту з питань верховенства права [7]. Саме цей кластер відкривається першим і завершується останнім, а його вимоги передбачають безперервне забезпечення судів, органів та установ системи правосуддя достатніми фінансовими й кадровими ресурсами. Йдеться, зокрема, про підтримання конкурентного рівня винагороди для суддів та заробітної плати для працівників судових апаратів й інших установ правосуддя з урахуванням навантаження, значущості та відповідальності їхньої діяльності.

В Україні тривалий час функції щодо організаційного забезпечення діяльності загальних судів покладалися на Міністерство юстиції та його територіальні органи на місцях. До 1989 року

відповідні заходи здійснювалися у межах концепції "організаційного керівництва" судами, яке є несумісним із засадою незалежності суддів. Доцільність збереження за Міністерством юстиції функції організаційного забезпечення діяльності судів починаючи з середини 90-х років неодноразово ставилася під сумнів, оскільки вона не була основною турботою Міністерства, а лише одним із численних завдань. Крім того, для цього періоду були характерні масові випадки недофінансування окремих судів, незабезпечення їх мінімальним набором оргтехніки та канцелярських товарів [9].

Ситуація змінилася із прийняттям у 2002 році Закону "Про судоустрій України", який передбачав утворення Державної судової адміністрації як окремої системи спеціалізованих органів виконавчої влади з єдиним завданням – організаційним забезпеченням діяльності судів. Державна судова адміністрація України та її територіальні управління почали діяти з 2003 року [9]. Її статус був також підтверджений і в новому Законі України «Про судоустрій і статус суддів» від 2 червня 2016 року. Де питанням законодавчого врегулювання організаційного забезпечення діяльності судів відведено норми розділу XI Закону України «Про судоустрій і статус суддів». При цьому положення стосовно апарату суду, служб організаційного забезпечення роботи та охорони суду окремо виділено у главі 3 зазначеного розділу Закону [2, с. 41].

Крім вищеназваного закону, створення належних умов діяльності суду регламентується й іншими нормативно-правовими актами цього виду, це зокрема: Закон України «Про доступ до судових рішень» від 22 грудня 2005 р. № 3262-IV, який визначає порядок доступу до судових рішень з метою забезпечення відкритості діяльності судів загальної юрисдикції, прогнозованості судових рішень і сприяння однаковому застосуванню законодавства [10], Закон України «Про доступ до публічної інформації» від 13 січня 2011 рjге № 2939-VI, що встановлює порядок здійснення та забезпечення права кожного на доступ до інформації, що перебуває у володінні суб'єктів владних повноважень, інших розпорядників публічної інформації [11], Закон України «Про державну службу» від 10 грудня 2015 року № 889-VIII, що визначає принципи, правові та організаційні засади забезпечення публічної, професійної, політично неупередженої, ефективної, орієнтованої на громадян державної служби, яка функціонує в інтересах держави й суспільства [12], а також інші нормативноправові акти у сфері здійснення судочинства [13].

Також, на виконання положень рамкового закону 16 червня 2003 р. Кабінет Міністрів затвердив розроблену Державною судовою адміністрацією України Державну програму організаційного забезпечення діяльності судів на 2003–2005 роки [14], у якій встановлено конкретні заходи щодо забезпечення діяльності судів, вирішення питань соціального забезпечення, безпеки та незалежності суддів. Протягом 2003 р. зроблено першочергові кроки у реалізації цієї Програми. Одночасно з Державною програмою організаційного забезпечення діяльності судів на 2003–2005 роки була розроблена та прийнята Програма інформатизації судів загальної юрисдикції, інших органів та установ судової системи на 2004-2006 роки, яка затверджена Рішенням Ради суддів України від 02.04.2004 року № 22. Вона була створена з метою забезпечення прозорості судового процесу, створення умов для ефективної діяльності судів, спрямованої на забезпечення належного захисту конституційних прав і свобод людини та громадянина, порушених або оспорюваних прав і охоронюваних законом інтересів підприємств та організацій [15].

На виконання зазначеної програми у 2010 році була прийнята Концепція галузевої програми інформатизації судів загальної юрисдикції, інших органів та установ судової системи [16], головною метою якої було визначено: «формування умов для створення та функціонування Єдиної судової інформаційної системи, що надає інформаційну та технологічну підтримку судочинству на принципах дотримання балансу між потребою громадян, суспільства і держави в вільному обміні інформацією і необхідними обмеженнями на її розповсюдження і являє собою сукупність нормативно-правових, організаційно-розпорядчих заходів, програмно-технічних та телекомунікаційних засобів, що забезпечують збирання, оброблення, накопичення, аналіз та зберігання інформації, взаємодію окремих підсистем уніфікованої та взаємопов'язаної через відповідні стандарти та протоколи, програмні інтерфейси, стандарти даних, стандарти документів, мереж, ведення архіву та відповідні управлінські процеси інфраструктури» [16].

Пізніше регулярно приймали різні програми і концепції направленні на створення належних умов для інформатизації та цифровізації судової влади. Одним із останніх таких документів – це галузева Програма інформатизації місцевих та апеляційних судів і проекту побудови Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи на 2022-2024 роки [17], яка була розроблена і затверджена Наказом Державної судової адміністрації України від 14.06.2022 № 178. Програма має на меті: автоматизацію судових процесів; впровадження електронного судочинства;

інтеграцію з національною системою електронного урядування. Своєю чергою, завдання включають розробку функціональних підсистем (електронний суд, електронний кабінет, відеоконференцзв'язок тощо) й організаційне забезпечення впровадження ЄСІТС [17].

Для належної реалізації забезпечення діяльності судових органів Президентом України приймається низка указів – наприклад, Указ Президента України від 10 травня 2006 року № 361/2006 «Про Концепцію вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів», у якому з метою утвердження в Україні верховенства права та впровадження європейських стандартів у національну систему судового устрою та судочинства постановлено схвалити Концепцію вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів [18]. Якщо говорити про постанови Кабінету Міністрів України, то вони в своєї більшості спрямовані на деталізацію норм щодо забезпечення діяльності судових органів. В якості прикладу можна навести Постанову від 9 березня 2006 року № 268 «Про упорядкування структури та умов оплати праці працівників апарату органів виконавчої влади, органів прокуратури, судів та інших органів», у якій затверджено схеми посадових окладів керівних працівників, спеціалістів і службовців Державної судової адміністрації, судів та інших органів державної влади згідно з додатками, а також розміри надбавок за ранг державного службовця [19]. Провідну роль у системі органів правотворчості, які забезпечують діяльність судів, відграють органи суддівського самоврядування – наприклад, Положення про Державну судову адміністрацію, затверджене рішенням Ради суддів України від 22 жовтня 2010 року № 12. Згідно з ним Державна судова адміністрація України є органом у системі судової влади, діяльність якого підзвітна з'їзду суддів України. Вона здійснює організаційне забезпечення діяльності органів судової влади з метою створення належних умов функціонування судів і діяльності суддів, представляє суди у зносинах з іншими органами державної влади, органами місцевого самоврядування в межах повноважень, установлених законом [20]. У сфері адміністративно-правового забезпечення діяльності судів важливу роль відіграють накази Державної судової адміністрації. Звертає на себе увагу, приклад, Наказ Державної судової адміністрації України від 17 листопада 2015 року № 197 «Про деякі питання організаційного забезпечення діяльності судів та звільнення суддів», у якому визначено покласти тимчасово, до моменту повернення окупованої території під загальну юрисдикцію України, виконання функцій і повноважень територіальних управлінь Державної судової адміністрації України в Автономній Республіці Крим і місті Севастополі на територіальне управління Державної судової адміністрації України в місті Києві [13; 21].

У сфері забезпечення діяльності будь-якого державного органу мають велике значення державні програми, адже саме вони формують стратегічне бачення розвитку, визначають пріоритети, обсяги фінансування, ресурси та інструменти реалізації поставлених завдань. У контексті судової влади державні програми відіграють ключову роль у створенні належних організаційних, матеріально-технічних та інфраструктурних умов для ефективного здійснення правосуддя.

Завдяки державним програмам можливо забезпечити належне функціонування судів, зокрема фінансування будівництва або реконструкції приміщень судів, модернізацію інформаційних систем, забезпечення судів сучасною комп'ютерною технікою, засобами відеоконференцзв'язку, охороною та належним кадровим забезпеченням. Програми такого типу спрямовані також на реалізацію принципу доступності правосуддя, підвищення якості судових послуг, зменшення строків розгляду справ та підвищення рівня довіри громадян до судової влади.

Наприклад, Державна програма КПКВК 0501020 – *«Забезпечення здійснення правосуддя місцевими, апеляційними судами та функціонування органів і установ системи правосуддя»* [22]. Ця бюджетна програма охоплює фінансування діяльності місцевих та апеляційних судів, забезпечуючи умови для ефективного здійснення правосуддя. Включає витрати на оплату праці суддів та працівників апаратів, утримання приміщень, матеріально-технічне забезпечення, інформатизацію, охорону, транспорт тощо. Має на меті створення належної інфраструктури та організаційних умов для стабільної роботи судової системи.

Таким чином, державні програми виступають не лише інструментом управління та планування, а й гарантією сталого інституційного розвитку судової системи в межах демократичної правової держави.

Ще одним важливим актом, що встановлює правові засади належних умов діяльності судів є Типове положення про апарат суду від 08 лютого 2019 року № 131 [23]. Значення Типового положення полягає в тому, що воно: встановлює єдині стандарти функціонування апаратів судів різних рівнів, забезпечуючи уніфікований підхід у їхній роботі; визначає ключові напрями діяльності апарату - організаційне забезпечення роботи суддів, ведення діловодства, статистики,

аналітики, а також контроль за виконанням рішень суду; створює правові умови для ефективного кадрового менеджменту, що включає процедури добору, навчання та підвищення кваліфікації працівників апарату; спрямоване на підвищення ефективності судочинства шляхом удосконалення внутрішньої організації роботи суду.

Висновки: Проведений аналіз свідчить, що нормативно-правове регулювання організації забезпечення діяльності судів України перебуває в процесі динамічного розвитку та адаптації до нових викликів, зокрема в умовах збройної агресії. Конституційно закріплена незалежність судової влади передбачає обов'язок держави створити всі необхідні умови для її повноцінного функціонування.

На законодавчому рівні існує достатня база, яка визначає структуру, повноваження та відповідальність суб'єктів, залучених до організаційного, фінансового та матеріально-технічного забезпечення судів. Окрему роль у цьому процесі відіграє керівник апарату суду, на якого покладається безпосередня реалізація заходів щодо функціонування суду в межах визначених ресурсів і нормативних вимог.

Разом з тим, виявлено потребу в оновленні підходів до забезпечення діяльності судів з урахуванням реалій воєнного часу: безпеки судових приміщень, цифрової трансформації судочинства, гарантій доступу до правосуддя для населення на постраждалих територіях. Необхідно також посилити міжінституційну координацію між органами виконавчої влади, судовою адміністрацією та міжнародними партнерами задля реалізації ефективних рішень.

Отже, подальше вдосконалення нормативно-правових засад має бути спрямоване на підвищення гнучкості, стійкості та інституційної спроможності судової системи - як у мирний, так і в кризовий період.

Список використаних джерел:

1. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. Верховна Рада України офіційний сайт. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text

2. Іноземцева К. О. Організаційно-правові засади кадрового забезпечення судової системи України: дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 – Право. Суми, 2021. https://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream-download/123456789/86407/5/diss_Inozemtseva.pdf

3. Справа № 420/13618/20 Одеський окружний адміністративний суд від 04 березня 2025 року. https://youcontrol.com.ua/ru/catalog/court-document/125577761/

4. Рекомендація CM/Rec (2010) 12 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо суддів: незалежність, ефективність та обов'язки від 17.11.2010 р. № (2010)12. Офіційний вебпортал парламенту України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_a38.

5. Рекомендація № R(94)12 «Незалежність, дієвість та роль суддів» від 13.10.1994 р. Офіційний вебпортал парламенту України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_323

6. Висновок № 6 (2004) Консультативної ради європейських суддів до уваги Комітету Міністрів Ради Європи щодо справедливого суду в розумний строк та ролі судді в судових процесах з урахуванням альтернативних засобів вирішення спорів. URL: https://court.gov.ua/userfiles/visn6_2004.pdf.

7. Деякі питання забезпечення переговорного процесу про вступ України до Європейського Союзу за кластером 1 "Основи процесу вступу до ЄС": Розпорядження Кабінет Міністрів України від 14 травня 2025 р. № 475-р. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/475-2025-%D1%80#Text

9. Судові та правоохоронні органи України: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. А. П. Гель, Г. С. Семаков, С. П. Кондракова. К.: МАУП, 2004. 272 с. URL: http://radnuk.info/pidrychnuku/sydovi-orgonu/500-sydi/10434-s-4---------.

10. Про доступ до судових рішень: Закон України від 22 грудня 2005 р. № 3262-IV. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3262-15#Text

11. Про доступ до публічної інформації: Закон України від 13 січня 2011 р. № 2939-VI. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17#Text

12. Про державну службу: Закон України від 10 грудня 2015 р. № 889-VIII. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19#Text

13. Бойко В. П. Адміністративно-правове забезпечення діяльності місцевих судів: дисер. … канд. юрид. наук: 12.00.07. Київ, 2016.

14. Про затвердження Державної програми організаційного забезпечення діяльності судів на 2003-2005 роки: постанова Кабінету Міністрів України від 16 червня 2003 р. № 907. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/907-2003-%D0%BF#Text

15. Програма інформатизації судів загальної юрисдикції, інших органів та установ судової системи на 2004-2006 роки: Рішення Ради суддів України від 02.04.2004 р. №22. https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/vr022414-04#Text

16. Концепція галузевої програми інформатизації судів загальної юрисдикції, інших органів та установ судової системи 2010. https://od.court.gov.ua/tu16/info_suddi/conzepcia/

17. Про затвердження галузевої Програми інформатизації місцевих та апеляційних судів і проекту побудови Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи на 2022-2024 роки: Наказ Державної судової адміністрації України 14.06.2022 р. № 178. https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0178750-22#Text

18. Про Концепцію вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів: Указ Президента України від 10 травня 2006 року № 361/2006 / Офіційний вісник України. – 2006. – № 19. – С. 23

19. Про упорядкування структури та умов оплати праці працівників апарату органів виконавчої влади, органів прокуратури, судів та інших органів: Постанова Кабінету Міністрів України від 9 березня 2006 року №268. Офіційний вісник України, 2006. № 10. С. 245.

20. Положення про Державну судову адміністрацію: затверджено рішенням Ради суддів України від 22 жовтня 2010 року № 12. https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/vr012414-10#Text

21. Про деякі питання організаційного забезпечення діяльності судів та звільнення суддів: Наказ Державної судової адміністрації України від 17 листопада 2015 року №197. Судова гілка влади: офіційний веб-сайт, 2015. – http://dsa.court.gov.ua/dsa/14/Nakaz_DSA_197_17_11_2015/

22. Паспорт бюджетної програми на 2023 рік: Наказ Державної судової адміністрації від 15.02.2023 р. № 88. https://ec.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/dsa/passport_0501020_2023.pdf

23. Типове положення про апарат суду: Наказ Державної судової адміністрації України від 08.02.2019 р. № 131. https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0131750-19#Text

Дата першого надходження рукопису до видання: 23.07.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 28.08.2025
Дата публікації: 29.09.2025.

УДК 342.9
DOI https://doi.org/10.32844/2618-1258.2025.3.33

ЛАВОРИК А.В., ДЗЮБАК С.В.

ЗАОХОЧУВАЛЬНІ НОРМИ ПРАВА У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В УМОВАХ ЦИФРОВОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ

INCENTIVE LEGAL NORMS IN ENSURING SOCIAL RESPONSIBILITY IN THE CONTEXT OF DIGITAL TRANSFORMATION

Мета статті полягає у здійсненні комплексного теоретико-правового аналізу заохочувальних норм права як інструменту забезпечення соціальної відповідальності в умовах цифрової трансформації публічного управління. У межах цього дослідження передбачається з'ясувати сутність та функціональне значення заохочення в системі правового регулювання, визначити вплив цифровізації на зміст і реалізацію заохочувальних норм, а також обґрунтувати ефективні підходи до вдосконалення правового стимулювання соціально відповідальної поведінки з боку держави, бізнесу та громадянського суспільства. **Методика.** Методологічне підґрунтя дослідження базується на всебічному аналізі сучасного теоретико-правового масиву, що дозволило сформувати виважену наукову позицію та обґрунтувати ключові концептуальні положення статті. У процесі дослідження було використано сукупність методів наукового пізнання: загальнонаукові (аналіз, синтез, узагальнення), а також спеціально-юридичні, зокрема порівняльно-правовий, інституціональний та нормативно-правовий аналіз. Крім того, застосовано прогностичні методи для моделювання можливих напрямів трансформації заохочувальних норм у контексті цифрової трансформації суспільства. **Результати.** У результаті проведеного дослідження встановлено, що заохочувальні норми права є не лише додатковим засобом правового регулювання, але й дієвим інструментом формування соціально відповідальної поведінки в умовах демократичного врядування. Вони виконують нормативно-мотиваційну функцію, активізуючи добровільну участь суб'єктів у реалізації суспільно значущих цілей, таких як сталий розвиток, соціальна солідарність, екологічна відповідальність, етичне підприємництво тощо. Цифрова трансформація суспільства істотно модифікує механізми реалізації заохочувальних норм: з'являються нові технологічні формати стимулювання, наприклад електронні податкові бонуси, смарт-контракти соціальної дії, автоматизовані пільгові режими тощо. Це відкриває широкі можливості для індивідуалізації правового стимулу, прозорості процесів його надання, а також інтеграції з іншими цифровими сервісами. Водночас дослідження виявило низку викликів: зростання ризику алгоритмічного виключення окремих груп населення, недостатню гнучкість чинного правового регулювання для цифрових форматів заохочень, тенденції до популістичного використання стимулів без належного правового підґрунтя. Обґрунтовано, що ефективне правове стимулювання в умовах цифровізації потребує не лише технічної модернізації, а насамперед глибокого нормативного оновлення, включення елементів правової культури до цифрових сервісів, інституційного моніторингу справедливості стимулювання та механізмів соціального зворотного зв'язку. **Наукова новизна.** Наукова новизна дослідження полягає в комплексному теоретико-правовому аналізі заохочувальних норм як інструменту формування соціально відповідальної поведінки в умовах цифрової трансформації суспільства та публічної влади. У межах дослідження здійснено спробу оновити

© ЛАВОРИК А.В. – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри права імені академіка УАН о. Івана Луцького (ЗВО «Університет Короля Данила») https://orcid.org/0000-0002-5848-6862
© ДЗЮБАК С.В. – кандидат юридичних наук Викладач права імені академіка УАН о. Івана Луцького (ЗВО «Університет Короля Данила») https://orcid.org/0009-0003-6743-4102
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

підходи до розуміння правової природи заохочувальних норм, виокремивши їхню автономну функціональну роль поряд із класичними імперативними (обов'язковими та заборонними) елементами правового регулювання.Уперше проаналізовано трансформаційний вплив цифрових технологій на зміст і реалізацію правового стимулювання, зокрема через механізми автоматизованого адміністрування, алгоритмічного розподілу заохочень, платформенного управління та цифрової ідентифікації бенефіціарів. Новизну становить також обґрунтування ризиків, пов'язаних із надмірною формалізацією стимулів у цифровому середовищі, та визначення контурів сучасної моделі smart-стимулювання, що ґрунтується на принципах прозорості, персоналізації й участі. Запропоновано авторське бачення заохочувальних норм як адаптивного регулятора, здатного не лише впливати на поведінку суб'єктів права, але й формувати правову культуру відповідального вибору в умовах цифрової демократії. **Практична значимість.** Практична значимість дослідження полягає в тому, що його результати можуть бути безпосередньо використані при вдосконаленні нормативно-правових актів, спрямованих на розвиток інституту заохочувальних норм у правовій системі, зокрема в контексті цифрової трансформації публічного управління. Запропоновані підходи сприяють формуванню більш гнучкої, персоналізованої та прозорої моделі правового стимулювання соціально відповідальної поведінки суб'єктів права , а саме держави, бізнесу та громадян. Отримані висновки можуть бути застосовані в процесі розробки електронних інструментів пільгового адміністрування, цифрових механізмів нарахування бонусів, автоматизованих систем правової підтримки соціальних ініціатив. Крім того, вони становлять інтерес для подальшого використання в освітньому процесі під час викладання курсів із теорії права, правової політики, інформаційного права та електронного врядування. З огляду на запропоновані ідеї модернізації правового стимулювання, результати дослідження можуть також слугувати методологічною основою для формування стратегій цифрової правової політики на національному та муніципальному рівнях.

Ключові слова: *заохочувальні норми права; соціальна відповідальність; правове стимулювання; цифрова трансформація; електронне урядування; smart-стимули; алгоритмічне регулювання; правова політика; нормативне оновлення; правова культура; цифрове громадянство.*

Purpose. The purpose of the article is to conduct a comprehensive theoretical and legal analysis of incentive legal norms as a tool for ensuring social responsibility in the context of the digital transformation of public administration. This study aims to clarify the essence and functional significance of incentives within the legal regulation system, determine the impact of digitalization on the content and implementation of incentive norms, and justify effective approaches to improving legal stimulation of socially responsible behavior by the state, business, and civil society. **Methodology.** The methodological basis of the study relies on a comprehensive analysis of modern theoretical and legal sources, which allowed for the formation of a well-grounded scientific position and the substantiation of key conceptual provisions of the article. The research applied a set of scientific methods: general scientific (analysis, synthesis, generalization) and specific legal methods, including comparative legal, institutional, and normative legal analysis. Additionally, prognostic methods were used to model potential directions for the transformation of incentive norms in the context of the digital transformation of society. **Results.** The study has established that incentive legal norms are not only an auxiliary means of legal regulation but also an effective instrument for shaping socially responsible behavior under democratic governance. They fulfill a normative-motivational function, encouraging voluntary participation of subjects in achieving socially significant goals such as sustainable development, social solidarity, environmental responsibility, and ethical entrepreneurship. The digital transformation of society significantly modifies the mechanisms for implementing incentive norms: new technological formats emerge, such as electronic tax bonuses, social action smart contracts, and automated preferential regimes. These offer wide opportunities for individualized legal incentives, transparency in their provision, and integration with other digital services. At the same

time, the study identifies several challenges: the growing risk of algorithmic exclusion of certain population groups, insufficient flexibility of current legal frameworks for digital incentives, and tendencies toward populist use of stimuli without proper legal basis. It is argued that effective legal stimulation in the digital era requires not only technical modernization but, more importantly, normative renewal, the inclusion of elements of legal culture in digital services, institutional monitoring of fairness in stimulation processes, and mechanisms for social feedback. **Scientific Novelty.** The scientific novelty lies in the comprehensive theoretical and legal analysis of incentive norms as a tool for fostering socially responsible behavior amid the digital transformation of society and public authority. The study attempts to update the understanding of the legal nature of incentive norms by distinguishing their autonomous functional role alongside traditional imperative (mandatory and prohibitive) components of legal regulation. It is the first to analyze the transformative impact of digital technologies on the content and realization of legal incentives, particularly through mechanisms such as automated administration, algorithmic allocation of benefits, platform-based governance, and digital identification of beneficiaries. The novelty also includes substantiating the risks related to the excessive formalization of incentives in the digital environment and outlining the contours of a modern smart-stimulation model based on transparency, personalization, and participation. The author proposes a vision of incentive norms as an adaptive regulator capable of not only influencing legal behavior but also shaping a legal culture of responsible choice within digital democracy.**Practical Significance.** The practical significance of the study lies in its potential application in improving legal acts aimed at developing the institution of incentive norms within the legal system, particularly in the context of digital transformation of public administration. The proposed approaches contribute to the formation of a more flexible, personalized, and transparent model of legal stimulation of socially responsible behavior by legal subjects namely, the state, businesses, and citizens. The findings may be used in the development of electronic tools for preferential administration, digital mechanisms for awarding bonuses, and automated systems of legal support for social initiatives. Furthermore, the study's conclusions are of interest for educational purposes in teaching legal theory, legal policy, information law, and e-governance. Given the proposed ideas for modernizing legal stimulation, the results may also serve as a methodological foundation for developing digital legal policy strategies at national and municipal levels.

Key words: *incentive legal norms; social responsibility; legal stimulation; digital transformation; e-governance; smart incentives; algorithmic regulation; legal policy; normative renewal; legal culture; digital citizenship.*

Постановка проблеми. У сучасних умовах цифрової трансформації державного управління та публічного врядування зростає значення правових інструментів, спрямованих не лише на обмеження чи примус, а й на стимулювання позитивної, соціально відповідальної поведінки з боку суб'єктів права. Заохочувальні норми права, як особливий різновид диспозитивного правового регулювання, мають значний потенціал у контексті формування довіри до держави, просування соціальних цінностей та реалізації публічного інтересу. Водночас відсутність належного теоретико-правового осмислення ролі таких норм в умовах цифровізації, зокрема автоматизації процедур, персоналізації стимулів та ризиків алгоритмічного виключення, створює низку проблем практичного і концептуального характеру. Актуальність дослідження зумовлюється необхідністю оновлення підходів до правового стимулювання соціальної відповідальності у нових технологічних реаліях.

Актуальність досліджень і публікацій. У сучасній правовій науці проблема заохочувальних норм розглядається переважно у контексті загальної теорії права, фіскального регулювання, трудового та соціального права. Наголос робиться на відмінності між санкціонуючими і заохочуючими елементами правової норми, механізмах впливу на поведінку суб'єктів та ефективності правових стимулів. Окремі дослідження присвячено питанням правової мотивації, впливу пільг і бонусів на поведінкову модель громадян і бізнесу. Водночас, незважаючи на активне впровадження цифрових інструментів у сферу публічного управління, тематика трансформації заохочувальних норм в умовах цифровізації залишається недостатньо висвітленою. Бракує комплексних досліджень, що поєднують інституційний, нормативний і технологічний аспекти

правового стимулювання в умовах цифрової епохи. Це зумовлює необхідність цілісного теоретико-прикладного аналізу заохочувальних норм як чинника соціальної відповідальності держави, бізнесу та громадян.

Виклад основного матеріалу дослідження. Варто почати з того, що у правовій доктрині заохочувальні норми розглядаються як окрема категорія регулятивних приписів, які спрямовані на стимулювання соціально значущої, правомірної та суспільно бажаної поведінки шляхом встановлення позитивних наслідків для суб'єкта права. На відміну від зобов'язальних та заборонних норм, які ґрунтуються на примусі та санкції, заохочувальні норми апелюють до інтересу та добровільного вибору, виконуючи превентивну й мотиваційну функції у правовому регулюванні.

Їх теоретичне підґрунтя базується на визнанні того, що держава як гарант правопорядку здатна не лише карати чи зобов'язувати, а й стимулювати поведінку, що відповідає стратегічним завданням розвитку суспільства, зокрема у сферах соціальної солідарності, екології, доброчесності в публічному управлінні. Згідно з підходами сучасних західноєвропейських правознавців, зокрема D. Beyleveld та R. Brownsword, правове стимулювання слугує «інструментом розширення меж автономії індивіда» через створення сприятливих умов для вільного вибору в межах права [10, с. 214-231].

Формально заохочувальні норми виявляються у таких юридичних формах, як податкові пільги, соціальні бонуси, нормативно передбачене визнання (нагороди, звання), субсидії та гранти. Їх характеристиками є: позитивна правова мотивація, факультативність реалізації, безумовна відповідність загальносоціальним цілям та превентивна спрямованість. У системі права ці норми створюють баланс між обов'язком і правом, формують юридичну довіру між державою та особою, що особливо актуально в умовах трансформацій сучасного публічного управління [11, с. 164-178].

У сучасному ж правовому дискурсі соціальна відповідальність дедалі частіше розглядається не лише як моральна або етична настанова поведінки суб'єктів суспільних відносин, а як нормативно детермінований елемент функціонування публічної і приватної влади [17, с. 147-154]. В юридичному аспекті соціальна відповідальність передбачає не лише додержання норм права, а й добровільне виконання соціально значущих дій, що перевищують мінімальні вимоги законодавства. Вона є похідною від загального принципу солідарності та соціальної державності, і в цьому сенсі предметом прямого та опосередкованого правового регулювання.

Варто звернути увагу на той факт, що заохочення виступає ключовим інструментом формування і закріплення соціально відповідальної поведінки з боку держави, бізнесу та громадянського суспільства. На відміну від санкцій, які забезпечують підпорядкування нормі через негативний вплив, заохочувальні норми орієнтують суб'єктів на добровільне прийняття соціально корисних рішень, створюючи позитивну мотивацію до їх реалізації. У цьому контексті, як вказує G. Günther, позитивне правове стимулювання є одним із «інструментів демократичного управління, що не порушує автономію волі, а формує її сприятливу нормативну орієнтацію» [14, с. 373-392].

У національному праві приклади таких механізмів можна знайти у сфері податкового стимулювання соціально відповідального бізнесу (наприклад, пільгове оподаткування підприємств, які інвестують у соціальні програми), системах державних субсидій за працевлаштування вразливих категорій населення, або бонусних схемах участі у громадських проєктах. У міжнародному праві положення багатьох актів, що передбачають механізми заохочення дотримання добровільних соціальних стандартів [6, с. 115-131].

Таким чином, заохочувальні норми права не є маргінальними або факультативними, а слугують важливим інструментом правової політики в умовах переходу до нормативно-комунікативної моделі державного управління, де соціальна відповідальність не просто декларація, а юридично релевантна форма участі у розбудові публічного порядку [1, с. 354].

Так, важливо розуміти, що умови цифрової трансформації докорінно змінюють механізми функціонування заохочувальних норм права, зокрема щодо їх реалізації, доступності та ефективності. Традиційна форма правового стимулювання, що раніше передбачала бюрократичні процедури та часові затримки, нині поступається місцем цифровим платформам, які дозволяють застосовувати стимули в реальному часі, автоматизовано та з мінімальним втручанням людського чинника [2, с. 37].

Автоматизація прийняття рішень і цифрове адміністрування надають правовим заохоченням нову якість. Зокрема, впровадження електронних реєстрів пільговиків, систем державного е-субсидії, інтегрованих порталів для малого бізнесу тощо забезпечує більшу прозорість

і зменшує ризики корупційного втручання. Як зазначає L. Edwards, цифрова система «знижує трансакційні витрати реалізації права на заохочення, але водночас посилює залежність громадянина від алгоритмічної раціональності» [12, с. 163-178].

Водночас цифровізація несе й низку ризиків. Надмірна формалізація процедур, побудова стимулюючих систем на стандартизованих наборах даних та алгоритмах може призвести до виключення окремих категорій осіб зокрема тих, хто не має доступу до цифрових сервісів або недостатньо володіє цифровою грамотністю. Це породжує нову нерівність не правову, а цифрово-інфраструктурну, яка, втім, напряму впливає на реалізацію заохочувальних норм.

Також проблемним є явище алгоритмічного виключення коли особа формально підпадає під умови заохочення, але автоматизована система не розпізнає її як суб'єкта стимулу через нестандартний набір характеристик [4, с. 311]. Унаслідок цього, формується цифрова дискримінація добросовісної поведінки, що підриває правову рівність і справедливість у розподілі публічних благ.

З огляду на це, адаптація заохочувальних норм до цифрової трансформації вимагає розробки нових підходів до їх проєктування з урахуванням принципів інклюзивності, алгоритмічної прозорості та гнучкості правового реагування. Залучення громадського контролю та інституційного аудиту цифрових систем стимулювання має стати необхідною умовою для легітимності таких інструментів у цифрову епоху [8, с. 12-18].

Правове стимулювання соціально відповідальної поведінки в умовах цифрової трансформації стикається з низкою сутнісних викликів, насамперед пов'язаних із недостатньою нормативною визначеністю та концептуальною неузгодженістю. Вітчизняне законодавство, як і переважна частина континентального права, здебільшого фокусується на обмежувальних механізмах, тоді як заохочення особливо в цифровій формі залишаються у правовій тіні [13, с. 84-105]. Унаслідок цього спостерігається або фрагментарність правового стимулювання, або його підміна адміністративними розпорядженнями без нормативної стабільності [15, с. 258-269].

Одним із особливо небезпечних викривлень у механізмах стимулювання є правовий популізм. Мається на увазі ситуація, коли держава чи органи місцевого самоврядування впроваджують заохочення не на основі системного аналізу потреб, а для досягнення політичного ефекту короткотермінової лояльності чи електоральної підтримки [16, с. 279]. Такі «популістські бонуси» не лише не забезпечують стабільної моделі відповідальної поведінки, а й руйнують довіру до права як інструмента передбачуваної і справедливої взаємодії. Як наголошує Малиновський В., «викривлені стимули продукують дефіцит інституційної легітимності, що в довгостроковій перспективі підриває здатність права управляти через заохочення» [9, с. 183-202].

Перспективи правового стимулювання значною мірою пов'язані з інтеграцією новітніх цифрових механізмів. Одним із найбільш інноваційних напрямів є використання смарт-контрактів автоматизованих правових моделей, які забезпечують надання заохочення (знижки, доступу до послуги, бонусу) за настанням певних умов без додаткових адміністративних процедур. Така форма правового стимулу поєднує гнучкість і прозорість, а також забезпечує мінімізацію корупційного фактору.

Іншим перспективним напрямом є поєднання заохочувальних механізмів з політикою відкритих даних. Надання доступу до даних про ефективність заохочень, розподіл пільг, алгоритми стимулювання дозволяє забезпечити суспільний контроль і виявлення нерівності чи зловживань. У цьому контексті виникає потреба у правовому закріпленні «права на алгоритмічну відкритість» як передумови демократичного врядування [7, с. 59-65].

Нарешті, в умовах цифрової епохи дедалі актуальнішим стає феномен цифрового громадянства нової форми участі особи в публічному просторі через цифрові канали. Включення соціально відповідальної поведінки у сферу прав і обов'язків цифрового громадянина створює підґрунтя для перегляду ролі заохочення не як епізодичного механізму, а як системного елементу сучасної цифрової правової політики.

Узагальнюючи результати проведеного дослідження, можна стверджувати, що заохочувальні норми права відіграють дедалі важливішу роль у формуванні соціально відповідальної поведінки держави, бізнесу та громадян в умовах цифрової трансформації публічної сфери [5, с. 25]. Вони доповнюють традиційні імперативні механізми впливу, забезпечуючи м'яке регулювання через позитивну мотивацію до правомірної та солідарної дії. При цьому ефективність таких норм безпосередньо залежить від якості їх нормативного закріплення, прозорості застосування та технологічної адаптованості до цифрових реалій [3, с. 172-189].

Серед ключових підходів до оновлення механізмів правового стимулювання доцільно виділити: комплексну цифрову модернізацію процедур надання заохочень (через автоматизацію,

е-сервіси, смарт-контракти); впровадження системного аналізу ефективності стимулів за відкритими даними; побудову нормативно узгодженої системи, що запобігає зловживанням і правовому популізму; забезпечення соціальної інклюзивності доступу до заохочень, зокрема для цифрово вразливих груп.

Рекомендовані напрямки вдосконалення включають: перегляд чинного законодавства з урахуванням динаміки цифрових технологій; імплементацію принципу пропорційності у формулюванні та реалізації заохочувальних норм; закріплення нових форм заохочень на основі цифрового громадянства; створення ефективного алгоритмічного контролю щодо надання пільг, бонусів та стимулів з мінімізацією людського фактору. Усе це дозволить сформувати цілісну, дієву й технологічно інтегровану модель правового стимулювання, орієнтовану на довгострокову соціальну відповідальність та легітимну публічну взаємодію в цифровому правопорядку.

Список використаних джерел:

1. Бобровник С. В. Теорія держави і права. Київ : Юрінком Інтер, 2021. 512 с.
2. Бурменський М. В. Публічне право в умовах цифрової трансформації: європейські тенденції та українські реалії. *Вісник Національної академії правових наук України.* 2021. № 3. С. 35–48.
3. Гуржій А. М. Цифрове врядування: концепції, моделі, інструменти. Київ : НАДУ, 2021. 264 с.
4. Захарченко В. В. Юридичний механізм правового регулювання: структура, функції, ефективність. Харків : Право, 2020. 368 с.
5. Кабаєва Н. В. Заохочення у праві: порівняльний аналіз правових моделей. *Юридичний вісник.* 2023. № 1. С. 21–30.
6. Костенко О. М. Правове стимулювання як функція права: філософсько-правовий аналіз. Київ : Видавництво НАПрН України, 2018. 232 с.
7. Кравець І. В. Податкові стимули у механізмі правового регулювання соціальної відповідальності бізнесу. *Економіка і право.* 2020. № 2. С. 59–65.
8. Лісниченко М. П. Цифрова трансформація державного управління: правові виклики і перспективи. *Юридична Україна.* 2022. № 4. С. 12–18.
9. Малиновський В. Я. Державне управління: основи теорії, організації і діяльності. Львів : Новий Світ-2000, 2020. 416 с.
10. Beyleveld D., Brownsword R. Human Dignity in Bioethics and Biolaw. Oxford : Oxford University Press, 2001. 400 p.
11. Brownsword R. Law, Technology and Society: Reimagining the Regulatory Environment. London : Routledge, 2019. 258 p.
12. Edwards L. H. Legal Writing: Process, Analysis, and Organization. 6th ed. New York : Wolters Kluwer Law & Business, 2014. 480 p.
13. Floridi L. The Ethics of Information. Oxford : Oxford University Press, 2013. 400 p.
14. Günther G. Die Sinn und Maßgabe des Angemessenen: Anwendungsdiskurse in Moral und Recht. Frankfurt am Main : Suhrkamp, 1988. 473 p.
15. Schmidt V. A., Cohen E. The New Digital Age: Reshaping the Future of People, Nations and Business. New York : Vintage Books, 2014. 336 p.
16. Sunstein C. R. Nudge: Improving Decisions About Health, Wealth, and Happiness. New York : Penguin Books, 2008. 312 p.
17. Tasioulas J. The Moral Complexity of the Right to Liberty. *In: The Routledge Handbook of the Philosophy of Human Rights.* London : Routledge, 2014. P. 145–158.

Дата першого надходження рукопису до видання: 24.07.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 28.08.2025
Дата публікації: 29.09.2025.

УДК 342.9
DOI https://doi.org/10.32844/2618-1258.2025.3.34

ЛУК`ЯНЧУК М.О.

ЗАВДАННЯ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ У СФЕРІ БУДІВНИЦТВА В УМОВАХ ГУМАНІТАРНОЇ КРИЗИ В УКРАЇНІ: АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

TASKS OF STATE POLICY IN THE FIELD OF CONSTRUCTION IN THE CONTEXT OF THE HUMANITARIAN CRISIS IN UKRAINE: ADMINISTRATIVE AND LEGAL ASPECT

У статті здійснено комплексний аналіз завдань державної політики у сфері будівництва в умовах гуманітарної кризи в Україні крізь призму адміністративного права. Доведено, що руйнівні наслідки збройної агресії російської федерації зумовили потребу у докорінній трансформації підходів до формування та реалізації державної політики у сфері містобудування. У роботі визначено, що національне законодавство не містить системно закріпленого переліку завдань будівельної політики, тому їх реконструкція можлива шляхом аналізу окремих нормативно-правових актів. Установлено, що завдання державної політики у сфері будівництва доцільно структурувати у три блоки: програмно-цільовий – орієнтований на формування стратегічних напрямів державної політики та конкретизацію пріоритетів відбудови з урахуванням принципів сталого розвитку й гуманітарної безпеки; забезпечувально-організаційний – спрямований на створення адміністративно-правових інструментів для реалізації цих завдань, включаючи оновлення містобудівних норм, впровадження цифрових процедур, оптимізацію адміністративних послуг та мобілізацію фінансових ресурсів; контрольно-гарантійний - зосереджений на функціях державного архітектурно-будівельного нагляду, контролю у сфері благоустрою та механізмах притягнення посадових осіб до юридичної відповідальності за порушення вимог законодавства. Охарактеризовано специфіку кожного з наведених завдань. Наголошено, що в умовах гуманітарної кризи зазначені завдання набувають особливого адміністративно-правового значення: вони трансформуються у гарантії соціальної безпеки, інструменти протидії корупційним ризикам та засіб забезпечення балансу між публічними інтересами держави і правами людини. Зроблено висновок, що ефективна реалізація цих завдань можлива лише за умови інтеграції принципів верховенства права, належного врядування, пропорційності та публічної підзвітності у систему адміністративно-правового регулювання будівельної сфери. Зроблено висновок, що адміністративно-правова природа завдань будівельної політики зумовлює їх подвійну роль. З однієї сторони, вони є правовими орієнтирами для органів виконавчої влади та місцевого самоврядування, а з іншої - виступають інструментами забезпечення публічної підзвітності, прозорості й запобігання корупційним ризикам у процесі відбудови.

Ключові слова: *завдання, державна політика, будівництво, гуманітарна криза, адміністративно-правове регулювання, адміністративне законодавство.*

In the article comprehensive analysis of the tasks of state policy in the field of construction in the context of the humanitarian crisis in Ukraine through the prism of administrative law is provided. It is proven that the destructive consequences of the armed aggression of the russian federation have led to the need for a radical transformation of approaches to the formation and implementation of state policy in the field of urban development. The work determines that national legislation does not contain a systematically fixed list of tasks of construction policy, therefore their reconstruction is possible through the analysis of individual regulatory legal acts. It is established that

© ЛУК`ЯНЧУК М.О. – здобувач (Науково-дослідний інститут публічного права)
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

it is advisable to structure the tasks of state policy in the field of construction into three blocks: program-targeted - focused on the formation of strategic directions of state policy and the specification of reconstruction priorities taking into account the principles of sustainable development and humanitarian security; supporting and organizational - aimed at creating administrative and legal instruments for the implementation of these tasks, including updating urban planning norms, implementing digital procedures, optimizing administrative services and mobilizing financial resources; control and guarantee - focused on the functions of state architectural and construction supervision, control in the field of landscaping and mechanisms for holding officials legally liable for violating legislative requirements. The specifics of each of the above tasks are characterized. It is emphasized that in the conditions of a humanitarian crisis, these tasks acquire special administrative and legal significance: they are transformed into guarantees of social security, tools for combating corruption risks and a means of ensuring a balance between the public interests of the state and human rights. It is concluded that the effective implementation of these tasks is possible only if the principles of the rule of law, good governance, proportionality and public accountability are integrated into the system of administrative and legal regulation of the construction sector. It is concluded that the administrative and legal nature of construction policy tasks determines their dual role. On the one hand, they are legal guidelines for executive authorities and local governments, and on the other hand, they act as tools for ensuring public accountability, transparency, and preventing corruption risks in the reconstruction process.

Key words: *tasks, state policy, construction, humanitarian crisis, administrative and legal regulation, administrative legislation.*

Актуальність теми. Сучасні складні реалії, у яких перебуває Україна, визначають надзвичайну значущість формування та реалізації державної політики у сфері будівництва в умовах гуманітарної кризи. Збройна агресія російської федерації призвела до масштабних руйнувань інфраструктури, житлового фонду, промислових та соціальних об'єктів, а також до масового переміщення населення, що створило гостру потребу у швидкому відновленні та розбудові безпечного життєвого середовища. Саме будівельна галузь виступає однією з ключових сфер, здатних забезпечити реалізацію права людини на житло, сприяти відновленню економіки та зміцненню соціальної стабільності.

Актуальність дослідження обумовлюється тим, що завдання державної політики у сфері будівництва набувають нових змістовних характеристик під впливом гуманітарної кризи. Традиційні цілі розвитку інфраструктури трансформуються в умови нагальної необхідності - наприклад, оперативне зведення тимчасового житла для внутрішньо переміщених осіб, реконструкція пошкоджених соціальних об'єктів (шкіл, лікарень, адміністративних будівель), забезпечення доступності інженерних мереж та транспортної інфраструктури. У цих умовах будівництво стає галуззю економіки та дієвим інструментом державної соціальної політики, що безпосередньо впливає на рівень соціальної безпеки та гарантування базових прав людини. Нагальність дослідження також зумовлена колізійністю та фрагментарністю нормативно-правової бази у сфері будівництва. Відсутність чіткої системи визначення завдань державної політики ускладнює її реалізацію на практиці, породжує ризики корупційних зловживань та знижує ефективність відбудовчих процесів.

Стан дослідження. Тією чи іншою мірою проблематика завдань державної політики у сфері будівництва в умовах гуманітарної кризи у контексті адміністративного права була предметом дослідження різних вчених, серед яких насамперед потрібно виділити таких: Я.В. Гуменюк, О.М. Даценко, О.Ю. Дрозд, О.В. Запотоцька, Т.А. Кравченко, П.П. Кривошеїн, В.П. Лещинський, І.М. Миронець, В.В. Олійник, В.А. Ціленко, Л.М. Шутенко та інші. Зокрема, слід наголосити, що у вітчизняній правовій доктрині зазначене питання отримало лише фрагментарне й недостатньо ґрунтовне висвітлення, що зумовлює наукову потребу в його більш комплексному дослідженні.

Виклад основного матеріалу. Оскільки в національному законодавстві України відсутній чітко сформований і системно закріплений перелік завдань державної політики у сфері будівництва саме в умовах гуманітарної кризи, їх зміст доводиться реконструювати шляхом аналізу окремих нормативно-правових актів. Так, в Указі Президента України № 422/97 визначено пріоритетні завдання у сфері містобудування, Постанова Кабінету Міністрів України № 698 конкретизує завдання архітектурно-будівельного нагляду, а Закон України «Про благоустрій населених

пунктів» окреслює завдання контролю у сфері благоустрою. Зазначені нами нормативно-правові акти не утворюють єдиного системного реєстру, проте в загальнотеоретичному плані адміністративного права вони відображають три ключові напрями: 1) програмно-цільовий (визначення пріоритетів політики); 2) контрольний (нагляд і відповідальність); 3) забезпечувально-організаційний (створення належного життєвого середовища).

Узагальнюючи завдання державної політики у сфері будівництва, слід зазначити, що їх зміст у правовій площині не обмежується сферою будівництва у вузькому розумінні, а виходить далеко за межі інженерно-технічних чи архітектурних рішень. Із позицій адміністративного права вони являють собою систему управлінських орієнтирів, спрямованих на забезпечення балансу між суспільними потребами, державними пріоритетами та гарантіями прав людини. Адміністративно-правова сутність таких завдань полягає в тому, що вони утворюють особливий блок публічних функцій держави, реалізація яких вимагає організаційного впливу, нормотворчого забезпечення, контролю та відповідальності органів публічної влади.

В Указі Президента України "Про пріоритетні завдання у сфері містобудування" встановлено такі завдання державної політики у сфері містобудування: забезпечення сталого розвитку населених пунктів з метою створення повноцінного життєвого середовища; удосконалення планування та забудови територій, забезпечення раціонального використання природних, матеріальних та енергетичних ресурсів; здійснення заходів щодо резервування територій для житлового будівництва, інших державних і громадських потреб, контролю за додержанням встановлених умов їх використання, створення раціональної інженерної і транспортної інфраструктури; забезпечення реконструкції та реставрації історичних будівель, охорони і збереження пам'яток історико-культурної спадщини, природного ландшафту; сприяння розв'язанню житлової проблеми шляхом використання різних не заборонених законодавством джерел фінансування; сприяння залученню інвестицій для технічного переозброєння і реконструкції діючих підприємств та будівництва незавершених об'єктів; розроблення і коригування містобудівної документації щодо територій та населених пунктів, розроблення правил забудови населених пунктів, передусім для територій, на яких розташовані пам'ятки історії та культури; забезпечення дотримання затверджених генеральних планів забудови населених пунктів, іншої містобудівної документації під час вибору, вилучення (викупу) і надання земельних ділянок для містобудівних потреб; здійснення заходів щодо захисту життєвого середовища від шкідливого впливу техногенних і соціально-побутових факторів, небезпечних природних явищ; здійснення державного контролю за дотриманням містобудівного законодавства, державних стандартів, норм і правил під час здійснення містобудівної діяльності; ведення містобудівного кадастру населених пунктів [1].

Указ Президента України № 422/97 у даному аспекті виступає нормативним орієнтиром для формування комплексної системи адміністративного регулювання містобудівної сфери. Його завдання можна розглядати як юридично визначені «програмні принципи», які трансформуються у повсякденні управлінські практики органів виконавчої влади та місцевого самоврядування. Сутність їх реалізації в умовах гуманітарної кризи набуває подвійного значення: 1) вони покликані забезпечити відновлення зруйнованих територій і гарантувати мінімальні стандарти життєдіяльності; 2) вони формують підґрунтя для запобігання хаотичній, неконтрольованій забудові, що може спричинити нові соціальні, екологічні та правові ризики.

Завдання, визначені Указом Президента України, у загальнотеоретичному вимірі можна розглядати як матеріалізацію адміністративно-правових принципів: принципу верховенства права, принципу належного урядування, принципу пропорційності та принципу балансу публічних і приватних інтересів. Так, забезпечення сталого розвитку населених пунктів та створення повноцінного життєвого середовища відображає соціальну орієнтованість державного управління та його відповідальність перед суспільством. Водночас резервування земель, ведення містобудівного кадастру та контроль за дотриманням містобудівного законодавства - це прояви адміністративно-правового механізму забезпечення законності та правопорядку у сфері використання територій.

В умовах гуманітарної кризи ці завдання отримують інше наповнення: реконструкція та реставрація будівель перетворюється на елемент реабілітації соціального простору, сприяння залученню інвестицій - на інструмент мобілізації зовнішніх ресурсів для відбудови, а захист довкілля - на гарантію екологічної безпеки населення, що зазнає додаткових ризиків від руйнувань інфраструктури. Тут завдання державної політики виконують інтегративну функцію: вони об’єднують публічно-правові, економічні та гуманітарні інструменти, створюючи єдиний адміністративний каркас відбудови країни.

Таким чином, досліджувані завдання можна визначити як особливий вид нормативно-програмних орієнтирів державної політики, що виступають обов'язковими для реалізації органами виконавчої влади та місцевого самоврядування і мають інтегрований характер: вони поєднують у собі ціннісно-соціальну основу (право на житло, безпечне довкілля, культурну спадщину), управлінсько-організаційний зміст (планування, кадастр, контроль) та фінансово-економічні інструменти (залучення інвестицій, різноманітні джерела фінансування). У кризових умовах ці завдання перетворюються на систему адміністративно-правових гарантій соціальної безпеки, здатну забезпечити відновлення й модернізацію держави, інтегруючи міжнародні стандарти сталого розвитку та права людини в національне правове поле.

У межах Порядку здійснення державного архітектурно-будівельного нагляду, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 19 серпня 2015 р. № 698, завдання нагляду визначені як ключові орієнтири державної політики у сфері будівництва. Так, до основних завдань нагляду як складової державної політики у сфері будівництва є: 1) виявлення, припинення та запобігання порушенню уповноваженими органами містобудування та архітектури, визначеними відповідно до статті 13 Закону України "Про архітектурну діяльність", органами державного архітектурно-будівельного контролю, визначеними відповідно до статті 6 Закону України "Про регулювання містобудівної діяльності", іншими органами, що здійснюють контроль у сфері містобудівної діяльності (далі - об'єкти нагляду), вимог законодавства у сфері містобудівної діяльності, будівельних норм, стандартів і правил під час провадження ними містобудівної діяльності; 2) скасування чи зупинення дії рішень, прийнятих з порушенням вимог містобудівного законодавства об'єктами нагляду, зокрема щодо документів, які дають право на виконання підготовчих та будівельних робіт і засвідчують прийняття в експлуатацію закінчених будівництвом об'єктів, про повернення на доопрацювання, відмову у видачі, скасування або анулювання зазначених документів; 3) притягнення посадових осіб об'єктів нагляду до відповідальності відповідно до закону. Інформація про зупинення дії рішення, прийнятого об'єктом нагляду, доводиться до відома замовника шляхом оприлюднення відповідних відомостей на порталі через електронний кабінет (у разі його наявності) та/або іншу державну інформаційну систему, інтегровану з електронною системою, користувачами якої є замовник та головний інспектор будівельного нагляду, та у паперовій формі поштовим відправленням з описом вкладення (у разі відсутності електронного кабінету) [2].

Завдання державної політики у сфері будівництва в умовах гуманітарної кризи не можуть розглядатися виключно крізь призму технічного відновлення зруйнованої інфраструктури чи будівельних процесів у класичному сенсі. У правовій площині вони відображають більш складну і багаторівневу систему адміністративного управління, що спрямована на досягнення балансу між публічними інтересами держави, соціальними потребами громадян та гарантіями верховенства права. Основні завдання нагляду - виявлення та запобігання порушенням містобудівного законодавства, скасування незаконних рішень та притягнення посадових осіб до відповідальності - у контексті гуманітарної кризи набувають характеру правових гарантій безпеки та справедливості. Вони виконують роль бар'єрного механізму, що не допускає хаотичної та стихійної забудови, запобігає корупційним зловживанням, а також забезпечує прозорість прийняття рішень у сфері відновлення. Фактично, йдеться про адміністративно-правову реалізацію принципу належного урядування: будь-які дії органів контролю мають бути законними, обґрунтованими та спрямованими на захист прав громадян, які постраждали від кризи. Окрему увагу слід приділити закріпленому у постанові обов'язку використовувати електронні засоби (електронний кабінет, інтеграцію з державними системами) для здійснення нагляду. Вказане відповідає сучасним тенденціям цифровізації публічного управління, але й у кризових умовах стає інструментом швидкого реагування, доступності інформації та мінімізації ризиків прихованих чи маніпулятивних рішень. Такий підхід демонструє переорієнтацію адміністративного права від класичного бюрократичного контролю до моделі «електронного урядування», що підвищує ефективність і прозорість державної політики.

Узагальнено можна стверджувати, що завдання, визначені Постановою КМУ № 698, є комплексом адміністративно-правових механізмів забезпечення соціальної безпеки, які виконують роль своєрідного «фільтру» у системі відбудови, гарантують якість будівельних робіт, законність рішень, відповідальність посадових осіб. У ситуації гуманітарної кризи це набуває особливого значення, адже будівництво нових житлових об'єктів, лікарень, шкіл чи транспортної інфраструктури без належного державного нагляду могло б призвести до повторної вразливості громадян перед стихійними лихами, техногенними аваріями чи соціальною нерівністю.

Така система дозволяє поєднати превентивні, коригувальні та каральні засоби адміністративного впливу, що у сукупності створює правовий фундамент для відбудови держави у відповідності до конституційних принципів та міжнародних стандартів належного врядування.

Завдання державної політики у сфері будівництва в умовах гуманітарної кризи неможливо розглядати у відриві від контролю у сфері благоустрою населених пунктів, адже саме благоустрій формує завершальну стадію реалізації містобудівних процесів, яка безпосередньо впливає на якість життя людини. Стаття 38 Закону України «Про благоустрій населених пунктів» визначає, що завданням контролю у сфері благоустрою населених пунктів є забезпечення дотримання всіма органами державної влади, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами, організаціями незалежно від форм власності та підпорядкування, а також громадянами, у тому числі іноземцями та особами без громадянства, вимог цього Закону, Правил благоустрою території населеного пункту та інших нормативно-правових актів [3].

Умови гуманітарної кризи радикально змінюють акценти цього контролю. Так, він трансформується із превентивно-наглядового інструмента у базовий механізм забезпечення виживання і соціальної стабільності громад. Коли інфраструктура міст і селищ зазнала руйнувань, контроль за благоустроєм стає гарантією відновлення елементарних стандартів життя - доступу до чистої води, безпечних шляхів, освітлених вулиць, місць для збору сміття, зон відпочинку. Адміністративно-правове значення цього завдання полягає у відновленні публічного порядку, забезпеченні санітарної безпеки та запобіганні поширенню техногенних і соціальних ризиків. Контроль у сфері благоустрою виконує також інтегративну функцію між містобудівною діяльністю та соціальною політикою. Він не обмежується архітектурно-технічними вимогами, а прямо спрямований на гарантування прав людини на безпечне та сприятливе довкілля, що кореспондує з ст. 50 Конституції України. У кризових умовах, коли виникає небезпека занепаду населених пунктів і соціальної дезінтеграції, контроль за благоустроєм забезпечує стійкість громад, попереджає їх деградацію, а відтак виконує стратегічну функцію у системі державної політики.

У правовій площині це означає, що завдання контролю в сфері благоустрою постають як невід'ємна складова адміністративно-правового механізму реалізації державної політики у сфері будівництва. Вони охоплюють такі аспекти: 1) організаційний аспект (координація діяльності органів влади та громад); 2) процедурний (дотримання правил благоустрою); 3) санкційний (відповідальність за порушення).

П.С. Покатаєв та Т.А. Кравченко, що першочерговими завданнями державної політики у сфері будівництва є забезпечення прозорих механізмів розподілу житла та розвиток сектору соціального та неприбуткового орендного житла, що зробить його доступнішим для вразливих груп населення [4, с. 210-211]. Розвиток сектору соціального та неприбуткового орендного житла у свою чергу відображає довгострокову орієнтацію державної політики у сфері будівництва. Якщо відбудова зруйнованого житла задовольняє першочергові потреби, то створення інституту соціального найму стає основою системного вирішення проблеми доступності житла для малозабезпечених груп, внутрішньо переміщених осіб, багатодітних сімей, людей з інвалідністю.

В міру розвитку держави, ускладнення її інституцій та потреб суспільства, важливим завданням визначається модернізація напрямів гуманітарної та соціальної сфери, що передбачає зміну пріоритетів в освіті, науці, соціальному захисті, культурі. Створення необхідних умов для подальшого світоглядного, освітнього та культурного удосконалення людини та суспільства є цільовим орієнтиром, що передбачає забезпечення достатнього фінансування, інфраструктурного забезпечення та інтелектуального напрацювання декількох поколінь. Нажаль, минулі надбання можуть бути нещадно знищені за короткий період в результаті військового конфлікту. Військові дії, розпочаті росією, доводять зазначену тезу. Кожен день руйнацій вимагає неординарних підходів у реалізації гуманітарних та соціальних потреб в Україні [5, с. 71].

Руйнівний вплив збройної агресії росії на території України став безпрецедентним свідченням того, наскільки крихкими можуть виявитися гуманітарні надбання держави. Сформовані десятиліттями системи освіти, науки, культури та соціального забезпечення в умовах масованих руйнувань втрачають матеріальну основу у вигляді приміщень і споруд, а також цілісність свого функціонування. В умовах воєнного стану адміністративно-правове регулювання змушене виходити за межі стандартних процедур і шукати надзвичайні, гнучкі рішення, які поєднують швидкість ухвалення рішень із дотриманням засад законності та прозорості. Це означає необхідність формування нових моделей державної будівельної політики, у яких акцент робиться на оперативності, пріоритетності соціально значущих об'єктів і здатності інтегрувати внутрішні ресурси з міжнародною допомогою. Зокрема, нагальною є оптимізація процедур, що дозволяють уникати хаотичного відновлення та неефективного використання ресурсів, забезпечуючи єдині стандарти планування, відбору та фінансування будівельних проєктів. Відповідно, завдання будівельної політики у гуманітарній кризі перетворюються на гарантії соціальної безпеки й сталості, а адміністративне право виступає тим механізмом, що інтегрує їх у систему публічного управління.

Таким чином, державну політику у сфері будівництва в умовах гуманітарної кризи

доцільно структурувати у класифікацію з трьох блоків завдань - програмно-цільовий, забезпечувально-організаційний і контрольний-гарантійний. Програмно-цільовий блок завдань державної політики у сфері будівництва в умовах гуманітарної кризи охоплює такі: 1) стале відновлення - забезпечення реконструкції з підвищенням класу безпеки, енергоефективності та стійкості до ризиків; 2) просторове планування та резервування земель - стратегічне зонування, визначення пріоритетних територій під житло й гуманітарну інфраструктуру; 3) соціально-житлова забезпеченість і реінтеграція ВПО/біженців - створення постійних і тимчасових житлових рішень із гарантованою доступністю; 4) інфраструктурна цілісність громад - синхронна розбудова житлової, інженерної, транспортної та соціальної інфраструктури; 5) охорона культурної спадщини та ідентичності - відновлення й інтеграція об'єктів спадщини в нову забудову як елемент соціальної згуртованості; 6) екологічна та техногенна безпека - мінімізація екологічних і техногенних ризиків, кліматична адаптація об'єктів.

Забезпечувально-організаційний блок завдань державної політики у сфері будівництва в умовах гуманітарної кризи складається з наступних: 1) оперативне нормування і стандартизація - швидке оновлення ДБН, гармонізація з міжнародними стандартами та впровадження доказових технічних рішень; 2) цифровізація - повний цикл рішень через відкриті реєстри; 3) інвестиційно-фінансова мобілізація - державне замовлення, механізми соціального найму, пільгова іпотека, координація ресурсів; 4) розвиток ринку будівельних послуг і матеріалів - стимулювання локального виробництва, енергоощадних та екологічних технологій швидкого зведення; 5) тимчасове житло та швидке реагування - стандарти модульних/збірних рішень, гнучкі процедури розміщення й подальшої трансформації.

Контрольний-гарантійний блок завдань державної політики у сфері будівництва в умовах гуманітарної кризи містить такі: 1) ризик-орієнтований державний нагляд - превентивне виявлення, припинення і недопущення порушень на всіх стадіях містобудівного циклу; 2) ревізія рішень і відновлення правопорядку - скасування/зупинення незаконних актів, унеможливлення легалізації самочинної забудови; 3) моніторинг та незалежний аудит відбудови – забезпечення системного відстеження стану реалізації будівельних програм та незалежна експертна оцінка результатів і соціально-економічного впливу відновлювальних заходів; 4) громадська участь та публічна підзвітність – інституціоналізоване залучення громадян і громадських об'єднань до процесів відбудови шляхом проведення обов'язкових консультацій, забезпечення можливості електронних подань і оскаржень, а також здійснення публічного контролю за рішеннями органів влади та використанням фінансових ресурсів.

Висновки. Проведений аналіз дозволяє стверджувати, що завдання державної політики у сфері будівництва в умовах гуманітарної кризи необхідно розглядати насамперед як адміністративно-правові орієнтири, які формують систему публічних функцій держави у сфері забезпечення соціальної безпеки та захисту прав громадян, зокрема в складних умовах воєнного стану. Відповідні завдання виступають складовими механізму адміністративного права, що поєднує нормотворчу діяльність, організаційне управління, державний нагляд і юридичну відповідальність. Саме адміністративно-правова природа завдань будівельної політики зумовлює їх подвійну роль. З однієї сторони, вони є правовими орієнтирами для органів виконавчої влади та місцевого самоврядування, а з іншої - виступають інструментами забезпечення публічної підзвітності, прозорості й запобігання корупційним ризикам у процесі відбудови.

Список використаних джерел:

1. Про пріоритетні завдання у сфері містобудування : Указ Президента України від 13 травня 1997 р. № 422/97. Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/422/97

2. Про затвердження Порядку здійснення державного архітектурно-будівельного нагляду : Постанова Кабінету Міністрів України від 19 серп. 2015 р. № 698. Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/698-2015-%D0%BF#Text

3. Про благоустрій населених пунктів : Закон України від 6 верес. 2005 р. № 2807-IV. Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2807-15#Text

4. Покатаєв П.С., Кравченко Т.А. Публічна політика у сфері будівництва в Україні в період воєнного стану. Право та державне управління. 2024 р. № 4. С. 206-212.

5. Мойсіяха А.В. Реалізація державної політики в гуманітарній та соціальній сферах у післявоєнній ситуації в Україні. Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Публічне управління та адміністрування. 2022. Т. 33 (72). № 2. С. 70-75.

Дата першого надходження рукопису до видання: 24.07.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 28.08.2025
Дата публікації: 29.09.2025.

УДК 342.9:004.056
DOI https://doi.org/10.32844/2618-1258.2025.3.35

МАЗЕПА С.О.

ЕВОЛЮЦІЯ КОНЦЕПЦІЇ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ: ВІД НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ ДО КІБЕРПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

EVOLUTION OF THE CONCEPT OF INFORMATION SECURITY: FROM NATIONAL SECURITY TO CYBERLAW REGULATION

У сучасних умовах глобальної цифровізації концепція інформаційної безпеки зазнала кардинальних змін, трансформувавшись із вузькоспеціалізованої галузі військово-технічного захисту в комплексну міждисциплінарну систему правового та технологічного регулювання. Це дослідження аналізує ключові етапи еволюційного розвитку підходів до забезпечення інформаційної безпеки протягом останніх десятиліть.

Історичний аналіз показує, що початкове розуміння інформаційної безпеки формувалося в контексті державної та національної безпеки, коли основний акцент робився на захисті секретної інформації та критично важливих державних систем від зовнішніх загроз. Класична парадигма базувалася на принципах конфіденційності, цілісності та доступності інформації, розглядаючи безпеку переважно через призму технічних засобів захисту та адміністративних заходів контролю.

З розвитком інформаційно-комунікаційних технологій та формуванням глобального кіберпростору відбулося розширення понятійного апарату та методологічних підходів до інформаційної безпеки. Перехід до цифрової економіки зумовив необхідність перегляду традиційних концепцій та формування нової парадигми, яка враховує специфіку віртуального середовища, багаторівневий характер загроз та міжнародний характер інформаційних процесів.

Сучасний етап розвитку характеризується формуванням кіберправового регулювання як самостійної галузі правового знання, що інтегрує елементи інформаційного права, міжнародного права та технічного регулювання. Ця трансформація відбиває об'єктивну потреба у створенні єдиної нормативно-правової бази, здатної забезпечити ефективний захист інформаційних ресурсів за умов транскордонного характеру кіберзагроз і різноманіття суб'єктів інформаційних відносин.

Отримані результати свідчать про формування якісно нової концептуальної моделі інформаційної безпеки, що характеризується інтеграцією технічних, правових та організаційних аспектів захисту в єдину систему кіберправового регулювання. Ця еволюція відбиває об'єктивні закономірності розвитку інформаційного суспільства та визначає перспективні напрями вдосконалення механізмів забезпечення безпеки в цифровому середовищі.

Ключові слова: *інформаційна безпека, правоохоронна сфера, кібербезпека, правове забезпечення, адміністративно-правовий аспект, кримінальна відповідальність, адміністративна відповідальність, євроінтеграція, гармонізація законодавства, міжнародні стандарти, НАТО, Європейський Союз (ЄС), державна інформаційна політика, загрози інформаційній безпеці, імплементація права, суб'єкти інформаційної безпеки, юридична відповідальність, інформаційні правопорушення, пропаганда, штучний інтелект.*

© МАЗЕПА С.О. – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри кримінального права та процесу (Західноукраїнський національний університет), міжнародний дослідник (Оснабрюцький університет) https://orcid.org/0000-0003-1282-9089

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

In the current context of global digitalisation, the concept of information security has undergone dramatic changes, transforming from a highly specialised area of military and technical defence into a comprehensive interdisciplinary system of legal and technological regulation. This study analyses the key stages of the evolutionary development of approaches to information security over the past decades.

Historical analysis shows that the initial understanding of information security was formed in the context of state and national security, when the main focus was on protecting classified information and critical state systems from external threats. The classical paradigm was based on the principles of confidentiality, integrity and availability of information, viewing security mainly through the prism of technical protection and administrative controls.

With the development of information and communication technologies and the formation of global cyberspace, the conceptual apparatus and methodological approaches to information security have expanded. The transition to the digital economy has necessitated a revision of traditional concepts and the formation of a new paradigm that takes into account the specifics of the virtual environment, the multi-level nature of threats and the international nature of information processes.

The current stage of development is characterised by the formation of cyber law regulation as an independent branch of legal knowledge that integrates elements of information law, international law and technical regulation. This transformation reflects the objective need to create a unified legal framework capable of ensuring effective protection of information resources in the context of cross-border cyber threats and diversity of subjects of information relations.

The results obtained indicate the formation of a qualitatively new conceptual model of information security characterised by the integration of technical, legal and organisational aspects of protection into a single system of cyber legal regulation. This evolution reflects the objective patterns of development of the information society and identifies promising areas for improving the mechanisms of security in the digital environment.

Key words: *information security, law enforcement, cybersecurity, legal support, administrative-legal aspect, criminal liability, administrative liability, European integration, harmonization of legislation, international standards, NATO, European Union (EU), state information policy, information security threats, implementation of law, subjects of information security, legal liability, information offenses, propaganda, artificial intelligence.*

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Стрімка цифровізація всіх сфер життя у XXI столітті зумовила кардинальну трансформацію традиційних підходів до забезпечення інформаційної безпеки. Сучасне інформаційне суспільство характеризується безпрецедентною інтенсивністю інформаційних потоків, глобальною взаємопов'язаністю цифрових систем та критичною залежністю державних, комерційних та соціальних процесів від функціонування інформаційно-комунікаційних технологій. У цих умовах традиційна парадигма інформаційної безпеки, сформована в епоху автономних обчислювальних систем та локальних інформаційних ресурсів, втрачає свою ефективність та потребує концептуального переосмислення.

Якісні зміни в архітектурі сучасного кіберпростору, включаючи повсюдне впровадження хмарних технологій, розвиток інтернету речей, застосування штучного інтелекту та технологій розподілених реєстрів, генерують нові типи загроз інформаційній безпеці. Гібридні кібератаки, що використовують комбінацію технічних, соціальних та психологічних методів впливу, транскордонний характер кіберзлочинності та зростаючі можливості завдання шкоди критично важливій інфраструктурі через кіберпростір формують якісно нове середовище безпеки. Ця трансформація загрозливого ландшафту потребує адекватного теоретико-методологічного осмислення та розробки відповідних концептуальних підходів до забезпечення захисту інформаційних ресурсів.

Міжнародний характер сучасного кіберпростору обумовлює необхідність гармонізації національних підходів до інформаційної безпеки та формування єдиних стандартів кіберправового регулювання. Відсутність уніфікованої концептуальної бази та узгоджених принципів правового

регулювання у сфері кібербезпеки створює правові лакуни, ускладнює міжнародне співробітництво у протидії кіберзагрозам та знижує ефективність заходів щодо забезпечення інформаційної безпеки. Дослідження еволюційних процесів у розвитку концепції інформаційної безпеки дозволяє виявити закономірності та тенденції, необхідні для формування адекватної сучасним викликам системи кіберправового регулювання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. Сучасний стан наукових досліджень у галузі еволюції концепції інформаційної безпеки характеризується інтенсивним розвитком міждисциплінарних підходів та формуванням нової парадигми кіберправового регулювання. Значний внесок у розробку теоретичних основ інформаційної безпеки зробили роботи В.А. Ліпкана [1], О.М. Золотар [2] та М.В. Гуцалюка [3], які досліджували трансформацію національних підходів до забезпечення інформаційної безпеки в контексті глобалізації цифрових процесів. Дані дослідження заклали методологічний фундамент для розуміння еволюційних процесів у сфері захисту інформаційних ресурсів та виявили основні тенденції переходу від традиційних військово-технічних підходів до комплексних систем правового регулювання.

Міжнародні аспекти розвитку концепції інформаційної безпеки отримали відображення в роботах зарубіжних дослідників, серед яких слід виділити дослідження J. Goldsmith [4], T. Rid [5] та M. Libicki [6], присвячені аналізу формування міжнародного кіберправа та механізмів транснаціонального співробітництва у сфері кібербезпеки. Особливу увагу в даних роботах приділено проблемам юрисдикції в кіберпросторі, питанням атрибуції кібератак та розвитку міжнародно-правових норм, що регулюють поведінку держав в інформаційній сфері. Результати цих досліджень свідчать про формування якісно нової системи міжнародних відносин у кіберпросторі, що потребує адекватного правового оформлення.

Технічні аспекти еволюції інформаційної безпеки досліджені в роботах І.В. Діордіци [7], В.Л. Бурячка [8] та Н.Ф. Ментух[9], які аналізують вплив сучасних інформаційних технологій на розвиток методів і засобів захисту інформації. Дані дослідження демонструють, що технологічна трансформація цифрового середовища обумовлює необхідність кардинального перегляду традиційних підходів до забезпечення інформаційної безпеки та формування нових концептуальних моделей, що враховують специфіку хмарних обчислень, технологій штучного інтелекту та розподілених систем.

Правові аспекти трансформації концепції інформаційної безпеки розглянуті в роботах О.А. Баранова [10], К.І. Бєлякова [11] та О.Р. Шевчук[12], які досліджують процеси формування кіберправа як самостійної галузі правового регулювання. Особливу увагу в даних дослідженнях приділено аналізу нормативно-правової бази забезпечення інформаційної безпеки, проблемам гармонізації національних законодавств та розвитку інституту правової відповідальності за правопорушення в кіберпросторі.

Незважаючи на значну кількість досліджень, присвячених окремим аспектам інформаційної безпеки, в сучасній науковій літературі недостатньо комплексних робіт, що аналізують еволюцію концепції інформаційної безпеки як цілісний процес трансформації від національно-державної парадигми до системи кіберправового регулювання. Даний пробіл у науковому знанні обумовлює необхідність проведення комплексного дослідження, що інтегрує технічні, правові та організаційні аспекти еволюції концепції інформаційної безпеки в єдину теоретичну модель.

Формулювання цілей статті. Метою дослідження є комплексний аналіз історичних етапів трансформації концепції інформаційної безпеки від початкових підходів, заснованих на принципах національної безпеки та державного контролю над інформаційними ресурсами, до формування сучасної парадигми кіберправового регулювання, що охоплює багаторівневу систему захисту інформаційного простору.

Дослідження спрямовано на виявлення ключових факторів, що обумовили еволюційні зміни в розумінні сутності інформаційної безпеки, аналіз трансформації суб'єктно-об'єктного складу відносин у сфері кібербезпеки, а також систематизацію сучасних тенденцій розвитку правового регулювання кіберпростору з метою прогнозування перспективних напрямів удосконалення концептуальних засад забезпечення інформаційної безпеки в умовах глобальної цифровізації та появи нових технологічних викликів.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Історичний аналіз розвитку концепції інформаційної безпеки дозволяє виділити декілька якісно відмінних етапів, кожен з яких характеризується специфічними підходами

до розуміння сутності інформаційної безпеки та методів її забезпечення. Перший етап, що охоплює період з 1940-х по 1970-ті роки, характеризувався формуванням класичної парадигми інформаційної безпеки в контексті національної безпеки держави [13]. На даному етапі основна увага приділялася захисту секретної державної інформації від несанкціонованого доступу, при цьому інформаційна безпека розглядалася переважно як технічна проблема забезпечення конфіденційності даних в автономних обчислювальних системах.

Другий етап еволюції концепції інформаційної безпеки, що припадає на 1980-1990-ті роки, пов'язаний з розвитком персональних комп'ютерів та формуванням локальних обчислювальних мереж [14]. Даний період характеризується розширенням розуміння інформаційної безпеки за межі державного сектора та включенням у сферу регулювання комерційних організацій і приватних користувачів. Прийняття в США Закону про комп'ютерне шахрайство та зловживання 1986 року (Computer Fraud and Abuse Act) [15] та аналогічних нормативних актів в інших розвинених країнах ознаменувало початок формування правової бази інформаційної безпеки, що виходить за рамки традиційного адміністративного регулювання у сфері державної таємниці.

Третій етап розвитку концепції інформаційної безпеки, що розпочався в кінці 1990-х років, пов'язаний з формуванням глобальної мережі Інтернет та переходом до мережевої парадигми інформаційних процесів [16]. Глобалізація інформаційного простору обумовила необхідність перегляду традиційних підходів до забезпечення інформаційної безпеки, заснованих на принципах територіальної юрисдикції та національного суверенітету. Прийняття Конвенції Ради Європи про кіберзлочинність (Будапештська конвенція) у 2001 році [17] стало першим міжнародно-правовим актом, спрямованим на гармонізацію національних підходів до боротьби з кіберзлочинністю та створення механізмів міжнародного співробітництва у сфері інформаційної безпеки.

Сучасний етап розвитку концепції інформаційної безпеки, що розпочався в першому десятилітті XXI століття, характеризується формуванням парадигми кібербезпеки та переходом до комплексного кіберправового регулювання [18]. Стратегія національної кібербезпеки США 2003 року [19] та аналогічні документи інших держав закріпили нове розуміння інформаційної безпеки як критично важливого елементу національної безпеки в цифрову епоху. Даний підхід передбачає інтеграцію технічних, правових, організаційних та міжнародно-правових механізмів забезпечення безпеки в єдину систему захисту національного кіберпростору.

Якісні зміни в архітектурі сучасного кіберпростору, пов'язані з розвитком хмарних технологій, інтернету речей та систем штучного інтелекту, обумовили формування нових типів загроз інформаційній безпеці та відповідну трансформацію концептуальних підходів до їх нейтралізації [20]. Доктрина інформаційної безпеки України 2017 року [21] та Стратегія кібербезпеки України 2021 року [22] відображають сучасне розуміння інформаційної безпеки як багаторівневої системи захисту інформаційних ресурсів, що включає технічні, правові, організаційні та міжнародно-правові компоненти.

Міжнародно-правовий вимір сучасної концепції інформаційної безпеки отримав розвиток у рамках діяльності спеціалізованих міжнародних організацій та регіональних інтеграційних об'єднань [23]. Резолюції Генеральної Асамблеї ООН про досягнення у сфері інформатизації та телекомунікацій у контексті міжнародної безпеки [24], документи Групи урядових експертів ООН з досягнень у сфері інформатизації та телекомунікацій у контексті міжнародної безпеки [25] та регіональні угоди про співробітництво у сфері інформаційної безпеки формують правову основу для гармонізації національних підходів та розвитку міжнародного співробітництва в даній галузі.

Особливого значення в сучасній концепції інформаційної безпеки набувають питання захисту персональних даних та забезпечення цифрових прав людини [26]. Прийняття Загального регламенту із захисту даних Європейського Союзу (GDPR) у 2018 році [27] та аналогічних нормативних актів в інших юрисдикціях відображає трансформацію підходів до інформаційної безпеки в напрямку посилення захисту прав і свобод людини в цифровому середовищі. Дана тенденція свідчить про формування людиноцентричної парадигми інформаційної безпеки, в якій захист персональних даних та цифрових прав розглядається як невід'ємний елемент загальної системи кібербезпеки.

Розвиток технологій штучного інтелекту та машинного навчання створює нові виклики для традиційних підходів до забезпечення інформаційної безпеки та потребує формування адекватних правових механізмів регулювання [28]. Проекти регулювання штучного інтелекту в Європейському Союзі, США та інших юрисдикціях демонструють спроби створення правової бази для управління ризиками, пов'язаними з використанням ШІ-технологій у критично важливих галузях. Інтеграція систем штучного інтелекту в інфраструктуру інформаційної безпеки відкриває

нові можливості для автоматизації процесів виявлення та нейтралізації кіберзагроз, але одночасно створює додаткові вектори атак та потребує перегляду традиційних підходів до оцінки та управління ризиками.(Таблиця 1)

Таблиця 1

Еволюція концепції інформаційної безпеки: від національної безпеки до кіберправового регулювання

Період	Основні характеристики	Ключові документи/події	Вплив на розвиток інформаційної безпеки
1950–1980 (Холодна війна)	– Акцент на криптографії та захисті державних комунікацій. – Інформаційна безпека як частина військової стратегії.	– Розвиток ARPANET (попередник Інтернету). – Створення DES (Data Encryption Standard, 1977).	Закладення основ сучасного шифрування та захисту даних. Вплив військових технологій на інформаційну безпеку.
1980–1990 (Початок цифрової ери)	– Зростання кіберзлочинності. – Перші кібератаки на корпорації. – Розвиток антивірусних технологій.	– Перший вірус "Brain" (1986). – Прийняття Закону США про комп'ютерні шахрайства (1986).	Перехід від виключно державного захисту до корпоративної та індивідуальної кібербезпеки.
1990–2000 (Глобалізація Інтернету)	– Масове поширення Інтернету. – Зростання фішингу, DDoS-атак. – Поява перших міжнародних стандартів.	– Директива ЄС про захист даних (95/46/ЕС). – Створення PCI DSS (стандарт безпеки платіжних систем).	Формування міжнародних підходів до захисту даних. Початок регулювання кіберзлочинності.
2000–2010 (Ера кібертероризму)	– Атаки 9/11 та їхній вплив на кібербезпеку. – Розвиток соціальних мереж і нових загроз. – Поява концепції "кібервоєн".	– Конвенція Ради Європи про кіберзлочинність (2001). – Стратегія кібербезпеки США (2003).	Включення кібербезпеки до національної безпеки. Початок міжнародного співробітництва.
2010–2020 (Епоха кіберправового регулювання)	– GDPR та інші регламенти захисту даних. – Зростання штучного інтелекту в кібербезпеці. – Криптовалюти та нові виклики.	– GDPR (2016/679). – Директива NIS (2016/1148). – Закон України "Про кібербезпеку" (2017).	Гармонізація національних законодавств із міжнародними стандартами. Акцент на захисті критичної інфраструктури.
2020–дотепер (Сучасні тенденції)	– Розвиток квантових обчислень. – Штучний інтелект у кіберзахисті. – Гібридні війни та кібератаки під час конфліктів.	– Директива ЄС NIS 2 (2022/2555). – Регулювання AI Act (2024). – Кібератаки під час війни в Україні.	Інтеграція AI у кібербезпеку. Зростання значення міжнародної кіберспівпраці.

Джерело. Складено автором за матеріалами: https://www.consilium.europa.eu/en/policies/eu-un-cooperation/

Корпоративний вимір сучасної концепції інформаційної безпеки характеризується формуванням комплексних систем управління інформаційними ризиками та розвитком стандартів корпоративної кібербезпеки [29]. Міжнародні стандарти серії ISO 27000, стандарт NIST Cybersecurity Framework та інші регулятивні документи формують методологічну основу для

побудови корпоративних систем інформаційної безпеки, інтегрованих у загальну систему корпоративного управління. Розвиток концепцій безперервного моніторингу безпеки, управління інцидентами та забезпечення стійкості бізнесу відображає трансформацію корпоративних підходів до інформаційної безпеки від реактивної моделі захисту до проактивної системи управління ризиками.

Технологічна трансформація сучасного кіберпростору, пов'язана з розвитком технологій блокчейн, квантових обчислень та периферійних обчислень (edge computing), формує якісно нові вимоги до систем інформаційної безпеки [30]. Квантові технології створюють як нові можливості для захисту інформації через квантову криптографію, так і загрози для традиційних криптографічних систем у зв'язку з потенційною можливістю використання квантових комп'ютерів для злому існуючих алгоритмів шифрування. Дана дихотомія потребує перегляду довгострокових стратегій забезпечення інформаційної безпеки та розробки нових концептуальних підходів до криптографічного захисту інформації.

Формування концепції кіберправового регулювання як інтегративної системи правових норм, що регулюють відносини в кіберпросторі, являє собою закономірний результат еволюції концепції інформаційної безпеки від вузькоспеціалізованої галузі військово-технічного захисту до комплексної міждисциплінарної системи забезпечення безпеки в цифровому середовищі [31]. Сучасне кіберправове регулювання характеризується конвергенцією норм інформаційного права, міжнародного права, адміністративного права та кримінального права в єдину систему правового регулювання відносин у кіберпросторі. Дана конвергенція відображає об'єктивну потребу в створенні адекватної правової бази для регулювання складних багатосуб'єктних відносин у цифровому середовищі та забезпечення балансу між вимогами безпеки, економічної ефективності та захисту прав людини.

Перспективи подальшого розвитку концепції інформаційної безпеки пов'язані з формуванням глобальної системи кіберправового регулювання, заснованої на принципах міжнародного співробітництва, технологічної нейтральності та захисту фундаментальних прав людини в цифровому середовищі [32]. Розвиток механізмів багатостороннього співробітництва у сфері кібербезпеки, гармонізація національних законодавств та створення ефективних інститутів міжнародного кіберправа являють собою ключові напрямки еволюції сучасної концепції інформаційної безпеки в напрямку формування стійкого та безпечного цифрового середовища для сталого розвитку людської цивілізації.

Висновки. Дослідження еволюції концепції інформаційної безпеки демонструє фундаментальну трансформацію підходів до захисту інформаційних активів та кіберпростору. Первинна парадигма, що базувалася на принципах національної безпеки та державоцентричному підході до захисту критичної інформації, поступово еволюціонувала в комплексну систему багаторівневого регулювання. Ця трансформація обумовлена зростаючою цифровізацією суспільних відносин, появою нових типів загроз та необхідністю забезпечення захисту як державних, так і приватних інтересів у кіберпросторі.

Ключовою тенденцією розвитку концепції інформаційної безпеки є розширення суб'єктного складу та об'єкта захисту. Якщо на початковому етапі основний акцент робився на захисті державних інформаційних ресурсів та критичної інфраструктури, то сучасна парадигма охоплює широкий спектр суб'єктів – від індивідуальних користувачів до транснаціональних корпорацій. Відповідно, об'єкт захисту розширився від класифікованої державної інформації до персональних даних, інтелектуальної власності, комерційних секретів та інформаційної інфраструктури в цілому.

Формування кіберправового регулювання як самостійної галузі юридичної науки та практики представляє якісно новий етап розвитку концепції інформаційної безпеки. Цей процес характеризується створенням спеціалізованих правових механізмів, адаптованих до специфіки кіберпростору, включаючи норми кіберкримінального права, регулювання захисту персональних даних, кібербезпеки критичної інфраструктури та міжнародного співробітництва у сфері боротьби з кіберзлочинністю. Особливого значення набуває гармонізація національних правових систем з міжнародними стандартами та принципами кіберправа.

Перспективи подальшого розвитку концепції інформаційної безпеки пов'язані з необхідністю адаптації до викликів штучного інтелекту, квантових технологій та інших інноваційних рішень, що потребують переосмислення традиційних підходів до забезпечення безпеки кіберпростору. Важливим напрямом є розробка превентивних механізмів захисту, заснованих на принципах "безпеки за дизайном" та проактивного управління ризиками, що дозволить забезпечити стійкість інформаційних систем в умовах постійно змінюваного ландшафту загроз.

Список використаних джерел:

1. Ліпкан В.А. Національна безпека України: навчальний посібник / В.А. Ліпкан. – К.: КНТ, 2019. – 552 с.
2. Золотар О.М. Інформаційна безпека людини, суспільства, держави / О.М. Золотар. – К.: Стилос, 2020. – 446 с.
3. Гуцалюк М.В. Правове забезпечення інформаційної безпеки України / М.В. Гуцалюк. – К.: Центр учбової літератури, 2018. – 368 с.
4. Goldsmith J. Cybersecurity Treaties: A Skeptical View / J. Goldsmith // Future Challenges Essay, Hoover Institution. – 2011. – Vol. 14. – P. 1-15.
5. Rid T. Cyber War Will Not Take Place / T. Rid. – London: Hurst & Company, 2013. – 280 p.
6. Libicki M.C. Cyberdeterrence and Cyberwar / M.C. Libicki. – Santa Monica: RAND Corporation, 2009. – 240 p.
7. Діордіца І.В. Кібербезпека: сутність та методологічні підходи до визначення / І.В. Діордіца // Підприємництво, господарство і право. – 2018. – № 9. – С. 178-184.
8. Бурячок В.Л. Інформаційна та кібербезпека: соціотехнічний аспект / В.Л. Бурячок, В.Б. Толубко, В.О. Хорошко, С.В. Толюпа. – К.: ДУТ, 2019. – 288 с.
9. Мазепа С. Концептуальне осмислення правових основ інформаційної безпеки в контексті глобальних міжнародних тенденцій. Юридичний науковий електронний журнал. 2024. № 9. С. 489-492
10. Баранов О.А. Інформаційне право України: стан, проблеми, перспективи / О.А. Баранов. – К.: КВІЦ, 2019. – 368 с.
11.Бєляков К.І. Інформаційне право України / К.І. Бєляков. – К.: Алерта, 2017. – 340 с.
12. Mentukh, N., & Shevchuk, O. (2023). Protection of information in electronic registers: Comparative and legal aspect. Law, Policy and Security, 1(1), 4-17.
13. Закон України "Про основи національної безпеки України" від 19.06.2003 № 964-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 39. – Ст. 351.
14. Закон України "Про інформацію" від 02.10.1992 № 2657-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 48. – Ст. 650.
15. Computer Fraud and Abuse Act of 1986, 18 U.S.C. § 1030 // United States Code. – 1986.
16. Закон України "Про телекомунікації" від 18.11.2003 № 1280-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 12. – Ст. 155.
17. Convention on Cybercrime (Budapest Convention), Council of Europe Treaty Series № 185. – Budapest, 2001.
18. Закон України "Про основні засади забезпечення кібербезпеки України" від 05.10.2017 № 2163-VIII // Відомості Верховної Ради України. – 2017. – № 45. – Ст. 403.
19. The National Strategy to Secure Cyberspace / The White House. – Washington, 2003. – 76 p.
20. Указ Президента України "Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 29 грудня 2016 року "Про Доктрину інформаційної безпеки України"" від 25.02.2017 № 47/2017 // Урядовий кур'єр. – 2017. – № 38.
21. Указ Президента України "Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 29 грудня 2016 року "Про Доктрину інформаційної безпеки України"" від 25.02.2017 № 47/2017 // Урядовий кур'єр. – 2017. – № 38.
22. Указ Президента України "Про Стратегію кібербезпеки України" від 26.08.2021 № 447/2021 // Урядовий кур'єр. – 2021. – № 165.
23. Угода про співробітництво держав-учасниць СНД у боротьбі зі злочинами у сфері комп'ютерної інформації (укладена у м. Мінську 01.06.2001) // Бюлетень міжнародних договорів України. – 2007. – № 11. – С. 24-31.
24. Резолюція Генеральної Асамблеї ООН A/RES/73/27 "Досягнення у сфері інформатизації та телекомунікацій у контексті міжнародної безпеки" від 05.12.2018 // UN Doc. A/RES/73/27.
25. Доповідь Групи урядових експертів з досягнень у сфері інформатизації та телекомунікацій у контексті міжнародної безпеки A/70/174 від 22.07.2015 // UN Doc. A/70/174.
26. Закон України "Про захист персональних даних" від 01.06.2010 № 2297-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2010. – № 34. – Ст. 481.
27. Regulation (EU) 2016/679 of the European Parliament and of the Council of 27 April 2016 on the protection of natural persons with regard to the processing of personal data and on the free movement of such data (General Data Protection Regulation) // Official Journal of the European Union. – 2016. – L 119/1.

Дата першого надходження рукопису до видання: 24.07.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 28.08.2025
Дата публікації: 29.09.2025.

УДК 342.95(477)
DOI https://doi.org/10.32844/2618-1258.2025.3.36

ТРУБА Р.М.

НАПРЯМИ ДІЯЛЬНОСТІ ЯК СКЛАДОВІ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ СУБ'ЄКТІВ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

AREAS OF ACTIVITY AS COMPONENTS OF THE ADMINISTRATIVE AND LEGAL STATUS OF NATIONAL SECURITY ENTITIES

Стаття присвячена з'ясуванню змісту напрямів діяльності як складових адміністративно-правового статусу суб'єктів забезпечення національної безпеки в Україні. На підставі авторського визначення поняття адміністративно-правового статусу суб'єктів забезпечення національної безпеки доведено, що цей статус є складною юридичною конструкцією, яку становлять взаємопов'язані елементи, котрі методологічно доцільно об'єднувати у відповідні блоки (групи). Напрями діяльності суб'єктів забезпечення національної безпеки є статусними властивостями таких суб'єктів, що структурно охоплюються концептуально-цільовою групою складових організаційного блоку розглядуваного адміністративно-правового статусу. Як невід'ємний елемент вказаної концептуально-цільової групи напрями діяльності суб'єктів забезпечення національної безпеки об'єктивуються в якості цілісної системи напрямів діяльності цих суб'єктів, яку становлять три основні групи напрямів, а саме загальний, спеціальний та особливий. Група загальних напрямів забезпечення національної безпеки охоплює ключові сфери, які формують базовий рівень стабільності існування суспільства, а також визначають реальну спроможність держави забезпечувати належний рівень безпеки, створюючи таким чином загальний фон безпекової ситуації в країні (соціальний, економічний, політичний та інформаційний напрями). Група спеціальних напрямів забезпечення національної безпеки передбачає забезпечення панування права у сфері національної безпеки (та її забезпечення), сприяючи реалізації принципу верховенства права, що включає такі ключові елементи, як правова визначеність та ефективність права. Група спеціальних напрямів охоплює: нормативно-правове забезпечення ефективного функціонування правової системи; інституційно-правове забезпечення ефективного функціонування правової системи. Група особливого напряму забезпечення національної безпеки є сукупністю особливих заходів у сферах забезпечення національної безпеки, що реалізуються силами безпеки й оборони, сутність яких визначається особливістю суб'єктів, які забезпечують національну безпеку в таких напрямах відповідної забезпечувальної діяльності, а також правовою та інституційно-організаційною винятковістю реалізації зазначеної діяльності в означених напрямах діяльності. До таких особливих напрямів зараховано, зокрема, прикордонний контроль та захист державного кордону, контррозвідувальну діяльність і захист державної таємниці, антитерористичну діяльність тощо.

Ключові слова: *адміністративно-правовий статус, безпековий напрям, забезпечувальна діяльність, загальносистемний напрям, національна безпека, правовий напрям, публічне адміністрування, управлінська діяльність.*

The article aims to clarify the content of the areas (directions) of activity as constituent elements of the administrative and legal status of entities responsible for ensuring national security in Ukraine. Drawing upon the author's definition of the administrative and legal status of national security entities, it is argued that this status represents a complex legal structure comprising interrelated components, which are methodologically best

© ТРУБА Р.М. – доктор філософії в галузі права, докторант (Науково-дослідний інститут публічного права) https://orcid.org/0009-0003-0971-8350

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

organised into distinct conceptual blocks or groups of elements. Areas (directions) of activity undertaken by national security entities represent key status attributes structurally integrated within the conceptual and teleological subgroup of the organisational block of the administrative and legal status under examination. As an essential component of this conceptual and teleological subgroup, these activities are understood as forming an integral system that incorporates three primary groups: general, special, and specific areas (directions). The general areas (directions) encompass key sectors contributing fundamentally to societal stability and reflect the State's overall capability to maintain an appropriate security environment. These include the social, economic, political, and informational dimensions, collectively forming the baseline security context within the country. The special areas (directions) involve ensuring adherence to the rule of law within the sphere of national security. This group facilitates realisation of fundamental legal principles, notably legal certainty and the effective operation of law, through regulatory and institutional mechanisms. Specifically, these encompass (i) normative and legal frameworks necessary for the effective functioning of the legal system, and (ii) institutional and legal mechanisms to support and maintain the legal order. The specific areas (directions) comprise measures implemented exclusively by security and defence forces. Their nature is defined by the particular characteristics of entities responsible for national security, along with the legal and institutional uniqueness inherent in conducting these specialised security operations. Such specific areas include, inter alia, border control and the protection of state borders, counterintelligence and the safeguarding of state secrets, and anti-terrorist operations. The article concludes by summarising key outcomes derived from this scholarly investigation.

Key words: *administrative and legal status, legal areas (directions), managerial activities, national security, public administration, security activities, security areas (directions), system-wide areas (directions).*

Постановка питання. Національна безпека (далі – НБ) становить такий стан функціонування держави, суспільства та окремого індивіда, за якого вони здатні ефективно здійснювати свою життєдіяльність (функціонувати), перебуваючи в умовах прийнятних для себе безпекових ризиків і викликів. Причому в умовах забезпечення НБ можливий негативний вплив вказаних ризиків і викликів своєчасно виявляється, оцінюється та компенсується адекватними, пропорційними ситуації заходами, здійснюваними в межах цілеспрямованої та скоординованої діяльності широкого кола суб'єктів, які за своєю управлінською природою є відповідальними суб'єктами публічного адміністрування за забезпечення належної безпекової обстановки у сфері НБ [1, с. 70]. Вказане загалом свідчить про багатовимірність феномена НБ та її забезпечення, що становить складну, багаторівневу систему, якою охоплюється низка взаємопов'язаних підсистем, а щонайперше – напрямів забезпечувальної діяльності. Зазначена обставина засвідчує необхідність застосування багатовекторного підходу до забезпечення НБ, а також актуальність поглибленого наукового аналізу цих напрямів діяльності, що дозволить врахувати особливості управлінської діяльності суб'єктів, відповідальних за її здійснення в таких напрямах, а також розкрити зміст кожного напряму діяльності як складової частини адміністративно-правового статусу суб'єктів забезпечення НБ України.

Аналіз наукової літератури та невирішені раніше питання. Аналіз наявної наукової літератури засвідчує, що чимало вітчизняних учених (В. І. Білий, О. В. Генералов, І. М. Доронін, В. О. Клочко, В. І. Мельник, В. М. Михальчук, О. В. Олійник, В. Й. Пашинський, С. П. Пономарьов, О. О. Пучков, О. С. Романенко, В. В. Сазонов та ін.) досліджували напрями діяльності у сфері забезпечення НБ. Водночас слід констатувати, що ці напрями, по-перше, не розкривали як особливий елемент адміністративно-правового статусу суб'єктів забезпечення НБ; по-друге, переважно висвітлювали несистематичним чином, а саме без урахування інших складових галузевого статусу суб'єктів забезпечення НБ, зокрема того, що ці напрями становлять цілісну систему взаємопов'язаних груп напрямів зазначеної забезпечувальної діяльності.

Отже, **метою** статті є з'ясування змісту напрямів діяльності як складових адміністративно-правового статусу суб'єктів забезпечення НБ в Україні. Для досягнення цієї мети необхідно виконати такі *завдання*: 1) сформулювати визначення поняття «адміністративно-правовий статус суб'єктів забезпечення НБ»; 2) з'ясувати місце напрямів діяльності в структурі адміністративно-правового статусу суб'єктів забезпечення НБ як складної юридичної конструкції; 3) окреслити

сутнісний зміст напрямів діяльності як елементів розглядуваного адміністративно-правового статусу; 4) з'ясувати структуру системи досліджуваних напрямів діяльності.

Виклад основного матеріалу. На підставі аналізу змісту забезпечення НБ, а також підходів учених [див., напр.: 2, с. 16; 3, с. 150; 4, с. 8] до розуміння сутнісного змісту статусу суб'єктів, які виконують функції у сфері забезпечення НБ в Україні, доходимо висновку, що поняттям «адміністративно-правовий статус суб'єктів забезпечення НБ» доцільно розуміти закріплений нормами адміністративного права та узгоджений з вимогами принципів публічного адміністрування комплекс юридичних ознак і характеристик даних суб'єктів (прав, обов'язків, компетенції, юридичної відповідальності, інституційно-організаційних засад), які визначають їх місце в адміністративних правовідносинах, роль у системі забезпечення НБ і порядок здійснення ними публічно-владних або пов'язаних з такими повноваженнями повноважень в інтересах захисту суспільства та держави від реальних або потенційних безпекових загроз і ризиків.

Запропоноване визначення засвідчує, що розглядуваний адміністративно-правовий статус є складною юридичною конструкцією, що охоплює взаємопов'язані елементи, котрі методологічно доцільно об'єднувати у відповідні блоки (групи). Серед таких блоків слід виокремити *організаційний блок* суб'єктів забезпечення НБ, який становить відокремлену систему в структурі адміністративно-правовий статус, що визначає юридичну та управлінську форму функціонування суб'єкта, а саме: його інституційну визначеність, внутрішню організованість і потенціал адаптації такого суб'єкта до дії спеціальних публічно-правових режимів. На відміну від інших блоків (зокрема від операційного, який орієнтується на реалізації публічної функції), організаційний блок адміністративно-правового статусу формує онтологічні (цільові), установчі, структурно-організаційні, а також адаптивні юридичні та управлінські якості відповідного суб'єкта. У сукупності зазначені характеристики забезпечують: відповідність суб'єкта цілям і принципам публічного адміністрування; процедурну визначеність його створення, ліквідації та трансформації; розподіл компетенцій всередині системи органів сектору безпеки; концептуальну визначеність меж державної влади та публічно-владного впливу.

Важливість організаційного блоку адміністративно-правового статусу суб'єктів забезпечення НБ у контексті нашої наукової розвідки полягає в тому, що цим блоком елементів охоплено *концептуально-цільову групу елементів,* яка за своєю суттю утворює телеологічну основу організаційного блоку, включаючи складові, які опосередковують зміст компетенції суб'єкта та концептуально визначають межі її здійснення. Таким чином, концептуально-цільова група елементів виконує важливу методологічну функцію, окреслюючи комплекс критеріїв для доктринального та правозастосовного тлумачення повноважень відповідного кола суб'єктів, що дає змогу комплексно оцінити ефективність діяльності органу публічної служби, а також виправданість розширення чи звуження його повноважень, зокрема в умовах дії спеціальних публічно-правових режимів.

Саме до концептуально-цільової групи елементів організаційного блоку адміністративно-правового статусу суб'єктів забезпечення НБ в Україні належать такі статусні характеристики вказаних суб'єктів, як напрями діяльності, що постають як нормативно регламентовані, а також інституційно та організаційно забезпечені сфери реалізації повноважень, які відображають предмет управлінської діяльності. Водночас як невід'ємний елемент концептуально-цільової групи складових статусу напрями діяльності об'єктивуються як цілісна система напрямів діяльності вказаних суб'єктів, яку, з огляду на підходи науковців до розуміння напрямів забезпечення НБ [див., напр.: 5–8], становлять три основні напрями, а саме:

1. Загальний напрям забезпечення НБ, що охоплює ключові сфери, які формують базовий рівень стабільності існування суспільства, а також визначають реальну спроможність держави забезпечувати належний рівень безпеки, створюючи таким чином загальний фон безпекової ситуації в країні. Саме в межах цих сфер закладаються фундаментальні передумови для протидії внутрішнім і зовнішнім загрозам, створюється необхідний ресурс для забезпечення гідного рівня життя населення, збереження суверенітету та реалізації інших національних інтересів України. У зв'язку з цим слід зауважити, що ефективність заходів загального напряму цієї забезпечувальної діяльності визначає успішність спеціальних і правових механізмів захисту НБ, адже без міцного фундаменту забезпечення загальної стабільності вони не можуть бути достатньо ефективними. З огляду на зазначене, загальний напрям включає декілька взаємопов'язаних складових, а саме: по-перше, соціальна складова, що має на меті забезпечення належного функціонування системи соціального захисту, яка слугує важливим стабілізаційним чинником, запобігаючи деформації соціальної структури суспільства та підтримуючи позитивну динаміку процесів

соціального розшарування; по-друге, економічна складова, яка включає заходи, спрямовані на захист цілісності й суверенітету держави, а також на протидію внутрішнім і зовнішнім загрозам економічного характеру, що негативно впливають на культурно-освітній, науково-технічний, трудовий і виробничий потенціал українського суспільства [див., напр.: 9, с. 359; 10, с. 33–34]; по-третє, політична складова враховує сукупність загроз, пов'язаних з політичними процесами, серед яких особливу небезпеку становлять сепаратистські тенденції, вияви політичного екстремізму, стратегічні помилки політичного керівництва держави, а також ризики, пов'язані з можливим відходом від курсу європейської та євроатлантичної інтеграції [11, с. 111]; по-четверте, інформаційна складова загальносистемного напряму забезпечення НБ спрямована на створення й захист інформаційного середовища, забезпечення адекватної роботи системи інформаційних ресурсів, включно з поширенням і зберіганням інформації, а також на формування в суспільстві стійкості до різноманітних інформаційних загроз і ризиків.

2. Спеціальний напрям забезпечення НБ. Виокремлений аспект забезпечення НБ є фундаментальним для будь-якої сучасної правової та демократичної держави. Вказане є цілком закономірним, адже цей напрям забезпечує панування права у сфері НБ (та її забезпечення), сприяючи реалізації принципу верховенства права, що включає такі ключові елементи, як правова визначеність та ефективність права. У межах цієї групи напрямів можна виокремити: по-перше, нормативно-правове забезпечення ефективного функціонування правової системи. Цей піднапрям передбачає розробку, вдосконалення та прийняття нормативно-правових актів, які регламентують різні аспекти забезпечення НБ. Ефективне функціонування правової системи неможливе без усунення наявних законодавчих колізій, прогалин і недоліків, а також без створення нових нормативних актів [див., напр.: 7, с. 133; 8, с. 177]. Зокрема, особливу увагу слід приділяти: законодавству щодо контртерористичної діяльності; захисту державної таємниці; забезпеченню інформаційної безпеки, яка є невіддільним елементом НБ (адже учені [12, с. 276] зауважують, що вона сьогодні не лише постає в якості природного елемента НБ, а й слугує важливою сферою забезпечення цієї безпеки); заходам із запобігання корупції тощо. По-друге, спеціальним напрямом охоплено й інституційно-правове забезпечення ефективного функціонування правової системи. Осмислюючи цей піднапрям, зазначимо, що наявність нормативно-правової бази є необхідною, але недостатньою умовою для забезпечення НБ. Причому необхідно створювати інституційну (зокрема організаційно-інституційну) інфраструктуру, що охоплює: а) створення відповідних органів публічної служби (необхідно чітко визначити їхній правовий статус, порядок функціонування та особливості реалізації їхніх повноважень), а також забезпечення оптимальних умов створення суб'єктів громадянського суспільства, які беруть участь у заходах, пов'язаних із забезпеченням безпеки; б) забезпечення ефективності діяльності суб'єктів у сфері забезпечення безпеки (шляхом підвищення ефективності координації між органами публічної служби, що займаються забезпеченням НБ, та покращення взаємодії посадових осіб цих органів між собою та із суб'єктами громадянського суспільства).

3. Особливий напрям забезпечення НБ, який є набором особливих заходів у сферах забезпечення НБ, що реалізуються силами безпеки й оборони, сутність яких визначається особливістю суб'єктів, які забезпечують НБ у таких напрямах відповідної забезпечувальної діяльності, а також правовою та інституційно-організаційною винятковістю реалізації зазначеної діяльності в означених напрямах діяльності (регламентується спеціальним законодавством, включаючи також акти з грифом секретності, а також передбачає застосування не лише правових та інших загальних заходів впливу, а й також силових заходів впливу). Зазначені напрями виокремлюють в окремий блок, оскільки їх реалізація пов'язана з реалізацією спеціального статусу у сфері забезпечення НБ, підвищеною відповідальністю за здійснення забезпечувальних заходів у цій сфері і необхідністю балансувати між безпекою суспільства та дотриманням прав людини. З огляду на це, зазначимо, що до основних складових цього напряму забезпечення НБ можна віднести, зокрема: по-перше, прикордонний контроль і захист державного кордону, що виявляється у використанні контрольних методів та засобів (використання технічних засобів спостереження і контролю, патрулювання та здійснення спеціальних прикордонних операцій тощо) відповідним суб'єктом владних повноважень (передусім Державною прикордонною службою України) для здійснення комплексу заходів щодо запобігання незаконному проникненню на територію держави, здійсненню контролю за переміщенням осіб, товарів і транспортних засобів через державний кордон, протидії контрабанді, нелегальній міграції тощо). По-друге, до цієї групи напрямів слід віднести контррозвідувальну діяльність і захист державної таємниці, яка охоплює комплекс оперативних та профілактичних заходів, що здійснюється СБУ, спрямованих на виявлення та

усунення розвідувальної діяльності іноземних держав, організацій та окремих осіб, захист інформації, що становить державну таємницю, а також запобігання витокам відомостей, що мають стратегічне значення. Суб'єкти цієї діяльності здійснюють оперативний контроль та моніторинг, реалізують оперативно-розшукові заходи, запроваджують і забезпечують діяльність спеціальних режимів секретності й захисту інформації, організовують відповідну профілактичну та просвітницьку роботу. По-третє, групу особливих напрямів становить антитерористична діяльність, основним завданням якої є виявлення, запобігання та припинення терористичних загроз, а також мінімізація наслідків терористичних актів. Відповідна діяльність здійснюється Міністерством внутрішніх справ України та Антитерористичним центром при Службі безпеки України (СБУ) за допомогою комплексу оперативних, розвідувальних, силових заходів, включаючи проведення спеціальних антитерористичних операцій (залежно від ступеня суспільної небезпеки такого акта). По-четверте, слід вказати й кібербезпеку та інформаційний захист, що передбачає захист інформаційної інфраструктури держави, протидію кібератакам (зокрема, у сфері розвитку цифрової економіки та ринку віртуальних активів) і забезпечення інформаційного суверенітету держави. Ця діяльність передбачає здійснення Радою національної безпеки і оборони України (координує діяльність у цій сфері), Державною службою спеціального зв'язку та захисту інформації України, Департаментом кіберполіції Національної поліції України (Кіберполіцією) та іншими суб'єктами у сфері забезпечення кібербезпеки технічних, організаційних, правових та інших дій, спрямованих на виявлення, запобігання та усунення загроз у кіберпросторі, захист державних інформаційних ресурсів, стратегічних комунікацій і даних громадян. По-п'яте, до спеціальних напрямів належить контроль за обігом зброї та боротьба з організованою злочинністю, що охоплює діяльність, спрямовану на запобігання нелегальному обігу зброї, боєприпасів і вибухових речовин, виявлення та припинення організованих злочинних угруповань, які становлять загрозу національній безпеці, включаючи торгівлю людьми (їх органами), наркотичними речовинами та зброєю, корупційні схеми на державному рівні та транснаціональну злочинність. Реалізація таких заходів здійснюється СБУ, Національним антикорупційним бюро України та іншими суб'єктами, за допомогою різних видів і форм правоохоронної діяльності, а також шляхом міжвідомчої та міжнародної взаємодії відповідних суб'єктів забезпечення НБ. По-шосте, відзначимо й забезпечення правопорядку в умовах воєнного (надзвичайного) стану, що є діяльністю, спрямованою на забезпечення внутрішньої безпеки та стабільності функціонування держави та життєдіяльності суспільства у період дії особливих публічно-правових режимів (воєнний стан, надзвичайний стан), яка здійснюється органами Національної поліції, органами прокуратури, Державним бюро розслідувань, Бюро економічної безпеки України, Військовою службою правопорядку при Збройних Силах України та іншими суб'єктами, передбачаючи здійснення комплексу правоохоронних і мобілізаційних заходів, зокрема обмеження окремих прав та свобод, встановлення спеціальних режимів діяльності громадян і організацій.

Висновки. За результатами проведеного дослідження, спрямованого на з'ясування змісту напрямів діяльності як складових елементів адміністративно-правового статусу суб'єктів забезпечення НБ України, доходимо думки, що адміністративно-правовий статус означеного кола суб'єктів становить складну, багаторівневу та методологічно структуровану юридичну конструкцію, що включає взаємопов'язані групи елементів. Причому напрями діяльності слугують невід'ємною складовою концептуально-цільової групи організаційного блоку адміністративно-правового статусу, виконуючи теоретико-практичну значущу роль у визначенні меж, форм і змісту управлінської діяльності суб'єктів забезпечення НБ. Розглядувана система напрямів діяльності суб'єктів забезпечення НБ має чітку ієрархічну структуру, яка складається з трьох основних груп: загальний, спеціальний (тобто правовий) та особливий (суто безпековий) напрями, кожен з яких характеризується своєю специфікою. Так, група загальних напрямів, охоплюючи соціальну, економічну, політичну й інформаційну складові, вказує на можливість суб'єктів забезпечення НБ забезпечувати базову стабільність функціонування суспільства та створює загальний безпековий фон, необхідний для ефективного функціонування цих суб'єктів у межах інших напрямів забезпечувальної діяльності. Спеціальний напрям характеризується зосередженням на забезпеченні суб'єктами забезпечення НБ верховенства права і включає нормативно-правове та інституційно-правове забезпечення функціонування правової системи. У межах цих напрямів забезпечувальної діяльності відповідне коло суб'єктів можуть здійснювати діяльність щодо усунення законодавчих прогалин і колізій, а також створення ефективної організаційної інфраструктури для належної реалізації функцій держави, зокрема у сфері забезпечення НБ. Особливий напрям охоплює специфічні заходи, що реалізуються спеціальними суб'єктами владних

повноважень (сектору безпеки й оборони) із застосуванням силових та інших особливих методів впливу, зокрема напрями контррозвідки, антитерористичної діяльності, кібербезпеки, контролю за обігом зброї, охорони кордону та забезпечення правопорядку в умовах дії воєнного стану.

Список використаних джерел:

1. Features of the actors ensuring national security of Ukraine / R. Truba, S. Kozin, A. Vykhrystiuk, D. Kuzmenko, M. Bulkat. *Amazonia Investiga*, 2023. Vol. 12 (72). P. 69-79. doi:10.34069/AI/2023.72.12.6.

2. Мельник В. І. Адміністративно-правовий статус суб'єктів забезпечення економічної безпеки держави: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.07. Харків, 2016. 20 с.

3. Пашинський В. Й. Суб'єкти адміністративно-правового забезпечення оборони України: поняття та класифікація. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2017. Т. 2, Вип. 47. С. 148–151.

4. Сазонов В. В. Адміністративно-правовий статус суб'єктів забезпечення державної безпеки України : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.07. Харків, 2014. 20 с.

5. Білий В. І., Михальчук В. М. Основні напрями забезпечення національної безпеки держави. *Інвестиції: практика та досвід*. 2021. № 17. С. 92–98. doi:10.32702/2306 6814.2021.17.92.

6. Доронін І. М. Організаційно-правові аспекти трансформації системи сектору національної безпеки та оборони. *Порівняльно-аналітичне право*. 2019. № 6. С. 230–233.

7. Олійник О. В. Нормативно-правове забезпечення інформаційної безпеки в Україні. *Право і суспільство*. 2012. № 3. С. 132–137.

8. Пучков О. О. Нормативні засади правопорядку у сфері національної безпеки України. *Актуальні проблеми держави і права*. 2016. Вип. 77. С. 173–178.

9. Генералов О. В., Романенко О. С. Національна економічна безпека України в умовах глобальних викликів. *Молодий вчений*. 2021. № 11 (99). С. 357–361. doi:10.32839/2304-5809/2 021-11-99-78.

10. Економічна безпека України: аналіз та глобальні тенденції / С. О. Геращенко, О. В. Єрмошкіна, М. Б. Колотило, В. М. Шаповал. *Економічний вісник*. 2018. № 3. С. 32–40.

11. Пономарьов С. П. Основні напрямки діяльності держави у сфері забезпечення безпеки та оборони України. *Форум права*. 2018. № 2. С. 109–114.

12. Клочко В. О. Інформаційна безпека як складова національної безпеки України. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія: Право*. 2013. Вип. 14. С. 274–276.

УДК 342.9
DOI https://doi.org/10.32844/2618-1258.2025.3.37

ФАКА Є.Л.

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА СТОРІН ПУБЛІЧНО-ПРАВОВОГО СПОРУ У СФЕРІ ДЕРЖАВНО-СЛУЖБОВИХ ВІДНОСИН

ADMINISTRATIVE AND LEGAL CHARACTERISTICS OF THE PARTIES TO A PUBLIC LAW DISPUTE IN THE FIELD OF PUBLIC SERVICE RELATIONS

Доведено, що всі учасники судового процесу щодо розв'язання публічно-правового спору у сфері державно-службових відносин мають володіти рівними правами, обов'язками й компетенційними можливостями стосовно захисту своїх інтересів у межах відповідного процесу. Важливою засадою забезпечення доступу до правосуддя визнано можливість оскарження відповідного судового рішення в суді вищої інстанції. На підставі вивчення положень Кодексу адміністративного судочинства України та відповідних наукових праць встановлено, що перебування особи поза державною службою не є суттєвою обставиною, яка впливає на утворення, перебіг і розв'язання публічно-правового спору у сфері державно-службових відносин. З'ясовано, що окремі особливості правовідносин у цій сфері й контекст публічно-правового спору можуть коригуватися залежно від тих обставин, за яких вони утворились. Причому вказані обставини прямо впливають на можливість виокремлення видів сторін публічно-правового спору, до яких з боку позивача належать ті особи, які є державними службовцями, і ті, що перебувають поза державною службою. Такі обставини власне впливають на предмет і підстави виникнення відповідного виду спору в державно-службових відносинах. Зауважено, що службовий спір щодо внутрішньоорганізаційних відносин, на думку низки вчених і дослідників, належить до сфери приватно-правової, тоді як публічно-службові взаємини виникають щодо законності нормативних актів про публічну службу, а отже, охоплюють її перебіг від початку до припинення. Тому до кола сторін публічно-правового спору у сфері державно-службових відносин належать, з одного боку, конкретна особа (державний службовець або цивільна особа, що оспорює свої права та свободи в період, який обіймала посаду державної служби), а з іншого – орган публічної влади (державної влади чи місцевого самоврядування, що наділений державницькими компетенціями).

Ключові слова: *право, публічний спір, державно-службові відносини, взаємодія, діяльність, вирішення спору, правовий конфлікт.*

The author, taking into account the analyzed material, should pay attention to the fact that all participants in the litigation regarding the resolution of a public law dispute in the field of public service relations should have equal rights, duties and competencies to protect their interests within the relevant process. In addition, an important principle for ensuring access to justice is the possibility of appealing against the relevant court decision in a higher court.

Based on the positions of the Code of Administrative Procedure of Ukraine and the relevant scientific positions, the author emphasizes and additionally substantiates that the stay of a person outside the civil service is not a significant circumstance affecting the formation, course and resolution of a public law dispute in the field of public service relations.

The author proves that certain features of legal relations in this area and the context of a public law dispute can be adjusted depending on the circumstances in which they were formed. At the same time, these circumstances directly affect the possibility of

© ФАКА Є.Л. – здобувач (Науково-дослідний інститут публічного права)
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

distinguishing certain types of parties to a public law dispute, which, on the part of the plaintiff, include those persons who are civil servants and those persons who are outside the civil service. Such circumstances, in fact, affect the subject and grounds for the occurrence of the relevant type of dispute in public service relations.

The position is asserted that an official dispute regarding internal organizational relations, according to a number of scientists and researchers, belongs to the sphere of private law, while public-service relations arise regarding the legality of normative acts on public service, and, accordingly, cover its course from the beginning to termination. Therefore, the circle of parties to a public law dispute in the field of public service relations includes, on the one hand, a specific person (a civil servant, or a civilian who disputes his rights and freedoms during the period he held a civil service position), and on the other hand, a public authority (state power or local self-government, which is endowed with state competencies).

Key words: *law, public dispute, public-service relations, interaction, activity, dispute resolution, legal conflict.*

Актуальність тематики. Необхідність надання характеристики всім сторонам публічно-правового спору у сфері державно-службових відносин є беззаперечною, оскільки всі вони характеризуються певними особливостями і вирізняються серед інших суб'єктів адміністративного судочинства й відповідних учасників цих процесів.

Кожна зі сторін публічно-правового спору має чітко визначене та врегульоване нормами права коло прав, обов'язків і повноважень, що прямопропорційно впливають на їх можливості щодо захисту своєї правової позиції як у судовому, так і позасудовому порядку. Водночас чітке окреслення сторін публічно-правового спору в державно-службових відносинах тривалий період слугували предметом вивчення багатьох авторитетних дослідників. Спираючись на проаналізовані в попередніх працях позиції, слід зауважити, що сторін у публічно-правовому спорі, який виникає в державно-службових відносинах, існує лише дві – позивач і відповідач.

У широкому значенні цього терміна позивачем є особа, яка заявляє про неправомірне порушення її прав і свобод та ініціює процедуру їх відновлення. Натомість відповідачем є сторона, яка, на думку позивача, вчинила шляхом дії чи бездіяльності відповідне порушення прав і свобод та потенційно може бути зобов'язана вжити необхідних адміністративно-управлінських і нормативно-правових заходів щодо відновлення порушеного права.

Водночас недостатня термінологічна визначеність вказаних складових зумовлює потребу в ґрунтовному юридичному аналізі поняття та сутності змісту сторін у публічно-правовому спорі щодо державно-службових відносин.

Метою статті є адміністративно-правова характеристика сторін публічно-правового спору у сфері державно-службових відносин. Це своєю чергою передбачає виконання таких дослідницьких завдань: 1) окреслення підходів до розуміння поняття сторони публічно-правового спору; 2) визначення засад концепції співвідношення компетенцій сторін публічно-правового спору саме в державно-службових відносинах; 3) формулювання науково обґрунтованих підсумків щодо сторін публічно-правового спору у сфері державно-службових відносин.

Об'єктом статті є суспільні відносини у сфері розв'язання публічно-правових спорів у сфері державно-службових відносин.

Предметом дослідження слугує адміністративно-правова характеристика сторін публічно-правового спору у сфері державно-службових відносин.

Виклад основного матеріалу статті. Ураховуючи поліваріативність підходів законодавства України до визначення сутності й змісту понять «публічна служба» та «державна служба», що є суттєвими для окреслення суб'єктної складової сторін публічно-правового спору у сфері державно-службових відносин, на нашу думку, надзвичайно важливим є опрацювання відповідних термінів і визначення необхідних змістових характеристик.

Поняття «публічна служба» вживають для визначення характеру та способу діяльності людей, що відображає факт суспільного розподілу праці. Публічна служба органічно пов'язана з державою й органами місцевого самоврядування, місцем і роллю в житті суспільства. У діяльності службовців публічної служби втілюються завдання та функції держави. Водночас недоліком законодавчого визначення в п. 17 ст. 4. Кодексу адміністративного судочинства України зазначеного поняття є те, що законодавець об'єднав різні за змістом види службової діяльності, зокрема політичну, що залежить від політичної ситуації в країні та розстановки політичних сил,

і професійну, яка пов'язана з реалізацією завдань та функцій держави. Причому в ст. 1 Закону України «Про державну службу» законодавець обмежив державну службу певними видами діяльності, які чітко зазначені в законодавстві [1]. Водночас, на нашу думку, слід наголосити, що тотожність правового становища публічного та державного службовця як сторони в публічно-правовому спорі щодо державно-службових відносин є беззаперечною, а отже, вони можуть відрізнятися одна від одної лише предметом та обставинами виникнення такого публічно-правового спору. Причому слід ураховувати ці відмінності в контексті визначення змістового наповнення поняття сторони публічно-правового спору, оскільки представлення конкретного органу державної влади чи установи публічним чи державним службовцем прямопропорційно впливає на його правоздатність у цьому процесі.

Слід зауважити, що інституціональний підхід має потенційно високу спроможність до ґрунтовного дослідження та всебічного аналізу соціальних систем як об'єктів управління. Інституціоналізм як методологічна основа створює умови для активізації різноманітних міждисциплінарних досліджень соціальних систем, забезпечує відстеження інституціональних кількісно-якісних і сутнісних змін та перетворень різних соціальних інститутів, аналіз інституціональних факторів – сукупності фундаментальних історичних передумов, політичних, економічних, правових, соціальних та духовних (культурних) правил і норм, які визначають рамкові умови функціонування та розвитку соціальних систем як об'єктів державного (публічного – уточнено автором) управління [2, с. 218]. Саме тому надзвичайно важливо встановити зміст і сутність публічної та державної служби як соціально-правових та організаційно-управлінських, державницьких явищ й інституцій, що беруть участь у судових процесах щодо розв'язання публічно-правових спорів, які виникли в державно-службових відносинах, та їх зобов'язання в межах чинного законодавства України забезпечувати всі законні вимоги працевлаштованих державних службовців, а також брати участь у відповідних судових процесах щодо порушення їх прав і свобод.

Судова практика свідчить про наявність на сьогодні окремих проблемних питань розгляду публічно-правових спорів у сфері державно-службових відносин. Ці питання стосуються не лише визначення юрисдикції окремих категорій спорів, а й визначення спроможності окремих суб'єктів бути стороною в справі, що напряму впливає й на визначення юрисдикції спору, можливість відкриття провадження в конкретній справі. Так, узагальнюючи результати розгляду зазначених спорів, Львівський апеляційний адміністративний суд України вказав на неоднозначність судової практики щодо допуску до участі в справі центрів зайнятості населення як позивачів за позовами до державних органів про відшкодування сум сплачених грошових коштів на допомогу по безробіттю державним службовцям у випадках, коли вони були поновлені на службі [3; 4]. Причому слід зауважити, що як позовна сторона такі органи державної влади, як центр зайнятості населення, відіграють критично важливу роль у поновленні прав і свобод людини та громадянина, у цьому випадку – державного службовця, що був поновлений на службі. Зазначений орган державної влади має чітке коло компетенцій, до його повноважень належить захист прав і свобод державних службовців, які були порушені, а отже, неоднозначність судової практики щодо віднесення до позовної сторони та ненадання можливості брати участь у розгляді справи, на нашу думку, є необґрунтованою та потребує подальшого нормативного врегулювання.

Конструкція визначення адміністративної процесуальної правосуб'єктності ст. 48 КАС України передбачає поєднання адміністративної процесуальної правоздатності та адміністративної процесуальної дієздатності. Адміністративна процесуальна правоздатність як здатність мати процесуальні права та обов'язки в адміністративному судочинстві визнається за громадянами України, іноземцями, особами без громадянства, органами державної влади, іншими державними органами, органами влади Автономної Республіки Крим, органами місцевого самоврядування, їхніми посадовими і службовими особами, підприємствами, установами, організаціями (юридичними особами). Адміністративна процесуальна дієздатність як здатність особисто здійснювати свої адміністративні процесуальні права та обов'язки, зокрема доручати ведення справи представникові, належить фізичним особам, які досягли повноліття і не визнані судом недієздатними, а також фізичним особам до досягнення цього віку в спорах з приводу публічно-правових відносин, у яких вони відповідно до законодавства можуть самостійно брати участь, а також органам державної влади, іншим державним органам, органам влади Автономної Республіки Крим, органам місцевого самоврядування, їхнім посадовим і службовим особам, підприємствам, установам, організаціям (юридичним особам) [5]. Таким чином, слід підкреслити, що в умовах правової змагальності, в контексті адміністративного судочинства, щодо державно-владних правовідносин можливою є наявність процесуальної адміністративної правоздатності та дієздатності обох суб'єктів учасників відповідного

процесу. Учені наголошують на тому, що одним з найбільш проблемних питань є адміністративно-процесуальна правоздатність представників органу державної влади, дії якого оскаржуються, оскільки чинне законодавство України визначає певні особливості, щодо представництва інтересів у суді та доступу до правничої професії. Лише за прямим дорученням керівника такої установи чи підприємства, уповноважена на це особа має право представляти інтереси відповідного органу в судовому процесі, хоча і цей правовий статус не дає їй можливості одноосібно приймати ті чи інші рішення адміністративно-управлінського характеру.

Загальновідомим є підхід, за якого сторонами публічно-правового спору є сторони спірного правовідношення. За такого підходу сторонами в досліджуваній категорії спорів необхідно визначити державного службовця та суб'єкта публічної влади. Проте в окремих випадках особа, яка оскаржує відповідне рішення, дію суб'єкта публічної влади, не має статусу державного службовця. Це стосується випадків, наприклад, оскарження звільнення особи з публічної служби або ж позовів про стягнення заробітної плати за час вимушеного прогулу за відсутності нарахування такої заробітної плати. У таких випадках позивачем є особа, яка претендує на отримання або повернення статусу державного службовця, або ж приватна особа, яка була пов'язана відносинами державної служби в минулому) [4; 6]. Таким чином, слід наголосити на можливості перебування однієї зі сторін публічно-правового спору у сфері державного службових відносин поза межами державної служби, оскільки предмет і зміст утворюваних правовідносин полягає якраз у відновленні порушених прав такої особи.

Стороною публічно-правового спору, права чи інтереси якої порушуються, постає фізична особа, яка не є публічним службовцем, у випадку вступу на дипломатичну службу, а також безпосередньо публічний службовець [4]. В. В. Квак наголошує, що публічно-правовий спір – це спір щодо рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів публічно-правових відносин, у якому одна зі сторін є об'єктом публічно-правового впливу, а інша має публічно-владні повноваження і є носієм правового обов'язку або в якому обидві сторони наділені публічно-владними повноваженнями [6; 7, с. 129]. З викладеного випливає, що науковець у категорії публічно-правового спору робить акцент саме на особливому статусі учасників правовідносин. Подібну тезу висловлює також О. В. Білоус, який зазначає, що публічно-правовий спір, на який поширюється юрисдикція адміністративних судів, характеризується кількома атрибутивними ознаками, серед яких участь у відповідних публічно-правових відносинах суб'єкта владних повноважень, який уповноважений на виконання в цих самих правовідносинах публічно-владних управлінських функцій або на надання адміністративних послуг [6; 8, с. 76].

О. В. Бачун зауважує, що в разі розгляду юридичної природи права на звернення до адміністративного суду як правоздатності фізичних та юридичних осіб для його наявності будь-яких умов не потрібно. Якщо юридична природа права на звернення до адміністративного суду розглядається з точки зору реалізації суб'єктивного права, то КАС встановлює необхідні обставини, за яких особа може звернутися до суду, а також певний процесуальний порядок звернення [9, с. 20–21].

Висновки. Відповідно, з огляду на проаналізований матеріал, необхідно наголосити на тому, що всі учасники судового процесу щодо розв'язання публічно-правового спору у сфері державно-службових відносин мають володіти рівними правами, обов'язками та компетенційними можливостями щодо захисту своїх інтересів у межах відповідного процесу. Крім того, важливою засадою забезпечення доступу до правосуддя є можливість оскарження відповідного судового рішення в суді вищої інстанції.

Таким чином, на підставі вивчення положень Кодексу адміністративного судочинства України та відповідних наукових праць можна констатувати, що перебування особи поза державною службою не є суттєвою обставиною, яка впливає на утворення, перебіг і розв'язання публічно-правового спору у сфері державно-службових відносин.

Слід зауважити, що окремі особливості правовідносин у цій сфері й контекст публічно-правового спору можуть коригуватися залежно від тих обставин, за яких вони утворились. Причому вказані обставини прямо впливають на можливість виокремлення видів сторін публічно-правового спору, до яких з боку позивача належать ті особи, які є державними службовцями, і ті, що перебувають поза державною службою. Такі обставини власне впливають на предмет і підстави виникнення відповідного виду спору в державно-службових відносинах.

Водночас службовий спір щодо внутрішньоорганізаційних відносин, на думку низки вчених і дослідників, належить до сфери приватно-правової, тоді як публічно-службові взаємини виникають щодо законності нормативних актів про публічну службу, а отже, охоплюють її

перебіг від початку до припинення. Тому до кола сторін публічно-правового спору у сфері державно-службових відносин належать, з одного боку, конкретна особа (державний службовець або цивільна особа, що оспорює свої права та свободи в період, який обіймала посаду державної служби), а з іншого – орган публічної влади (державної влади чи місцевого самоврядування, що наділений державницькими компетенціями).

Список використаних джерел:

1. Голобутовський Р. З. Поняття та ознаки публічної служби в органах судової влади України. *JURNALUL JURIDIC NAȚIONAL: TEORIE ŞI PRACTICĂ.* 2019. Martie. С. 32–34. URL: http://www.jurnaluljuridic.in.ua/archive/2019/2/part_1/7.pdf.

2. Петроє О. Інституціональний підхід як методологічна основа дослідження та аналізу соціальних систем у державному управлінні. *Збірник наукових праць Національної академії державного управління при Президентові України.* 2012. Вип. 2. С. 208–220.

3. Узагальнення щодо виявлення проблем, які виникають під час застосування положень Закону "Про державну службу", іншого спеціального законодавства, що регулює питання прийняття громадян на публічну службу, її проходження та звільнення із публічної служби : лист Львівського апеляційного адміністративного суду від 01.02.2014 р. *Закон і Бізнес*. 2014. 15 лютого. (№ 07).

4. Черняхович І. Е. Публічно-правові спори у сфері державно-службових відносин як предмет адміністративного судочинства : дис. … д-ра фылос. : 081. Запоріжжя, 2020. 197 с. URL: http://phd.znu.edu.ua/page/PhD/Cherniakhovych_dis.pdf.

5. Поплавський В. Ю. Правове регулювання вирішення публічно-правових спорів у державно-службових відносинах : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2015. 215 с.

6. Процько М. І., Поняття та ознаки публічно-правового спору щодо доступу громадян України до дипломатичної служби. *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2024. № 5. С. 598–603. URL: https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2024/10/94.pdf.

7. Квак В. В. Поняття публічно-правовий спір та адміністративно-правовий спір в законодавчій термінології. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права*. 2011. Вип. 7. С. 125–129.

8. Білоус О. В. Публічно-правовий спір, на який поширюється юрисдикція адміністративних судів як категорія адміністративного судочинства. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2019. Вип. 2. С. 73–77.

9. Бачун О. В. Правовий статус суб'єктів адміністративного судочинства : наук.-практ. вид. / за наук. ред. А. О. Селіванова. 2-ге вид. зі змін. і доповн. Київ : Логос, 2014. 133 с.

Дата першого надходження рукопису до видання: 21.07.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 25.08.2025
Дата публікації: 29.09.2025.

УДК 342.9
DOI https://doi.org/10.32844/2618-1258.2025.3.38

ФЕДОРЕНКО А.В.

МІСЦЕ НОРМ АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВА В СИСТЕМІ ПРАВОВИХ ЗАСАД ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ РИНКУ СТРАХУВАННЯ

THE PLACE OF ADMINISTRATIVE LAW NORMS IN THE SYSTEM OF LEGAL PRINCIPLES OF STATE REGULATION OF THE INSURANCE MARKET

Актуальність статті полягає в тому, що діяльність держави та всіх її спеціально уповноважених інституцій, відбувається у межах, які окреслено нормативно-правовими актами різної юридичної сили. На відміну від звичайних фізичних осіб, які вільні в своїх діях, державні органи та їх посадові особи лише користуються законним функціоналом, який їм безпосередньо надано та не мають права на будь-яку самоправність. Звідси, результативність державного регулювання ринку страхування прямо залежить від ефективності його правового регулювання, яке відбувається крізь норми різних галузей права важливе місце серед яких займають адміністративні. Мета статті полягає у встановленні місця норм адміністративного права в системі правових засад державного регулювання ринку страхування**.** У статті, спираючись на аналіз наукових поглядів вчених, запропоновано авторське визначення поняття правові засади державного регулювання ринку страхування. Розкрито положення низки нормативно-правових актів різної юридичної сили, на основі чого зазначено, що правові засади державного регулювання ринку страхування основуються на положеннях Конституції України, міжнародних актів, законодавчих, підзаконних документів, а також відомчих актів Національного банку України. Аргументовано, що в системі відповідних засад ключове місце належить нормам адміністративного права. Зроблено висновок, що правове регулювання державного регулювання ринку страхування ґрунтується на положеннях Конституції України, міжнародних актів, законодавчих, підзаконних нормативно-правових актів, а також відомчих актів Національного банку України. В системі відповідних засад ключове місце належить нормам адміністративного права, адже саме за допомогою останніх визначаються: 1) стандарти, правила та вимоги, яким має відповідати весь сектор страхування, а також безпосередньо робота страховиків; 2) особливості статусу та склад повноважень суб'єктів, які реалізують державне регулювання ринку страхування; 3) адміністративно-правовий інструментарій державної регуляторної діяльності, а також порядку та специфіки його реалізації спеціально уповноваженими державними органами; 4) закріплюються гарантії діяльності сторін відповідних правовідносин; тощо.

Ключові слова: *правові засади, правове регулювання, адміністративне право, державне регулювання, ринок страхування.*

The relevance of the article lies in the fact that the activities of the state and all its specially authorized institutions take place within the limits outlined by regulatory legal acts of various legal force. Unlike ordinary individuals who are free in their actions, state bodies and their officials only use the legal functionality that is directly granted to them and do not have the right to any autonomy. Hence, the effectiveness of state regulation of the insurance market directly depends on the effectiveness of its legal regulation, which occurs through the norms of various branches of law, among which administrative ones occupy an important place. The purpose of the article is to establish the place of administrative law norms in the system of legal principles of state regulation of the insurance market. The article, based on the analysis of scientific views of scientists,

© ФЕДОРЕНКО А.В. – здобувач (Науково-дослідний інститут публічного права)
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

proposes the author's definition of the concept of legal regulation of state regulation of the insurance market. The provisions of a number of regulatory documents of different legal force are disclosed, on the basis of which it is stated that the legal regulation of state regulation of the insurance market is based on the provisions of the Constitution of Ukraine, international acts, legislative, subordinate legal documents, as well as departmental acts of the National Bank of Ukraine. And it is argued that in the system of relevant principles the key place belongs to the norms of administrative law. It is concluded that the legal regulation of state regulation of the insurance market is based on the provisions of the Constitution of Ukraine, international acts, legislative, subordinate regulatory legal acts, as well as departmental acts of the National Bank of Ukraine. In the system of relevant principles, the key place belongs to the norms of administrative law, because it is with the help of the latter that the following are determined: 1) standards, rules and requirements that the entire insurance sector must comply with, as well as the work of insurers themselves; 2) features of the status and composition of powers of entities that implement state regulation of the insurance market; 3) administrative and legal tools of state regulatory activity, as well as the procedure and specifics of its implementation by specially authorized state bodies; 4) guarantees of the activities of the parties to the relevant legal relations are established; etc.

Key words: *legal principles, legal regulation, administrative law, state regulation, insurance market.*

Актуальність теми. Діяльність держави та всіх її спеціально уповноважених інституцій, відбувається у межах, які окреслено нормативно-правовими актами різної юридичної сили. На відміну від звичайних фізичних осіб, які вільні в своїх діях, державні органи та їх посадові особи лише користуються законним функціоналом, який їм безпосередньо надано та не мають права на будь-яку самоправність. Звідси, результативність державного регулювання ринку страхування прямо залежить від ефективності його правового регулювання, яке відбувається крізь норми різних галузей права важливе місце серед яких займають адміністративні.

Стан дослідження проблеми. Категорія «правове регулювання» займає одне з центральних місць у теорії держави та права. Вагомий внесок у формування її змісту та структури зробили вчені, які досліджували дане явище у своїх роботах, наприклад: І.П. Голосніченко, С.Ф. Кечекьян, А.Т. Комзюк, М.М. Марченко, Н.В. Михайлова, В.П. Плавич, П.М. Рабінович, І.М. Шопіна а також багато інших. Однак, незважаючи на розгалужену систему наукових визначень, на сьогоднішній день недостатньо опрацьованим є питання правових засад державного регулювання ринку страхування.

Саме тому метою статті є: встановити місце норм адміністративного права в системі правових засад державного регулювання ринку страхування**.**

Виклад основного матеріалу. Зауважимо, що правове регулювання – це самостійна та одна з центральних категорій теорії держави і права. Як влучно зауважує з цього приводу М.В. Цвік «необхідними умовами існування та гармонійного розвитку кожного суспільства є узгодження інтересів різних його членів, встановлення і підтримування у стосунках між ними певного порядку. Основне навантаження в реалізації зазначених функцій, наголошує дослідник, лягає на спеціально пристосовану до особливостей суспільного буття розгалужену систему соціальної регуляції, важливе місце в якій посідає правове регулювання» [1, с.404]. Представлене визначення – не єдина наукова інтерпретація правового регулювання, яке, незважаючи на свій монолітний характер в юридичній теорії, все ще викликає дискусії між багатьма вченими.

Так, на думку І.П. Голосніченка правове регулювання – це специфічна нормативна частина правового впливу, особливий його порядок, що відзначається підвищеною чіткістю нормативної регламентації [2, с.89]. Д.М. Величко обґрунтовує, що правове регулювання – це впорядкування суспільних відносин, їх охорона, закріплення та розвиток за допомогою права. Об'єктом правового регулювання є суспільні відносини, оскільки на них здійснюється вплив за допомогою права, а предметом правового регулювання виступає вже безпосередньо те, з приводу чого виникають дані суспільні відносини [3, с.9]. За В.П. Плавич правове регулювання – це здійснюване державою за допомогою права і сукупності правових засобів упорядкування суспільних відносин, їх юридичне закріплення, охорона і розвиток. Необхідність правового регулювання суспільних відносин зумовлена, зокрема, рівнем сталості та стабільності суспільних відносин, рівнем визначеності предмета, засобів та методів правового регулювання тощо [4, с.7].

Внутрішній зміст та спрямованість правового регулювання прямо залежить від того, крізь норми якої галузі права упорядкування суспільно-правових відносин здійснюється. Саме на підставі цієї ознаки виділяються різновиди правового регулювання, зокрема, адміністративно-правове. Останнє досить широко досліджено в роботі С.Ю. Любімової, І.О. Ієрусалімова, І.О. Ієрусалімової, П.М. Павлика, Я.П. Павлович-Сенети та Ж.В. Удовенко. Вчені охарактеризували адміністративно-правове регулювання, як особливий вид правового регулювання, специфічність якого визначається об'єктом впливу, тобто відносинами, що регулюються адміністративним правом, обумовлені особливостями його норм. Науковці відмітили, що особливістю адміністративного права, на відміну від інших галузей права, є те, що воно часто регулює порядок застосування норм інших галузей права [5, с.103−105; 6].

Таким чином, проведений в статті аналіз дає змогу констатувати, що правове регулювання державного регулювання ринку страхування – це здійснюваний за допомогою правових норм, зокрема адміністративно-правових, широкий, упорядковуючий, регулятивний, забезпечувальний вплив на суспільно-правові відносини, які виникають в процесі діяльності державних органів та їх посадових осіб щодо організації законної та впорядкованої діяльності страхового ринку, захисту прав, свобод та інтересів його учасників і держави, а також забезпечення безпеки, правомірності функціонування та систематичного розвитку останнього. Правове регулювання виражається в чіткій системі нормативно-правових документів основою якої є Конституції України.

Як правова засада регламенту суспільно-правових відносин в царині державного регулювання ринку страхування, Конституція має наступне значення: по-перше, її положення декларують ключові принципи, що лежать в основі механізму реалізації державного регулювання відповідного ринку; по-друге, Конституція гарантує право на вільну, законну підприємницьку діяльність, що стосується у тому числі підприємництва пов'язаного із страхуванням та реалізацією страхових продуктів; по-третє, норми Конституції закріплюють гарантії прав на окремі види страхування. Наприклад, стаття 49 Основного Закону зазначає, що кожен має право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування [7]; по-четверте, Конституція визначає особливості адміністративно-правового статусу окремих суб'єктів державного регулювання, наприклад, Національного банку України (далі – НБУ).

Найчисленнішим, за кількістю нормативно-правових актів у сфері державного регулювання ринку страхування, є законодавчі. Багатоманітність законів дає підстави поділити їх на декілька груп: 1) законодавчі акти дія яких поширюється на питання страхування та діяльність ринку страхування безпосередньо; 2) законодавчі акти присвячені додатковим, супутнім питанням регулювання ринку страхування; 3) закони, якими визначено адміністративно-правовий статус суб'єктів державного регулювання і особливості їх функціонування.

В контексті викладеного, варто відмітити Закон України «Про страхування». Це головний нормативно-правовий акт досліджуваної галузі, адже саме він регулює відносини у сфері страхування, визначає загальні правові засади здійснення діяльності із страхування, надання посередницьких послуг і спрямований на посилення захисту прав та законних інтересів клієнтів, у тому числі споживачів, шляхом встановлення вимог до системи управління, платоспроможності страховиків, філій страховиків-нерезидентів на території України та розкриття ними інформації, встановлює вимоги до порядку укладання, обслуговування та виконання договорів страхування та перестрахування, врегульовує питання інформаційного забезпечення договорів страхування та перестрахування і дій, що передують їх укладанню, а також державне регулювання та нагляд у сфері страхування [8].

Іншими документом першої групи є Закон України «Про обов'язкове страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів», що регламентує відносини у сфері обов'язкового страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів і спрямований на забезпечення здійснення виплати за шкоду, заподіяну життю, здоров'ю та/або майну потерпілих осіб під час використання наземних транспортних засобів в Україні. Сюди ж треба віднести Закон України «Про особливості страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою», який, в свою чергу, регламентує відносини у сфері страхування сільськогосподарської продукції, що здійснюється з державною підтримкою, з метою захисту майнових інтересів сільськогосподарських товаровиробників і спрямований на забезпечення стабільності виробництва в сільському господарстві [9;10].

Серед документів другої групи, одним з ключових законодавчих актів є Господарський кодекс України (далі – ГКУ). Кодекс, встановлює відповідно до Конституції України правові основи господарської діяльності (господарювання), яка базується на різноманітності суб'єктів

господарювання різних форм власності. ГКУ має на меті забезпечити зростання ділової активності суб'єктів господарювання, розвиток підприємництва і на цій основі підвищення ефективності суспільного виробництва, його соціальну спрямованість відповідно до вимог Конституції України, утвердити суспільний господарський порядок в економічній системі, сприяти гармонізації її з іншими економічними системами. Кодекс визначає основні засади господарювання в Україні і регулює господарські відносини, що виникають у процесі організації та здійснення господарської діяльності між суб'єктами господарювання, а також між цими суб'єктами та іншими учасниками відносин у сфері господарювання. Важливо відмітити, що саме ГКУ встановлено ті організаційно-правові форми в яких діяльність на ринку страхування може здійснюватися відповідно до титульного законодавства з питань страхування, а саме: акціонерні товариства та товариства з додатковою відповідальністю [11].

В той же час, провадити страхову діяльність учасники ринку страхування мають право лише після проходження відповідної державної реєстрації, яка легалізує їх правовий статус, а, отже, до аналізованої, другої групи законодавчих документів варто віднести Закон України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб - підприємців та громадських формувань». Його положеннями врегульовано відносини, що виникають у сфері державної реєстрації юридичних осіб, їхньої символіки (у випадках, передбачених законом), громадських формувань, що не мають статусу юридичної особи, фізичних осіб - підприємців та відокремлених підрозділів юридичної особи, утвореної відповідно до законодавства іноземної держави [12].

Однією з основних моделей діяльності суб'єктів державного регулювання страхового ринку є процедурна, а, отже, в системі засад правового регламенту функціонування публічного сектор у відповідній сфері варто відмітити Закон України «Про адміністративну процедуру». Положеннями останнього врегульовано відносини органів виконавчої влади, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб, інших суб'єктів, які відповідно до закону уповноважені здійснювати функції публічної адміністрації, з фізичними та юридичними особами щодо розгляду і вирішення адміністративних справ у дусі визначеної Конституцією України демократичної та правової держави та з метою забезпечення права і закону, а також зобов'язання держави забезпечувати і захищати права, свободи чи законні інтереси людини і громадянина [13].

Прикладом документу третьої групи законодавчого рівня можна вважати Закон України «Про Національний банк України», котрим встановлено правову основу НБУ, як одного з центральних суб'єктів організації та здійснення державного регулювання страхового ринку. Важливість даного документ додатково підтверджено тим, що саме акти НБУ формують наступний, підзаконний рівень правового регулювання публічного регламенту ринку страхування. Нацбанк видає постанови, розпорядження та інші подібні юридичні документи, які стосуються численних питань провадження та регламенту діяльності страховиків, наприклад: Методичні рекомендації щодо проведення внутрішнього аудиту фінансових установ, затверджені розпорядженням Державної комісії з регулювання ринків фінансових послуг України від 27.09.2005 № 4660; Постанови Правління НБУ «Про затвердження Положення про загальні вимоги до документів і порядок їх подання до Національного банку України в межах окремих процедур та внесення змін до деяких нормативно-правових актів Національного банку України» від 29.12.2023 №200, «Про затвердження Положення про застосування Національним банком України коригувальних заходів, заходів раннього втручання, заходів впливу у сфері державного регулювання діяльності на ринках небанківських фінансових послуг» від 25.12.2023 №183, «Про затвердження Положення про добровільний вихід з ринку страховика та передачу страховиком страхового портфеля» від 25.12.2023 №184, «Про затвердження Положення про таємницю страхування» від 19.12.2023 №166 та інші [14].

Висновки. Отже, правове регулювання державного регулювання ринку страхування ґрунтується на положеннях Конституції України, міжнародних актів, законодавчих, підзаконних нормативно-правових актів, а також відомчих актів Національного банку України. В системі відповідних засад ключове місце належить нормам адміністративного права, адже саме за допомогою останніх визначаються: 1) стандарти, правила та вимоги, яким має відповідати весь сектор страхування, а також безпосередньо робота страховиків; 2) особливості статусу та склад повноважень суб'єктів, які реалізують державне регулювання ринку страхування; 3) адміністративно-правовий інструментарій державної регуляторної діяльності, а також порядку та специфіки його реалізації спеціально уповноваженими державними органами; 4) закріплюються гарантії діяльності сторін відповідних правовідносин; тощо.

Список використаних джерел:

1. Загальна теорія держави і права: підручник для студентів юридичних спеціальностей вищих навчальних закладів. М. В. Цвік, В. Д. Ткаченко, Л. Л. Богачова та ін.; за ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина. Харків: Право, 2002. 432 с.

2. Голосніченко І.П. Попередження корисливих проступків засобами адміністративного права. К.: Вища школа, 1991. 207 с.

3. Величко Д.М. Джерела міжнародно-правового регулювання праці: автореф. дис… канд. юрид. наук. : 12.00.05 : Харків: Харківський національний університет внутрішніх справ. 2008. 22 с.

4. Плавич В.П. Роль права в формуванні ринкових відносин в Україні: теоретико-правові проблеми: автореф. дис… канд. юрид. наук. : 12.00.01 : Київ: Національна академія наук України Інститут держави і права ім. В.М. Корецького. 2002. 15 с.

5. Адміністративно-правове забезпечення прав і свобод людини і громадянина. за ред.: І. О. Ієрусалімова, І. О. Ієрусалімової, П. М. Павлика, Ж. В. Удовенко. Київ: Знання, 2007. 223 с.

6. Павлович-Сенета Я. П. Адміністративно-правове регулювання територіального устрою в Україні: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.07. Львів, 2010.

7. Конституція України: закон від 28.06.1996 №254к/96-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1996. №30. Ст.141.

8. Про страхування: закон від 18.11.2021 №1909-IX. Відомості Верховної Ради України. 2023. №12-13. Ст.28.

9. Про обов'язкове страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів: закон від 21.05.2024 №3720-IX. Відомості Верховної Ради України. 2024. №37-38. Ст.238.

10. Про особливості страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою: закон від 09.02.2012 №4391-VI. Відомості Верховної Ради України. 2012. №41. Ст.491.

11. Господарський кодекс України: кодекс, закон від 16.01.2003 №436. Відомості Верховної Ради України. 2003. №18. Ст.144.

12. Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб - підприємців та громадських формувань: закон від 15.05.2003 №755-IV. Відомості Верховної Ради України. 2003. №31. Ст.263.

13. Про адміністративну процедуру: закон від 17.02.2022 №2073-IX. Відомості Верховної Ради України. 2023. №15. Ст.50.

14. Про Національний банк України: закон від 20.05.1999 №679-XIV. Відомості Верховної Ради України. 1999. №29. Ст.238.

Дата першого надходження рукопису до видання: 21.07.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 25.08.2025
Дата публікації: 29.09.2025.

УДК 349.2
DOI https://doi.org/10.32844/2618-1258.2025.3.39

ШКОДА В.М.

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ МЕДИЧНОГО НАПРЯМУ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ ПРАЦІВНИКІВ МИТНИХ ОРГАНІВ

TOPICAL ISSUES OF LEGAL REGULATION OF THE MEDICAL AREA OF SOCIAL PROTECTION OF CUSTOMS OFFICERS

Економічно активні люди (за даними ВООЗ) проводять на робочому місці приблизно третину свого часу, що вказує на важливість збереження здоров'я працівників на робочому місці та у різних аспектах життєдіяльності, пов'язаній із виконанням посадових обов'язків працівника загалом. Таким чином, підтримка здоров'я працівників – це не просто акт альтруїзму з боку роботодавця (держави) чи прояв законослухняності, що вимагає дотримання нормативно-правових актів, які накладають на роботодавця (державу) відповідні обов'язки. Підтримка здоров'я працівників митних органів зокрема – це важливий фактор, що уможливлює виконання функцій держави у митній сфері, підтримує продуктивність роботи працівників митних органів, а також сприяє соціальній стабільності. В окресленому контексті важливо наголосити на тому, що умови праці суттєво впливають на: 1) стан здоров'я працівника; 2) продуктивність роботи; 3) стан соціальної безпеки населення й держави у цілому. Таким чином, відсутність ефективної системи забезпечення безпеки здоров'я працівників не лише наражає працівників (членів їх сімей) на значні фінансові ризики, але й навантажує ресурси охорони здоров'я, зменшує трудовий потенціал населення, що негативно впливає на темпи соціально-економічного розвитку суспільства, а це є важливою умовою соціальної безпеки держави. Наголошено, що працівники митних органів вимушені працювати у шкідливому професійному середовищі, що є невід'ємною характеристикою їх роботи. У процесі аналізу досвіду правового регулювання медичного напряму соціального захисту працівників митних органів, підкреслено, що вказана проблема була вже вирішена окремими європейськими державами на підзаконному рівні. Показовим прикладом у цьому аспекті є чинна на сьогодні постанова Міністра розвитку і фінансів РП «Про перелік захворювань та хвороб, пов'язаних зі службою у Митно-податковій службі». Констатовано необхідність у розробці на прикладі цього документа відповідного українського підзаконного акта під назвою «Про перелік захворювань і хвороб, пов'язаних зі службою в митних органах України».

Ключові слова: *правове регулювання, медичний напрям, соціальний захист, працівники митних органів, перелік захворювань та хвороб.*

Economically active people (according to WHO data) spend about a third of their time at work, which indicates the importance of maintaining the health of employees in the workplace and in various aspects of life related to the performance of their job duties in general. Thus, supporting the health of employees is not simply an act of altruism on the part of the employer (the state) or a manifestation of law-abidingness that requires compliance with regulatory and legal acts that impose corresponding obligations on the employer (the state). Supporting the health of customs officials in particular is an important factor that enables the state to perform its functions in the customs sphere, maintains the productivity of customs officials, and contributes to social stability. In this context, it is important to emphasize that working conditions have a significant impact on: 1) the health of employees; 2) work productivity; 3) the social security of the population and the state

© ШКОДА В.М. – доктор філософії у галузі знань право, старший науковий співробітник (Науково-дослідний інститут публічного права) https://orcid.org/0000-0002-9352-2830
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

as a whole. Thus, the lack of an effective system for ensuring the health and safety of employees not only exposes employees (and their families) to significant financial risks, but also burdens health care resources and reduces the labor potential of the population, which negatively affects the pace of socio-economic development of society, and this is an important condition for the social security of the state. It is emphasized that customs officials are forced to work in a harmful professional environment, which is an integral feature of their work. In the process of analyzing the experience of legal regulation of medical aspects of social protection for customs officials, it is stressed that this issue had already been resolved by some European countries at the sub-legislative level. A telling example in this regard is the current resolution of the Minister of Development and Finance of the Republic of Poland «On the list of diseases and illnesses related to service in the Customs and Tax Service». The need to develop, based on this document, a corresponding Ukrainian subordinate act entitled «On the list of diseases and illnesses related to service in the customs authorities of Ukraine» is established.

Key words: *legal regulation, medical care, social protection, customs officials, list of diseases and illnesses.*

Актуальність теми. Економічно активні люди (за даними ВООЗ) проводять на робочому місці приблизно третину свого часу, що вказує на важливість збереження здоров'я працівників на робочому місці та у різних аспектах життєдіяльності, пов'язаній із виконанням посадових обов'язків працівника загалом [1]. Таким чином, підтримка здоров'я працівників – це не просто акт альтруїзму з боку роботодавця (держави) чи прояв законослухняності, що вимагає дотримання нормативно-правових актів, які накладають на роботодавця (державу) відповідні обов'язки. Підтримка здоров'я працівників митних органів зокрема – це важливий фактор, що уможливлює виконання функцій держави у митній сфері, підтримує продуктивність роботи працівників митних органів, а також сприяє соціальній стабільності. У зв'язку із цим на роботодавця покладаються наступні обов'язки: 1) забезпечення безпеки та охорони здоров'я не лише своїх працівників, але й усіх фізичних осіб, котрі перебувають на своїх робочих місцях з його відома; 2) понесення всіх витрат, пов'язаних зі здоров'ям та безпекою, і неможливість навіть опосередкованого їх перекладання на працівників (за рахунок зменшення премій, відстрочення підвищення заробітної плати тощо); 3) забезпечення працівникам таких умов праці, які б давали їх можливість належним чином виконувати свої посадові обов'язки, не наражаючи на небезпеку здоров'я та майно; 4) сприяння посиленню (наскільки це можливо) факторів здоров'я (серед таких факторів слід назвати, зокрема, освіту та грамотність, умови роботи, дохід та соціальний статус, фізичне середовище, в якому перебуває особа, соціальне середовище, в якому перебуває особа, мережі соціальної підтримки, культуру. медичні послуги, здоровий розвиток, практику охорони особистого здоров'я та навички подолання труднощів [2]; 5) оцінювання професійних ризиків для здоров'я, систематичне інформування працівників про ризики для здоров'я, вживання заходів у разі надзвичайних ситуацій, таких як пожежа чи повінь, та забезпечення профілактичної медичної допомоги працівникам; 6) належне забезпечення достатнього та своєчасного навчання працівників у галузі охорони праці та техніки безпеки, щоб звести до мінімуму вплив виконання роботи на здоров'я працівника; 7) адаптація умов праці до специфічних потреб працівників, насамперед осіб з інвалідністю, працівників із хронічними хворобами, вагітних працівниць, матерів дітей, яких вони годують груддю тощо; 8) мінімізація можливості куріння на робочому місці (враховуючи також електронні сигарети); 9) забезпечення працівників засобами індивідуального захисту при виникненні професійних ризиків для здоров'я, а в разі, коли одяг або ж взуття в процесі роботи піддається надмірному зносу чи забрудненню або виконує захисну функцію, – також робочим одягом та/або взуттям, надання яких не підлягає фінансовій компенсації з боку працівників; 10) забезпечення постійного контролю та оцінювання потенційних ризиків для життя або здоров'я працівників під час виконання ними посадових обов'язків, а також ризиків у їхньому особистому житті, які можуть бути обумовлені їхньою роботою.

Стан наукової розробки. У тій чи іншій мірі проблематика правового регулювання соціального захисту працівників органів публічної служби загалом і митних органів зокрема вже досліджувались багатьма українськими науковцями, серед яких: О.В. Басай, В.О. Гаврилюк, Г.А. Зуб, М.І. Іншин, Л.Ю. Малюга, Д.І. Сіроха, Р.І. Шабанов, В.І. Щербина, Г.О. Яковлєва, О.М. Ярошенко та інші.

Метою статті є дослідження актуальних питань правового регулювання медичного напряму соціального захисту працівників митних органів.

Виклад основного матеріалу. Попри вказане, слід мати на увазі, що потреба охорони здоров'я працівників митних органів та реалізація такого обов'язку перед працівниками митних органів не означає, що виконання такими працівниками роботи автоматично відбувається поза впливом закономірних шкідливих і небезпечних для їх життя та здоров'я факторів, пов'язаних із роботою в митних органах. Зокрема директор австралійської компанії *Nordiko Quarantine Systems* В. Груллеманс (*Wil Grullemans*) звертає увагу на те, що працівники митних органів досить часто отруюються токсичними газами під час перевірки вантажів, що проходять митний контроль. Так, відомий випадок, коли у 2016 році сім працівників митних органів у Німеччині були терміново госпіталізовані після розпакування двох контейнерів, після чого вони страждали від сильного подразнення очей, дихальної недостатності та нудоти. Самі того не усвідомлюючи, вони при розпаковці контейнерів вдихнули токсичні гази, які були невидимі неозброєним оком і не мали відчутного запаху. В. Груллеманс вказує на те, що такі випадки поширені не лише через очевидну розгерметизацію балонів з отруйними газами, але й через: канцерогени, такі як формальдегід (випромінюються з меблів) або дихлоретан (випромінюються з пластика); серцево-легеневі отрути, такі як фосфін (випромінюються із фумігованих харчових продуктів) або метилбромід (визнаний нейротоксином і внесений до переліку озоноруйнівних речовин, він колись широко використовувалася для фумігації та як пестицид); респіраторні токсини, такі як ціаністий водень (випромінюються з килимів) [3].

Крім того, слід мати на увазі й те, що працівники митних органів вимушені працювати у шкідливому професійному середовищі, що є невід'ємною характеристикою їх роботи. Зокрема такі працівники працюють під час надмірної спеки, в умовах підвищеного шуму, взаємодіючи із небезпечними хімічними речовинами, небезпечним обладнанням, вірусами, в умовах підвищеного стресу тощо, що може спричинити проблеми зі здоров'ям (загострити вже існуючі проблеми). Ці прямі ризики, як зазначає ВООЗ, завдають непряму шкоду здоров'ю, пов'язану з нестабільними умовами зайнятості та стресом на робочому місці. Вказане може також призвести до нездорового способу життя, включаючи нездорове харчування (переїдання чи недоїдання), посилене куріння тощо [1]. Водночас слід констатувати, що в Україні відсутні нормативно-правові акти, які окреслюють негативний вплив факторів роботи працівників митних органів на їх здоров'я, що ускладнює також створення та прийняття ефективних програм щодо медичного та оздоровчо-рекреаційного напряму соціального захисту працівників митних органів.

Аналізуючи досвід правового регулювання медичного та оздоровчо- рекреаційного напряму соціального захисту працівників митних органів, можемо помітити, що вказана проблема була вже вирішена окремими європейськими державами на підзаконному рівні. Показовим прикладом у цьому аспекті є чинна на сьогодні (з 01 січня 2018 року) постанова Міністра розвитку і фінансів РП «Про перелік захворювань та хвороб, пов'язаних зі службою у Митно-податковій службі» від 22 грудня 2017 року [4]. Цим підзаконним нормативно-правовим актом узгоджено перелік захворювань, обумовлених особливими властивостями або ж умовами служби у митно-фіскальній службі та властивостями й умовами служби, що спричиняють їх виявлення або шкоду здоров'ю. Цим Переліком охоплено: 1) гострі та хронічні отруєння хімічними речовинами та наслідки цих отруєнь – через виконання роботи, в процесі якої працівник зазнає впливу хімічних речовин, шкідливих для здоров'я; 2) пневмонію – через тривалу роботу, пов'язану з вдиханням пилу, що може викликати фіброз легеневої тканини; 3) хронічні захворювання органів дихання, що виникають у результаті дії токсичних, дратівливих, сенсибілізуючих речовин або механічних факторів (підвищений або знижений тиск) – через тривалу роботу в умовах впливу токсичних або дратівливих речовин, пилу, парів, газів, аерозолів із сенсибілізуючими властивостями та впливу підвищеного чи зниженого тиску; 4) захворювання, спричинені іонізуючими променями та радіоактивними тілами (зокрема, рак, захворювання очей та шкіри, спричинені цими факторами) – через виконання обов'язків, в ході яких працівник зазнає впливу іонізуючого випромінювання та радіоактивних тіл; 5) незворотну шкоду здоров'ю внаслідок впливу високочастотних електромагнітних полів НВЧ-діапазону, довших радіохвиль та когерентного світлового випромінювання, що генеруються лазерними установками – через виконання обов'язків, в ході яких працівник піддається впливу електромагнітних полів у діапазоні мікрохвильових та довших радіохвиль, а також когерентного світлового випромінювання, створюваного лазерними системами; 6) обмороження чи постійні наслідки обмороження – через роботу в умовах низьких температур; 7) зміни нервової, судинної та рухової систем, спричинені механічними коливаннями (вібраційний синдром) – через тривалу роботу в умовах впливу механічних вібрацій (вібрації); 8) хронічні захворювання опорно-рухового апарату, що виникають в умовах служби, пов'язаних з вимушеною позою

тіла, надмірними перевантаженнями та мікротравмами: млявими переломами, тіносиновітами та бурситами, пошкодженням та дегенерацією меніска, запальними змінами м'язів та сухожильних прикріплень, некрозом кісток, перевантаження дегенеративними змінами – через виконання посадових обов'язків, які потребують тривалого навантаження на окремі групи м'язів, певної пози тіла; призводять до виникнення мікротравм, що часто повторюються тощо; 9) захворювання очей, викликані професійними фізичними та хімічними факторами – через: а) виконання роботи, в процесі якої працівник зазнає тривалого впливу інфрачервоного та ультрафіолетового випромінювання, високочастотних електромагнітних полів, когерентного світлового випромінювання, створюваного лазерними системами, та дратівливих хімічних речовин; б) довгострокову службу, пов'язану з виконанням робіт, що вимагають підвищеної концентрації зору на мініатюрних елементах, проводяться в умовах недостатнього освітлення, передбачають контакт з електронними екранами моніторів; 10) пошкодження слуху через вплив надмірного шуму або звуків високої та низької частоти – через роботу при тривалому впливі шуму високої інтенсивності або шуму високої та низької частоти; 11) хронічні захворювання гортані (парези голосових зв'язок, співочих вузликів) – через надання послуги, пов'язаної з надмірним, тривалим навантаженням на голосовий орган; 12) хронічні захворювання шкіри та слизових оболонок, зумовлені умовами служби – через довгострокову службу, під час якої працівник піддавався контакту з дратівливими або сенсибілізуючими речовинами; 13) злоякісні новоутворення, що виникли внаслідок контакту з канцерогенами, зокрема: а) рак шкіри; б) рак сечовивідних шляхів; в) рак органів дихання; г) інше. Це результат виконання службових обов'язків, під час чого працівник: а) піддається тривалому контакту з хімічними канцерогенами (наприклад, із продуктами сухої перегонки вугілля, нафти, горючих сланців, гудрону та інших.); б) піддається тривалого контакту з бензоламінами та їх похідними, такими як альфа- та бета-нафтиламін і бензидин); в) вдихає протягом тривалого періоду часу канцерогенні речовини; 14) інфекційні, інвазійні та тропічні хвороби, за яких джерело захворювання знаходилося у службовому середовищі (також ускладнення профілактичних щеплень, проведених з перебуванням на службі) – через виконання посадових обов'язків, які потребують прямого контакту з інфекційним середовищем та матеріалом (також через захисні щеплення, зроблені на вимогу компетентних органів у зв'язку з ризиками, пов'язаними з умовами служби в митних органах); 15) виражену венозну недостатність нижніх кінцівок – через довгострокову службу, яка потребує стояння працівника; 16) синдром гострого перегріву та його наслідки – через роботу в умовах підвищеної температури навколишнього середовища; 17) лікувально-резистентні реактивні психози, що виникають в особливих умовах служби – через гостру або ж хронічну психічну травму, спричинену інцидентами, що сталися під час виконання працівником службових обов'язків [4].

Перелік захворювань та хвороб, що існують до вступу на службу, але загострились або проявились у процесі служби у митно-фінансовій службі у зв'язку з особливими властивостями або умовами служби на конкретних посадах та особливостями й умовами служби, які спричинили їх розкриття чи погіршення здоров'я. Цей перелік включає: 1) туберкульоз – через службу у складних погодних умовах, польових умовах, несприятливих умовах проживання, що сприяють захворюванню тощо; 2) ревматичні захворювання, ревматоїдний артрит, анкілозуючий спондиліт, остеоартроз – через багаторічну службу, пов'язану з негативним впливом атмосферних впливів та фізичних зусиль, що постійно призводять до механічних пошкоджень; 3) хронічні захворювання органів дихання та приносових пазух і стійкі наслідки цих захворювань – через тривалу службу у шкідливих для здоров'я службових умовах або у складних погодних умовах, зокрема через холод; 4) хронічне запалення нервів – через тривалу службу в шкідливих для здоров'я умовах, негативний вплив на систему атмосферних факторів; 5) виразки шлунка та дванадцятипалої кишки, а також хронічні, повторювані ентерити або ж гастрити, що порушують харчовий статус організму – через багаторічну службу в умовах надмірної нервової напруги, підвищеної відповідальності та нерегулярного харчування; 6) хронічний нефрит – через багаторічну службу, пов'язану із високими фізичними навантаженнями у складних погодних умовах (похолодання, вологість) та підвищеною схильністю до бактеріальних інфекцій; 7) ішемічну хворобу серця – через службу, пов'язану зі значною відповідальністю, надмірною нервовою напругою та ненормованим чергуванням; 8) міокардит та ендокардит або перикардит (їх наслідки) при інфекційних захворюваннях вірусної, бактеріальної або паразитарної етіології – через: а) багаторічну службу в складних погодних умовах, що спричиняють виникнення інфекційних захворювань; б) службу в несприятливих умовах проживання або в умовах підвищених інфекційних ризиків; 9) артеріальну гіпертензію, резистентну до лікування в умовах служби, та її ускладнення – через

службу в умовах, що потребують надмірної нервової напруги, підвищеної відповідальності та ненормованого робочого часу; 10) енцефалопатії різного генезису (після черепно-мозкових травм, отруєнь, нейроінфекцій), що виникають після вступу на службу у вигляді неврозів, невротичного синдрому або характеропатій – через: тривалу службу, пов'язану з ненормованим робочим днем, тривалим та надмірним нервовим чи емоційним напруженням; мікротравми та несвідомі отруєння (наприклад, вихлопними газами), що викликають розкриття та загострення раніше компенсованих психічних дефектів, які призводять до накопичення невротичних реакцій; 11) хронічні неврози, спричинені умовами служби – через службу в умовах, що вимагають надмірної нервової напруги, підвищеної відповідальності та ненормованого робочого часу; 12) ішемію нижніх кінцівок внаслідок облітеруючого тромбангіїту (хвороба Бюргера) – через тривалу службу в умовах частого значного атмосферного похолодання; 13) хронічний мікоз шкіри, резистентний до лікування – через тривалу службу в умовах підвищеної вологості навколишнього середовища [4].

Отже, на підставі вищезазначеного можна говорити про потребу у розробці на прикладі постанови Міністра розвитку і фінансів РП від 22 грудня 2017 року відповідного підзаконного акта під назвою «*Про перелік захворювань і хвороб, пов'язаних зі службою в митних органах України*».

Окремо слід звернути увагу й на те, що в Україні по сьогодні немає окремого документа, що затверджував би порядок встановлення обставин та обліку нещасних випадків, які сталися з працівниками митних органів, попри те, що робота таких працівників пов'язана із множиною особливих ризиків, які можуть бути факторами нещасних випадків. З цього приводу зазначимо, що наразі діє Порядок розслідування та обліку нещасних випадків, професійних захворювань та аварій на виробництві, затверджений постановою КМ України від 17 квітня 2019 року № 337 [5], але він не враховує специфіки роботи в митних органах. Водночас в Україні з 27 листопада 2020 року набув чинності Порядок розслідування та ведення обліку нещасних випадків, що сталися з поліцейськими, затверджений наказом МВС України від 05 жовтня 2020 року № 705 [6].

Таким чином, стан правового регулювання окресленого питання підтверджує доцільність розроблення та прийняття актів, які врегульовують порядок розслідування та обліку нещасних випадків, що сталися з працівниками митних органів. Більше того, доцільність цього також підтверджує досвід правового регулювання трудоправових і соціально-правових аспектів роботи працівників митних органів в Польщі, в якій з 01січня 2018 року діє постанова Міністра розвитку і фінансів РП «Про методику та режим встановлення обставин і причин нещасних випадків у Митно-податковій службі» від 22 грудня 2017 року [7]. Зазначеним положенням визначаються способи і порядок встановлення обставин та причин відповідних подій у Митно-податковій службі, зокрема: порядок діяльності комісії з нещасного випадку; порядок подання та розгляду зауважень і заперечень на висновки комісії з нещасного випадку та затвердження цих висновків; зразки журналу обліку нещасних випадків, пов'язаних із наданням послуг, акта про нещасний випадок та інших документів, складених у ході роз'яснювального провадження.

Таким чином, беручи до уваги постанову Міністра розвитку і фінансів РП від 22 грудня 2017 року, в Україні доцільно розробити та прийняти (на основі Порядку, затвердженого постановою КМУ від 2019 року № 337 та Порядку, затвердженого наказом МВС України від 2020 року № 705) *Порядок розслідування та обліку нещасних випадків, що сталися з працівниками митних органів*.

Висновки. Узагальнюючи викладене, зазначимо, що на сьогоднішній день правове регулювання медичного напряму соціального захисту працівників митних органів характеризується низкою проблем, адже: по-перше, не враховує реальні фактори, які негативним чином впливають на життя та здоров'я працівників митних органів (членів їх сімей); по-друге, не містить комплексних заходів, які сприяли б усуненню таких негативних факторів чи мінімізації їх ефекту, а коли це неможливо – адекватному компенсуванню негативного впливу таких факторів.

Для вирішення цієї проблеми пропонуємо розробити та прийняти (на основі Порядку, затвердженого постановою КМУ від 2019 року № 337 та Порядку, затвердженого наказом МВС України від 2020 року № 705) *Порядок розслідування та обліку нещасних випадків, що сталися з працівниками митних органів*, беручи до уваги постанову Міністра розвитку і фінансів РП від 22 грудня 2017 року.

Список використаних джерел:

1. Protection de la santé des travailleurs, 30.11.2017. URL: https://www.who.int/fr/news-room/fact-sheets/detail/protecting-workers'-health

2. Social determinants of health. WHO. URL: https://www.who.int/health- topics/social-determinants-of-health

3. Grullemans W. Protéger la santé des douaniers. Organisation mondiale des douanes, URL: https://mag.wcoomd.org/fr/magazine/wco-news-85/proteger- sante-douaniers/

4. Rozporządzenie Ministra Rozwojui Finansówzdnia 22.12.2017 w sprawie wykazu chorób i schorzeń pozostających w związku ze służbą w Służbie Celno-Skarbowej. Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. 2017. Poz. 2473. URL: https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20170002473/O/D20172473.pdf

5. Про затвердження Порядку розслідування та обліку нещасних випадків, професійних захворювань та аварій на виробництві: Постанова КМУ від 17.04.2019 № 337 (у ред. від 07.02.2023). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/337-2019-п

6. Про затвердження Порядку розслідування та ведення обліку нещасних випадків, що сталися з поліцейськими: Наказ МВС України від 05.10.2020 № 705. Офіційний вісник України. 2020. № 93. Ст. 3034.

7. Андріїв В.М., Малюга Л.Ю. Актуальні питання правового регулювання безпеки праці державних службовців в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2023. №1. ст.178-180. DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-1/41

Дата першого надходження рукопису до видання: 22.07.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 27.08.2025
Дата публікації: 29.09.2025.

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ;
КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

УДК 343.1
DOI https://doi.org/10.32844/2618-1258.2025.3.40

ГУРІН В.В.

АНАЛІЗ ЗАРУБІЖНОГО ДОСВІДУ ПРОТИДІЇ КРИМІНАЛЬНИМ ПРАВОПОРУШЕННЯМ ПРОТИ ВЛАСНОСТІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

ANALYSIS OF FOREIGN EXPERIENCE IN COMBATING CRIMINAL OFFENSES AGAINST PROPERTY IN MARTIAL STATE CONDITIONS

У статті розглядаються ключові засади та підходи до організації протидії кримінальним правопорушенням проти власності в умовах воєнного стану на основі аналізу досвіду окремих зарубіжних держав. У фокусі дослідження — адаптивність національних систем кримінальної юстиції до надзвичайних обставин, пов'язаних із війною, збройною агресією або масштабними внутрішніми конфліктами. У воєнний час порушення прав власності набуває нових форм — мародерство, захоплення приватного чи державного майна, розкрадання гуманітарної допомоги, грабунки на звільнених територіях, зловживання повноваженнями щодо розподілу ресурсів. У статті детально проаналізовано, як провідні держави адаптують кримінальне законодавство, систему розслідування та інституційну координацію для реагування на подібні виклики. Автор акцентує увагу на таких ключових засадах зарубіжного досвіду: нормативно-правова адаптація – запровадження спеціальних складів злочинів проти власності в умовах воєнного стану або надзвичайної ситуації; міжвідомча координація – створення оперативних центрів спільного реагування поліції, армії, прокуратури та органів місцевого самоврядування (приклад Великої Британії та Ізраїлю); фіксація та документування злочинів на територіях, охоплених бойовими діями – впровадження мобільних груп слідчих та цифрових платформ для фіксації фактів правопорушень (Німеччина); запобігання привласненню державного майна та гуманітарної допомоги – жорсткий контроль за логістикою, обліком та розподілом матеріальних цінностей, як це реалізовано в Ізраїлі; залучення збройних сил до охорони власності – участь армії у патрулюванні та охороні стратегічних об'єктів, складів та інфраструктури в умовах бойових дій (практика Франції та США); суспільний моніторинг та контроль – створення механізмів інформування громадськості про ризики, а також гарячих ліній та платформ для повідомлення про злочини. У висновках наведено пропозиції щодо можливості імплементації окремих положень зарубіжного досвіду в Україні, яка перебуває в стані воєнної агресії. Зокрема, пропонується посилити нормативно-правовий захист об'єктів інфраструктури, удосконалити механізми фіксації злочинів у прифронтових районах, розширити повноваження правоохоронних органів у частині контролю за розподілом ресурсів та залучити військові підрозділи до охорони майна в зонах ризику.

Ключові слова: *зарубіжний досвід, нормативно-правові засади, правоохоронні органи, кримінальні правопорушення, власність, виявлення, розслідування, протидія.*

The article examines the key principles and approaches to organizing the fight against criminal offenses against property in martial law based on an analysis of the experience

© ГУРІН В.В. – кандидат юридичних наук, докторант науково-дослідної лабораторії з проблем протидії злочинності (Національна академія внутрішніх справ)
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

of individual foreign states. The focus of the study is the adaptability of national criminal justice systems to extraordinary circumstances associated with war, armed aggression, or large-scale internal conflicts. In wartime, the violation of property rights takes on new forms – looting, seizure of private or state property, theft of humanitarian aid, looting in liberated territories, abuse of authority over the distribution of resources. The article analyzes in detail how leading states adapt criminal legislation, the investigation system, and institutional coordination to respond to such challenges. The author focuses on the following key principles of foreign experience: regulatory adaptation – the introduction of special sections for crimes against property in conditions of martial law or an emergency; interdepartmental coordination - the creation of operational centers for joint response of the police, army, prosecutor's office and local government bodies (the example of Great Britain and Israel); recording and documenting crimes in areas covered by hostilities - the introduction of mobile investigative groups and digital platforms for recording facts of offenses (Germany); preventing the appropriation of state property and humanitarian aid – strict control over logistics, accounting and distribution of material assets, as implemented in Israel; involving the armed forces in property protection – the participation of the army in patrolling and protecting strategic objects, warehouses and infrastructure in conditions of hostilities (the practice of France and the USA); public monitoring and control – creating mechanisms to inform the public about risks, as well as hotlines and platforms for reporting crimes. The conclusions provide suggestions on the possibility of implementing certain provisions of foreign experience in Ukraine, which is in a state of military aggression. In particular, it is proposed to strengthen the regulatory and legal protection of infrastructure facilities, improve the mechanisms for recording crimes in front-line areas, expand the powers of law enforcement agencies in terms of controlling the distribution of resources, and involve military units in protecting property in risk zones.

Key words: *foreign experience, regulatory and legal framework, law enforcement agencies, criminal offenses, property, detection, investigation, counteraction.*

Актуальність теми. Розпочата 24 лютого 2022 року збройна агресія російської федерації проти України призвела не тільки до тимчасової анексії й окупації окремих територій і регіонів країни, руйнувань,значних економічних, екологічних і людських втрат, але й суттєвого ускладнення криміногенної ситуації та, як наслідок, стрімкого зростання рівня окремих видів злочинності [1, с. 26-27]. Нині на тлі російської агресії та в умовах воєнного стану правова система держави продовжує функціонувати, зокрема органи правопорядку здійснюють розслідування кримінальних правопорушень. Мова йде не стільки про ті випадки, які мали місце до запровадження такого стану, а про нові – воєнні злочини, злочини проти власності, вчинені "мародерами", диверсії, державні зради тощо [2; 3]. Відповідно вивчення зарубіжного досвіду допоможе створити дієву систему протидії кримінальним правопорушенням проти власності в умовах воєнного стану, яка може сприяти зменшенню злочинності у край складний період В Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення **зарубіжного досвіду** протидії окремим видам кримінальних правопорушень проти власності присвятили дослідження такі науковці, як Т.В. Барановська, О.Ю.Бусол, О.М. Гумін, М.О. Думчиков, І.В. Каріх, В.В. Крижна, А.С. Кузьменко, М.В. Мартишко, О.І. Миргородський, С.О. Павленко, М.В. Рібун, В.Г. Севрук, О.В. Собкович, Л.М. Томаневич, І.М. Чайка, К.П. Шевчишина тощо.

Мета статті полягає у аналізі досвіду окремих держав щодо протидії кримінальним правопорушенням проти власності та визначення на його основі ефективних шляхів щодо запровадження в Україні.

Виклад основного матеріалу. Вивчаючи іноземний досвід і здійснюючи конструктивний аналіз підходів різних держав до питання протидії злочинам, що вчиняються організованими групами і злочинними організаціями, варто констатувати, що у світі за останні десятиліття змінилися підходи, які визначали природу і сутність цього явища, а також концепція правоохоронних органів щодо протидії організованій злочинності [4]. Отже, використання кращого зарубіжного досвіду правоохоронні органи повинні застосовувати лише в контексті існуючої системи права, з огляду на певні правові принципи, традиції, правову культуру та правосвідомість громадян [5].

У Чеській Республіці кримінальні правопорушення проти власності визначені в Кримінальному кодексі Чеської Республіки (закон № 40/2009 Sb.), переважно у Главі IV – "Trestné činy

proti majetku" (Злочини проти майна)**.** Ці правопорушення охоплюють широкий спектр посягань на матеріальні цінності фізичних і юридичних осіб.

Ціла низка кримінальних правопорушень проти економічної системи міститься у Главі V. Кримінальні правопорушення проти власності Особливої частини Кримінального кодексу Чеської Республіки, зокрема, в статтях (§§ 205–232) 209, 210, 211, 212, 213,216,217, 218, 222, 223, 224, 225, 226, 227 [6; 7].

Кримінальне законодавство Чехії у сфері майнових правопорушень чітко структуроване та охоплює як традиційні злочини проти власності (крадіжка, шахрайство), так і сучасні форми економічної шкоди (страхове шахрайство, зловживання при кредитуванні). Особливістю є докладна деталізація кожного складу злочину та залежність відповідальності від розміру завданої шкоди. Законодавства Чехії та України мають схожі основи у визначенні правопорушень проти власності, проте чеська система відзначається вищим ступенем деталізації окремих форм шахрайства (наприклад, кредитного чи страхового). Українське законодавство, своєю чергою, використовує ширші категорії злочинів, що іноді ускладнює точну кваліфікацію, але забезпечує гнучкість у судовій практиці.

Правоохоронна система Чеської Республіки у сфері протидії злочинам проти власності функціонує на засадах системної взаємодії між поліцією, прокуратурою та спеціалізованими службами, з чітким розподілом повноважень.

Основні правоохоронний орган Чехії, що здійснюють протидію майновим злочинам є поліція Чеської Республіки (Policie České republiky – PČR) – це центральний орган охорони правопорядку, який має повноваження щодо виявлення, припинення та розслідування кримінальних правопорушень, зокрема проти власності. Ключові підрозділи: 1) кримінальна поліція та слідча служба (Kriminalní policie a vyšetřovací služba); 2) управління боротьби з організованою злочинністю (NCOZ – Národní centrála proti organizovanému zločinu).

Кримінальний кодекс Швейцарії в розділі злочинні дії проти власності містить ст. 144 КК, яка передбачає відповідальність за умисне знищення чи пошкодження майна. У основному складі цього злочину передбачено пошкодження чи знищення майна іншої особи, яка має право власності на нього і майно стає непридатним для використання. Швейцарський законодавець також не передбачає мінімальні розміри шкоди спричинені внаслідок пошкодження чи знищення майна. Такі дії караються позбавленням волі на строк до трьох років або штрафом. Кваліфікуючими ознаками злочину є: пошкодження майна під час масових зборів; заподіяння великої шкоди. За ці дії передбачено покарання у виді позбавлення волі на строк до п'яти років або штраф (ч. 2, 3 ст. 144 КК) [8; 9].

Кримінальним кодексом Швейцарії передбачено відповідальність за кібершпигунство, яке вчинене з корисною метою. Так, відповідно до статті 143 кримінальному покаранню зазнає той, хто з метою власного незаконного збагачення чи збагачення іншої набуває для себе чи іншої особи дані, зібрані чи передані електронним чи іншим подібним способом. Крім цього, статтею 147 встановлено кримінальну відповідальність за шахрайське зловживання із установкою для обробки даних. Глава 9 кримінального закону Швеції присвячена шахрайству. Згідно зі статтею 1 особа, яка шляхом надання неправильної або неповної інформації, або внесення змін до програми чи звітності, або будьякими іншими способами незаконно впливає на результат автоматичної обробки інформації або будь-якої іншої подібної автоматичної обробки, яка тягне вигоду для особи, яка вчинила злочин, і збитки для будь-якої іншої особи, має бути засуджена за скоєння шахрайства і така ж покарання [10].

Основні правоохоронні органи Швейцарії, що розслідують злочини проти власності: 1. Кантональні поліцейські управління (Kantonspolizei) (Основна ланка правоохоронної системи. Кожен із 26 кантонів має власну поліцію, яка: веде оперативну діяльність, досудове розслідування майнових злочинів (крадіжка, шахрайство, грабіж, зловживання); проводить обшуки, арешти, допити, вилучення доказів; тісно співпрацює з кантональними прокуратурами); 2. Федеральна кримінальна поліція (Bundeskriminalpolizei – BKA) (входить до складу Федерального відомства поліції – fedpol)**;** 3. Кантональні прокуратури (Staatsanwaltschaft / Ministère public); 4. Федеральна прокуратура (Bundesanwaltschaft); 5. Служба фінансової розвідки Швейцарії (MROS – Meldestelle für Geldwäscherei).

Швейцарія робить особливий акцент на розслідуванні шахрайств, пов'язаних із фінансовими установами**,** а також на прозорості походження активів, що пов'язано з її глобальною роллю у банківській сфері.

У Ізраїлі протидія та розслідування кримінальних правопорушень проти власності (крадіжки, шахрайства, грабежів, розбоїв, зловживань, пошкодження майна тощо) здійснюється

насамперед силами Національної поліції Ізраїлю за підтримки прокуратури, спеціалізованих підрозділів та у співпраці з фінансовими структурами.

У такій ситуації, та в умовах науково-технічного прогресу, оновлення законодавства й правозастосовної практики, техніко-криміналістичне забезпечення розслідування кримінальних правопорушень в діяльності слідчих та експертних підрозділів набуває особливого значення потребуючи комплексності дослідження, у тому числі, з урахуванням досвіду зарубіжних країн, який завдяки інноваціям у боротьбі зі злочинністю поступово відходить від традиційних (консервативних) способів та методів виявлення, збору й фіксації слідів кримінальних правопорушень, а обстановка в якій вже більше ніж півстоліття працюють правоохоронні органи Ізраїлю, досить близька до тієї, що склалась сьогодні у зв'язку зі збройною військовою агресією проти Україні [1, с.27].

Одним з перших етапів використання криміналістичних даних у розвідувальних цілях у поліції Ізраїлю було застосування автоматичної системи ідентифікації відбитків пальців (AFIS) для розкриття серійних кримінальних правопорушень проти власності (квартирних крадіжок). Було виявлено взаємозв'язок між нерозкритими кримінальними правопорушеннями, учиненими протягом року за допомогою виявлення прихованих відбитків пальців і долонь рук від одного й того ж джерела, відбитки, залишені на місцях кримінальних правопорушень, були пов'язані з більш ніж 20 випадками. Дані, зібрані на основі ідентифікації AFIS, показали, що йдеться про одну й ту саму людину. На основі отриманих даних був проведений аналіз поведінки злочинця, і він був затриманий на місці вчинення кримінального правопорушення під час спроби «злому» квартири [11; 1, с. 27].

Основні правоохоронні органи Ізраїлю, що протидіють майновим злочинам: 1) поліція Ізраїлю – центральний правоохоронний орган, підпорядкований Міністерству національної безпеки Ізраїлю. Має загальнонаціональну юрисдикцію. Основні функції: розслідування всіх кримінальних злочинів проти власності; затримання, допит, обшук, вилучення; профілактика майнових злочинів. Структура: підрозділи кримінальних розслідувань – розслідують крадіжки, шахрайства, зломи, грабежі; економічні підрозділи (Financial Crimes Units) – спеціалізуються на шахрайстві, фінансових махінаціях, відмиванні коштів; Національна кримінальна розвідувальна одиниця (Lahav 433) – бореться з організованою злочинністю, в т.ч. злочинами проти власності, якщо вони мають транснаціональний або груповий характер; 2. Прокуратура Ізраїлю, що здійснює процесуальне керівництво у кримінальних провадженнях; 3. Управління з протидії відмиванню коштів та фінансовому шахрайству.

Основні кримінальні правопорушення проти власності в Грузії (згідно з ККГ): ст. 177 «Крадіжка», ст. 178 «Грабіж», ст. 179 «Розбій», ст. 180 «Шахрайство», ст. 181 «Привласнення або розтрата», ст. 182 «Заподіяння майнової шкоди шляхом обману або зловживання довірою», ст. 183 «Самоуправство», ст. 184 «Знищення або пошкодження майна» , ст. 185 «Незаконне заволодіння автотранспортом без мети крадіжки», ст. 186 «Придбання або збут майна, здобутого злочинним шляхом».

У розділі XXV «Злочини проти власності» КК Грузії в ч. 1 ст. 187 «Пошкодження чи знищення речі» передбачено відповідальність за пошкодження або знищення чужої речі, що спричинило значну шкоду, – карається штрафом чи суспільно корисною працею на строк від ста до ста вісімдесяти годин, або виправними роботами на строк до одного року, або домашнім арештом на строк від шести місяців до двох років, або позбавленням волі на строк від одного до трьох років. Кваліфікуючими ознаками злочину є діяння, передбачене ч. 1 ст. 187 КК Грузії вчинене шляхом підпалу, вибуху чи іншим загальнонебезпечним способом неодноразово, яке карається позбавленням волі на строк від трьох до п'яти років з обмеженням прав (ч. 2 ст. 187 КК Грузії). Особливо кваліфікуючими ознаками є дії передбачені ч. 2 цієї статті, які спричинили необережне заподіяння: смерті людині чи інші тяжкі наслідки (караються позбавленням волі на строк від шести до десяти років з обмеженням прав, пов'язаних з зброєю, чи такої); смерті двом чи більше людям (караються позбавленням волі на строк від дев'яти до дванадцяти років з обмеженням прав, пов'язаних з зброєю, чи такої) [12; 9].

Основни правоохоронним органом Грузії, що протидіє майновим злочинам є Міністерство внутрішніх справ Грузії. Основні структурні підрозділи: а) Департамент кримінальної поліції, щомає спеціалізовані відділи, зокрема: Управління боротьби з майновими злочинами; Відділи з аналізу та кримінального розшуку. b) Територіальні поліцейські управління.

Правоохоронна система Грузії демонструє високий рівень ефективності в боротьбі з правопорушеннями проти власності, що є наслідком рішучих інституційних реформ, цифровізації процесів та акценту на прозорість. Україна має потенціал запозичити ці позитивні практики та

адаптувати їх до власних умов, що сприятиме посиленню правопорядку та довіри громадян до поліції.

У Латвії протидію та розслідування кримінальних правопорушень проти власності здійснюють кілька ключових правоохоронних органів, кожен із яких має свою сферу компетенції. Правова система Латвії є частиною континентальної (романо-германської) правової традиції, а діяльність правоохоронців координується відповідно до положень Кримінального закону Латвійської Республіки **та** Кримінально-процесуального закону.

У КК Латвійської Республіки – це діяння виділяється серед злочинів проти власності (ст.ст. 177, 178, 180 та 181, гл. XVIII Особливої частини). Страхове шахрайство за КК Латвійської Республіки може бути двох видів: умисне знищення, пошкодження або приховування свого майна з метою отримання страхової суми (карається позбавленням волі на строк до двох років або арештом, або примусовими роботами, або грошовим штрафом); і примус або вмовляння іншої особи знищити, пошкодити або приховати застраховане майно, або інше вплив з тією ж метою, вчинене власником майна, з метою отримання страхової суми (покарання - позбавлення волі на строк до трьох років або арешт, або грошовий штраф). При цьому покарання за обидва види страхового шахрайства відповідно збільшується до позбавлення волі і на строк до шести років або підвищеного грошового штрафу (ст. 178) [13; 14].

Стосовно правоохоронної системи Латвійської Республіки то відповідно до ст. 1 Закону про поліцію Латвійської Республіки поліція – це озброєні воєнізовані державні та місцеві поліцейські, чий обов'язок полягає в захисті життя, здоров'я, прав і свобод громадян, власності, інтересів суспільства і держави від злочинних та інших протиправних погроз. Завданнями латвійської поліції є забезпечення індивідуальної та громадської безпеки, запобігання кримінальним злочинам та іншим правопорушенням, розкриття злочинів, розшук осіб, які вчинили кримінальні злочини, надання допомоги установам та приватним особам щодо захисту своїх прав [15, с. 197]. До структури поліції входить державна поліція, поліція безпеки, муніципальна поліція та поліція порту. При цьому, державна поліція і поліція безпеки в межах своєї компетенції виконують свої обов'язки на території Латвійській республіки, муніципальна поліція, на відповідній адміністративній території, а портова полія на територію портів. [15, с. 197].

У Литві протидію та розслідування кримінальних правопорушень проти власності здійснюють декілька правоохоронних органів, що діють у межах загальноєвропейської моделі правоохоронної системи. Основними суб'єктами є Поліція Литовської Республіки**,** Спеціальні підрозділи кримінальної розвідки**,** Фінансова служба та Прокуратура**,** яка здійснює процесуальний нагляд і керівництво.

Згідно з Кримінальним кодексом Литовської Республіки до майнових злочинів відносяться кримінальні правопорушення, що посягають на право власності, майнову безпеку, економічну стабільність і пов'язані з незаконним заволодінням, пошкодженням чи використанням майна. У КК Литовської Республіки шахрайство віднесено до групи злочинів та кримінальних проступків проти власності, майнових прав та інтересів (ст.ст. 182 і 186, гл. XXVIII) [16; 14]. Майнові злочини у КК Литви поділяються на:злочини проти власності (крадіжка, шахрайство, грабіж, розбій тощо); злочини у сфері економіки та управління майном (привласнення, розтрата, відмивання коштів); злочини проти майнової безпеки (вимагання, знищення майна, незаконне використання ресурсів).

У Фінляндії протидію та розслідування кримінальних правопорушень проти власності здійснюють низка правоохоронних органів, які функціонують у межах чіткої системи розподілу повноважень. Основу цієї системи складають Поліція Фінляндії**,** Центральна кримінальна поліція**, а також** Митна служба **та** Прикордонна охорона — у випадках, коли злочини мають транскордонний або організований характер.

Відповідно до I розділу фінського Закону «Про поліцію» 1966 р., основні завдання поліції Фінляндії полягають в охороні Конституції та суспільного устрою, підтримці порядку та безпеки. Реалізуючи їх, поліція здійснює превентивні заходи щодо правопорушень та забезпечує судове переслідування злочинців, дотримання законів, постанов та розпоряджень центральних, регіональних та місцевих влад, охороняє права та свободи громадян, власність, надає допомогу населенню в екстремальних ситуаціях [17].

Пенітенціарний кодекс Естонської Республіки класифікує шахрайство як винні діяння проти майна загалом (ст.ст. 209–213, підрозділ 1, розд. 2 гл. 13 «Винні діяння проти майна»). Предметом шахрайських діянь можуть бути: 1) чуже майно та право на майно, а також власне майно винного у випадку страхового шахрайства – КК Латвійської Республіки; 2) чуже майно,

право на майно та відповідні обов'язкові платежі – КК Литовської Республіки; 3) майнова вигода, пільги, інвестиції та страхова винагорода. Крім цього, естонський законодавець, можливо, мав на увазі значну кількість потерпілих від шахрайства в окремій нормативній конструкції «шляхом звернення до громадськості» (ч. 2 ст. 209 ПК Естонської Республіки) [18; 14].

Особливості формування кримінального законодавства Угорщини лежить в площині специфіки романо-германської правової сім'ї. Сучасне кримінальне законодавство Угорщини представлене Кримінальним Кодексом від 2012 р.. У розділі 36. Порушення проти власності містяться положення, що регулюють кримінальну відповідальність за: шахрайство (стаття 373); економічне шахрайство (стаття 374); шахрайство в інформаційній системі (стаття 375); незаконне привласнення коштів (стаття 376); лихварство (стаття 381) [19; 7].

КК Республіки Молдова було прийнято 18 квітня 2002, а у червні 2003 р.

цей законодавчий акт набрав чинності. Глава VI Особливої частини КК Республіки Молдова має назву «Злочини проти власності» та складається з дев'ятнадцяти статей (ст.ст. 186-1995). Як і в КК України, в КК Республіки Молдова кримінальна відповідальність за шахрайство передбачена ст. 190 даного законодавчого акта. Наразі дана норма складається з шести частин. У ч. 1 ст. 190 КК Республіки Молдова зазначається наступне: «Шахрайство, тобто викрадення майна іншої особи шляхом зловживання довірою, введення в оману або залишення в омані, карається штрафом у розмірі від 550 до 1000 умовних одиниць, або неоплачуваною працею на користь суспільства на строк від 120 до 240 годин, або позбавленням волі на строк до 3 років» [20; 21].

Основні майнові злочини за Кримінальним кодексом Греції: 1. Крадіжка (372-379), 2. Грабіж (380-382), 3. Шахрайство (386-388), 4. Привласнення (390-391), 5. Знищення або пошкодження майна (381), 6. Вимагання (385), 7. Легалізація (відмивання) майна, здобутого злочинним шляхом (386А), 8. Незаконне використання чужого майна.

Згідно зі статтею 386 Кримінального кодексу Греції, шахрайство визначається як збагачення себе або третьої особи шляхом свідомого представлення неправдивих фактів за правдиві або шляхом незаконного приховування або замовчування правдивих фактів і схилення іншої особи до дії чи бездіяльності з метою заподіяння матеріальної шкоди [22].

У Греції основним правоохоронним органом, що здійснює протидію та розслідування кримінальних правопорушень проти власності, є: поліція, яка має спеціалізовані підрозділи кримінальної поліції, які займаються розслідуванням крадіжок, грабежів, шахрайств, розбоїв тощо.

Ефективною є система організаційно-правових механізмів протидії ОЗ в Італії, адже для вирішення цього питання взаємодіють державні установи та громадські організації. Парламент створив Генеральну Раду з боротьби з організованою злочинністю, поряд з якою засновані окружні управління із боротьби з ОЗ та мафією, а також – Державне управління з боротьби з мафією. Завдання зазначеного органу такі: розробка стратегій боротьби з ОЗ; раціоналізація ресурсів, що виділені для боротьби з ОЗ, прийняття відповідних директив, які спрямовані на усунення недоліків чи неефективних дій. Варто зазначити, що Італія є однією з країн, що відмовляється визнавати необхідність розсуду у розслідуванні. Крім того, «у складі Генеральної прокуратури Італії створено оперативно-слідче управління з боротьби з організованою злочинністю та мафією» [23; 24].

Італія є країною, що має «надзвичайне законодавство» та велику кількість нормативно-правових актів, що спрямовані на боротьбу з ОЗ. А зазначені вище державні органи формують єдину систему протидії ОЗ в Італії. Кожні 6 міс. міністр внутрішніх справ перед парламентом звітує про проведену роботу та кожного року доповідає про результат вирішення проблем, які пов'язані з ОЗ. Як бачимо, найбільш успішною країною у цій сфері є Італія. У цій країні для протидії ОЗ створено надзвичайне законодавство, яке містить норми що є жорсткими щодо боротьби із мафіозними організаціями [24].

Доволі цікавим з точки зору диференціації кримінальної відповідальності є деталізація видів комп'ютерного шахрайства в Італії [25]. Згідно зі статтею 640-ter Кримінального кодексу Італії (злочин комп'ютерного шахрайства), особа, яка отримує для себе чи інших несправедливу вигоду або завдає шкоди іншим людям, змінюючи будь-яким чином роботу комп'ютерної системи або втручаючись у будьякий спосіб без права на дані, інформацію або програми, що містяться в комп'ютері, караються позбавленням волі на строк від шести місяців до трьох років і штрафом у розмірі від 51 євро до 1032 євро. Покарання передбачає позбавлення волі на строк від одного до п'яти років і штраф від 309 до 1549 євро, якщо правопорушення вчинено оператором системи. Злочин карається за заявою потерпілого, якщо немає однієї з обставин, що обтяжують покарання. Згідно зі статтею 640 quinquies особа, відповідальна за послуги сертифікації електронного

підпису, яка з метою отримання нечесної вигоди або заподіяння шкоди іншим особам порушує зобов'язання, покладені законом щодо видачі кваліфікованого сертифіката, має бути покарана. позбавленням волі на строк до трьох років і штрафом від 51 до 1032 євро. Особа вчиняє злочин шахрайства, коли вона шляхом хитрощів або обману та введення когось в оману здобуває собі або іншим неправомірну вигоду на шкоду іншим особам (ст. 640 КК) [26; 22].

Шахрайство в галузі туристичних послуг відповідно до КК Італії є різновидом звичайного шахрайства, яке вважається правопорушенням проти власності. У випадку шахрайства злочинець використовує хитрощі або обманює потерпілого. До специфічних форм цього кримінального правопорушення належать: шахрайство з державними коштами, комп'ютерне шахрайство, страхове шахрайство, обман недієздатних осіб, а також шахрайство в сфері еміграції. Кваліфікація цього правопорушення може залежати від таких обставин, як вчинення шахрайства на шкоду державі або державним установам, а також від використання страху потерпілого перед уявною загрозою або хибного переконання, що він зобов'язаний виконати вимоги органів влади. [27, с. 155-156; 28].

Кримінальний кодекс Іспанії, ухвалений 1995 р. і який набрав чинності з 24 травня 1996 р., у розділі Злочини проти власності та соціально-економічного порядку містить главу IV під назвою «Про обманне присвоєння чужого майна». У трьох відділах цієї глави сформульовано склади шахрайства, необґрунтованого присвоєння та незаконного обману, пов'язаного з електрикою та іншими елементами [29; 30].

Стосовно іспанського досвіду кримінальноправового забезпечення запобігання шахрайству, то термін «шахрайство» стосується обману, спричиненого особою, працівником або організацією з метою особистої вигоди в національному чи міжнародному масштабі. Як правило, така шахрайська діяльність використовується для отримання переваги над конкурентом або отримання незаконного прибутку. Отже, злочинець отримає вигоду від протиправних дій, тоді як інші залучені сторони зазнають шкоди. Прикладом може бути, якби працівник вкрав гроші з реєстру компаній, оскільки працівник отримав би вигоду від отримання додаткового капіталу за рахунок компанії [31]. Є три ключові принципи, на яких ґрунтується шахрайство за іспанським законодавством: 1) можливість – означає обставини, які дозволяють здійснити шахрайство. Це єдиний із трьох компонентів, над яким компанія здійснює повний контроль. Однак саме цей контроль або його відсутність дозволяє здійснювати шахрайство. Наприклад, слабкий внутрішній контроль, такий як поганий моніторинг обов'язків, може створити можливості для шахрайства; 2) стимул – це відноситься до мислення працівника щодо вчинення шахрайства. Прикладом можуть бути особисті стимули людини, такі як бажання заробити більше грошей, щоб оплатити рахунки або фінансувати залежність від азартних ігор; 3) раціоналізація – це стосується самовиправдання особи для вчинення шахрайства. Прикладом може бути особа, яка злопам'ятно ставиться до свого керівника і вважає, що він повинен отримати відплату [31; 32].

Основні кримінальні правопорушення проти власності в Грузії (згідно з ККГ): ст. 177 «Крадіжка», ст. 178 «Грабіж», ст. 179 «Розбій», ст. 180 «Шахрайство», ст. 181 «Привласнення або розтрата», ст. 182 «Заподіяння майнової шкоди шляхом обману або зловживання довірою», ст. 183 «Самоуправство», ст. 184 «Знищення або пошкодження майна» , ст. 185 «Незаконне заволодіння автотранспортом без мети крадіжки», ст. 186 «Придбання або збут майна, здобутого злочинним шляхом».

У розділі XXV «Злочини проти власності» КК Грузії в ч. 1 ст. 187 «Пошкодження чи знищення речі» передбачено відповідальність за пошкодження або знищення чужої речі, що спричинило значну шкоду, – карається штрафом чи суспільно корисною працею на строк від ста до ста вісімдесяти годин, або виправними роботами на строк до одного року, або домашнім арештом на строк від шести місяців до двох років, або позбавленням волі на строк від одного до трьох років. Кваліфікуючими ознаками злочину є діяння, передбачене ч. 1 ст. 187 КК Грузії вчинене шляхом підпалу, вибуху чи іншим загальнонебезпечним способом неодноразово, яке карається позбавленням волі на строк від трьох до п'яти років з обмеженням прав (ч. 2 ст. 187 КК Грузії). Особливо кваліфікуючими ознаками є дії передбачені ч. 2 цієї статті, які спричинили необережне заподіяння: смерті людині чи інші тяжкі наслідки (караються позбавленням волі на строк від шести до десяти років з обмеженням прав, пов'язаних з зброєю, чи такої); смерті двом чи більше людям (караються позбавленням волі на строк від дев'яти до дванадцяти років з обмеженням прав, пов'язаних з зброєю, чи такої) [33; 9].

Основним правоохоронним органом Грузії, що протидіє майновим злочинам є Міністерство внутрішніх справ Грузії. Основні структурні підрозділи: а) Департамент кримінальної

поліції, щомає спеціалізовані відділи, зокрема: Управління боротьби з майновими злочинами; Відділи з аналізу та кримінального розшуку. b) Територіальні поліцейські управління.

Правоохоронна система Грузії демонструє високий рівень ефективності в боротьбі з правопорушеннями проти власності, що є наслідком рішучих інституційних реформ, цифровізації процесів та акценту на прозорість. Україна має потенціал запозичити ці позитивні практики та адаптувати їх до власних умов, що сприятиме посиленню правопорядку та довіри громадян до поліції.

Як слушно наголошує О. Джужа, що зарубіжний досвід засвідчує, що для ефективної протидії організованій злочинності доцільно акцентувати механізм зміцнення державної системи руйнівного впливу на злочинність і створити соціальні механізми, які забезпечать усунення системоутворювальних чинників, що обумовлюють переваги організованої злочинності, а також подолання пріоритетів темпів еволюції мафії над темпами еволюції державних антикримінальних, антикорупційних структур [34, с. 19].

Висновок. Аналіз міжнародного та зарубіжного досвіду протидії кримінальним правопорушенням проти власності свідчить про надзвичайну різноманітність підходів, структур і практик, що використовуються різними державами для захисту майнових прав громадян, юридичних осіб та суспільства в цілому. Спільним для більшості правових систем є те, що правопорушення проти власності розглядаються як соціально небезпечні діяння, що підривають не лише економічну безпеку, а й стабільність правопорядку та довіру громадян до держави.

Отже, для України вивчення зарубіжного досвіду протидії кримінальним правопорушенням проти власності в умовах воєнного стану має надзвичайну практичну цінність. Зокрема, доцільно запозичити такі елементи: створення вузькопрофільних підрозділів поліції, які спеціалізуються на розслідуванні конкретних видів майнових злочинів; розширення використання цифрових технологій (аналітика, розпізнавання даних, відеоспостереження, кіберслідство); удосконалення правової класифікації майнових злочинів з урахуванням міжнародних підходів; розбудова системи відновного правосуддя для зменшення навантаження на судову систему та відшкодування шкоди потерпілим; активізація співпраці з міжнародними правоохоронними структурами для розслідування складних схем, пов'язаних з транскордонними правопорушеннями проти власності.

Список використаних джерел:

1. Тичина Д., Перцев Р. Зарубіжний досвід техніко-криміналістичного забезпечення розслідування кримінальних правопорушень в умовах воєнного стану. Протидія кримінальним правопорушенням в умовах воєнного стану : зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Кропивницький, 27 жовт. 2022 р.). Кропивницький, 2022. С. 26-31.

2. Крапивін Є., Бєлоусов Ю., Орлеан А. Допити в умовах воєнного стану: особливості фіксації інформації та необхідність змін до законодавства. https://justtalk.com.ua/post/dopiti-v-umovah-voennogo-stanu-osoblivosti-fiksatsii-informatsii-ta-neobhidnist-zmin-do-zakonodavstva.

3. Шевчишина К.П. Розслідування воєнних злочинів в Україні : дис ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2024. 330 с.

4. Севрук В. Г. Протидія злочинам, що вчиняються організованими групами і злочинними організаціями, які сформовані на етнічній основі: теорія та практика: монографія. Київ: «Видавництво Людмила», 2022. 1092 с.

5. Павленко С. О. Зарубіжний досвід у сфері протидії політичній корупції. *Стан, проблеми та перспективи сучасної юриспруденції України в умовах євроінтеграції: правові та суспільні аспекти* : матеріали підсумк. наук.-теорет. Інтернет-конф. (Київ, 23 квіт. 2015 р.). Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2015. С. 138-139.

6. Кримінальний кодекс Чеської Республіки / Переклад на українську мову. О. В. Коротюк. К. : ОВК, 2020. 264 с.

7. Барановська Т.В. Концепція кримінально-правової протидії кримінальним правопорушенням проти економічної системи. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право. Житомир, 2023. 507 с.

8. Кримінальний кодекс Швейцарії від 21.12.1937 р. станом на 28.02.2024. URL: https://www.fedlex.admin.ch/eli/cc/54/757_781_799/de.

9. Мартишко М. В. Аналіз зарубіжного законодавства щодо кримінальної відповідальності за умисне знищення чи пошкодження майна. Вісн. асоц. кримін. права / Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, ГО "Всеукр. асоц. кримін. права". – 2024. Т. 1, № 21. С. 151-164.

10. Думчиков М. О., Каріх І. В. Зарубіжний досвід протидії кримінальним правопорушенням проти власності вчиненому з використанням інформаційно-телекомунікаційних технологій. *Прикарпатський юридичний вісник*. Випуск 2 (49), 2023. С. 100-104.

11. Hefetz, I., Liptz, Y., Vaturi, S., & Attias, D. Use of AFIS for linking scenes of crime. Forensic Science International. 2016. № 262. e25–e27. URL: https://doi.org/10.1016/j.forsciint.2016.03.003.

12. Кримінальний кодекс Республіки Грузія від 22.07.1999 р. станом на 28.02.2024 р. URL: https://matsne.gov.ge/ka/document/view/16426?publication=260.

13. Кримінальний Закон Латвії від 07.06.1998 р. URL: https://likumi.lv/ta/id/88966-kriminallikums.

14. Собкович О.В. Досвід країн Європейського Союзу щодо запобігання кримінальним правопорушенням у сфері страхування. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство».* 2025. Вип. № 2. С.889-894.

15. Крижна В.В. Досвід правового регулювання діяльності правоохоронних органів в зарубіжних країнах. *Теорія та практика протидії злочинності у сучасних умовах :* матеріали Міжнародної науковопрактичної конференції (21 жовтня 2022 року) / упор. Л. В. Павлик, У. О. Цмоць. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2022. С. 195-199.

16. Кримінальний кодекс Литовської Республіки / переклад – К.В. Менченя; під ред. О.В. Коротюк. Київ: ОВК, 2021. 158 с.

17. Новіченко А. Вивчення зарубіжного досвіду партнерства поліції і населення та можливості його використання. *Європейські перспективи*. № 1. 2024. С. 158-165.

18. Кримінальний (Пенітенціарний) кодекс Естонської Республіки. URL: http://www.riigikantselei. ee/arhiiv/rto/pae/2005/pae_nr17_06-12-2005.pdf.

19. Кримінальний кодекс Угорщини. URL: https://www.refworld.org/pdfid/4c358dd22.pdf.

20. Codul penal al Republicii Moldova // Ministerul Justiției. URL: https://www.legis.md/cautare/getResults?doc_id=143535&lang=ro#.

21. Миргородський О.І. Запобігання шахрайству, вчиненого шляхом незаконних операцій з використанням електронно-обчислювальної техніки. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право. – Науково-дослідний інститут публічного права, Київ, Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ МВС України, Дніпро, 2024. 256 с.

22. ΤΡΑΠΕΖΑ ΝΟΜΙΚΩΝ ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΩΝ ΔΣΑ. URL: https://www.ministryofjustice.gr/wp-content/uploads/20 19/10/%CE%A0%CE%BF%CE%B9%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CF%8C%CF%82-%CE%9A%CF%8E%CE% B4%CE%B9%CE%BA%CE%B1%CF%82.pdf.

23. Бусол О. Ю. Міжнародний досвід побудови та функціонування спеціалізованих органів з протидії високопосадовій злочинності (в контексті незалежності Державного бюро розслідувань в Україні). *Громадська думка про правотворення.* 2016. 14 (117). С. 9–23. URL: http://nbuviap.gov.ua/.

24. Андросович Л. Зарубіжний досвід протидії організованій злочинності у сфері фінансів та можливості його застосування в Україні. *Актуальні проблеми правознавства*. 2022. № 2 (30). С. 31-37.

25. The crime of computer fraud under the Italian Penal Code. URL: http://www.legalsl.com/en/computer-fraud-initaly.htm.

26. Italian Penal Code. URL: https://www.ojp.gov/ncjrs/virtual-library/abstracts/italian-penal-code-0.

27. Томаневич Л. М., Рібун М. В. Протидія шахрайству у сфері туризму. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2013. № 2. С. 154–161.

28. Кузьменко А. С. Іноземна практика кримінальної відповідальності за шахрайство у туристичній сфері. *Протидія організованій злочинності і корупції в умовах збройного конфлікту: досвід та перспективи з нагоди 5-річчя створення Департаменту стратегічних розслідувань НПУ:* збірник матеріалів Міжнародної науковопрактичної конференції (м. Кропивницький, 04 жовтня 2024 року). Кропивницький: ДонДУВС, 2024. С. 179-182.

29. Кримінальний кодекс Королівства Іспанія. ОВК. 2017. 284 с.

30. Гумін О.М. Шахрайство у сучасному законодавстві деяких зарубіжних країн. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство».* 2023. № 4. С. 456-460. https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2023/04/81.pdf.

31. How fraud works in Spain. URL: https://www.pineradelolmo.com/how-fraud-works-in-spain/

32. Чайка І.М. Зарубіжний досвід кримінально-правової заборони шахрайства. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції.* № 5. 2022. С. 225-233.

33. Кримінальний кодекс Республіки Грузія від 22.07.1999 р. станом на 28.02.2024 р. URL: https://matsne.gov.ge/ka/document/view/16426?publication=260.

34. Джужа О. Досвід зарубіжних країн у наступальній стратегії боротьби з організованою злочинністю. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ.* 2018. № 2 (16). С. 13-21. URL: http://elar.naiau.kiev.ua/bitstream/ 123456789/13717/1/3.pdf.

Дата першого надходження рукопису до видання: 23.07.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 28.08.2025
Дата публікації: 29.09.2025.

УДК 343.985:351.741:343.132
DOI https://doi.org/10.32844/2618-1258.2025.3.41

СОЛОВЙОВ Е.П.

ДОКТРИНАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО ПОНЯТТЯ ТА СУТНОСТІ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ У СФЕРІ ДІЯЛЬНОСТІ НЕБАНКІВСЬКИХ ФІНАНСОВИХ УСТАНОВ

DOCTRINAL APPROACHES TO THE CONCEPT AND ESSENCE OF CRIMINALISTICS CHARACTERIZATION OF CRIMINAL OFFENSES IN THE FIELD OF NON-BANK FINANCIAL INSTITUTIONS

У статті наголошено, що така характеристика є інформаційно-пізнавальною моделлю, яка містить дані про криміналістично значущі елементи початкового та наступного етапів досудового розслідування з метою виконання завдань кримінального провадження. Криміналістична характеристика розглядається як система сприятливих для розслідування даних та пов'язаних з ним обставин. Практика свідчить, що економічна злочинність ґрунтується переважно на кримінально-комерційній діяльності, де найбільш яскраво представлені кредитно-небанківські заклади. Відбувається це не тільки в ході одностороннього впливу з боку злочинців на небанківську систему, а й внаслідок згубного для кожної держави об'єднання з протиправними намірами злочинців з представниками державних органів влади. Корумповані службовці забезпечують захист криміналу з подальшою участю у розподілі злочинних прибутків.

Доведено, що криміналістичні рекомендації є важливим інструментарієм суб'єктів сторони обвинувачення, що залученні до кримінального провадження – своєрідним алгоритмом дій у типових слідчих ситуаціях. Елементами криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень у сфері діяльності небанківських фінансових установ є: способи вчинення; предмет посягання; обстановка вчинення; слідова картина; відомості про осіб, які вчинили кримінальне правопорушення. Такі елементи найбільш точно розкривають зміст криміналістичної характеристики в процесі розробки методики розслідування кримінальних правопорушень у сфері діяльності небанківських фінансових установ.

Ключові слова: *небанківська фінансова установа, кримінальне правопорушення, криміналістична характеристика, спосіб вчинення, предмет посягання, обстановка вчинення, слідова картина, розслідування, слідча ситуація.*

The article emphasizes that such a characteristic is an information and cognitive model that contains data on forensically significant elements of the initial and subsequent stages of pre-trial investigation in order to fulfill the tasks of criminal proceedings. The forensic characteristic is considered as a system of data favorable for investigation and related circumstances. Practice shows that economic crime is based mainly on criminal and commercial activity, where credit and non-banking institutions are most clearly represented. This occurs not only during the unilateral influence of criminals on the non-banking system, but also as a result of the association of criminals with illegal intentions with representatives of state authorities, which is detrimental to each state. Corrupt officials provide protection for crime with subsequent participation in the distribution of criminal profits. It is proven that forensic recommendations are an important tool for the prosecution involved in criminal proceedings - a kind of algorithm of actions in typical investigative situations. The elements of the forensic characterization of criminal offenses in the field of activity of non-banking financial institutions are: methods

© СОЛОВЙОВ Е.П. – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри кримінального процесу (Національна академія внутрішніх справ) (ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6433-004X)
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

of commission; subject of the offense; circumstances of commission; trace picture; information about the persons who committed the criminal offense. Such elements most accurately reveal the content of the forensic characterization in the process of developing a methodology for investigating criminal offenses in the field of activity of non-banking financial institutions.

Key words: *non-banking financial institution, criminal offense, forensic characterization, method of commission, subject of the offense, circumstances of commission, trace picture, investigation, investigative situation.*

Постановка проблеми. Сучасний етап розвитку фінансової системи України характеризується активним зростанням ролі небанківських фінансових установ (далі – НФУ), які забезпечують широкий спектр послуг у сфері кредитування, страхування, лізингу, інвестиційного посередництва, діяльності ломбардів та фінансових компаній. Їхня діяльність тісно пов'язана з обігом значних грошових потоків, що обумовлює високий рівень кримінальних ризиків, у тому числі пов'язаних з шахрайством, зловживанням службовим становищем, відмиванням коштів та іншими економічними правопорушеннями. У цих умовах виникає об'єктивна потреба у формуванні цілісного доктринального підходу до криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень у сфері діяльності НФУ.

Проблематика криміналістичної характеристики у вітчизняній та зарубіжній науці розроблялася в контексті дослідження різних видів злочинів, однак комплексні наукові праці, що були б спрямовані саме на злочини у сфері діяльності НФУ, залишаються поодинокими. Це зумовлює необхідність не лише адаптації загальних криміналістичних положень до специфіки зазначеної сфери, а й вироблення нових підходів, що враховують економіко-правові реалії, особливості функціонування фінансового ринку та сучасні виклики, зумовлені глобалізаційними процесами й цифровізацією фінансових операцій.

Наукове значення дослідження визначається тим, що криміналістична характеристика виступає не лише як теоретична модель, яка систематизує знання про закономірності злочинної діяльності, але й як практичний інструмент, що безпосередньо впливає на ефективність організації досудового розслідування, вибір тактичних прийомів та методичних підходів у діяльності правоохоронних органів. У свою чергу, розробка доктринальних засад криміналістичної характеристики правопорушень у сфері діяльності НФУ сприятиме удосконаленню механізмів протидії цим злочинам, підвищенню ефективності кримінального переслідування та зміцненню фінансової безпеки держави.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Фундамент для формування уявлень про криміналістичну характеристику злочинів закладено у працях українських учених 1960–1980-х рр. Зокрема, А. М. Колесниченко у дисертації (1967) та спільній праці з В. О. Коноваловою (1985) розробив методологічні та правові основи методики розслідування, уперше чітко виокремивши криміналістичну характеристику як структурний елемент методики. Такі підходи пізніше були систематизовані у «Настільній книзі слідчого» (2003), де розкриваються практичні аспекти застосування цієї категорії в умовах слідчої діяльності.

Важливий внесок у теоретичне осмислення поняття зробив В. Д. Берназ (2006), який розглядав криміналістичну характеристику як самостійну наукову категорію, акцентуючи на її багатовимірності та значенні для формування приватних криміналістичних методик. Цей напрям знайшов розвиток у працях С. С. Чернявського (2008; 2010), де автор аналізував криміналістичну характеристику в контексті економічних і валютних злочинів, порівнював різні наукові концепції й доводив важливість врахування кримінально-правових і кримінологічних ознак у її структурі.

Монографія А. Ф. Волобуєва (2019) про механізм злочину пов'язала класичні елементи криміналістичної характеристики (спосіб, слідова картина, особа злочинця та потерпілого) з концептуальними положеннями сучасної криміналістики, що розширює аналітичні можливості дослідження злочинів у фінансовій сфері. В. А. Журавель (2021) у фундаментальній монографії про генезу та сучасний стан криміналістики представив сучасні доктринальні підходи, що підтверджують еволюцію поглядів: від суто методичного застосування криміналістичної характеристики до її розуміння як теоретичної моделі, що інтегрує знання кримінології, економіки та правозастосовчої практики.

Напрацювання зазначених та інших учених становлять теоретичне підґрунтя для вирішення численних практичних проблем, що виникають у правоохоронній і правозахисній діяльності. Водночас бракує комплексних наукових розвідок присвячених криміналістичній характеристиці кримінальних правопорушень у сфері діяльності НФУ.

Виклад основного матеріалу. Сучасний стан та умови протидії організованій і економічній злочинності, а також зумовлені ними трансформації криміногенної ситуації в Україні поставили перед криміналістикою низку нових завдань. Найбільш відчутно ці зміни проявляються у сфері криміналістичної методики [1, с. 10]. Володіння інформацією про характерні риси кримінального правопорушення забезпечує можливість добору найбільш ефективних способів його розслідування.

Центральним елементом інформаційно-пізнавальної моделі криміналістичної методики, її ключовою складовою на ретроспективному рівні є криміналістична характеристика злочину. Накопичені в науці підходи дозволяють формувати узагальнене уявлення про правопорушення як систему взаємопов'язаних ознак, що включають результати аналізу способу його вчинення, обстановки, предмета посягання, особливостей суб'єкта злочину та слідової картини.

Саме ця складова криміналістики найбільшою мірою зумовлена потребами судово-слідчої практики, яка потребує вдосконалення засобів та методів розкриття і розслідування злочинів. Задоволення таких запитів є одним із головних завдань криміналістичної науки, визначає напрями її розвитку та місце окремих теоретичних концепцій, серед яких – криміналістична класифікація, прогнозування та характеристика кримінальних правопорушень.

Водночас наявна певна невідповідність між практичними запитами та науково-методичними розробками, що зумовлена недостатнім рівнем теоретичних досліджень у сфері криміналістичної методики. Криміналістичний аналіз злочину, який раніше застосовувався з метою створення прикладних рекомендацій для слідчих, поступово перетворився на розрізнене поєднання кримінально-правових, кримінологічних і процесуальних характеристик окремих діянь [2, с. 8].

Науковці неодноразово акцентували на існуванні диспропорцій між запитами практики та науковими напрацюваннями. Так, С. С. Чернявський зауважує, що частково така ситуація зумовлена позицією самих практичних працівників. На його думку, однією з причин недостатньої імплементації криміналістичних рекомендацій у слідчу діяльність є закріплені консервативні стереотипи правоохоронної практики. Учений підкреслює: практика нерідко чинить спонтанний опір нововведенням, намагаючись зберегти звичний порядок дій. Цьому сприяє й сформований стиль мислення слідчих та оперативних працівників. Відмова від нових підходів інколи маскується скептичним ставленням до рекомендацій науки. Джерела такого опору різноманітні: професійна деформація, втрата зацікавленості у своїй діяльності, а також конформізм молодих співробітників, які переймають байдужість своїх більш досвідчених колег [3; 4].

Попри те, що традиційна структура криміналістичної методики пройшла перевірку часом і набула визнання у наукових колах, вона не може вважатися досконалою. Її недоліком є відсутність системного взаємозв'язку між окремими елементами. Наприклад, відомості, що становлять зміст криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень, рідко використовуються при розгляді питань, пов'язаних з організацією розслідування, особливо у процесі формулювання типових слідчих версій. Або ж, навіть якщо такі версії й пропонуються, то вони нерідко подаються без належного посилання на дані, що містяться у криміналістичній характеристиці.

Таким чином, подальший розвиток криміналістичної методики як системи знань і як окремого розділу криміналістики має ґрунтуватися на узагальненні та глибокому науково-філософському осмисленні накопиченого практичного досвіду, а також на пізнанні фактів, пов'язаних як зі злочинною діяльністю, так і з діяльністю, спрямованою на протидію злочинності. У цьому контексті першочергового значення набувають питання вдосконалення наявних та створення нових методик розслідування окремих груп злочинів; застосування окремих теоретичних концепцій, насамперед концепції криміналістичної характеристики, як підґрунтя для формування приватних методик; уніфікація поглядів учених на структуру криміналістичної методики та її елементів; виклад цих положень у доступній та прикладній формі.

При аналізі питань методики особливу цінність становлять знання про способи підготовки, вчинення й приховування кримінального правопорушення; умови та обстановку, у яких воно реалізується; специфіку особи злочинця; зв'язки окремого діяння з іншими суспільно небезпечними чи протиправними діями, навіть тими, що не тягнуть кримінальної відповідальності.

Характеристика у логічному розумінні є прийомом пізнання, що полягає у виявленні суттєвих якостей і властивостей об'єкта [5, с. 1195]. Вона широко застосовується в різних науках, у тому числі й у криміналістиці. Проте в більшості базових підручників питання поняття та змісту криміналістичної характеристики злочинів залишаються поза увагою авторів, що певною мірою ускладнює розуміння цієї категорії студентами, молодими науковцями й практичними працівниками.

Варто підкреслити, що термін «криміналістична характеристика злочинів» уперше увів у науковий обіг О. Н. Колесніченко у 1967 р., визначивши його як «загальну характеристику злочину» – систему відомостей про криміналістично значущі ознаки злочинного діяння та закономірні зв'язки між ними, що сприяють формуванню й перевірці слідчих версій у процесі розслідування [6; 7]. Отже, це поняття виникло в межах методики розслідування конкретних видів злочинів та було сприйняте як інформаційна модель.

У подальшому в науковій літературі висловлювалися полярні позиції щодо сутності, значення й місця криміналістичної характеристики: від її віднесення до загальнотеоретичних положень криміналістики та визнання елементом її методології – до заперечення необхідності застосування цієї категорії як «пережитку криміналістики» [8]. Як відзначає А. Ф. Волобуєв, з часом криміналістична характеристика була закріплена як початковий елемент кожної приватної методики розслідування, слугуючи її інформаційним підґрунтям. До 70-х років XX ст. таку роль виконував перелік обставин, які підлягали доказуванню у справах певного виду [9, с. 46].

Дискусії щодо сутності та призначення категорії «криміналістична характеристика» тривають і сьогодні. У науковому середовищі немає єдності стосовно її поняття, ролі та місця у структурі криміналістики. Так, В. А. Журавель розглядає її як модель типових ознак певного виду чи групи злочинів, тобто систему узагальнених відомостей про найбільш характерні криміналістично значущі риси злочинної діяльності [10, с. 74]. А. Ф. Волобуєв трактує цю категорію як наукові положення приватної методики розслідування, що становлять систему знань про елементи механізму злочину, а також як наукову категорію, у межах якої описуються характерні ознаки та властивості злочинної події [9].

Інший підхід запропонував В. Ю. Шепітько, який визначає криміналістичну характеристику як вихідний елемент побудови окремої методики розслідування злочинів. На його думку, вона є ідеальною моделлю сукупності криміналістично значущих компонентів і закономірностей вчинення злочину, що слугують інформаційною основою для формування й перевірки слідчих версій [8, с. 182]. Схожої думки дотримується і М. В. Салтевський, наголошуючи на інформаційній природі цього феномену. Він визначає криміналістичну характеристику як інформаційну модель, що відображає якісно-кількісну систему типових ознак певної групи злочинів та дає можливість прогнозувати обставини конкретної кримінальної події, включно з особою правопорушника, способом і засобами її вчинення [11, с. 148–151].

М. І. Скригонюк підходить до цієї проблеми більш комплексно, розглядаючи криміналістичну характеристику як поєднання наукових положень, рекомендацій та прийомів, що враховують кримінально-правові ознаки, організаційно-управлінські та психологічні особливості розслідування [12]. У свою чергу, В. В. Лисенко вбачає у ній своєрідний прогноз, що дозволяє визначити найефективніші засоби виявлення, розкриття та розслідування злочинів, і водночас – центральний елемент криміналістичної методики, навколо якого об'єднуються всі інші її складові [13, с. 321].

Важливу роль в обґрунтуванні інформаційного підходу відіграють праці М. В. Салтевського, тоді як В. Д. Берназ визначає криміналістичну характеристику як систему узагальнених даних, заснованих на державній статистиці, про обставини, які мають значення для виявлення, розкриття та попередження злочинів [14, с. 17]. В. С. Кузьмічов, підтримуючи концепцію інформаційної моделі, наголошував, що особливу вагу криміналістична характеристика набуває саме на початковому етапі досудового розслідування, коли вона допомагає визначити головні його напрями та висунути обґрунтовані слідчі версії. При цьому лише окремі елементи характеристики з'ясовуються під час проведення перших слідчих дій, тоді як її повний зміст розкривається вже на завершальних етапах розслідування [15, с. 252].

Попри відмінності в трактуванні, в усіх підходах учених простежується спільна мета – сформувати цілісне й об'єктивне уявлення про кримінальне правопорушення, виокремити ті його риси, які можуть бути вихідними для побудови методики його розслідування. Узагальнюючи наукові позиції, можна стверджувати, що криміналістична характеристика кримінальних правопорушень розуміється як: а) сукупність узагальнених відомостей про злочин і пов'язані з ним явища; б) система ознак, властивостей і взаємозв'язків, що мають криміналістичне значення; в) наукова абстракція, яка виділяє типові риси окремих видів і груп злочинів та водночас – злочинів загалом; г) важливий структурний елемент приватної методики, що забезпечує ефективність розслідування.

Наукова новизна концепції криміналістичної характеристики, за слушним зауваженням В. П. Бахіна, полягає у двох ключових моментах: по-перше, система даних про злочин повинна

включати лише ті ознаки, які є істотними для конкретного виду чи групи злочинів та реально сприяють їх розкриттю й розслідуванню; по-друге, ці відомості набувають значення лише тоді, коли між ними виявлені закономірні зв'язки [2, с. 9]. Практичне втілення цієї ідеї полягає в тому, що співставлення інформації, отриманої під час розслідування конкретного правопорушення, із системою узагальнених даних щодо аналогічних злочинів дозволяє визначити невідомі обставини шляхом виявлення спільних ознак.

На думку С. С. Трача, криміналістична характеристика правопорушень охоплює: а) сукупність відомостей про самі злочини та пов'язані з ними явища; б) систему типових ознак, властивостей, слідів і взаємозв'язків; в) інформацію, що має криміналістичне значення; г) характеристику конкретного злочину, яка водночас є науковою абстракцією, здатною виокремлювати загальні риси окремих видів, груп і злочинів загалом; д) важливий елемент приватної методики розслідування [16, с. 55].

Працівники органів досудового розслідування постійно звертаються до криміналістичної характеристики з різною метою: для уточнення власних дій, прогнозування поведінки правопорушника, постановки питань експерту чи консультанту. У цьому процесі задіюються як кількісні, так і якісні складові характеристики.

Її практичне призначення полягає в тому, щоб слугувати своєрідним «трафаретом» для слідчого чи дізнавача, який накладається на вже наявні дані розслідування. Завдяки цьому з'являється можливість: а) визначити наявність ознак кримінального правопорушення; б) прогнозувати зміст події та пов'язаних із нею обставин; в) робити припущення щодо характеру й форм прояву слідів злочину; г) оцінювати повноту доказової інформації; д) планувати та реалізовувати цілеспрямовані заходи з пошуку, фіксації та процесуального закріплення доказів.

Сучасні дослідники пропонують розмежовувати криміналістичну характеристику за рівнями:

- загальна криміналістична характеристика – найвищий рівень абстракції, що виступає методологічною базою для вивчення окремих видів і груп правопорушень;
- характеристика окремого виду (групи) злочинів – менш абстрактний рівень, який спирається на положення загальної теорії криміналістики та практичний досвід;
- індивідуальна характеристика конкретного злочину – формується у ході розслідування і відображає неповторні риси конкретної події, але при цьому належить до певної групи чи категорії кримінальних правопорушень.

Узагальнюючи погляди науковців, можна констатувати, що криміналістична характеристика являє собою систему знань про злочин, яка дає можливість розкрити механізм його вчинення та забезпечує слідчого необхідним інструментарієм для ефективного розслідування.

З огляду на викладене, криміналістична характеристика є найбільш інформативним і значущим елементом методики розслідування. Її глибоке дослідження з урахуванням сучасної слідчої, експертної та судової практики дозволяє в режимі реального часу аналізувати стан злочинності, динаміку та якість вчинюваних правопорушень, а також формувати комплексні криміналістичні методики розслідування злочинів у сфері господарської діяльності.

У контексті дослідження злочинів у діяльності НФУ криміналістична характеристика розглядається як інформаційно-пізнавальна модель, що акумулює відомості про криміналістично значущі елементи початкового та наступного етапів розслідування. Вона спрямована на реалізацію завдань кримінального провадження, визначених ст. 2 КПК України [17], і охоплює дані, які мають ключове значення для виявлення, фіксації та аналізу слідів злочину.

Практика доводить, що економічна злочинність часто базується на кримінально-комерційних схемах, у яких істотну роль відіграють кредитно-фінансові небанківські установи. При цьому правопорушення в цій сфері зумовлюються не лише діями кримінальних елементів, а й їхнім протиправним співробітництвом із представниками органів влади. Корумповані службові особи, забезпечуючи «прикриття» злочинної діяльності, нерідко стають учасниками розподілу злочинних доходів.

Криміналістичні рекомендації, за слушним зауваженням дослідників, виступають дієвим алгоритмом дій для представників сторони обвинувачення в типових слідчих ситуаціях [18, с. 570]. Структурними елементами криміналістичної характеристики злочинів у сфері НФУ виступають: способи вчинення; предмет посягання; умови та обстановка вчинення; слідова картина; дані про осіб, причетних до правопорушення.

Саме ці елементи найбільш повно відображають сутність криміналістичної характеристики і можуть бути покладені в основу розробки ефективних методик розслідування кримінальних правопорушень у сфері діяльності НФУ.

Висновки. Криміналістична характеристика кримінальних правопорушень у сфері діяльності НФУ – це основний структурний елемент інформаційно-пізнавальної моделі криміналістичної методики, який містить найбільш важливі ознаки кримінальних правопорушень, зокрема щодо способів вчинення; предмету злочинного посягання; обстановки та слідової картини; особи-злочинця на різних стадіях небанківської фінансової діяльності (реєстраційної, операційної та завершальних дій). Такі структурні елементи містять перелік інформаційно-пізнавальних матеріалів (основних джерел), які включають відомості (фактичні дані) щодо протиправної діяльності НФУ, і дають не тільки приводи, але й обґрунтовані підстави для початку кримінального провадження (ст. 214 КПК України) та перелік матеріалів, достатніх для закінчення досудового розслідування у розумні строки.

Список використаних джерел:

1. Бахін В. П., І. В. Гора. «Контркриміналістика» або нові задачі криміналістики. *Актуальні проблеми держави та права*. 1998. Вип. 5. С. 9–17.

2. Бахін В. П. Криміналістична методика: лекція. К., 1999. 27 с.

3. Чернявський С. С. Криміналістична характеристика типових способів приховування валютних коштів за межами України. *Форум права*. 2008. № 3. С. 515–522.

4. Чернявський С. С. Криміналістична характеристика злочинів: порівняльний анализ наукових концепцій. *Науковий вісник Київського національного університету внутрішніх справ*. 2010. Вип. 1 (68). С. 137–146.

5. Великий тлумачний словник української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. К., Ірпінь : Перун, 2005. 1440 с.

6. Колесниченко А. Н. Наукові та правові основи методики розслідування окремих видів злочинів: дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.09. Х., 1967. 509 с.

7. Колесниченко, А. Н., Коновалова В. О. Криміналістична характеристика злочинів: навч. посіб. Х.: Юрид. ин-т, 1985. 93 с.

8. Настільна книга слідчого : наук.-практ. видання для слідчих і дізнавачів / М. І. Панов, В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова та ін. К.: Ін Юре, 2003. 728 с.

9. Волобуєв А. Ф. Механізм злочину та його зв'язок з концептуальними положеннями криміналістики : монографія. Кривий Ріг : Р. А. Козлов, 2019. 122 с.

10. Журавель В. А. Загальна теорія криміналістики: генеза та сучасний стан : монографія. Х.: Право, 2021. 448 с.

11. Салтевський М. В. Криміналістика (у сучасному викладі): підручник. К.: Кондор, 2008. 588 с.

12. Скригонюк М. І. Криміналістика: підручник. К.: Атіка, 2005. с. 252.

13. Лисенко В. В. Криміналістичне забезпечення діяльності податкової міліції: теорія та практика: монографія. К.: Логос, 2004. 324 с.

14. Берназ В. Д. Криміналістична характеристика як наукова категорія. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2006. №1. С. 16–18.

15. Кузьмічов В. С., Прокопенко Г. І. Криміналістика: навч. посіб. К. : Юрінком Інтер, 2001. 368 с.

16. Трач С. С. До окремих питань криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності. *Юридична наука*. 2020. Т. 2. № 2. С. 52–56.

17. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 р. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4651-17

18. Криміналістика: підручник / В. В. Пясковський, Ю. М. Чорноус, А. В. Самодін та ін.; за заг. ред. В. В. Пясковського. 2-ге вид., перероб. і допов. Х.: Право, 2020. 752 с.

Дата першого надходження рукопису до видання: 21.07.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 26.08.2025
Дата публікації: 29.09.2025.

УДК 343.3
DOI https://doi.org/10.32844/2618-1258.2025.3.42

ТАРАСЕНКО О.С.

ДО ПОНЯТТЯ ПРАВООХОРОННІ ОРГАНИ УКРАЇНИ

THE CONCEPT OF LAW ENFORCEMENT AGENCIES OF UKRAINE

У статті досліджено сутність поняття «правоохоронні органи» через призму їхніх функцій у системі забезпечення законності, правопорядку та захисту прав і свобод громадян в Україні. Здійснено аналіз нормативно-правової бази, судової практики та наукових підходів щодо визначення змісту й ознак правоохоронних органів. Обґрунтовано, що чинне законодавство України не містить чіткого та вичерпного визначення цього поняття, а застосування окремих законів для його трактування є обмеженим за сферою дії. Автором запропоновано наукове визначення поняття «правоохоронні органи» на основі функціонального підходу, яке враховує як організаційні, так і змістовні характеристики цих інституцій. Підкреслюється необхідність законодавчого унормування понятійного апарату з метою усунення правової невизначеності та забезпечення ефективного функціонування правоохоронної системи в умовах сучасної правової держави.

Ключові слова: *правоохоронні органи, правоохоронна діяльність, функції, законність, правопорядок, державна влада, юридичні заходи.*

The article explores the concept of «law enforcement agencies» through the lens of their functions within the system of ensuring legality, public order, and the protection of human rights and freedoms in Ukraine. It analyzes the regulatory framework, judicial practice, and scholarly approaches regarding the definition, features, and legal status of law enforcement agencies. The study highlights that current Ukrainian legislation lacks a clear and comprehensive definition of this term, and the application of certain laws for its interpretation is limited in scope. The author proposes a scientific definition of "law enforcement agencies" based on a functional approach that considers both the organizational and substantive characteristics of these institutions. The article emphasizes the need for legislative clarification of the terminology to eliminate legal uncertainty and to ensure the effective operation of the law enforcement system in a modern rule-of-law state.

Key words: *law enforcement agencies, law enforcement activity, functions, legality, public order, state authority, legal measures.*

Постановка проблеми. У сучасних умовах трансформації правової системи України, особливо в контексті воєнного стану, актуалізується потреба чіткого визначення ролі та сутності правоохоронних органів. Як слушно зауважує Тацій В. Я., термін «правоохоронні органи» залишається одним із найбільш неоднозначних і суперечливих понять у сучасному українському правознавстві, характеризується відсутністю чітких меж та надмірною широтою охоплення [1, с. 3]. У широкому тлумаченні до цієї категорії відносять практично всі державні органи, які постійно або тимчасово здійснюють правоохоронні функції чи беруть участь у правоохоронній діяльності. Внаслідок різноманітності підходів до визначення сутності такої діяльності, деякі науковці на сьогодні нараховують до 80 органів, які тією чи іншою мірою можуть бути віднесені до системи правоохоронних органів України. Така невизначеність створює труднощі у сфері правозастосування, розмежування повноважень між окремими органами, а також у правовому регулюванні їхньої діяльності. У зв'язку з цим виникає об'єктивна потреба у глибокому теоретичному переосмисленні та нормативному унормуванні поняття «правоохоронні органи», як важливої складової механізму державної влади.

© ТАРАСЕНКО О.С. – кандидат юридичних наук, директор, (Департамент освіти, науки та спорту Міністерства внутрішніх справ України) https://orcid.org/0000-0003-0369-520X

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

Аналіз останніх досліджень. Дослідження окремих питань, пов'язаних із правоохоронною діяльністю та правовим статусом правоохоронних органів, здійснювали такі вітчизняні науковці та практики: Гірич В. М., Голодник Ю. А., Каторкін Р. А., Кобзар О. Ф., Кулик М. І. Макаров М. А., Проценко Т. О., Світличний О. П., Симчук А. С., Соколенко О. Л., Стеценко С. Г., Шаблистий В. В., Шевченко С. І., Яра О. С., Ярмиш Н. М. та інші. Наукові праці останніх охоплюють як загальнотеоретичні, так і прикладні аспекти діяльності правоохоронних інституцій, зокрема питання класифікації, повноважень, взаємодії з іншими органами державної влади та ролі в забезпеченні верховенства права.

Мета дослідження полягає у детальному аналізі існуючих визначень поняття «правоохоронні органи», зазначених у національному законодавстві, наукових працях та юридичній літературі.

Виклад основного матеріалу. Правоохоронна діяльність в Україні є розгалуженою системою, що охоплює різні напрями – від боротьби зі злочинністю до забезпечення правопорядку та протидії корупції. Нормативно поняття «правоохоронні органи» стало широко використовуваним після прийняття Конституції України. Основний закон передбачає, що забезпечення державної безпеки та охорона державного кордону є завданням відповідних військових формувань та правоохоронних органів, діяльність яких регулюється законом. Так, у чинній Конституції України термін «правоохоронні органи» згадується лише один раз — в ч. 3 ст. 17, де зазначено, що завдання щодо «Забезпечення державної безпеки і захист державного кордону України покладаються на відповідні військові формування та правоохоронні органи держави, організація і порядок діяльності яких визначаються законом» [2].

Втім, згідно з ч. 1 ст. 2 Закону України від 23.12.1993 № 3781-XII «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів», до правоохоронних органів належать органи прокуратури, Національна поліція, Служба безпеки України, Військова служба правопорядку у Збройних Силах України, Національне антикорупційне бюро України, органи охорони державного кордону, Бюро економічної безпеки України, органи та установи виконання покарань, слідчі ізолятори, органи державного фінансового контролю, рибоохорона, державна лісова охорона, а також інші структури, що виконують правозастосовні або правоохоронні функції [3].

Аналіз чинного законодавства України, зокрема Закону України «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів», дозволяє зробити висновок, що цей акт не є належним джерелом правового регулювання правоохоронних органів. Причиною цього є те, що зазначений Закон не має за мету визначення поняття «правоохоронні органи» та вичерпного переліку таких органів. Його основне завдання полягає в установленні системи особливих заходів державного захисту працівників судів, суддів Конституційного Суду України, працівників апаратів судів, а також працівників правоохоронних органів від перешкоджання виконанню ними своїх обов'язків та захисту їхніх життєвих і майнових прав у зв'язку з їхньою службовою діяльністю (ст. 1 Закону України «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів») [3]. Враховуючи вузьку предметну спрямованість цього Закону та відсутність норм, що регулюють можливість його застосування поза межами визначеної сфери, а також те, що в ньому згадуються суб'єкти, які не належать до правоохоронних органів, його положення слід застосовувати лише в межах зазначеної сфери, а саме для забезпечення захисту відповідних категорій посадових осіб. Отже, розширене тлумачення положень цього Закону щодо визначення правоохоронних органів є некоректним.

Цей висновок підтверджується позицією Конституційного Суду України від 18 квітня 2012 р. № 10-рп/2012 щодо тлумачення ч. 3 ст. 364 Кримінального кодексу України (далі – КК України) (стосовно застосування кваліфікуючої ознаки «працівник правоохоронного органу» до працівника державної виконавчої служби). Конституційний Суд України зазначив, що в КК України не міститься визначення кола осіб, які відносяться до працівників правоохоронних органів, і не передбачено прямого посилання на відповідні положення інших законодавчих актів. Тому неможливо застосовувати норми інших законів, зокрема Закону України «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів», для кваліфікації злочину, де передбачено використання ознаки «працівник правоохоронного органу». Конституційний Суд України вказав на необхідність визначати поняття «працівник правоохоронного органу» виключно в межах його застосування у КК України, зокрема як частину кваліфікуючої ознаки складу злочину, при цьому не розглядаючи його в контексті цього Закону, де працівник правоохоронного органу є особою, яка потребує особливого державного захисту у зв'язку зі своєю службовою діяльністю [4].

Окрім цього, слід зауважити, що з аналізу законодавчої та судової практики України, вбачається нечіткість та суперечність поняття «правоохоронні органи». Ця невизначеність

є характерною також для правових систем інших країн пострадянського простору. Незважаючи на численні наукові праці, монографії та дисертації, присвячені розгляду цього питання, на сьогодні не існує однозначного та універсального визначення терміну «правоохоронний орган», а також чіткої класифікації органів, що належать до цієї категорії.

Ускладнює ситуацію й те, що ані українське, ані європейське законодавство не прагнуть до вичерпного визначення поняття «правоохоронний орган». Хоча в окремих нормативних актах можуть бути подані визначення цього терміну, їх застосування обмежується певною сферою дії відповідного законодавства. Як результат, окремі закони, які регулюють діяльність органів державної влади в різних країнах, можуть містити дефініцію «правоохоронний орган», проте це не означає, що всі органи, що виконують правоохоронні функції, мають таку класифікацію. Наприклад, у Законі України від 02.07.2015 № 580-VIII «Про Національну поліцію» не міститься посилання на правоохоронний статус Національної поліції України [5].

Ці обставини підкреслюють відсутність єдиного підходу серед науковців щодо визначальних ознак правоохоронного органу та його функціональних характеристик. Як наслідок у науковій літературі існують численні визначення та трактування поняття «правоохоронні органи», а також пов'язаних з ним понять, таких як «правоохоронна діяльність» та «правоохоронні функції». Ці терміни часто використовуються в різних контекстах, однак чітке і узгоджене визначення залишається невизначеним через різноманіття підходів у правознавстві та практиці.

Бандурка О. М. вважає, що правоохоронними органами прийнято називати та державі установи й організації, які функціонують у суспільстві й основним завданням діяльності яких є забезпечення законності, боротьби зі злочинністю та іншими правопорушеннями [6, с. 15].

Молдован В. В. розглядає правоохоронні органи як важливу складову системи органів державної влади України, основною метою, завданням та функцією яких є забезпечення законності та правопорядку в усіх сферах життєдіяльності країни, підкреслюючи, що суттєвими ознаками правоохоронних органів є кілька важливих аспектів, що характеризують їх організаційну та функціональну природу. Зокрема, правоохоронний орган: а) являє собою структурно організований колектив державних службовців; б) створюється державою через органи влади, зокрема парламент, Президента України та Уряд; в) має державно-владні повноваження, які здійснюються в правових формах і методах; г) забезпечується необхідними матеріальними та фінансовими ресурсами для ефективного виконання своїх функцій у межах забезпечення правопорядку та боротьби з правопорушеннями [7, с. 65]. Ці характеристики надають можливість розглядати правоохоронні органи як один з основних інститутів, що забезпечує функціонування правової системи держави.

Гірич В. М. стверджує, що «правоохоронні органи – це державні органи, головним призначенням яких є здійснення правоохоронної діяльності». На противагу цьому під «правоохоронною діяльністю» у його трактуванні слід розуміти «систему контрольно-ревізійних, оперативно-розшукових, кримінально-процесуальних та адміністративно-примусових заходів, які здійснюються в порядку, визначеному законодавством, з метою підтримання правопорядку, виявлення і безпосереднього припинення правопорушень, що підпадають під дію Кримінального кодексу України та Кодексу України про адміністративні правопорушення, а також виконання кримінальних і адміністративних санкцій щодо правопорушників» [8].

Своєю чергою, Хамула П. І. до змісту правоохоронної діяльності відносить такі ключові функції правоохоронних органів: розробка та впровадження державної політики щодо забезпечення внутрішньої безпеки; формулювання стратегічного плану діяльності відповідного органу; участь у створенні та вдосконаленні нормативно-правової бази, що необхідна для ефективної роботи правоохоронної системи в цілому; здійснення профілактичних, превентивних та оперативно-розшукових заходів для попередження правопорушень; забезпечення інформаційної безпеки; проведення оперативно-технічних заходів; боротьба з корупцією та організованою злочинністю; захист національної державності та боротьба з тероризмом; охорона учасників кримінального судочинства та співробітників правоохоронних органів; збереження державної таємниці; оперативне документування правопорушень тощо [9, с. 180–181]. Погоджуємося з думкою науковця, оскільки цей перелік справді дозволяє чітко окреслити роль правоохоронних органів в системі державної безпеки та правопорядку.

Водночас Заяць Н. В. переконаний, що «правоохоронна діяльність включає в себе не тільки елементи примусу та покарання, але й такі напрямки як забезпечення та захист. Відповідно, основна мета такої діяльності не тільки у припиненні правопорушень, хоча важливість цього напрямку є беззаперечною, але й охорона честі, гідності особи, захист її прав та свобод. Саме тому, до органів, для яких забезпечення прав і свобод особи є одним з головних завдань, необхідно

зарахувати суд, прокуратуру, органи внутрішніх справ, державної безпеки, арбітраж, юстиція, нотаріат. Діяльність усіх органів, що входять до складу правоохоронних має важливе значення у забезпеченні життєдіяльності суспільства, захисті інтересів держави та охороні прав людини і громадянина. Без сумніву, роль окремих правоохоронних органів у розв'язанні зазначеного кола питань є неоднаковою, що пояснюється відмінностями компетенції, функцій, форм та методів роботи, наявністю сил та засобів, якими ці органи володіють. Доповнюючи один одного, правоохоронні органи утворюють систему, що є ядром організаційного забезпечення реалізації конституційних прав і свобод людини» [10, с. 43].

Литвиненко В. І. запропонував авторське визначення терміну «правоохоронні органи», описавши його як збірний термін, що об'єднує кілька груп державних органів, які «згідно з законом мають спеціалізовані повноваження в сфері охорони прав і законних інтересів людини, суспільства, держави або виконують правоохоронну функцію разом з іншими завданнями» [11, с. 419]. Дебати щодо точного змісту терміну «правоохоронні органи» не вщухають і по сьогодні. Як зазначає Ярмиш Н. М., «з огляду на це, науковці дійшли висновку про необхідність систематизації всіх правоохоронних органів і застосування цього поняття в якості суто наукового і узагальнюючого» [12, с. 70].

Із вищезазначеного можна припустити що правоохоронні органи визначаються через основні функції, які вони виконують у межах правоохоронної діяльності. Тобто, існують певні органи, що створені спеціально для реалізації цих функцій, і саме тому вони отримали назву правоохоронних.

До основних функцій таких органів належать: забезпечення охорони конституційного ладу та державності; захист прав і свобод громадян; збереження власності; підтримання громадського порядку; охорона довкілля та природних ресурсів; протидія злочинності. При цьому до цього переліку інші завдання, зокрема: профілактичну, захисну, ресоціалізаційну діяльність, забезпечення громадської безпеки, оперативно-розшукову діяльність, розслідування кримінальних правопорушень, здійснення правосуддя, а також виконання судових рішень, вироків та ухвал.

Правоохоронна функція є невід'ємною складовою державної влади. Органи, що виконують ці функції на постійній професійній основі та наділені відповідними повноваженнями, забезпечують охорону конституційного устрою, законності, прав і свобод громадян. Вони втілюють присутність держави у повсякденному житті суспільства, демонструючи її спроможність діяти та захищати своїх громадян у разі необхідності. Такі органи репрезентують державну монополію на застосування сили, що є важливою передумовою ефективного функціонування правової системи.

Як зазначає Безпалова О.І., правоохоронна функція держави є одним з напрямів її діяльності, який здійснюється за допомогою спеціально уповноважених державних органів, органів місцевого самоврядування та громадськості. Ці суб'єкти, діючи в межах законодавчих повноважень, застосовують юридичні, зокрема примусові, заходи впливу з метою забезпечення законності та правопорядку [13].

Отже з урахуванням зазначених наукових позицій ми пропонуємо наступне визначення «правоохоронні органи», під якими слід розуміти спеціально уповноважені державні інституції, що функціонують на професійній та постійній основі з метою реалізації правоохоронної функції держави, яка полягає в забезпеченні охорони конституційного ладу, прав і свобод людини і громадянина, законності, правопорядку, власності, громадської безпеки, а також у протидії злочинності. У межах своєї компетенції ці органи здійснюють превентивні, контрольні, захисні, оперативно-розшукові, слідчі, судові та виконавчі функції, передбачені законодавством, що надає їм право застосовувати правові, у тому числі примусові, заходи впливу з метою забезпечення стабільності правопорядку та гарантування дії правових норм у суспільстві.

Позитивними рисами наведеного визначення правоохоронних органів є його комплексність, функціональний підхід і відповідність сучасним науковим підходам до розуміння сутності державної влади. Воно охоплює як структурно-організаційний аспект (визначення правоохоронних органів як спеціально уповноважених державних інституцій), так і змістовний (перелік основних функцій, які вони виконують). Визначення акцентує увагу на легітимності діяльності цих органів, підкреслюючи їхню дію в межах закону та на постійній професійній основі, що сприяє забезпеченню правової стабільності. Особливістю є й вказівка на застосування як превентивних, так і примусових заходів, що дозволяє розглядати правоохоронні органи як багатофункціональний інструмент держави у сфері захисту правопорядку та прав людини.

Висновок. Правоохоронна діяльність в Україні є складним, багатоаспектним і функціонально насиченим елементом державного управління, що має вирішальне значення для

забезпечення законності, правопорядку та захисту прав і свобод громадян. Аналіз законодавства, судової практики та наукових підходів свідчить про відсутність чіткого та узгодженого понятійного апарату щодо визначення «правоохоронного органу». Досі не сформовано єдиного підходу до вичерпного переліку таких органів, що зумовлює правову невизначеність та ускладнює практичне застосування цього терміна. Водночас, спільною рисою більшості наукових позицій є функціональний підхід до визначення правоохоронних органів, згідно з яким вони розглядаються як спеціально уповноважені інституції державної влади, які реалізують комплекс юридичних заходів, включаючи превентивні, контролюючі, оперативно-розшукові, слідчі, судові та виконавчі функції, з метою забезпечення правопорядку. Враховуючи зазначене, запропоноване визначення правоохоронних органів, побудоване на комплексному і функціональному підході, є науково обґрунтованим, відповідає сучасному розумінню ролі держави у сфері правоохоронної діяльності та може бути використане як основа для подальшого удосконалення законодавчого регулювання цієї сфери.

Список використаних джерел:

1. Тацій В. Поняття та система правоохоронних органів: у контексті системних змін до Конституції України. Загальні проблеми правової науки. 2012. № 4. С. 3–17.

2. Конституція України. Верховна рада України. Київ: 1996. URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96- %D0%B2%D1%80/paran4202

3. Закон України «Про державний захист працівників суду та правоохоронних органів» // Відомості Верховної Ради України. 1994. № 11. Ст. 50; 1999. № 4. Ст. 35; 2002. № 33. Ст. 236; 2003. № 29. Ст. 233. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3781-12#Text

4. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Кузьменка Віталія Борисовича щодо офіційного тлумачення положення частини третьої статті 364 Кримінального кодексу України (справа щодо застосування кваліфікуючої ознаки «працівник правоохоронного органу» до працівника державної виконавчої служби) від 18 квітня 2012 р. № 10-рп/2012. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v010p710–12.

5. Про Національну поліцію : Закон України від 02.07.2015 № 580-VIII Відомості Верховної Ради України. 2015. № 40–41. Стор. 1970. Ст. 379.

6. Бандурка О. Реформа системи органів виконавчої влади України. Вісник Національної академії прокуратури України. 2011. № 1. С. 12-17

7. Молдован В.В. Правоохоронні органи. Курс лекцій: навч. посіб. К.: Юмана, 1998. 160 с.

8. Гірич В.М. До проблеми визначення базових понять у контексті реформування правоохоронних органів. Аналітична записка. Національний інститут стратегічних досліджень. 13 травня 2013 р. URL: https://niss.gov.ua/doslidzhennya/nacionalna-bezpeka/do-problemi-viznachennya-bazovikh-ponyat-u-kontekstireformuvannya

9. Хамула П.І. Правоохоронні органи в системі органів державної влади : дис. … канд. юр. наук : 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень». Харків, 2015. 235 с.

10. Заяць Н.В. Повага до прав людини в діяльності правоохоронних органів. Правоохоронна діяльність: історія, сучасний стан, перспективи розвитку (присвячене пам'яті видатного науковця О.Ф. Граніна). К.: Істина, 2017. С. 42-45.

11. Литвиненко В. І. Поняття і класифікація завдань правоохоронних органів як суб'єктів протидії корупції в Україні. Наукові праці НУ ОЮА. 2015. № 16. С. 418–424.

12. Ярмиш Н. Зміст терміна «органи правопорядку, використаного у статті 131-1 Конституції України». Вісник Національної академії прокуратури України. – 2016. – № 4. – С. 79–84. URL: http://nbuv.gov.ua/ UJRN/Vnapu_2016_4_14

13. Безпалова О.І. Компетенція органів внутрішніх справ України щодо реалізації правоохоронної функції держави. Журнал східноєвропейського права. 2014. № 5. С. 17-26.

Дата першого надходження рукопису до видання: 25.07.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 27.08.2025
Дата публікації: 29.09.2025.

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

УДК 343.1
DOI https://doi.org/10.32844/2618-1258.2025.3.43

ГАГАЧ В.А.

ТИПОВІ СЛІДЧІ СИТУАЦІЇ РОЗСЛІДУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ У СФЕРІ ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ, ПОВ'ЯЗАНИХ ІЗ ПІДРОБКОЮ ДОКУМЕНТІВ

TYPICAL INVESTIGATIVE SITUATIONS IN THE INVESTIGATION OF CRIMINAL OFFENSES IN THE SPHERE OF ECONOMIC ACTIVITY RELATED TO DOCUMENT FORGERY

Метою статті є виявлення, систематизація та аналіз типових слідчих ситуацій, що виникають під час розслідування кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності, пов'язаних із підробкою документів, а також розроблення ефективних тактичних рекомендацій. У роботі здійснено комплексний аналіз типових слідчих ситуацій, що виникають під час досудового розслідування кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності, пов'язаних із підробкою документів. Констатовано, що такі кримінальні правопорушення є однією з поширених форм економічної злочинності, яка завдає значної шкоди як окремим суб'єктам господарювання, так і державним інтересам, підриваючи принципи добросовісної конкуренції, фінансової безпеки та податкової дисципліни. У межах дослідження визначено найбільш типові початкові слідчі ситуації, що виникають при виявленні ознак підробки документів: повідомлення підприємств або установ про виявлення підроблених документів у ході внутрішнього аудиту; заява потерпілого, заявника; виявлення фальсифікації у фінансово-бухгалтерській документації під час податкової або ревізійної перевірки; отримання таких матеріалів у межах розслідування інших кримінальних правопорушень; інформація про вчинення кримінального правопорушення надійшла від працівника оперативного підрозділу за результатами проведення оперативно-розшукових заходів. Автором наголошено, що аналіз типової слідчої ситуації включає характеристику вихідних даних, потенційних джерел доказової інформації, планування процесуальних дій слідчого. Обґрунтовано необхідність залучення спеціалістів, зокрема експертів у галузі почеркознавства, технічного дослідження документів, економіки, аудиту тощо. У результаті дослідження обґрунтовано необхідність удосконалення криміналістичної методики розслідування таких правопорушень із урахуванням типових слідчих ситуацій, що дозволить підвищити ефективність, повноту та об'єктивність досудового розслідування, а також забезпечити належну доказову базу для подальшого судового розгляду справ.

Ключові слова: *типові слідчі ситуації, ситуаційний підхід, підробка документів, господарська діяльність, економічні злочини, криміналістична методика, розслідування, слідчі (розшукові) дії.*

The purpose of the article is to identify, systematize, and analyze typical investigative situations that arise during the investigation of criminal offenses in the field of economic activity related to document forgery, as well as to develop effective tactical recommendations. This study presents a comprehensive analysis of typical investigative

© ГАГАЧ В.А. – кандидат юридичних наук, старший дослідник, докторант (Науково-дослідний інститут публічного права) https://orcid.org/0009-0000-7933-0712
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

situations that arise during the pre-trial investigation of criminal offenses in the sphere of economic activity related to document forgery. It is established that such criminal offenses represent one of the widespread forms of economic crime, causing significant harm both to individual business entities and to state interests, undermining the principles of fair competition, financial security, and tax discipline. The research identifies the most typical initial investigative situations arising when signs of document forgery are detected: notifications from enterprises or institutions about forged documents discovered during internal audits; complaints from victims or complainants; detection of falsification in financial and accounting documentation during tax or inspection audits; receipt of such materials in the course of investigating other criminal offenses; information about the commission of a criminal offense received from an operative unit employee as a result of operational-search activities. The author emphasizes that the analysis of a typical investigative situation includes the characterization of initial data, potential sources of evidentiary information, and the planning of procedural actions by the investigator. The necessity of involving specialists, particularly experts in handwriting analysis, technical examination of documents, economics, auditing, etc., is substantiated. As a result of the study, the need to improve forensic methodology for investigating such offenses, taking into account typical investigative situations, is justified. This will enhance the efficiency, completeness, and objectivity of the pre-trial investigation and ensure an adequate evidentiary basis for subsequent judicial proceedings.

Key words: *typical investigative situations, situational approach, document forgery, economic activity, economic crimes, forensic methodology, investigation, investigative (search) actions.*

Актуальність теми. У сучасних умовах економічної нестабільності, тінізації бізнесу та високого рівня корупційних ризиків проблема кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності набуває особливої актуальності. Однією з найпоширеніших форм таких злочинів є використання підроблених документів, які виступають інструментом для ухилення від податків, незаконного одержання бюджетних коштів, заволодіння чужим майном або легалізації доходів, одержаних злочинним шляхом.

У правозастосовній практиці факт підробки документів часто поєднується з іншими злочинами, зокрема з фіктивним підприємництвом, службовим підробленням, шахрайством, зловживанням службовим становищем, розтратою майна тощо. Це ускладнює розслідування, вимагає глибокого аналізу господарських операцій, ретельної експертизи фінансово-бухгалтерської документації та професійного розуміння механізмів економічної злочинності.

Слідчі органи при розслідуванні таких кримінальних правопорушень стикаються з різними слідчими ситуаціями, які вимагають застосування відповідних тактичних рішень, вибору алгоритму дій та своєчасного реагування на динаміку кримінального процесу. Залежно від того, на якому етапі виявлено підробку, яким є її характер, яка вигода отримана та якими способами – змінюється підхід до розкриття злочину, встановлення винних осіб та збирання належної доказової бази.

Актуальність вивчення типових слідчих ситуацій полягає в тому, що вони дозволяють: класифікувати основні форми та способи вчинення таких кримінальних правопорушень; напрацювати ефективні моделі тактичної поведінки слідчого; підвищити якість досудового розслідування; забезпечити повне, всебічне та об'єктивне дослідження обставин кримінального правопорушення.

Таким чином, аналіз типових слідчих ситуацій у кримінальних правопорушеннях у сфері господарської діяльності, пов'язаних з підробкою документів є не лише теоретично значущим, але й має важливе практичне значення для формування належної слідчої та прокурорської практики в Україні.

Метою статті є виявлення, систематизація та аналіз типових слідчих ситуацій**,** що виникають під час розслідування кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності, пов'язаних із підробкою документів, а також розроблення ефективних тактичних рекомендацій.

Виклад основного матеріалу. Ситуаційний підхід у криміналістичній науці слід вважати методологічною основою, яка дозволяє класифікувати, аналізувати та моделювати перебіг досудового розслідування залежно від конкретних умов, у яких воно відбувається. Такий підхід передбачає, що ефективність тактики розслідування значною мірою залежить від об'єктивної оцінки фактичної ситуації, що склалася на певному етапі розслідування**.**

Основне значення ситуаційного підходу полягає в спробі теоретично сформулювати, емпірично перевірити, а потім практично рекомендувати різні рішення стосовно кожної з типових ситуацій. Сферою наукової та практичної реалізації ситуаційного підходу виступає як наука криміналістика в цілому, так і її окремі галузі – криміналістична техніка, тактика та методика розслідування кримінальних правопорушень [1, с. 478].

Таким чином, застосування ситуаційного підходу дозволяє не лише структурувати слідчу діяльність, а й підвищити адаптивність та оперативність реагування на змінні умови, що є критично важливим у розслідуванні кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності, де підробка документів часто виступає ключовим інструментом злочинної діяльності.

Значущість виділення типових слідчих ситуацій обумовлюється також тим, що вони дозволяють на основі врахування особливостей первинної інформації про ознаки злочину визначити завдання розслідування і відповідні засоби їх вирішення. В різних сферах людської діяльності завдання поділяються на головні (кінцеві) та проміжні (тактичні). Виходячи з цього, тактичні завдання класифікуються на дві групи: тактичні завдання процесуального характеру (головні завдання розслідування, безпосередньо зумовлені предметом доказування у кримінальній справі); тактичні завдання криміналістичного характеру (проміжні – зумовлені криміналістичною характеристикою злочину та слідчою ситуацією) [2, с. 49;3, с. 147].

Серед факторів, які можуть впливати на формування і розвиток слідчої ситуації під час розслідування кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності, пов'язаних із підробкою документів ми відносимо: 1) джерело отримання даних про подію кримінального правопорушення; 2) характер вихідних даних, що є в слідчого на момент формування слідчої ситуації; 3) характер і обсяг підроблених документів (фінансові, бухгалтерські, установчі документи, договори тощо); 4) сфера господарської діяльності та спосіб вчинення кримінального правопорушення, спосіб підробки документів; 5) час, що минув з моменту вчинення кримінального правопорушення (впливає на доступність доказів (документи могли бути знищені, змінені, переміщені); 6) досвід і кваліфікація слідчого, достатність ресурсів (технічних, людських), організація взаємодії між підрозділами.

В криміналістичній науці питання розробки системи типових слідчих ситуацій розслідування окремих видів кримінальних правопорушень, в тому числі у сфері господарської діяльності неодноразово досліджувалися науковцями. При цьому, на думку деяких вчених, у загальному вигляді вони утворюють три типові слідчі ситуації початкового етапу розслідування, критерієм виділення яких є не лише обсяг та зміст вихідної інформації, а й поінформованість зацікавлених осіб про хід та результати слідства, а також можливості використання слідчим «фактору раптовості» [4, с. 12].

С. С. Чернявський в контексті аналізу кримінальних правопорушень у сфері банківського кредитування виділяє типові слідчі ситуації початкового етапу розслідування, критеріями класифікації яких визначає: 1) обсяг та характер початкових даних, якими володіє слідчий на момент порушення кримінальної справи; 2) зміст вихідної інформації про подію злочину та винних осіб; 3) характеристика джерел надходження первинної інформації про злочин та ступінь поінформованості зацікавлених осіб про хід та результати розслідування [5, с. 13].

Натомість І. В. Пашинська досліджуючи типові слідчі ситуації розслідування злочинів, що вчиняються ОЗУ у сфері господарської діяльності, пропонує розглядати їх за двома моделями ситуацій: слідчо-розшукової та слідчої. Слідчо-розшукова ситуація (модель) визначає такі напрями діяльності слідчого, як виявлення, викриття та документування організованого злочинного угруповання. Натомість слідча ситуація становить собою дані про: 1) стан розслідування, що зумовлюється ступенем виконання тактичних завдань початкового етапу розслідування; 2) характер інформації щодо висунення принаймні одній особі законної та обґрунтованої підозри у вчиненні кримінального правопорушення (на момент реєстрації цієї інформації в ЄРДР) тощо [6, с. 174-175].

У контексті формування типових слідчих ситуацій розслідування кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності, пов'язаних із підробленням документів, запропонований І. В. Пашинською підхід заслуговує на окрему увагу, оскільки дає змогу розділити слідчі ситуації за рівнем оперативності, цілей і тактичного наповнення.

Слідчо-розшукова модель особливо актуальна на початкових етапах розслідування, коли ще не встановлено конкретних підозрюваних, але є ознаки системної протиправної діяльності, що вчиняється шляхом використання підроблених документів для шахрайських дій; розкрадання державного (комунального) майна; легалізації (відмивання) майна, одержаного злочинним

шляхом; рейдерського захоплення підприємств; ухилення від оподаткування тощо. У такій моделі основними завданнями є: виявлення та підтвердження фактів вчинення такого кримінального правопорушення; ідентифікація способів підробки документів та каналів їх обігу; збір доказової бази шляхом проведення слідчих (розшукових) та негласних слідчих (розшукових) дій.

Слідча модель ситуації активізується вже після того як була отримана інформація щодо конкретної події, внесені відомості в ЄРДР та, можливо встановлено особу (особи)-злочинця; визначені пріоритетні версії; розпочато тактичну реалізацію – огляди, допити, експертизи. В контексті нашого дослідження така ситуація передбачає: перевірку достовірності документів, які є підставою для проведення господарських операцій; дослідження цифрових слідів створення або модифікації електронних документів; встановлення зв'язку між підробленими документами та конкретними особами, які їх використовували чи виготовляли.

У рамках запропонованої класифікації доцільно розглядати слідчі ситуації як динамічні конструкції, які: змінюються в ході розслідування; потребують гнучкого підбору слідчих засобів; повинні враховувати характер правопорушення, структуру суб'єкта, а також інформаційну відкритість або закритість ситуації.

Окремі науковці зазначають, що для складення певних алгоритмів та типових програм розслідування кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності, пов'язаних із підробленням документа, важливе значення має дослідження слідчих ситуацій, які виникають під час розслідування таких кримінальних правопорушень цієї групи: виготовлення, зберігання, придбання, перевезення, пересилання, ввезення в Україну з метою використання при продажу товарів, збуту або збут підроблених грошей, державних цінних паперів, що існують у паперовій формі, білетів державної лотереї, марок акцизного податку чи голографічних захисних елементів (ст. 199 КК України); незаконні дії з документами на переказ, платіжними картками та іншими засобами доступу до банківських рахунків, електронними грошима, обладнанням для їх виготовлення (ст. 200 КК України); підроблення документів, які подаються для реєстрації випуску цінних паперів (ст. 223-1 КК України); виготовлення, збут та використання підроблених цінних паперів (крім державних цінних паперів) (ст. 224 КК України) [7, с. 215].

При цьому, вважаємо що під час розроблення тактичних рекомендацій розслідування кримінальних правопорушень розглядуваної категорії не слід обмежуватися лише вказаними групами кримінальних правопорушень, оскільки підроблення документів у сфері господарської діяльності має системний характер і може супроводжувати широкий спектр інших кримінальних правопорушень, зокрема: шахрайство у сфері підприємницької діяльності (ст. 190 КК України), де підроблені договори, довіреності, акти виконаних робіт застосовуються для заволодіння майном або правами; службове підроблення (ст. 366 КК України), яке супроводжує ухилення від податків, «відкатні» схеми, реалізацію фіктивних господарських операцій; створення фіктивного підприємства (ст. 205-1 КК України); зловживання повноваженнями службовими особами юридичної особи приватного права (ст. 364-1 КК України) – наприклад, шляхом внесення неправдивих відомостей до статутних документів чи рішень органів управління; рейдерські захоплення, що здійснюються через підроблені протоколи загальних зборів, фіктивні зміни в державних реєстрах, фальшиві судові рішення тощо.

Розробка алгоритмів та програм розслідування повинна враховувати різноманітність слідчих ситуацій, які виникають не лише в межах вузько визначених складів кримінальних правопорушень, в яких підробка документів виступає самостійним елементом об'єктивної сторони кримінального правопорушення, а й у межах супутніх або взаємопов'язаних правопорушень, де підроблення документів є ключовим інструментом досягнення протиправної мети.

Таким чином, типові слідчі ситуації у розслідуванні кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності, пов'язаних із підробкою документів повинні визначатися з урахуванням етапу розслідування, рівня обізнаності про подію кримінального правопорушення, структури причетних осіб, джерел доказової інформації, а також тактичних можливостей впливу на розвиток слідчої ситуації. Застосування ситуаційного підходу уможливлює розробку гнучких алгоритмів і тактичних рішень, здатних ефективно адаптуватися до конкретних умов кримінального провадження.

Ми погоджуємося з твердженням М.В. Беззубенко, про те що, уся пошукова діяльність на початковому етапі розслідування кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності заснована на сприйнятті слідчим картини події кримінального протиправного діяння [8, с. 112].

Таким чином, що стосується критеріїв класифікації типових слідчих ситуацій у розслідуванні кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності, пов'язаних із підробленням

документів, на основі аналізу емпіричних даних слід виокремити: 1) залежно від змісту інформації (інформаційна наповненість); 2) за стадією розслідування; 3) за рівнем і характером протидії (конфліктні та безконфліктні); 4) в залежності від мети, з якою було здійснено підробку документів у сфері господарської діяльності; 5) за джерелом отримання даних про подію кримінального правопорушення.

Так в залежності від змісту інформації, наявної на початковому етапі розслідування кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності, пов'язаних із підробкою документів можуть виникати такі слідчі ситуації:

1. Слідча ситуація, коли відомі дані про особу, що вчинила кримінальне правопорушення, і є підтвердження факту підробки документів. Це найбільш сприятлива ситуація.

Прикладом слугує кримінальне провадження відкрите за фактом вчинення кримінального правопорушення, передбаченого ч. 2 ст. 200 КК України, відносно ОСОБА_4, яка працюючи на посаді менеджера із закупівлі металобрухту ТОВ «БСК-Інтер– Пром», підтримуючи ділові та дружні відносини із директором цього підприємства – ОСОБА_6 та користуючись довірою з його боку з метою закупівлі металобрухту по вигідній ціні та задля зняття готівкових коштів з рахунку відкритого ТОВ «БСК-Інтер– Пром» в ПуАТ «КБ «Акордбанк» здійснив підроблення грошового чеку ЯЮ № 0274249 на зняття готівкових коштів. ОСОБА_4 під час здійснення підробки грошового чеку, заповнив його та власноручно поставив підпис замість директора ТОВ «БСК-Інтер– Пром» – ОСОБА_6. Таким чином, ОСОБА_4 переслідуючи корисливі мотиви у вигляді отримання прибутку від обороту грошових коштів ТОВ «БСК-Інтер-Пром», здійснив підробку (фальсифікацію) грошового чеку ЯЮ №0274249 та в подальшому використав його при знятті готівкових коштів з рахунку, тобто здійснив підробку та використання документів на переказ коштів, а саме чеку на загальну суму – 8 895 000 гривень [9].

2. Слідча ситуація, коли є дані про те, що було вчинено підробку документів, але особа, яка його вчинила, невідома. У цьому випадку основне завдання – ідентифікація особи-злочинця. Це може вимагати детального аналізу підроблених документів, допиту свідків, проведення експертиз, наприклад, почеркознавчої.

Для прикладу, Київський районний суд м. Харкова розглянув в судовому засіданні обвинувальний акт за фактом вчинення кримінального правопорушення за ч.1 ст. 200 КК України. За матеріалами слідства було встановлено, що невстановлена особа на ім`я ОСОБА_5 звернувся до економіста відділу продажів ПАТ «Банк Восток» ОСОБА_4, з пропозицією незаконно випустити та передати платіжну картку на ім`я громадянки України ОСОБА_6 на підставі наданих ним копій документів ОСОБА_6, без проведення її ідентифікації та за відсутності останньої. ОСОБА_4, прийняв вказану пропозицію щодо вчинення ним незаконних дій з використанням свого становища, як економіста відділу продаж та незаконно підписав документи, що стали підставою для відкриття розрахункового рахунку на ім я ОСОБА_6 та виготовлення платіжної картки за договором на відкриття поточного рахунку з видачею електронного платіжного засобу, тим самим підробивши платіжну картку, яку у подальшому ОСОБА_4 без проведення ідентифікації ОСОБА_6 та за відсутності останньої, передав невстановленій особі на ім`я ОСОБА_5. Пізніше ОСОБА_5 знову звернувся до ОСОБА_4, з метою підробки платіжної карти на ім'я ОСОБА_7 [10].

3. Слідча ситуація, коли наявна інформація про можливу підробку, але немає конкретних даних про подію та особу, що її вчинила. Це найскладніша ситуація, яка потребує ретельної перевірки вихідних даних. Може бути розпочато розслідування за фактом, а не за конкретною особою.

В залежності від стадії розслідування кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності, пов'язаних з підробкою документів ми виділяємо наступні слідчі ситуації:

1. Виявлення факту підробки на початковій стадії розслідування за результатами розгляду заяв/повідомлень. Супроводжується виявленням документів із ознаками фальсифікації (підпис, печатка, реквізити); справжність документа ставиться під сумнів бухгалтерією, аудиторами або під час проведення перевірок уповноваженими органами.

Основні дії слідчого: Витребування оригіналу документа; Проведення судової технічної експертизи документів; Допит посадових осіб, які користувалися документом; Виїмка бухгалтерської, фінансової документації; Встановлення джерела походження документа.

І.М. Осика класифікує документи, які підробляються при вчиненні різних економічних злочинів, на: а) документи, що визначають правове становище суб'єкта підприємництва; б) договори та супутні їм документи; в) платіжні інструменти; г) документи обліку та звітності; д) документи, що посвідчують особу [11, с. 97].

2. Виявлення факту підробки документа в ході розслідування іншого кримінального правопорушення. Під час досудового розслідування кримінального провадження (наприклад, за фактами привласнення майна, службового підроблення, шахрайства, ухилення від сплати податків тощо) слідчим виявлено документи, що викликають сумніви в їхній достовірності або мають явні ознаки підробки.

Алгоритм дій слідчого в такій ситуації полягає у необхідності невідкладного проведення огляду документа із залученням спеціаліста відповідної галузі, призначення експертиз (почеркознавчу, технічну експертизу документів, тощо), за необхідності проведення додаткових слідчих (розшукових) дій (обшуки, огляди, допити).

За результатами проведення таких процесуальних дій слідчий повинен прийняття рішення: 1) якщо факт підробки підтверджено, а в межах основного провадження підробка не охоплюється предметом розслідування виділити матеріали в окреме кримінальне провадження (відповідно до ст. 217 КПК України); внести відомості до ЄРДР за відповідною правовою кваліфікацією; 2) якщо підробка є складовою частиною механізму вчинення основного кримінального правопорушення – проводити розслідування в межах основного провадження, долучивши нововиявлені обставини.

В залежності від мети, з якою було здійснено підробку документа в сфері господарської діяльності необхідно виділити такі слідчі ситуації: використання підроблених документів для досягнення матеріальної вигоди (привласнення, розтрати майна, отримання кредиту, державного фінансування, бюджетного відшкодування, субсидій, грантів, незаконна приватизація тощо); підробка для прикриття незаконної (тіньової) господарської діяльності (легалізація товарів або послуг, приховування прибутків, ухилення від сплати податків тощо); підробка документів з метою приховування інших кримінальних правопорушень; вчинення підробки для легалізації (відмивання) незаконних коштів.

Щодо джерел отримання даних про подію кримінального правопорушення у сфері господарської діяльності, пов'язаного з підробкою документів, то на основі аналізу статистичних даних Офісу Генерального прокурора, а також відомостей Єдиного реєстру судових рішень, їх слід класифікувати за кількома напрямами:

1. Первинні (ініціативні) джерела інформації: 1) заяви або повідомлення: від фізичних осіб (громадян, працівників підприємств, потерпілих), від юридичних осіб (керівництва підприємств, адвокатів, представників власників), від державних органів (податкової, реєстраційної служби, банку тощо); 2) результати перевірок (матеріали податкових перевірок (виявлення фіктивних договорів, накладних, відсутності первинної документації), аудиторські звіти (встановлення фактів підробки у фінансовій звітності), акти державного фінансового контролю (Рахункова палата, Держаудитслужба); 3) повідомлення ЗМІ або соціальних мереж (журналістські розслідування, публікації про рейдерські атаки, фіктивні фірми тощо);

2. Виявленні під час службової діяльності або розслідування інших кримінальних правопорушень: 1) оперативна інформація (дані оперативно-розшукової діяльності (виявлення організованих схем, підозрілих осіб або документів), 2) виявлення під час розслідування іншого кримінального правопорушення; 3) встановлені за результатами внутрішнього аудиту компанії.

З огляду на це, за джерелами отримання даних про подію кримінального правопорушення у сфері господарської діяльності, пов'язаного з підробкою документів виділяємо такі слідчі ситуації:

1. Отримано повідомлення від підприємств, установ, організацій про виявлення факту використання підроблених документів (накладних, договорів, бухгалтерських довідок тощо) під час внутрішньої перевірки чи аудиту, або ж заяви фізичних осіб (потерпілих, співучасників, свідків).

Отримавши заяву чи повідомлення від фізичних чи юридичних осіб слідчий зобов'язаний невідкладно, але не пізніше 24 годин після подання заяви зареєструвати її в Єдиному реєстрі досудових розслідувань (ЄРДР), після чого вживає заходи, необхідні для забезпечення збереження доказів, тимчасовий доступ до речей і документів з подальшим їх вилученням, та призначає першочергові слідчі (розшукові) дії, зокрема: допит заявника, потерпілого, свідків; проведення оглядів та обшуків.

Що стосується можливого кола суб'єктів допиту, то ними можуть бути директор підприємства-ініціатора; головний бухгалтер; особи, відповідальні за укладення договору; представники контрагента, рядові працівники підприємства тощо.

Під час допиту заявників, потерпілих слідчому необхідно встановити такі основні відомості, зокрема які стосуються:

1. Обставин виявлення підроблених документів:

– Коли, за яких обставин і ким було виявлено факт підробки?

– У рамках якої перевірки (внутрішнього аудиту, ревізії, зовнішнього контролю) це було встановлено?

– Які саме документи викликають сумнів? (назва, дата, підписи, реквізити, зміст);

– Які ознаки вказують на їх підробку (візуальні, змістовні, технічні)?

2. Джерело походження документів:

– Хто передавав ці документи? (ПІБ, посада, стосунки з підприємством)?

– Яким способом документи надійшли: в паперовому чи електронному вигляді?

– Чи відомо, з якою метою ці документи були надані або використані?

3. Особи, які мали доступ або відношення до документів:

– Хто мав доступ до створення, редагування або підписання документів?

– Які посадові особи могли бути причетні до їх складання, погодження або використання?

– Чи існують внутрішні правила документообігу, які було порушено?

4. Мотиви та наслідки використання підроблених документів:

– Які були можливі цілі використання підробки? (одержання коштів, уникнення податків, укладання фіктивних угод тощо)

– Які наслідки настали для підприємства або фізичних осіб?

– Чи було заподіяно матеріальну шкоду? Якщо так – у якому розмірі?

5. Відомості про осіб, які можуть бути причетні:

– Чи є припущення щодо конкретних осіб, які могли підробити документи або знали про підробку?

– Чи мали ці особи конфлікти, фінансові мотиви або доступ до ресурсів?

6. Попередні дії заявника:

– Чи вживались заявником якісь заходи після виявлення підробки (внутрішнє службове розслідування, звільнення, службові записки)?

– Чи були подані аналогічні заяви в інші органи (наприклад, поліцію, податкову, ДБР)?

7. Додаткові документи та докази:

– Чи є копії підозрілих документів?

– Чи є записи з камер відеоспостереження, електронна переписка, аудіозаписи, журнали реєстрації тощо?

– Чи ведеться бухгалтерський облік/електронна система, де зафіксовано створення або редагування документів?

2. Виявлено факт підробки документів під час здійснення податкового або фінансового контролю.

Органами, що уповноважені здійснювати фінансовий моніторинг є Державна аудиторська служба, Державна служба фінансового моніторингу України, Національний банк України, Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку та інші [12, с. 187].

Так відповідно до узагальненого звіту Державної служби фінансового моніторингу протягом 2024 року підготовлено 1053 матеріали (з них 572 узагальнених матеріали та 481 додатковий узагальнений матеріал), які направлено до: Національної поліції України – 323 матеріали (з них 235 узагальнених матеріалів та 88 додаткових узагальнених матеріалів); Служби безпеки України – 289 матеріалів (з них 171 узагальнений матеріал та 118 додаткових узагальнених матеріалів); Національного антикорупційного бюро України – 156 матеріалів (з них 31 узагальнений матеріал та 125 додаткових узагальнених матеріалів); Державного бюро розслідувань – 118 матеріалів (з них 43 узагальнених матеріали та 75 додаткових узагальнених матеріалів); Бюро економічної безпеки України – 95 матеріалів (з них 65 узагальнених матеріалів та 30 додаткових узагальнених матеріалів); органів прокуратури – 71 матеріал (з них 26 узагальнених матеріалів та 45 додаткових узагальнених матеріалів); розвідувального органу – 1 узагальнений матеріал [13, с. 30].

Джерелами отримання такої інформації можуть бути: акт податкової перевірки, акт ревізії, висновок аудиту, службова записка, повідомлення податкового інспектора тощо. Крім того, зазначена інформація може надійти до органу досудового розслідування безпосередньо шляхом подання відповідними контролюючим органом матеріалів перевірки, або через прокуратуру або інший контролюючий орган, або в рамках кримінального провадження (як додаткові матеріали).

Так, у разі надходження такої інформації, слідчий повинен детально ознайомитися з наданими за фактом проведеної перевірки даними, оскільки не в кожному такому випадку можуть бути виявлені ознаки, що вказують на вчинення кримінального правопорушення.

Ми погоджуємося з думкою С. В. Князєва, про те що під час обрання тактики розслідування у зазначеній ситуації та планування проведення слідчих (розшукових) дій необхідно враховувати, що особи, які були причетні до протиправної діяльності, цілком усвідомлюють результати проведених перевірок і, можливо, вживають заходів для приховування слідів протиправної діяльності, знищення документів, здійснюють інші дії задля уникнення від кримінальної відповідальності [1, с. 750].

Таким чином, у разі виявлення в матеріалах перевірки ознак вчинення кримінального правопорушення слідчий вносить відповідні відомості в ЄРДР, у відповідності до ст. 214 КПК України.

В подальшому алгоритм дій слідчого полягає в необхідності здійснення комплексу дій: 1) ознайомлення з технологічним циклом та специфікою документообігу підприємства, установи, організації встановити невідомі етапи протиправної діяльності – дії, що формують спосіб підготовки та приховування; використані для цього засоби чи знаряддя; латентні епізоди, а також можливі факти одержання неправомірної вигоди співробітниками контролюючих органів, які проводили попередні перевірки (проведення допитів свідків та підозрюваних; оглядів предметів та документів, через отримання тимчасового доступу до них; обшуків службових приміщень та житла підозрюваних; зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж (контролю телефонних розмов));

2) встановлення способу вчинення кримінального правопорушення; розміру шкоди, завданої кримінальним правопорушення; призначення та проведення різноманітних судових експертиз (почеркознавчої, товарознавчої, технічної експертизи документів; експертизи документів бухгалтерського, податкового обліку і звітності; експертизи документів про економічну діяльність підприємств і організацій; документів фінансово-кредитних операцій; та інших); допитів; оглядів предметів та документів; обшуків службових приміщень та житла підозрюваних [14, с. 138–139].

З метою ідентифікації кола причетних осіб слідчий вживає наступні процесуальні заходи: 1) допит осіб, які: безпосередньо брали участь у створенні, підписанні, передачі чи використанні документів; здійснювали податкову/фінансову перевірку (податківці, аудитори); могли бути свідками чи учасниками господарських операцій; 2) допит посадових осіб підприємств/установ (директора, головного бухгалтера, юриста, інших працівників для з'ясування їхніх посадових обов'язків; рівня обізнаності про документи; хто фактично підписував і ініціював дії); 3) витребування (виїмка) документів (первинні бухгалтерські документи, накази, довіреності, договори тощо) з метою встановлення реальних виконавців; службових осіб, які брали участь у процесах; 4) призначення судових експертиз (почеркознавчої для встановлює автора підпису; технічної експертизи документів, для виявлення підробки, часу виготовлення, змін у змісті документа; комп'ютерно-технічної, для ідентифікації автора електронного документа чи листування тощо).

3. Інформація про вчинення кримінального правопорушення надійшла від працівника оперативного підрозділу за результатами проведення оперативно-розшукових заходів.

Матеріали ОРД, як правило, визначаються як матеріально фіксовані джерела, що виникають у процесі здійснення оперативно-розшукових заходів, які містять фактичні дані про ознаки злочину, причетних до нього осіб, а також інші дані, що сприяють його розкриттю та можуть бути використані для прийняття рішень у кримінальному процесі [15, с. 238].

У разі виявлення ознак кримінального правопорушення оперативний підрозділ, який здійснює оперативно-розшукову діяльність, зобов'язаний невідкладно направити зібрані матеріали, в яких зафіксовано фактичні дані про протиправні діяння окремих осіб та груп, відповідальність за які передбачена Кримінальним кодексом України, до відповідного органу досудового розслідування для початку та здійснення досудового розслідування в порядку, передбаченому Кримінальним процесуальним кодексом України [16].

При цьому, матеріали оперативно-розшукових заходів повинні відповідати певним вимогам, для використання їх в процесі доказування під час досудового розслідування: 1) відомості отримані в межах закону уповноваженим оперативним підрозділом (на підставі Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність»); у межах його повноважень; із дотриманням встановленої процедури проведення оперативно-розшукових заходів; 2) наявність правових підстав для ОРЗ (проведені на підставі завдання керівника оперативного підрозділу; у зв'язку з наявністю обґрунтованої інформації про підготовку чи вчинення злочину; для запобігання, виявлення, припинення та розкриття злочинів; 3) фіксація результатів у належній формі (результати оперативно-розшукових заходів мають бути оформлені (рапортом (службова інформація

від оперативника); довідкою, звітом; протоколом (у разі залучення слідчого) з підтвердженням дати, місця, способу фіксації інформації, підписами посадових осіб; 4) відомості, що містяться у матеріалах ОРЗ, мають бути перевірені та підтверджені проведенням слідчих (розшукових), негласних слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій під час досудового розслідування.

Першочерговим завданням слідчого в кожній конкретній ситуації є встановлення факту вчинення кримінального правопорушення; збір доказової бази (документи, свідчення, висновки експертів), які можуть бути використані в суді та забезпечення їх збереження; виявлення підроблених документів з їх подальшим вилученням та призначення судових експертиз для підтвердження факту підробки; встановлення особи чи групи осіб, які вчинили кримінальне правопорушення, її мотиви та роль.

При вчиненні розкрадань майна найчастіше підробляються документи, що визначають правове становище суб'єкта підприємництва або фізичної особи. У свою чергу вони поділяються на три під групи: установчі, реєстраційні та дозвільні. До установчих документів належать установчий акт, статут, засновницький договір або протокол установчих зборів, документ, що підтверджує внесення засновником вкладу до статутного фонду юридичної особи та деякі інші, документи, які подаються державному реєстратору для здійснення державної реєстрації суб'єкта підприємництва, а саме: реєстраційна картка, заява встановленого зразка про резервування найменування юридичної особи, копія документів, що підтверджують внесення реєстраційного збору чи плати за проведення резервування найменування юридичної особи. До реєстраційних документів належать: свідоцтво про державну реєстрацію, виписка з Єдиного державного реєстру, довідка про взяття на облік в органах статистики, Державної податкової служби, Пенсійного фонду України, фондах соціального страхування. До категорії дозвільних документів належать: дозволи на здійснення певної діяльності (наприклад, виготовлення печаток та штампів), а також ліцензії, патенти [17, с. 126].

Слідчому під час проведення огляду місця події, обшуку або інших слідчих (розшукових) дій необхідно звертати особливу увагу на документи, які мають значення для встановлення факту підробки, а також для фіксації характеру господарських операцій. Особливу увагу слід приділяти документам, які мають ознаки неузгодженості, повторного редагування, підчищення, розбіжностей між підписами, відбитками печаток, датами або реквізитами сторін. У разі виявлення таких документів важливо забезпечити їх належне вилучення, фіксацію та подальше експертне дослідження.

Крім того, в ході проведення слідчих (розшукових) дій доцільно залучати відповідних спеціалістів, зокрема у галузі почеркознавства, технічного дослідження документів, цифрової експертизи; аудиторів або економістів, здатних оцінити економічну обґрунтованість операцій; фахівців з інформаційних технологій, у разі необхідності вилучення та аналізу електронної документації та метаданих.

Залучення таких фахівців дозволяє підвищити ефективність розслідування, своєчасно виявити ознаки підробки, а також надати обґрунтовану правову кваліфікацію діям учасників господарських правовідносин, що стали об'єктом кримінального правопорушення.

Висновки. Розслідування кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності, пов'язаних із підробкою документів, супроводжується низкою ускладнень, зумовлених як складністю встановлення фактичних обставин кримінального правопорушення, так і високим рівнем формалізації господарських процесів. У ході дослідження встановлено, що ефективність досудового розслідування значною мірою залежить від своєчасного розпізнавання типових слідчих ситуацій, що виникають на початковому та подальших етапах розслідування.

Для кожної слідчої ситуацій притаманні свої процесуальні особливості, а також специфічні тактичні завдання, які потребують індивідуального підходу слідчого.

Успішне вирішення типових ситуацій можливе лише за умови своєчасного проведення слідчих (розшукових) дій, кваліфікованого залучення спеціалістів (експертів у галузі почеркознавства, економіки, ІТ) та правильної організації взаємодії з контролюючими органами й учасниками господарських правовідносин. Також важливим є вміння слідчого оперативно адаптувати тактику розслідування до змін у ситуації, швидко реагуючи на появу нових обставин чи даних. Отже, знання типових слідчих ситуацій та вміння адекватно їх оцінювати є необхідною умовою забезпечення повного, об'єктивного та неупередженого досудового розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із підробкою документів у сфері господарської діяльності.

Список використаних джерел:

1. Князєв С.В. Типові слідчі ситуації у розслідуванні кримінальних правопорушень у бюджетній сфері та алгоритми їх вирішення. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 2/2024. С. 748-752. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-2/187.

2. Пчеліна О.В. Тактичні завдання розслідування злочинів і криміналістична методика. *Криміналістичний вісник*. № 2 (18). 2012. С. 48– 52.

3. Шевчук В.М. Слідча ситуація: поняття, структура, види та їх значення для оптимізації розслідування злочинів. *Юридичний науковий електронний журнал*. №1. 2014. С. 146-150.

4. Багинський В. З. Основні питання розслідування розкрадань (ст. 84, 86-1 КК України), які відбуваються в умовах економічних перетворень : автореф. дис…канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 1999. 20 с.

5. Чернявський С.С. Методика розслідування злочинів у сфері банківського кредитування : автореф дис. … канд. юрид. наук : 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза». Київ, 2001. 20 с.

6. Пашинська І.В. Теоретико-методологічні основи розслідування організованої злочинності у сфері господарської діяльності : дис. д-ра юрид. наук. Харків. 2023. 410 с.

7. Калініна І.В. Ситуаційна обумовленість розслідування господарських злочинів, пов'язаних із підробленням документів. *Вчені записки Таврійського національного університеті ім. В.І. Вернадського.* Серія «Юридичні науки». Том 26 (65). 2013. № 1. С. 212-217.

8. Беззубенко М.В. Основи методики розслідування ухилень від сплати єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування та страхових внесків на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2021. 224 с.

9. Справа № 953/14975/21. Київський районний суд м. Харкова. *Єдиний реєстр судових рішень.* URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/101735733.

10. Справа № 953/18392/21. Київський районний суд м. Харкова. *Єдиний реєстр судових рішень.* URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/102371671.

11. Осика І.М. Класифікація документів господарювання, що підробляються з метою вчинення економічних злочинів. *Вісник Національного університету внутрішніх справ*. 2005. № 29. С. 94 – 100.

12. Синоверський А.І. Розслідування кримінальних правопорушень, учинених організованими злочинними групами в умовах воєнного стану. Дис..докт…філос. Київ. 2025. 354 с.

13. Звіт Державної служби фінансового моніторингу України за 2024 рік. Київ. 2025. 72 с.

14. Камишанський О.Ю. Особливості методик розслідування розкрадань бюджетних коштів на підприємствах вугільної промисловості: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.09. Одеса, 2018. 281 с.

15. Логвиненко Л. Вимоги до результатів оперативно-розшукової діяльності для їх використання під час досудового розслідування ухилень від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів). *Підприємництво, господарство і право*. 6/2020. 237-242. DOI: https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.6.40.

16. Про оперативно-розшукову діяльність : Закон України 18 лют. 1992 р. № 2135-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2135– 12#Text.

17. Чуйко Є.В. Методика розслідування заволодіння майном шляхом зловживання службовим становищем у сфері виконання державних соціальних програм. дис. … доктора філософії. Кропивницький. 2024. 243 с.

Дата першого надходження рукопису до видання: 21.07.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 25.08.2025
Дата публікації: 29.09.2025.

УДК 343.13
DOI https://doi.org/10.32844/2618-1258.2025.3.44

ЗІНЬКОВСЬКИЙ І.П.

ДОКАЗУВАННЯ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ ЩОДО ЗАСТОСУВАННЯ ДО ЮРИДИЧНОЇ ОСОБИ ЗАХОДІВ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОГО ХАРАКТЕРУ У СПЕЦІАЛЬНОМУ ПОРЯДКУ: ДЕЯКІ ПИТАННЯ

PROVIDING IN CRIMINAL PROCEEDINGS REGARDING THE APPLICATION OF CRIMINAL LAW MEASURES TO LEGAL ENTITIES UNDER SPECIAL PROCEDURES: SOME ISSUES

У статті досліджено окремі питання (предметна та суб'єктна складові) доказування у кримінальному провадженні щодо застосування до юридичної особи заходів кримінально-правового характеру у спеціальному порядку. Дослідження обумовлено новелами Кримінального процесуального кодексу України, зокрема, главою 37-1 «Кримінальне провадження щодо застосування до юридичної особи заходів кримінально-правового характеру у спеціальному порядку».

Особливостями доказування провадженні щодо застосування до юридичної особи заходів кримінально-правового характеру у спеціальному порядку для стадії досудового розслідування: загальний та локальний предмет доказування; реалізація обов'язку доказування слідчим суддею щодо застосування обмежень до юридичної особи; повноваження суб'єктів доказування; і цей перелік не є вичерпним.

У контексті п. 7 ст. 91 КПК України має бути встановлений вплив юридичної особи на вчинення кримінального правопорушення, що випливає з ч. 2 ст. 96-3 Кримінального кодексу України; локальний предмет доказування полягає у встановленні умов, передбачених ч. 2 ст. 483-1 КПК України.

Суб'єктна складова доказування характеризується розширеними повноваженнями прокурора у частині ініціації провадження. Повноваженнями слідчого судді щодо доказування застосування обмежень до юридичної особи відображають можливість оцінки пропорційності втручання, утім, заниженим є стандарт доказування «достатні підстави вважати, що існує реальна загроза» для розгляду клопотання без виклику представника юридичної особи. Положення Кримінального процесуального кодексу у ст. 483-8 загалом дозволяють врахувати баланс інтересів (хоча правова підстава ніяк не відноситься до обставин). Якщо порівняти з застосуванням інших засобів забезпечення кримінального провадження, то п. 2 «наявність доказів, які вказують на зв'язок юридичної особи з суспільно небезпечним діянням, що підпадає під ознаки кримінального правопорушення, та його правову кваліфікацію» синхронізується зі стандартом доказування обґрунтованою підозрою, який текстуально не зазначається у КПК України для цього провадження. Інші обставини відображають тест пропорційності щодо застосування обмежень.

Ключові слова: *доказування, досудове розслідування, прокурор, провадження щодо юридичної особи, застосування до юридичної особи заходів кримінально-правового характеру у спеціальному порядку, обмеження щодо юридичної особи, слідчий суддя, пропорційність.*

The article examines certain issues (content and subjective components) of evidence in criminal proceedings regarding the application of criminal law measures to legal entities under a special procedure. The study is prompted by the novelties of the Criminal

© ЗІНЬКОВСЬКИЙ І.П. – доктор філософії за спеціальністю право, адвокат
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

Procedure Code of Ukraine, in particular, Chapter 37-1 'Criminal proceedings regarding the application of criminal law measures to legal entities under special procedure'.

The peculiarities of evidence in proceedings concerning the application of criminal law measures to legal entities under special procedure for the pre-trial investigation stage include: general and local focus matter of evidence; fulfilment of the duty of proof by the investigating judge regarding the application of restrictions to legal entities; powers of subjects of evidence; and this list is not exhaustive.

In the context of paragraph 7 of Article 91 of the CPC of Ukraine, the influence of a legal entity on the commission of a criminal offence must be established, as follows from part 2 of Article 96-3 of the Criminal Code of Ukraine; the local focus of proof consists in establishing the conditions provided for in part 2 of Article 483-1 of the CPC of Ukraine.

The subjective component of proof is characterised by the expanded powers of the prosecutor in terms of initiating proceedings. The powers of the investigating judge regarding the proof of the application of restrictions to a legal entity reflect the possibility of assessing the proportionality of the intervention, however, the standard of proof 'sufficient grounds to believe that there is a real threat' for considering the motion without summoning a representative of the legal entity is too low. The provisions of the Criminal Procedure Code in Article 483-8 generally allow for a balance of interests to be taken into account (although the legal basis does not relate to the circumstances in any way). When compared to the application of other measures to ensure criminal proceedings, paragraph 2, "the existence of evidence indicating a connection between the legal entity and a socially dangerous act that falls under the signs of a criminal offence and its legal classification" is synchronised with the standard of proof of reasonable suspicion, which is not textually specified in the CPC of Ukraine for these proceedings. Other circumstances reflect the proportionality test for the application of restrictions.

Key words: *evidence, pre-trial investigation, prosecutor, proceedings against a legal entity, application of criminal law measures to a legal entity under a special procedure, restrictions on a legal entity, investigating judge, proportionality.*

Вступ. Натепер у КПК України є особливий порядок кримінального провадження: Кримінальне провадження щодо застосування до юридичної особи заходів кримінально-правового характеру у спеціальному порядку. Цей порядок доволі специфічний, зважаючи на його спрямування стосовно юридичної особи, і має особливості, не характерні для проваджень щодо фізичної особи. Новелізація КПК України у частині доповнення його главою 37-1 «Кримінальне провадження щодо застосування до юридичної особи заходів кримінально-правового характеру у спеціальному порядку» зумовлює звернення до ідентифікації особливостей доказування у цьому особливому порядку кримінального провадження як у аспекті предмета доказування, так і у аспекті процесу доказування.

Питання провадження щодо застосування до юридичної особи заходів кримінально-правового характеру розглядалося у працях С. Абламського, К. Бугайчука, А. Гасанова, І. Гловюк, З.А. Загиней-Заболотенко, І. Козакової, О. Кочури, І. Лєщукової, Т. Нікіфорової, О. Панченко, М. Панько, О. Провоторова, І. Черниченко, О. Юхна та інших дослідників. У контексті доказування ці питання розглянуті І. Козаковою, О. Панченко, М. Панько, О. Провоторовим. Разом з тим, практично не досліджені питання особливостей доказування у досудовому розслідуванні у провадженні щодо застосування до юридичної особи заходів кримінально-правового характеру у спеціальному порядку.

Постановка завдання. Метою статті є виокремлення особливостей доказування провадженні щодо застосування до юридичної особи заходів кримінально-правового характеру у спеціальному порядку для стадії досудового розслідування.

Результати дослідження. Специфіка предметної складової доказування для стадії досудового розслідування полягає у тому, що є певна диференціація предмету доказування. У главі 31-1 КПК України немає норми про обставини, що підлягають доказуванню. Стаття 91 КПК України має норму ще з 2013 року, яка була у 2024 року доповнена і натепер має таку редакцію: «7) обставини, що є підставою для застосування до юридичних осіб заходів кримінально-правового характеру та спеціальної конфіскації». Зважаючи на те, що провадження щодо юридичної особи існувало і до додавання до КПК України глави 37-1, слід погодитись з І. Гловюк, що, судячи з нормативних формулювань, воно натепер є провадженням щодо застосування до юридичної особи заходів кримінально-правового характеру у загальному порядку, хоча це прямо і не указано [1]. У ст. 91 КПК України немає диференціації по порядкам провадження щодо юридичної особи, при тому, що у ст. 483-1 КПК України є відсилка лише до ч. 2 ст. 96-3 Кримінального кодексу України.

Якщо ч. 1 ст. 96-3 Кримінального кодексу України регламентує підстави для застосування до юридичних осіб заходів кримінально-правового характеру (і згадує доволі великий перелік діянь), то ч. 2 цієї ж статті вказує, що підставами для застосування до юридичної особи заходів кримінально-правового характеру *незалежно від притягнення до кримінальної відповідальності фізичної особи* (курсив мій – І.З.) є встановлені фактичні обставини, що свідчать про:

1) вчинення її уповноваженою особою, її засновником (учасником), кінцевим бенефіціарним власником або членом наглядової ради від імені та/або в інтересах юридичної особи суспільно небезпечного діяння, що підпадає під ознаки діяння, передбаченого статтями 209, 369, 369-2 стосовно службових осіб, передбачених частиною четвертою статті 18 цього Кодексу;

2) незабезпечення здійснення покладених на уповноважену особу юридичної особи законом чи установчими документами юридичної особи обов'язків щодо вжиття заходів із запобігання корупції, що призвело до вчинення від імені та/або в інтересах юридичної особи суспільно небезпечного діяння, що підпадає під ознаки діяння, передбаченого статтями 209, 369, 369-2 стосовно службових осіб, передбачених частиною четвертою статті 18 цього Кодексу;

3) незабезпечення виконання покладених на уповноважену особу юридичної особи законом або установчими документами юридичної особи обов'язків щодо здійснення нагляду та/або контролю за діями осіб, які діють від імені юридичної особи або за дорученням її уповноважених осіб, є членами її колегіальних органів або найманими працівниками, що призвело до вчинення від імені та/або в інтересах юридичної особи суспільно небезпечного діяння, що підпадає під ознаки діяння, передбаченого статтями 209, 369, 369-2 стосовно службових осіб, передбачених частиною четвертою статті 18 цього Кодексу;

4) вчинення від імені та/або в інтересах юридичної особи суспільно небезпечного діяння, що підпадає під ознаки діяння, передбаченого статтями 209, 369, 369-2 стосовно службових осіб, передбачених частиною четвертою статті 18 цього Кодексу, з відома її уповноважених осіб, засновника (учасника), кінцевого бенефіціарного власника, члена наглядової ради.

Тобто ці обставини мають бути встановлені за п. 7 ст. 91 КПК України. Слушно зазначається у доктрині, що для застосування кримінально-правових заходів до юридичної особи обов'язково має існувати конкретний склад кримінального правопорушення, який закон визначає, вчинений уповноваженою фізичною особою цієї юридичної особи. Іншими словами, потрібно довести вчинення такого кримінального правопорушення (або кількох кримінальних правопорушень), що чітко визначено в статті 96-3 Кримінального кодексу України, щоб обґрунтувати необхідність встановлення всієї сукупності обставин, що підлягають доказуванню у кримінальному провадженні, яке стосується юридичної особи [2, с. 402].

Зважаючи на те, що йде мова про «участь» (у дуже специфічній формі) юридичної особи у вчиненні кримінального правопорушення, то окрім складу діянь, передбачених ст.ст. 209 (легалізація (відмивання) майна, одержаного злочинним шляхом), 369 (пропозиція, обіцянка або надання неправомірної вигоди службовій особі), 369-2 (зловживання впливом) стосовно службових осіб, передбачених ч. 4 ст. 18 Кримінального кодексу України[1], має бути встановлена роль юридичної особи. Аналіз нормативних положень дозволяє виокремити такий вплив юридичної особи на вчинення кримінального правопорушення:

– наявність у юридичної особи уповноваженої особи, засновників (учасників), кінцевого бенефіціарного власника, членом наглядової ради;

– невжиття чи недостатнє вжиття заходів щодо із запобігання корупції; причинно-наслідковий зв'язок між невжиття чи недостатнім вжиттям заходів щодо із запобігання корупції та вчинення від імені та/або в інтересах юридичної особи кримінального правопорушення;

– незабезпечення виконання покладених на уповноважену особу юридичної особи законом або установчими документами юридичної особи обов'язків щодо здійснення нагляду та/або контролю за діями осіб, які діють від імені юридичної особи або за дорученням її уповноважених осіб, є членами її колегіальних органів або найманими працівниками; причинно-наслідковий зв'язок між незабезпеченням та вчинення від імені та/або в інтересах юридичної особи кримінального правопорушення;

– обізнаність уповноважених осіб, засновника (учасника), кінцевого бенефіціарного власника, члена наглядової ради про вчинення від імені та/або в інтересах юридичної особи кримінального правопорушення.

[1] Службовими особами також визнаються посадові особи іноземних держав (особи, які обіймають посади в законодавчому, виконавчому або судовому органі іноземної держави, у тому числі присяжні засідателі, в органі місцевого самоврядування або автономному утворенні на території держави, інші особи, які здійснюють функції держави для іноземної держави, зокрема для державного, місцевого органу або державного, комунального підприємства), іноземні третейські судді, особи, уповноважені вирішувати цивільні, комерційні або трудові спори в іноземних державах у порядку, альтернативному судовому, посадові особи міжнародних організацій (працівники міжнародної організації чи будь-які інші особи, уповноважені такою організацією діяти від її імені), а також члени міжнародних парламентських асамблей, учасником яких є Україна, та судді і посадові особи міжнародних судів

Кримінальний кодекс України передбачає, що застосування до юридичної особи заходів кримінально-правового характеру з підстав, передбачених ч. 2 ст. 96-3, не потребує встановлення фізичної особи, дії або бездіяльність якої підпадають під ознаки діяння, передбаченого статтями 209, 369, 369-2 Кримінального кодексу України. Навіть у ситуаціях, коли встановлення цих підстав буде можливо без ідентифікації фізичної особи, доказування цих обставин, і у першу чергу обізнаності уповноважених осіб, засновника (учасника), кінцевого бенефіціарного власника, члена наглядової ради про вчинення від імені та/або в інтересах юридичної особи кримінального правопорушення, буде ускладненим.

Вищенаведеними обставинами не вичерпується предмет доказування у цьому провадженні. Виходячи з положень ч. 2 ст. 483-1 КПК України, до локального предмета доказування можливості ініціації такого особливого порядку кримінального провадження є такі:

1) здійснення такого кримінального провадження окремо стосовно юридичної особи не може негативно вплинути на повноту досудового розслідування та судового розгляду стосовно фізичної особи;

2) наявності обвинувального вироку суду, рішення про закриття кримінального провадження, застосування заходів медичного або виховного характеру стосовно уповноваженої особи, яка діяла від імені та/або в інтересах юридичної особи, що набрали законної сили;

3) смерті підозрюваного, обвинуваченого або уповноваженої особи, яка діяла від імені та/або в інтересах юридичної особи, стосовно якої зібрано достатньо доказів для повідомлення про підозру у вчиненні кримінального правопорушення, але не повідомлено про підозру у зв'язку з її смертю;

4) якщо здійснення досудового розслідування та/або судового розгляду неможливе через наявність обставин, які фактично унеможливлюють провадження (зокрема, ухилення підозрюваного, обвинуваченого або уповноваженої особи, яка діяла від імені та/або в інтересах юридичної особи, від слідства або суду, тяжка хвороба такої особи, дипломатичний імунітет або спеціальний правовий статус такої особи, або відмова іноземної держави у видачі чи екстрадиції такої особи тощо), за умови що це не вплине негативно на повноту та об'єктивність досудового розслідування та судового розгляду стосовно фізичної особи.

Судячи з формулювань КПК України, вони є альтернативними. У разі, якщо є «паралельне» провадження щодо фізичної особи, елементом локального предмету доказування є відсутність впливу на повноту, а за п. 4 – також на об'єктивність досудового розслідування та судового розгляду стосовно фізичної особи. При цьому незрозуміло, чому вимога об'єктивності не врахована у п. 1.

У контексті суб'єктів доказування (суб'єктна складова доказування), то слід відмітити, що ініціатива у здійснення кримінального провадження щодо застосування до юридичної особи заходів кримінально-правового характеру у спеціальному порядку належить виключно прокурору, оскільки він уповноважений приймати постанову про здійснення такого кримінального провадження. Вважаємо такий підхід логічним, адже саме прокурор як процесуальний керівник найкраще може оцінити як наявність підстав, у тому числі і щодо можливості впливу на провадження щодо юридичної особи. Крім того, це логічно, адже таким чином прокурор персоналізує кримінальне переслідування щодо юридичної особи. Прокурор уповноважений і на виділення матеріалів досудового розслідування стосовно юридичної особи в окреме кримінальне провадження.

Специфічним є доказування застосування обмежень до юридичної особи. Як вже зверталася увага, виходячи з положень ст.ст. 483-5, 483-6 КПК України, сторона обвинувачення має довести: обставини, що свідчать про зв'язок юридичної особи з суспільно небезпечним діянням, що підпадає під ознаки кримінального правопорушення; наявність достатніх підстав вважати, що від імені юридичної особи та/або в її інтересах можуть вчинятися дії, спрямовані на уникнення застосування до неї заходів кримінально-правового характеру та/або перешкоджання кримінальному провадженню іншим чином; підставу, мету та обґрунтування необхідності застосування обмежень стосовно юридичної особи із зазначенням можливих негативних наслідків (ризиків) у разі незастосування обмежень [3, с. 55-56].

Разом з тим, стосовно обов'язку доказування слідчим суддею (що вже стосується суб'єктної складової доказування) можливо навести таке бачення. За ч. 1 ст. 483-7 КПК України, якщо прокурор, слідчий доведе наявність достатніх підстав вважати, що існує реальна загроза зміни установчих документів юридичної особи, її припинення або розпорядження активами, що перешкоджатиме у подальшому їх стягненню, клопотання може бути розглянуто слідчим суддею, судом без виклику представника юридичної особи. Утім, це формулювання є оціночним і може викликати зловживання з боку сторони обвинувачення (що вже характерно для схожих формулювань по іншим заходам забезпечення кримінального провадження). Тим більше, що про провадження юридична особа на той момент вже знатиме, отримавши копію постанови прокурора. Вважаємо, що задля забезпечення прав юридичної особи треба посилити стандарт доказування для розгляду клопотання без виклику представника юридичної особи.

У ч. 1 ст. 483-7 КПК України залишилось формулювання «має право за клопотанням слідчого, прокурора, представника юридичної особи або за власною ініціативою заслухати будь-якого

свідка чи дослідити будь-які матеріали, що мають значення для вирішення питання про застосування обмежень стосовно юридичної особи», хоча у доктрині вже неодноразово критикувався термін «заслухати» [4, с. 53; 5, с. 103], оскільки є питання, яка процесуальна дія мається на увазі.

Доволі широким є перелік обставин, які мають бути враховані слідчим суддею, судом при вирішенні питання про застосування обмежень стосовно юридичної особи:

1) правову підставу для застосування обмежень стосовно юридичної особи;

2) наявність доказів, які вказують на зв'язок юридичної особи з суспільно небезпечним діянням, що підпадає під ознаки кримінального правопорушення, та його правову кваліфікацію;

3) відсутність або наявність у сторони обвинувачення можливості забезпечити досягнення цілей, заради яких обмежується діяльність юридичної особи, іншими способами;

4) розумність та співрозмірність застосування обмежень стосовно юридичної особи завданням кримінального провадження;

5) наслідки застосування обмежень стосовно юридичної особи для її господарської діяльності та інших осіб.

Це формулювання загалом дозволяє врахувати баланс інтересів (хоча правова підстава ніяк не відноситься до обставин, які мають бути враховані слідчим суддею, судом при вирішенні питання про застосування обмежень стосовно юридичної особи, бо це питання права, а не фактів). Якщо порівняти з застосуванням інших засобів забезпечення кримінального провадження, то п. 2 «наявність доказів, які вказують на зв'язок юридичної особи з суспільно небезпечним діянням, що підпадає під ознаки кримінального правопорушення, та його правову кваліфікацію» синхронізується зі стандартом доказування обґрунтованою підозрою, який текстуально не зазначається у КПК України для цього провадження. Інші обставини відображають тест пропорційності щодо застосування обмежень.

Висновки. Особливостями доказування провадженні щодо застосування до юридичної особи заходів кримінально-правового характеру у спеціальному порядку для стадії досудового розслідування є: загальний та локальний предмет доказування; реалізація обов'язку доказування слідчим суддею щодо застосування обмежень до юридичної особи; повноваження суб'єктів доказування; і цей перелік не є вичерпним. У контексті п. 7 ст. 91 КПК України має бути встановлений вплив юридичної особи на вчинення кримінального правопорушення, що випливає з ч. 2 ст. 96-3 Кримінального кодексу України; локальний предмет доказування полягає у встановленні умов, передбачених ч. 2 ст. 483-1 КПК України. Суб'єктна складова доказування характеризується розширеними повноваженнями прокурора у частині ініціації провадження. Повноваженнями слідчого судді щодо доказування застосування обмежень до юридичної особи відображають можливість оцінки пропорційності втручання, утім, заниженим є стандарт доказування «достатні підстави вважати, що існує реальна загроза» для розгляду клопотання без виклику представника юридичної особи.

Список використаних джерел:

1. Головюк І.В. Правнича допомога у разі застосування до юридичної особи заходів кримінально-правового характеру у спеціальному порядку. URL: https://www.hsa.org.ua/lectors/glovyuk-iryna/articles/pravnica-dopomoga-u-razi-zastosuvannia-do-iuridicnoyi-osobi-zaxodiv-kriminalno-pravovogo-xarakteru-u-specialnomu-poriadku

2. Провоторов О. П., Козакова І. В., Теоретичні аспекти предмету доказування у кримінальному провадженні щодо юридичних осіб за законодавством України. Право і суспільство. 2025. №1. С. 398-403 DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.1.58

3. Зіньковський І.П. Доказування застосування обмежень щодо юридичної особи стороною обвинувачення: деякі питання якості закону. Війна та мир & злочин і покарання: матеріали XI (24) Львівського форуму кримінальної юстиції (м. Львів, 04–05 червня 2025 року) / упорядник І. Б. Газдайка-Василишин. Львів: ЛьвДУВС, 2025. С. 55-58.

4. Гуртієва Л., Лукашкіна Т. Теорія доказів у кримінальному провадженні : навч.-метод. посібник. Вид. 2-ге, доп. [Електронне видання] / Л. Гуртієва, Т. Лукашкіна ; Нац. ун-т «Одес. юрид. академія». – Одеса : Фенікс, 2024. 192 с. URL: https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/5de19905-4707-468a-b97a-7878dd65e39f/content

5. Головюк І. В. Окремі аспекти доказування при застосуванні заходів забезпечення кримінального провадження слідчим суддею. Право України. 2014. №10. С. 97-105.

Дата першого надходження рукопису до видання: 24.07.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 28.08.2025
Дата публікації: 29.09.2025.

УДК 343.137
DOI https://doi.org/10.32844/2618-1258.2025.3.45

МУДРЕЦЬКА Г.В.

ЩОДО ПРАВА ПОТЕРПІЛОГО НА ОСКАРЖЕННЯ СУДОВИХ РІШЕНЬ

REGARDING THE VICTIM'S RIGHT TO APPEAL COURT DECISIONS

У статті досліджено окремі питання права потерпілого на оскарження судових рішень з урахуванням практики Верховного Суду. Значну увагу приділено проблематиці апеляційного оскарження судових рішень слідчого судді. Зазначається, що однією з важливих гарантій ухвалення правосудного рішення у кримінальному провадженні є забезпечення права особи на апеляційне оскарження, що передбачено ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Потерпілий, його законний представник чи представник мають право оскаржити в апеляційному порядку ухвалу слідчого судді, якщо така ухвала стосується прав, свобод та інтересів потерпілого. Зокрема, щодо можливості оскарження потерпілим ухвали слідчого судді. З урахуванням практики ВС визначено, що провадження з розгляду слідчим суддею скарг відноситься до вирішення відносини, що виникають у зв`язку зі здійсненням судового контролю під час досудового розслідування. Суб`єктний склад таких проваджень не є тотожним суб`єктному складу основного кримінального провадження. порядок оскарження ухвал слідчого судді, які постановлені під час досудового розслідування та їх перелік передбачені частинами 1, 2 статті 309 КПК України.

Досліджується проблематика, пов’язана з поданням потерпілим касаційної скарги. Аналіз зазначеного питання вказує на те, що коли потерпілий подає касаційну скаргу, він діє переважно з огляду на приватний інтерес. У контексті кримінального провадження приватний інтерес стосується інтересів осіб, які не обіймають функцій державної влади в рамках кримінального провадження. Це також поширюється на тих, учасників, які беруть участь у кримінальному провадженні, чиї дії зумовлені їхнім статусом приватних осіб, а не їхньою офіційною кримінально-процесуальною роллю. Простіше кажучи, апеляція потерпілого підживлюється його особистою зацікавленістю, а не будь-якою державною владою чи офіційною здатністю, якими він може володіти.

Наголошується, що для апеляційного та касаційного оскарження позиція потерпілого залежить від його правової позиції, яку він обстоював у першій інстанції. Водночас право на оскарження ухвалених судових рішень забезпечується у необхідному обсязі з метою захисту його прав, свобод та інтересів. Робиться висновок, що потерпілий або його законний представник чи представник мають право на оскарження судових рішень, з метою захисту його прав, свобод, інтересів під час кримінального провадження, якщо мають законний інтерес, але в межах вимог, заявлених ними в суді першої інстанції, з якими можуть бути пов’язані лише межі оскарження рішень, а не саме право на їх оскарження як таке.

Ключові слова: *кримінальне провадження, судовий розгляд, потерпілий, оскарження судових рішень, апеляційне провадження, слідчий суддя, суд.*

The article examines certain issues of the victim's right to appeal court decisions, taking into account the practice of the Supreme Court.

Considerable attention is paid to the issue of appeals against the decisions of the investigating judge. It is noted that one of the important guarantees for the adoption of

© МУДРЕЦЬКА Г.В. – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри кримінального процесу та криміналістики (Одеський державний університет внутрішніх справ) https://orcid.org/0000-0002-8203-1710

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

a fair decision in criminal proceedings is ensuring the right of a person to appeal, which is provided for in Article 6 of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. The victim, his legal representative or representative have the right to appeal the decision of the investigating judge in the appeal procedure, if such a decision concerns the rights, freedoms and interests of the victim. In particular, regarding the possibility of the victim appealing the decision of the investigating judge. Taking into account the practice of the Supreme Court, it has been determined that the proceedings for the consideration of complaints by the investigating judge relate to the resolution of relations arising in connection with the exercise of judicial control during the pre-trial investigation. The subject composition of such proceedings is not identical to the subject composition of the main criminal proceedings. The procedure for appealing the decisions of the investigating judge, which were made during the pre-trial investigation and their list are provided for in Parts 1, 2 of Article 309 of the Code of Criminal Procedure of Ukraine.

The article examines the issues related to the submission of a cassation appeal by a victim. The analysis of this issue indicates that the victim as a subject of a cassation appeal is a bearer of private interest. Private interest in criminal proceedings is the interest of participants in criminal proceedings who are not endowed with state and government functions, but are determined by their social status as a private individual.

It is emphasized that for appeal and cassation appeal, the position of the victim depends on his legal position, which he defended in the first instance. At the same time, the right to appeal the adopted court decisions is ensured to the necessary extent in order to protect his rights, freedoms and interests. It is concluded that the victim or his legal representative or representative have the right to appeal court decisions, in order to protect his rights, freedoms, interests during criminal proceedings, if they have a legitimate interest, but within the limits of the requirements stated by them in the court of first instance, which may be related only to the limits of appealing the decisions, and not to the right to appeal them as such.

Key words: *criminal proceedings, trial, victim, appeal of court decisions, appellate proceedings, investigating judge, court.*

У ч. 2 ст. 55, п. 8 ч. 2 ст. 129 Конституції України, ст. 7, ч. 6 ст. 9, ст. 24 КПК України визначено, що доступ до правосуддя є одним із основоположних принципів верховенства права, гарантованим Конституцією та законами України. Крім того, однією з важливих гарантій ухвалення правосудного рішення у кримінальному провадженні є забезпечення права особи на апеляційне оскарження, що передбачено ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Одним з аспектів права на справедливий судовий розгляд є право доступу до суду, про що неодноразово наголошено у рішеннях ЄСПЛ (п. 36 Case of Golder v. The United Kingdom [1], п. 33 у справі «Перетяка та Шереметьев проти України [2]. Хоча воно не є абсолютним та може бути обмеженим, особливо щодо умов прийнятності скарги, проте, право доступу до суду не може бути обмежено таким чином або у такій мірі, що буде порушена сама його сутність. Ці обмеження повинні мати законну мету та бути пропорційними між використаними засобами та досягнутими цілями (п. 37, Case of Guérin v. France) [3]. Аналогічні правові позиції викладені в у постанові колегії суддів Першої судової палати ККС ВС від 5 липня 2022 року у справі № 757/27041/21-к (провадження № 51-3781км21), де Верховний Суд сформулював висновок щодо застосування норми права, відповідно до якого, у разі постановлення слідчим суддею ухвали, що не передбачена кримінальними процесуальними нормами, до яких відсилають положення ч. 3ст. 309 КПК України, суд апеляційної інстанції не вправі відмовити у перевірці її законності, посилаючись на приписи ч. 4 ст. 399 КПК України [4].

Згідно зі статтею 24 Кримінального процесуального кодексу (КПК) України, кожна особа має гарантоване право оскаржувати рішення, дії чи бездіяльність суду, слідчого судді, прокурора або слідчого. Це право також поширюється на перегляд вироків та ухвал суду вищого рівня, якщо вони стосуються прав, свобод чи законних інтересів цієї особи. Весь процес оскарження відбувається відповідно до процедур, передбачених КПК. Зокрема, оскарження ухвал слідчого судді під час досудового розслідування чітко регламентується параграфом 2 глави 26 КПК. Важливо зазначити, що право на перегляд вироку чи ухвали суду вищого рівня гарантується особі незалежно від того, чи брала вона участь у судовому розгляді. Це означає, що навіть якщо особа не була безпосереднім учасником процесу, але рішення суду зачіпає її права, свободи чи інтереси, вона все одно має право на його перегляд.

Стан дослідження. Питання, пов'язані із дослідженням забезпечення прав потерпілого на оскарження в кримінальному провадженні досліджувались в роботах: С.Є. Абламського, Ю.П. Аленіна, Н.Р. Бобечко, І.В. Гловюк, Ю.М. Грошевого, С.В. Давиденко, В.А. Завтура, О.П. Кучинської, В.Т. Нора, В.Г. Пожара, І. В. Ракіпової, І.А. Тітка, А.Р. Туманянц, М.І. Тлепової та ін.

Метою статті є з'ясування проблемних аспектів реалізації права потерпілого на оскарження судових рішень у кримінальному провадженні.

Виклад основного матеріалу. Потерпілим у кримінальному провадженні може бути не лише фізична особа, а й юридична особа, якщо їй було завдано майнової шкоди внаслідок кримінального правопорушення. Це чітко визначено статтями 55 та 56 КПК України. Права та обов'язки потерпілого виникають одразу після того, як особа подає заяву про вчинення щодо неї кримінального правопорушення, або ж заяву про залучення її до провадження як потерпілого. Важливо зазначити, що потерпілий, його представник, а також законний представник (у випадках, передбачених КПК) є стороною обвинувачення у кримінальному провадженні, як вказано у пункті 19 частини 1 статті 3 КПК України. Протягом усього кримінального провадження потерпілий має право оскаржувати рішення, дії чи бездіяльність слідчого, прокурора, слідчого судді та суду, дотримуючись процедур, визначених КПК України. Незважаючи на це загальне право потерпілого на оскарження, у юридичній доктрині досі відсутнє чітке розуміння статусу потерпілого як суб'єкта оскарження саме на етапі досудового розслідування. І. В. Гловюк, системно аналізуючи ст. 393 КПК України стосовно потерпілого зазначає, що по-перше, формулювання п. 7 ч. 1 ст. 393 КПК України – у частині, що стосується інтересів потерпілого, але в межах вимог, заявлених ними в суді першої інстанції, свідчить про регламентацію виключно меж оскарження потерпілим судових рішень суду першої інстанції, зважаючи на те, що є відсилка на: суд першої інстанції та на межі вимог, заявлених ними в суді першої інстанції. По-друге, слід враховувати інших осіб, про що йдеться в п. 10 ч. 1 ст. 393 КПК України. Проте, аналіз інших норм КПК України щодо оскарження ухвал слідчих суддів, вказує на інші судові рішення, і виходячи з аналізу скарг, заяв, клопотань, за якими вони були постановлені слідчим суддею, можна витлумачити суб'єктів подання апеляційної скарги. Таким чином, глава 26 КПК України не містить вичерпного переліку осіб, які мають право на апеляційне оскарження ухвал слідчого судді. Тому у цьому випадку слід керуватись ст. 393 КПК [5, с.29].

Аналіз судової практики Касаційного кримінального суду Верховного Суду (ККС ВС) вказує, що для визначення права особи на апеляційне оскарження ухвали слідчого судді потрібно враховувати декілька ключових факторів: 1) наявність процесуального статусу: Чи має особа, яка подає скаргу, відповідний процесуальний статус у справі» 2) вплив на права та інтереси: Чи стосується оскаржувана ухвала прав, свобод або інших інтересів скаржника; 3) зміст інтересу: Розуміння як об'єктивного, так і суб'єктивного інтересу учасника кримінального провадження, який виступає суб'єктом апеляційного оскарження ухвал слідчого судді [6].

Потерпілий, його законний представник або представник мають право подати апеляційну скаргу на ухвалу слідчого судді, якщо така ухвала безпосередньо стосується прав, свобод та інтересів потерпілого. Ця позиція підкріплена пунктом 7 частини 1 статті 393 КПК України, яка передбачає, що потерпілий або його представник можуть подавати апеляційну скаргу в частині, що стосується їхніх інтересів, але лише в межах вимог, які вони заявляли в суді першої інстанції [7]. Цю ж позицію підтверджує постанова колегії суддів Першої судової палати ККС ВС від 22 червня 2023 року у справі № 755/11759/22. У ній зазначено, що якщо ухвала слідчого судді про відмову в задоволенні клопотання прокурора про арешт майна стосується прав та інтересів потерпілого, то і потерпілий, і його представник мають право її оскаржити. [8]. Водночас, частина 1 статті 303 КПК України містить вичерпний перелік рішень, які може оскаржити потерпілий. Зокрема, потерпілий (або його представник) не має права оскаржувати в апеляційному порядку ухвалу слідчого судді про скасування повідомлення про підозру, винесену на стадії досудового розслідування.

Це підтверджується постановою Об'єднаної палати ККС ВС від 4 жовтня 2021 року у справі № 756/10189/20, де Суд наголосив, що законодавством не передбачено право потерпілого на оскарження такого рішення слідчого судді [9]. Хоча раніше існувала практика щодо можливості оскарження потерпілим ухвали слідчого судді про скасування повідомлення про підозру, з огляду на положення п. 7 ч. 1 ст. 393, ч. 2 ст. 309 та ч. 3 ст. 392 КПК України, якщо судове провадження у першій інстанції ще не здійснювалось, оскільки не закінчене досудове розслідування, то право потерпілого або його законного представника чи представника на оскарження ухвали слідчого судді може бути обмежене лише сферою інтересів потерпілого, яку слід визначати із сукупності усіх обставин кримінального провадження. У зазначеному рішенні було встановлено, що пункт 7 частини 1 статті 393 КПК України надає потерпілому або його законному представнику чи представнику право на подання апеляційної скарги [10]. Однак згодом Верховний Суд відійшов від цього висновку, наголосивши, що розгляд скарг на повідомлення про підозру слідчим суддею належить до категорії проваджень, де коло учасників відрізняється від складу

основного кримінального провадження. Відтак, враховуючи положення частини 3 статті 306, частини 3 статті 307, частин 1 і 2 статті 309, частини 3 статті 392 та пункту 7 частини 1 статті 393 КПК України, потерпілий не входить до числа осіб, які мають право оскаржувати таке рішення слідчого судді в апеляційному порядку [11].

Об'єднана палата Касаційного кримінального суду Верховного Суду (ККС ВС) у своїй Постанові від 4 жовтня 2021 року роз'яснила, що оскарження ухвал слідчого судді належить до так званих «забезпечувальних проваджень». Такі провадження не стосуються безпосередньо кримінально-правових відносин (тобто суті справи про злочин), але вони створюють необхідні умови для успішного виконання завдань кримінального провадження. Вони, з одного боку, сприяють основному провадженню, а з іншого – гарантують дотримання прав людини під час його здійснення. Предметом цих забезпечувальних проваджень є правові відносини, які хоч і не є центральними для основної справи, але виникають у процесі судового контролю під час досудового розслідування. Наприклад, розгляд слідчим суддею скарг на повідомлення про підозру є саме таким видом відносин. Крім того, склад учасників у забезпечувальних провадженнях не завжди збігається зі складом учасників основного кримінального провадження. Порядок і перелік ухвал слідчого судді, які можуть бути оскаржені під час досудового розслідування, передбачені частинами 1 і 2 статті 309 КПК України. Серед них є й ухвала слідчого судді про скасування повідомлення про підозру, яку, згідно з частиною 2 зазначеної статті, можна оскаржити в апеляційному порядку. Коло осіб, які мають право подати апеляційну скаргу, визначено статтею 393 КПК України. Проте, згідно з пунктом 7 частини 1 статті 393 КПК, потерпілий, його законний представник чи представник мають право подати апеляційну скаргу лише в тій частині, що стосується інтересів потерпілого, і лише в межах вимог, заявлених ними в суді першої інстанції. Таким чином, з урахуванням вищезгаданих правових норм, законодавчо не надано потерпілому, його законному представнику чи представнику права оскаржити в апеляційному порядку судове рішення слідчого судді про скасування повідомлення про підозру [9].

Потерпілі не мають права оскаржувати в апеляційному порядку рішення місцевого суду, які стосуються звільнення особи від покарання на підставі Закону України «Про амністію». Цю позицію підтвердила Друга судова палата Касаційного кримінального суду Верховного Суду (ККС ВС) у Постанові від 17 квітня 2019 року [12]. Зокрема Суд зазначив, що згідно з пунктами 10 та 24 частини 1 статті 3 КПК України, кримінальне провадження охоплює досудове розслідування, судове провадження (включно з розглядом у першій інстанції, апеляції, касації та переглядом за новими/винятковими обставинами) та всі процесуальні дії, пов'язані зі злочином. Однак, вирішення питань, таких як застосування амністії на стадії виконання вироку, не входить у поняття «кримінальне провадження». Це окремі судові процедури. Саме тому обсяг прав (включно з правом на апеляційне оскарження) учасників кримінального провадження відрізняється на стадії розгляду справи по суті та на стадії виконання вироку. Приймаючи участь у судових засіданнях під час судового розгляду кримінального провадження по суті, потерпілий має право брати участь у засіданнях і, відповідно, оскаржувати судові рішення, зокрема ті, що стосуються застосування амністії до обвинуваченого. На стадії виконання вироку чинним КПК України не передбачено участі потерпілого в процедурі розгляду судом питання про застосування амністії до засудженого (частина 5 статті 539 КПК України). Хоча частина 6 статті 539 КПК України дозволяє оскаржувати в апеляційному порядку ухвали, постановлені на стадії виконання вироку, це стосується лише тих осіб, які беруть або мають право брати участь у судовому засіданні з розгляду відповідного питання. Оскільки потерпілий не передбачений як учасник у розгляді амністії на цій стадії, він і не має права її оскаржувати [12].

Щодо подання потерпілим касаційної скарги, то її мають право подати, окрім потерпілого, також його законний представник чи представник у частині, що стосується інтересів потерпілого, але в межах вимог, заявлених ними в суді першої інстанції (п. 7 ч. 1 ст. 425 КПК). Аналіз зазначеного питання вказує на те, що коли потерпілий подає касаційну скаргу, він діє переважно з огляду на приватний інтерес. У контексті кримінального провадження приватний інтерес стосується інтересів осіб, які не обіймають функцій державної влади в рамках кримінального провадження. Це також поширюється на тих, учасників, які беруть участь у кримінальному провадженні, чиї дії зумовлені їхнім статусом приватних осіб, а не їхньою офіційною кримінально-процесуальною роллю. Простіше кажучи, апеляція потерпілого підживлюється його особистою зацікавленістю, а не будь-якою державною владою чи офіційною здатністю, якими він може володіти.

Положення пункту 7 частини 1 статті 425 КПК України надає потерпілому право на касаційне оскарження, але з важливими обмеженнями: оскаржити можна лише ту частину рішення, яка стосується його інтересів, і виключно в межах вимог, заявлених у суді першої інстанції. Тобто, для того щоб мати право на оскарження судового рішення, недостатньо просто мати відповідний процесуальний статус. Необхідно, щоб були обставини, які свідчать про порушення прав або інтересів суб'єкта оскарження. Навіть якщо особа зазначена у статті 393 КПК України як така, що має право подати апеляційну скаргу, це не завжди означає, що у неї є інтерес в оскарженні вироку

чи ухвали у відповідній частині. [13, с.84]. Так, у справі № 641/5714/19 що стосувалася призначення покарання, потерпілий під час судових дебатів заявив, що обвинувачений відшкодував йому матеріальну та моральну шкоду, і він не має до нього претензій. Потерпілий повідомив, що вони примирилися і просив не позбавляти обвинуваченого волі, а призначити йому умовне покарання. У цьому випадку, навіть за наявності законодавчих обмежень, оскарження потерпілим судових рішень з підстави надмірної суворості призначеного покарання (невідповідності тяжкості кримінального правопорушення та особі засудженого) розцінюється як його приватний інтерес. Це право відстоювати свою позицію та намагатися законними засобами досягти зміни або скасування судового рішення. Об'єднана палата дійшла висновку, що згідно з пунктом 7 частини 1 статті 425 КПК, потерпілий або його законний представник/представник мають право на касаційне оскарження судових рішень через надмірну суворість призначеного покарання, але виключно в межах вимог, заявлених ними в суді першої інстанції [14]. Аналогічна правова позиція викладена в ухвалі ККС ВС від 09.02.2021 у справі №641/5714/19 (провадження № 51-536км20) [15].

Отже, потерпілий або його законний представник чи представник мають право на оскарження судових рішень, з метою захисту його прав, свобод, інтересів під час кримінального провадження, якщо мають законний інтерес, але в межах вимог, заявлених ними в суді першої інстанції, з якими можуть бути пов'язані лише межі оскарження рішень, а не саме право на їх оскарження як таке.

Список використаних джерел:

1. Case of GoldeR v. The United Kingdom (Application no. 4451/70) 21 February 1975. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{"itemid":["001-57496"]}

2. Рішення ЄСПЛ у справі «Перетяка та Шереметьев проти України» (Заяви № 17160/06 та 35548/06) від 21 грудня 2010 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_657#Text

3. Case of Guérin v. France (Application no 51/1997/835/1041) 29 July 1998. URL:https://hudoc.echr.coe.int/eng#{"itemid":["001-58204"]}

4. Постанова Першої судової палати ККС ВС від 5 липня 2022 р. у справі № 757/27041/21-к (провадження № 51- 3781км21). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/105190837

5. Главюк І.В. Потерпілий як суб'єкт оскарження: проблеми та рішення (за матеріалами судової практики). Вісник Одеської адвокатури № 3. 2021. С.28-30

6. Огляд судової практики Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду щодо особливостей апеляційного оскарження ухвал слідчих суддів. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/ogliady/Oglyad_KKS_oskar_slid_sud.pdf

7. Постанова Третьої судової палати ККС ВС від 10 липня 2023 р. у справі № 522/7836/21 (провадження № 51-2328км22). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/112227833

8. Постанова Першої судової палати ККС ВС від 22 червня 2023 р. у справі № 755/11759/22 (провадження № 51-1838км23). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/111871628

9. Постанова об'єднаної палати ККС ВС від 04 жовтня 2021 року у справі № 756/10189/20 (провадження № 51-517кмо21). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/100214761

10. Постанова Першої судової палати Верховного Суду від 18 лютого 2020 р. у справі № 359/10654/18 (провадження № 51-4366 км 19). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/87826778

11. Ухвала Третьої судової палати ВС ККС від 02 червня 2021 р справа № 756/10189/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/97430036

12. Постанова Другої судової палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 17 квітня 2019 р. Справа № 521/19551/17 (Провадження № 51 5620 кмп18). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/81394300

13. Бобечко Н.Р. Апеляційне та касаційне провадження у кримінальному судочинстві України : дис. … док. юрид. наук: спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність». Львів, 2016. С. 84.

14. Постанова Об`єднана палата Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 19 квітня 2021 р. Справа № 641/5714/19 (Провадження № 51-536 кмо 20). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/96503072

15. Ухвала ККС ВС від 09.02.2021 р. у справі № 641/5714/19 (провадження № 51-536км20). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/94874063

Дата першого надходження рукопису до видання: 24.07.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 29.08.2025
Дата публікації: 29.09.2025.

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

УДК 341
DOI https://doi.org/10.32844/2618-1258.2025.3.46

КУДРЯВЦЕВ І.О.

ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОГО МЕХАНІЗМУ РЕГУЛЮВАННЯ ЯДЕРНОЇ ЕНЕРГЕТИКИ США В КОНТЕКСТІ ЕНЕРГЕТИЧНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ

FORMATION OF THE LEGAL MECHANISM FOR REGULATION OF THE US NUCLEAR ENERGY IN THE CONTEXT OF ENERGY TRANSFORMATION

У статті досліджується еволюція правового регулювання ядерної енергетики Сполучених Штатів Америки в умовах глобальної енергетичної трансформації. Проаналізовано історичні етапи становлення ядерної галузі - від військових програм до комерційного використання, а також сучасні виклики, пов'язані з екологічною безпекою та декарбонізацією економіки. Визначено, що правовий механізм регулювання ядерної енергетики в США формується на основі широкого кола нормативно-правових актів, що охоплюють ліцензування, технічні стандарти, охорону навколишнього середовища, контроль за радіаційною безпекою та недопущення розповсюдження ядерних технологій. Особлива увага приділяється ролі державних інституцій, таких як Комісія з ядерного регулювання (NRC) і Міністерство енергетики (DOE), у формуванні ефективного правового механізму контролю та підтримки ядерної галузі. Розглянуто ключові законодавчі акти, в тому числі ті, що стимулюють «зелену» енергетику, зокрема за рахунок підтримки мирного використання ядерної енергії. Проаналізовано законодавства США у сфері ядерної енергетики та констатовано, що: використання ядерної енергії знаходиться під жорстким державним контролем; враховуються не лише переваги використання ядерної енергії, але й ризики; правове регулювання здійснюється як шляхом застосування імперативного методу (щодо забезпечення ядерної безпеки), так і диспозитивним (шляхом укладання договорів та інших угод у сфері ядерної енергії); у законодавстві проголошується верховенство федерального закону. В той же час, з'ясовано, що уряд США постійно стимулює приватний сектор щодо його участі в ядерній енергетиці, що є позитивним досвідом для України.

Зроблено висновки про важливість комплексного правового підходу до забезпечення балансу між енергетичною безпекою, економічною доцільністю та екологічною відповідальністю.

Ключові слова: *ядерна енергетика, США, правове регулювання, енергетична трансформація, чиста енергія, кліматична політика, державно-приватне партнерство.*

The article examines the evolution of legal regulation of nuclear energy in the United States in the context of global energy transformation. The historical stages of the formation of the nuclear industry are analyzed - from military programs to commercial use, as well as modern challenges related to environmental safety and decarbonization of the economy. It is determined that the legal mechanism for regulating nuclear energy in the United States is formed on the basis of a wide range of regulatory and legal acts covering licensing, technical standards, environmental protection, radiation safety control and non-proliferation of nuclear technologies. Particular attention is paid to the role of state

© КУДРЯВЦЕВ І.О. – кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник (Науково-дослідний інститут публічного права) https://orcid.org/0009-0001-9277-2993
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

institutions, such as the Nuclear Regulatory Commission (NRC) and the Department of Energy (DOE), in the formation of an effective legal mechanism for controlling and supporting the nuclear industry. Key legislative acts are considered, including those that stimulate "green" energy, in particular by supporting the peaceful use of nuclear energy. The US legislation in the field of nuclear energy was analyzed and it was stated that: the use of nuclear energy is under strict state control; not only the advantages of using nuclear energy are taken into account, but also the risks; legal regulation is carried out both by applying the imperative method (regarding ensuring nuclear safety) and by the dispositive method (by concluding treaties and other agreements in the field of nuclear energy); the legislation proclaims the supremacy of federal law. At the same time, it was found out that the US government constantly stimulates the private sector to participate in nuclear energy, which is a positive experience for Ukraine.

The conclusions were made about the importance of a comprehensive legal approach to ensuring a balance between energy security, economic feasibility and environmental responsibility.

Key words: *nuclear energy, USA, legal regulation, energy transformation, clean energy, climate policy, public-private partnership.*

Вступ. Розвиток ядерної енергетики в США розпочався як державна ініціатива у 1945 році, після завершення Манхеттенського проєкту, спрямованого на створення атомної бомби. Уже в грудні 1951 року на Національній випробувальній станції реакторів (NRTS) в Айдахо було введено в експлуатацію перший ядерний реактор, який виробляв електроенергію. Це стало можливим завдяки переорієнтації державної політики на розвиток мирного використання ядерної енергії. У середині 1950-х років уряд відкрив можливість для приватного сектору займатися ядерною енергетикою. Першу у світі великомасштабну атомну електростанцію в Шиппінгпорті (Пенсильванія), хоч і фінансувала Комісія з атомної енергії США, збудувала й експлуатувала приватна компанія Duquesne Light and Power Company на своїй території біля Піттсбурга. Сьогодні практично всі комерційні ядерні реактори в США перебувають у власності приватних компаній, що робить ядерну галузь країни однією з найменш централізованих і з найвищим рівнем приватної участі у світі. На відміну від України де приватна діяльність у сфері ядерної енергетиці відсутня, також всі існуючі атомні електростанції мають державну форму власності. Тому з цієї позиції є цікавим досвід США щодо правого регулювання сфери ядерної енергетики.

Виклад основного матеріалу. Основними державними органами, які здійснюють управління у сфері ядерної енергетики, є Комісія з ядерної енергії (Commission on Nuclear Energy) та Міністерство енергетики (DOE). Комісія з ядерної енергії була створена відповідно до правових норм ще Законом про ядерну енергію 1946 р. та мала монополію у всьому, що стосувалося виробництва та використання матеріалів, що діляться. Тим самим була встановлена державна власність на ядерну сировину та на все, що пов'язано із використанням ядерної енергії. Від імені держави Комісія здійснювала управління цією власністю. Новий Закон про ядерну енергію (Atomic Energy Act 1954) дозволив її комерційне використання і ліквідував Комісію з ядерної енергії. Відродження її діяльності відбулося після прийняття Закону по реорганізації енергетики (Energy Reorganization Act of 1974), який встановив, серед інших її повноважень, і нагляд за безпекою реакторів, що виробляють електроенергію в комерційних цілях, а також видання ліцензій на будівництво та модернізацію реакторів, нагляд за безпекою радіоактивних матеріалів та ін.[2].

Національна енергетична політика США розробляється й забезпечується Міністерством енергетики США (DOE), яке було створено в 1977 році в розпал енергетичної кризи в Америці. Воно об'єднало діяльність Комісії з атомної енергії (AEC), заснованої в 1946 році як цивільного наступника Манхеттенського проекту, Управління енергетичних досліджень і розробок (ERDA), яке стало його наступником у 1974 році, та інших органів. Метою було досягнення кращої координації політики шляхом об'єднання раніше розрізнених агентств і програм в єдиний департамент рівня Кабінету міністрів. Міністр енергетики звітує перед Президентом [1].

Обов'язки DOE включають політику та фінансування програм з ядерної енергетики, викопного палива, гідроенергетики та альтернативних джерел енергії, таких як вітрова та сонячна енергетика, відповідає за екологічні наслідки використання енергетичних проектів. Ключовими офісами цього Міністерства є Управління ядерної енергетики, Національна адміністрація ядерної безпеки, Управління екологічного менеджменту, Фонд обеззараження і знешкодження урану,

Управління з провадження радіоактивних відходів, Рада з технічного огляду ядерних відходів, Рада безпеки ядерних реакторів та ін. [3].

До низки перших законів у ядерному законодавстві, які заклали його базові засади, варто віднести: Закон про ядерну енергію (Atomic Energy Act 1954), Закон про приватне володіння ядерними матеріалами (On the Private Ownership of Nuclear Materials 1964), Закон про захист навколишнього середовища (On environmental protection 1969), Закон про політику в галузі ядерних відходів (Nuclear Waste Policy Act 1982). За період 60-80-х років у США прийнято близько 30 законів з питань ядерної енергетики [2].

Закон про ядерну енергію (Atomic Energy Act 1954) є федеральним законом США як з цивільного, так і з воєнного використання ядерних матеріалів, здійснює регулювання питань розробки, реалізації і ліквідації ядерних матеріалів і установок в США. Законом була створена Комісія з ядерної енергії для сприяння її використання у мирних цілях у відповідності із загальними захистом і безпекою, забезпечення здоров'я і безпеки населення. Варто відмітити, що розділ 123 Закону встановив умови і виклав умови ядерного співробітництва між США та іншими країнами у разі прийняття ними визначених дев'яти обов'язкових умов, серед яких відмітимо особливо значущі: ядерні матеріали та обладнання, передані в країну, повинні залишатися під гарантії на необмежений термін; партнери з країн, які не мають ядерної зброї, повинні мати повномасштабні гарантії МАГАТЕ, які охоплюють всі основні ядерні об'єкти; гарантія того, що передані ядерні матеріали, обладнання та технології не будуть грати ніякої ролі у розробці ядерної зброї або будь-якої іншої військової цілі, за винятком випадків співпраці з державами, що мають ядерні озброєння; дозвіл США потрібен для будь-якої повторної передачі матеріалу або секретних даних; ядерний матеріал, переданий чи створений в результаті договору, підлягає адекватній фізичній безпеці; США має переважні права на збагачення або переробку ядерної матерії, отриманої або виробленої в результаті договору; ці критерії нерозповсюдження застосовуються до всіх ядерних матеріалів або ядерних об'єктів, вироблених або створених у результаті договору [4].

Закон про захист навколишнього середовища (On environmental protection 1969) [5] є першим значущим законом США у цій сфері. Він вимагає, щоб усі ядерні установки та об'єкти зобов'язувались не здійснювати дії, що можуть негативно вплинути на навколишнє середовище. Передбачувані дії повинні бути вірно оцінені при розгляді альтернативних рішень. Основна відповідальність за контролем щодо захисту навколишнього середовища покладалася на Раду з якості навколишнього середовища (CEQ), яка була створена Конгресом США [2].

Законом визначалися три рівні діяльності: перший рівень – якщо федеральний уряд приймав рішення, що певна діяльність не вплине істотним чином на навколишнє середовище; вона відносилась до першого рівня і звільнялася від детального аналізу щодо впливу на навколишнє середовище. До другого рівня діяльності відносилась та, яка могла завдати певні екологічні наслідки, і тому повинна попередньо здійснювати й надавати коротку екологічну оцінку передбачуваним діям. Якщо діяльність могла призвести до значних наслідків для навколишнього середовища, то вона повинна була оцінюватись більш детально, включаючи опис негативних наслідків, у тому числі незворотних, та альтернативних рішень, а також короткотермінові та довгострокові вигоди. Така діяльність відносилась до третього рівня. Недоліком цієї системи трьох рівнів фахівці називають не заборону дій, які можуть нанести шкоду навколишньому середовищу, а лише пошук альтернатив [6].

Закон про політику в галузі ядерних відходів (Nuclear Waste Policy Act 1982) є федеральним законом, який заснував всеохоплюючу національну програму безпечного і постійного захоронення високоактивних відходів. Він встановив використання глибоких геологічних сховищ для безпечного зберігання і /або ліквідації радіоактивних відходів; процедури оцінки й вибору сайтів для геологічних сховищ і взаємодії державних і федеральних урядів; а також визначив графік ключових етапів, які повинні провадитися федеральними агентствами. Відповідальним за розміщення, будівництво і експлуатацію глибоководного геологічного сховища для утилізації високоактивних відходів і відпрацьованого ядерного палива покладено на Департамент енергетики (DOE), який має право використовувати сховище тільки у тому випадку, якщо воно відповідає встановленим стандартам і відповідним вимогам [7].

У 2001 р. американський уряд розробив курс на стимулювання використання ядерної енергії, мета якого полягала у розробці, демонстрації і впровадженні технологій ядерної енергетики наступного покоління. Передбачалось дослідження і розробка передових паливних циклів, більш чистих, ніж попередні, та більш безпечних, а також низка реалізації масштабних програм у ядерній сфері (Перспективний паливний цикл, Глобальне партнерство у галузі атомної енергетики та ін.) [2].

У 2005 р. прийнято Закон про енергетичну політику (The Energy Policy Act 2005). Він встановив санкціонування бюджетів довгострокових програм, включаючи гарантії з кредитів, податкові пільги, захист приватних інвестицій при будівництві нових АЄС [8].

Новаціями цього закону стали: розподіл повноважень з регулювання ринку оптових поставок між федеральним рівнем і штатами; заснування Організації із забезпечення надійності під час виробництва і розподілу електроенергії (Electric Reliability Organization). До її повноважень відноситься встановлення стандартів з надійності поставок електроенергії та право накладання штрафів на оптових постачальників електроенергії, які не дотримуються стандартів надійності забезпечення електроенергією [2].

Також були внесені зміни в інші закони, зокрема до Закону про громадську політику у галузі енергоресурсів (Public Utility Regulatory Policies Act), про регулювання ціни на електроенергію у залежності від часу доби її використання. Таке нововведення було пов'язане із тим, що в США фізичні і юридичні особи все частіше використовують власні джерела виробництва енергії, внаслідок чого стало необхідним врегулювати питання проведення взаємозалежності використаної і виробленої такими особами електроенергії. На початок 2011 р. ця зміна до Закону про громадську політику у галузі енергоресурсів була імплементована в більш, ніж сорока штатах США [2].

З розвитком міжнародно-правових ініціатив, спрямованих на боротьбу зі зміною клімату та зниження викидів парникових газів, ядерна енергетика дедалі більше почала розглядатися як один із важливих інструментів «зеленої» трансформації енергетичного сектору. У цьому контексті уряди, зокрема США, активізували заходи з підтримки низьковуглецевих джерел енергії, включаючи ядерну.

Як наслідок, у серпні 2022 року Палата представників ухвалила Закон про скорочення інфляції (IRA). IRA включає близько 370 мільярдів доларів податкових пільг та субсидій, спрямованих на зниження витрат на енергію та заохочення інвестицій у чисту енергетику. Міністерство енергетики (DOE) підрахувало, що IRA, у поєднанні з іншими заходами, включаючи Закон про інвестиції в інфраструктуру та створення робочих місць, який набрав чинності в листопаді 2021 року, дозволить досягти скорочення викидів парникових газів у США на 40% до 2030 року (порівняно з рівнями 2005 року) [1].

Отже, аналіз законодавства США у сфері ядерної енергетики свідчить, що: використання ядерної енергії знаходиться під жорстким державним контролем; враховуються не лише переваги використання ядерної енергії, але й ризики; правове регулювання здійснюється як шляхом застосування імперативного методу (щодо забезпечення ядерної безпеки), так і диспозитивним (шляхом укладання договорів та інших угод у сфері ядерної енергії); у законодавстві проголошується верховенство федерального закону.

Крім зазначеного, правове регулювання у сфері використання ядерної енергетики США привертає увагу таким:

по-перше, держава є світовим лідером із виробництва ядерної енергії, що зумовлює наявність значної законодавчої бази, якою регламентується діяльність на всіх етапах ядерного циклу – від добування урану до захоронення радіоактивних відходів;

по-друге, «... позитивним аспектом її використання є більш дешеве виробництво у порівнянні з виробництвом інших енергоресурсів, величезна енергоємність, відсутність викидів парникових газів і безпечне зберігання ядерних відходів» [9, с.39];

по-третє, в США накопичений значний досвід державно-приватного партнерства у цій сфері [2];

по-четверте, попри те, що в США приватний сектор відіграє провідну роль у виробництві цивільної ядерної енергії, уряд залишається активно залученим - забезпечуючи контроль за дотриманням норм безпеки та екологічних стандартів, фінансуючи наукові дослідження й інновації, а також формуючи загальнонаціональні енергетичні пріоритети.

Висновки. Розвиток ядерної енергетики у США є прикладом поступової еволюції правового регулювання в тісному зв'язку з державними енергетичними пріоритетами, безпековими викликами та глобальними кліматичними зобов'язаннями. Спочатку уряд США був сфокусованим на військових програмах, але з часом ядерна галузь США трансформувалася у високотехнологічний цивільний сектор, у якому приватний капітал відіграє ключову роль, проте державне регулювання продовжує бути визначальним у питаннях безпеки, екології та стратегічного розвитку.

Правовий механізм регулювання ядерної енергетики в США формується на основі широкого кола нормативно-правових актів, що охоплюють ліцензування, технічні стандарти, охорону навколишнього середовища, контроль за радіаційною безпекою та недопущення розповсюдження

ядерних технологій. Важливу роль відіграють такі інституції, як Комісія з ядерного регулювання (NRC) та Міністерство енергетики (DOE), які здійснюють як нормативно-контрольну, так і дослідницьку функції.

В умовах енергетичної трансформації, спричиненої кліматичними викликами та необхідністю декарбонізації, ядерна енергетика розглядається урядом США як один з ключових елементів переходу до чистої енергетики. Ухвалення Закону про скорочення інфляції (IRA) у 2022 році та попередніх ініціатив, таких як Закон про інвестиції в інфраструктуру та створення робочих місць, свідчить про стратегічне прагнення забезпечити стабільне фінансування ядерної галузі як «чистого» джерела енергії в рамках довгострокових кліматичних цілей.

Таким чином, правовий механізм регулювання ядерної енергетики США демонструє гнучкість, здатність адаптуватися до нових викликів та відіграє важливу роль у забезпеченні балансу між енергетичною безпекою, екологічною відповідальністю та інноваційним розвитком.

Список використаних джерел:

1. US Nuclear Power Policy. World Nuclear Association, 2024. https://world-nuclear.org/information-library/country-profiles/countries-t-z/usa-nuclear-power-policy

2. Кудря

3. Department of Energy – AllGov. URL: www.allgov.com/de partments/departmentofenhttp://ballotpedia.org/United_States_House_of_Representatives_Committee_on_ Energy_ and_Commerce.

4. US Atomic energy act. URL: https://www.oecd-nea.org/ law/nlbfr/documents/087_090_USAtomicEnergyAct.pdf

5. The National Environmental Policy Act of 1969. Office of NEPA Policy and Compliance, 2023. https://www.energy.gov/nepa/articles/national-environmental-policy-act-1969

6. Sarah E. Boslaugh. National Environmental Policy Act (NEPA). URL: https://www.britannica.com/topic/National-Environmental-Policy-Act

7. Summary of the Nuclear Waste Policy Act. URL: https://www.epa. gov/laws.../summary-nuclear-waste-policy-a.

8. Energy Policy Act of 2005. URL: http://www.gpo.gov/fdsys/pkg/PLAW109publ58/html/PLAW109 publ58.htm.

9. Манжул І.В. Американський досвід забезпечення ядерної безпеки. Підприємництво, господарство і право. 2015. №8. С.37-41.

Дата першого надходження рукопису до видання: 23.07.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 28.08.2025
Дата публікації: 29.09.2025.

УДК 341
DOI https://doi.org/10.32844/2618-1258.2025.3.47

КУРКОВА К.М., ДАНИЛЕНКО А.О.

МІЖНАРОДНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО УКРАЇНИ У СФЕРІ ВІДНОВЛЮВАНОЇ ЕНЕРГЕТИКИ: СУЧАСНИЙ СТАН ТА ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ

INTERNATIONAL COOPERATION OF UKRAINE IN THE SPHERE OF RENEWABLE ENERGY: CURRENT STATUS AND DEVELOPMENT TRENDS

Статтю присвячено дослідженню сучасного стану та тенденцій розвитку міжнародного співробітництва України у сфері відновлюваної енергетики, визначенню основних форм та механізмів такої співпраці, а також окресленню перспективних орієнтирів розвитку для інтеграції України у глобальний енергетичний простір.

Обґрунтовано, що міжнародне співробітництво України у сфері відновлюваної енергетики є стратегічно важливим інструментом залучення інвестицій, трансферу інноваційних технологій, інтеграції до європейських та світових енергетичних ринків, а також зміцнення енергетичної безпеки та гарантування енергетичної незалежності шляхом застосування міжнародних стандартів та механізмів колективної стійкості. Проаналізовано основні форми міжнародного співробітництва у сфері відновлюваної енергетики, зокрема: інституційну, договірну, організаційно-технічну. Виявлено, що після 2022 року міжнародне співробітництво України у сфері відновлюваної енергетики характеризується такими ключовими тенденціями: переходом від загальних декларацій про наміри до цільових партнерств і практичних проєктів; поєднанням короткострокових оперативних рішень щодо стабілізації енергосистеми із довгостроковими стратегічними програмами «зеленої» трансформації; формуванням нових інституційних механізмів співпраці.

Визначено перспективні орієнтири розвитку міжнародного співробітництва України у сфері відновлюваної енергетики: подальша гармонізація національного законодавства із міжнародними стандартами у сфері охорони довкілля та енергетики; посилення інституційної співпраці, зокрема шляхом створення єдиної національної онлайн-платформи для координації міжнародних партнерів; вдосконалення нормативної регламентації механізмів міжнародного публічно-приватного партнерства; розвиток страхових та гарантійних механізмів для зниження воєнних ризиків; реалізація спільних міжнародних науково-дослідницьких проєктів.

Ключові слова: *міжнародне співробітництво, відновлювана енергетика, зелена енергетика, відновлювані джерела енергії, енергетична безпека, екологічна безпека, навколишнє природне середовище, кліматична політика, воєнний стан.*

The article is devoted to the study of the current state and trends in the development of international cooperation in Ukraine in the field of renewable energy, identifying the main forms and mechanisms of such cooperation, as well as outlining promising development guidelines for the integration of Ukraine into the global energy space.

It is substantiated that international cooperation in Ukraine in the field of renewable energy is a strategically important tool for attracting investments, transferring innovative technologies, integrating into European and world energy markets, as well as strengthening energy security and guaranteeing energy independence through the application of international standards and mechanisms of collective sustainability. The

© КУРКОВА К.М. – доктор юридичних наук, професор, завідувач відділу науково-правових експертиз та законопроєктних робіт (Науково-дослідний інститут публічного права) https://orcid.org/0000-0002-4259-5511

© ДАНИЛЕНКО А.О. – доктор філософії в галузі право, старший науковий співробітник відділу (Науково-дослідний інститут публічного права) https://orcid.org/0000-0001-8263-1364

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

main forms of international cooperation in the field of renewable energy are analyzed, in particular: institutional, contractual, organizational and technical. It is revealed that after 2022, international cooperation in Ukraine in the field of renewable energy is characterized by the following key trends: the transition from general declarations of intent to targeted partnerships and practical projects; combining short-term operational decisions to stabilize the energy system with long-term strategic programs for "green" transformation; forming new institutional mechanisms for cooperation.

Promising guidelines for the development of Ukraine's international cooperation in the field of renewable energy have been identified: further harmonization of national legislation with international standards in the field of environmental protection and energy; strengthening institutional cooperation, in particular by creating a single national online platform for coordinating international partners; improving regulatory regulation of international public-private partnership mechanisms; developing insurance and guarantee mechanisms to reduce military risks; implementing joint international research projects.

Key words: *international cooperation, renewable energy, green energy, renewable energy sources, energy security, environmental security, environment, climate policy, martial law.*

Постановка проблеми. У 2023 році триваючі економічні та геополітичні зміни призвели до масштабних змін у світовій системі постачання енергії, що значно посилило увагу держав до енергетичної безпеки. Економічний підйом після пандемії спровокував високий попит на енергоносії, що створило навантаження на ланцюжки поставок та викликало волатильність цін, тоді як вторгнення росії в Україну не лише посилило ці проблеми [1], але й створило повномасштабну світову енергетичну кризу [2]. При цьому експерти Міжнародного енергетичного агентства (IEA), які аналізували тенденції на світовому енергетичному ринку протягом 2022 року, стверджують, що війна росії проти України значно прискорює перехід держав на відновлювані джерела енергії [2].

У 2023 році за результатами Конференції ООН з питань зміни клімату COP28 у Дубаї сторонами було укладено так звану угоду UAE Consensus, глобальними ключовими цілями якої стали зокрема зобов'язання сторін щодо збільшення втричі потужності відновлюваних джерел енергії (далі – ВДЕ) та подвоєння глобальної енергоефективності до 2030 року [3]. За прогнозами Міжнародного енергетичного агентства (IEA) до кінця поточного десятиліття частка вітро- та сонячної енергетики у світовому виробництві електроенергії збільшиться вдвічі та сягне 30%. Однак у звіті IEA за 2024 рік наголошується також на необхідності урядів активізувати зусилля щодо інтеграції ВДЕ до енергосистем [4].

Вітчизняні науковці, аналізуючи вплив російсько-української війни на енергетичну сферу України, відзначають, що повномасштабне вторгнення росії загострило давнє питання фізичної та моральної зношеності українського сектору традиційної енергетики. Систематичне знищення агресором об'єктів традиційної генерації парадоксальним чином змінює ситуацію на користь альтернативної складової енергетичного сектору [5, с. 217]. За різними оцінками, внаслідок цілеспрямованих ударів по енергетичних об'єктах Україна втратила від 50 до 70 % потужностей електрогенерації [6; 7]. Визнаючи невтішними перспективи традиційної енергетики, експерти констатують, що відновлення традиційної генерації у попередніх масштабах є неможливим і водночас недоцільним [8].

З огляду на безпрецедентні руйнування енергетичної інфраструктури, істотні втрати генеруючих потужностей та масштабну шкоду навколишньому природному середовищу, ВДЕ постають як найбільш перспективна альтернатива. Їхній розвиток здатний стати ключовим інструментом диверсифікації енергетичного балансу, підвищення стійкості енергосистеми та гарантування енергетичної незалежності України. Тому нинішня криза відкриває для України також і нове вікно можливостей: перехід від застарілої традиційної генерації до сучасної, екологічно безпечної та децентралізованої енергосистеми, здатної не лише задовольнити внутрішній попит, а й інтегруватися у європейський енергетичний простір.

У контексті наведеного особливого значення набуває міжнародне співробітництво, яке є критично важливим для залучення інвестицій у сферу відновлюваної енергетики, трансферу інноваційних технологій для відбудови енергосистеми, інтеграції до європейських та світових енергетичних ринків електроенергії, а також зміцнення енергетичної безпеки через спільні стандарти та механізми колективної стійкості. Партнерство з ЄС, міжнародними фінансовими

інституціями та провідними компаніями ВДЕ дозволить Україні прискорити модернізацію енергетичного сектору, мінімізувати залежність від викопного палива та зміцнити позиції як національного, так і регіонального лідера у сфері «зеленої» енергетики.

Вагоме значення в межах досліджуваної проблематики становлять наукові праці вітчизняних дослідників, таких як: Акименко О., Войтко С., Григор'єва Т., Зубко Т., Кожина А., Костюченко І., Присяжнюк С., Руш О., Туряниця В., Чумаченко І. та ін. Проте системне дослідження впливу війни на трансформацію міжнародного співробітництва у сфері відновлюваної енергетики та інтеграцію України у глобальний енергетичний простір потребує подальших наукових досліджень.

Мета статті – дослідити сучасний стан та тенденції розвитку міжнародного співробітництва України у сфері відновлюваної енергетики, визначити основні форми та механізми такої співпраці, а також окреслити перспективні орієнтири розвитку для інтеграції України у глобальний енергетичний простір.

Виклад основного матеріалу. Згідно з принципами міжнародного права, співробітництво між державами розглядається не як право, а як юридичний та політичний обов'язок, що безпосередньо випливає з положень ст.ст. 1, 55, 56 Статуту ООН, а також Декларації про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин та співробітництва між державами у відповідності до Статуту ООН 1970 р. Україна, як активний учасник міжнародних відносин, має низку зобов'язань у сфері ВДЕ, які формуються як внаслідок членства у міжнародних організаціях, так і шляхом участі у багатосторонніх та двосторонніх угодах, міжнародних ініціативах, програмах, проєктах тощо. Тобто міжнародне співробітництво України в досліджуваній сфері має комплексний характер, охоплюючи як нормативно-правові механізми (міжнародні угоди, імплементація acquis ЄС), так і політичні та економічні інструменти (спільні проєкти, програми міжнародної технічної допомоги, інвестиційні платформи), що у своїй сукупності спрямовані не лише на гармонізацію законодавства з європейськими та міжнародними стандартами, але й на досягнення цілей сталого розвитку, забезпечення енергетичної безпеки та незалежності України, інтеграцію у глобальні кліматичні ініціативи тощо.

З метою дослідження сучасного стану та тенденцій розвитку міжнародного співробітництва України у сфері відновлюваної енергетики вбачається за доцільне зупинитися на основних формах та механізмах такої співпраці.

Інституційна форма міжнародного співробітництва у сфері відновлюваної енергетики реалізується через участь нашої держави в діяльності глобальних та регіональних організацій, які формують політику у сферах енергетики, енергоефективності та ВДЕ. Така співпраця має як політичний, так і практичний виміри: від вироблення стратегічних рішень, до впровадження спільних програм і проєктів. Зокрема, йдеться про членство України у глобальних організаціях, таких як ***Міжнародне енергетичне агентство*** (IEA) та ***Міжнародне агентство з відновлюваних джерел енергії*** (IRENA), а також у регіональних структурах – ***Енергетичному співтоваристві*** (Energy Community) та ***Європейському агентстві з питань навколишнього середовища*** (EEA).

Зокрема у липні 2022 року Україна отримала статус асоційованого члена Міжнародного енергетичного агентства (IEA). У грудні того ж року між урядом України та IEA було підписано спільну дворічну робочу програму, яка визначила ключові короткострокові та довгострокові енергетичні пріоритети держави з акцентом на забезпечення енергетичної безпеки, перехід на відновлювану енергетику та відновлення енергетичної інфраструктури [9]. У 2025 році співпраця була продовжена: Кабінет Міністрів України схвалив проєкт Спільної робочої програми між урядом України та IEA на 2025–2026 роки, яка передбачає: розвиток ВДЕ та підвищення енергоефективності; інтеграцію енергетичного сектору України до європейських енергетичних ринків; створення ринків біометану та низьковуглецевого водню; посилення безпеки енергетичної системи; удосконалення механізмів збору, аналізу та використання енергетичних даних [10].

У березні 2023 року між урядом України та Секретаріатом Energy Community було підписано Меморандум про співпрацю щодо відновлення енергетичного сектору України. Документ окреслює основні напрями взаємодії, які охоплюють зокрема: відновлення та модернізацію сектору відновлюваної енергетики в Україні з урахуванням європейських кліматичних цілей та зобов'язань у сфері декарбонізації; розвиток енергетичної інфраструктури в межах стратегічної ініціативи ЄС Trans-European Networks for Energy (TEN-E), спрямованої на формування інтегрованої, безпечної та стійкої енергетичної [11]; підтримку міжнародно-правових механізмів відшкодування збитків, завданих енергетичному сектору України внаслідок агресії росії, зокрема шляхом сприяння судовим позовам проти держави-агресора [12].

Отже участь України в глобальних та регіональних міжнародних організаціях є не лише формальним елементом інтеграції у глобальний енергетичний простір, але й безпосередньо практичним інструментом реалізації енергетичної стратегії держави.

Окрім участі у міжнародних організаціях, важливу роль відіграють *інституційні платформи міжнародної співпраці*, зокрема створені після 2022 року, як приклад:

– Координаційна група з питань енергетики G7 + Україна (G7+ Ukraine Energy Coordination Group) – міжнародна ініціатива, створена для підтримки відновлення та модернізації енергетичної інфраструктури України, яка зазнала пошкоджень внаслідок російських атак [13];

– Платформа дій для Зеленої відбудови України (Platform for Action on the Green Recovery of Ukraine) – міжнародна ініціатива, яка об'єднує уряд України, міжнародні організації та партнерів з розвитку. Платформу було створено за підтримки Програми ООН з навколишнього середовища (UNEP), Організації економічного співробітництва та розвитку (OECD), Європейської економічної комісії ООН (UNECE) та Федерального міністерства охорони довкілля, охорони природи, ядерної безпеки та захисту прав споживачів Німеччини з метою обґрунтованого, системного та скоординованого підходу до відбудови України у сталий та екологічно відповідальний спосіб [14];

– Національна платформа декарбонізації України (National Decarbonization Platform, NDP) – спільна інституційна рамка для енергоефективної трансформації України та широкого впровадження проєктів «зеленої» відбудови, представлена у 2023 році Державним агентством з енергоефективності та енергозбереження спільно з американською компанією Uprisun Technology як мультифункціональний IT-інструмент**,** який пропонує технологічні рішення й фінансові інструменти (наразі не функціонує в повному обсязі) [15].

Такі інституційні формати співпраці дозволяють мобілізувати за підтримки міжнародних партнерів фінансові та технологічні ресурси, спрямовані на післявоєнну відбудову та трансформацію енергетики України.

Договірна форма міжнародного співробітництва у сфері відновлюваної енергетики охоплює широке коло правових інструментів, які формують основу для розвитку «зеленої» енергетики та сприяють інтеграції України у глобальний енергетичний простір, зокрема:

1) *багатосторонні* ***міжнародні договори*** – окреслюють правові рамки розвитку відновлюваної енергетики, декарбонізації та переходу до кліматично нейтральної економіки, а також визначають міжнародні зобов'язання України (зокрема й ті, що є складовою глобальної кліматичної та екологічної політики).

Так на глобальному рівні Рамкова конвенція ООН про зміну клімату (1992 р.), Кіотський протокол до неї (1997 р.), Паризька угода (2015 р.) визначають стратегічні орієнтири щодо зменшення викидів парникових газів і переходу до кліматично нейтрального розвитку. На регіональному рівні – Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони (2014 р.), Договір до Енергетичної хартії (1994 р.), а також Договір про заснування Енергетичного Співтовариства (2005 р.) – формують правову основу для інтеграції України в європейський енергетичний простір, що вимагає імплементації європейських стандартів у сфері «зеленої» енергетики та енергоефективності. Орхуська конвенція (1998 р.) – забезпечує інституційні гарантії прозорості та участі громадськості у прийнятті рішень у сфері довкілля.

Наведені міжнародно-правові акти не лише визначають напрями енергетичної та кліматичної політики України, але й інтегрують її у глобальні та європейські процеси, що стимулює модернізацію енергетичного сектору, розвиток ВДЕ та рух до сталого, кліматично нейтрального розвитку.

2) *двосторонні міжнародні угоди* (як на державному, так і на корпоративному рівнях) – спрямовані на поглиблення енергетичного партнерства, гармонізацію нормативно-правових підходів, залучення інвестиційних ресурсів та обмін технологіями.

До 2022 року Україною напрацьовано досить значну договірну базу у сферах енергоефективності, енергозбереження та відновлюваної енергетики. Зокрема на міжвідомчому рівні підписано низку меморандумів про взаєморозуміння між Державним агентством з енергоефективності та енергозбереження України та іноземними партнерами (Кіпр, Словенія, Австрія, Словаччина, Фінляндія, Данія, Китай, Молдова, Хорватія, ОАЕ тощо), які мають рамковий характер і передбачають обмін досвідом у сферах енергоефективності, відновлюваної енергетики та альтернативних видів палива; спільні дослідження, семінари, освітні програми; залучення інвестицій у «зелені» проєкти; просування сучасних технологій і стандартів.

Після повномасштабного вторгнення росії міжнародна договірна співпраця України у сфері відновлюваної енергетики характеризується подвійною тенденцією: по-перше, суттєвою активізацією співпраці, по-друге, трансформацією її характеру – від загальних рамкових меморандумів до цільових угод та партнерств, які забезпечують практичну реалізацію конкретних інструментів та механізмів (реєстр біометану, спільні інвестиційні проєкти тощо).

Зокрема у 2023–2024 рр. було підписано низку важливих угод з: ЄС – про стратегічне партнерство щодо біометану, водню та інших синтетичних газів [16]; Австрією – про започаткування енергетичного партнерства у сфері енергетичного переходу та ВДЕ [17]; Данією – щодо розширення енергетичного партнерства в галузі вітрової генерації [18]; Болгарією – про співробітництво у сферах ядерної енергетики, «зеленої» енергії, водню, систем зберігання енергії, «розумних» мереж [19]; США – щодо співпраці у забезпеченні стійкості енергетичної системи України [20]; Німеччиною – щодо запровадження реєстру біометану [21]; Польщею та Чехією – щодо розвитку кліматично нейтральних технологій, розбудови розподіленої генерації, транспортування відновлюваних газів [22; 23] тощо.

3) корпоративні фінансові та інвестиційні угоди, які врегульовують умови співпраці між національними та транснаціональними компаніями у процесах виробництва, транспортування й використання енергії з ВДЕ; створюють механізми мобілізації міжнародного капіталу, кредитних ресурсів і гарантій для реалізації стратегічно важливих проєктів у сфері «зеленої» енергетики.

Яскравим прикладом є результати Міжнародної конференції з питань відновлення України (Ukraine Recovery Conference – URC2024, Берлін, червень 2024 року), яка об'єднала представників урядів, міжнародних організацій, бізнесу та громадянського суспільства. За її підсумками було підписано 12 ключових угод, спрямованих на розвиток та модернізацію як традиційної, так і відновлюваної енергетики України, зокрема за такими напрямами [24; 25]:

1. Генерація з ВДЕ:

– Siemens Energy AG – технології для розвитку децентралізованої генерації та ВДЕ;

– GOLDBECK SOLAR – розвиток сонячних електростанцій потужністю 500 МВт;

– NOTUS Energy Invest – будівництво вітроелектростанцій на 120 МВт;

– норвезько-українське енергетичне партнерство – кооперація у сфері «зеленої» генерації;

2. Тепло- та когенерація:

– Siemens Energy Global + Укрнафта – проєкти когенерації (комбіноване виробництво тепла й електроенергії);

– шведська фінансова установа — впровадження біомасових газових і парових турбін;

3. Традиційна генерація та інфраструктура:

– Deutsche Bank + Укрнафта – фінансування газових проєктів та когенераційних ТЕЦ;

– Voith Hydro + Укргідропроект – нове будівництво та реконструкція гідроелектростанцій;

4. Енергомережі та інноваційна інфраструктура:

– GE Vernova – цифровізація та розбудова «розумних» електромереж у Харківській і Тернопільській областях;

5. Фінансова та інституційна підтримка:

– KfW – фінансування у розмірі €30,4 млн для відновлення енергетичної інфраструктури.

Масштабність та унікальний характер даного заходу підтверджується тим, що загалом під час URC2024 було укладено понад 110 угод на суму понад €16 млрд. [24].

Серед корпоративно-інвестиційних домовленостей у сфері відновлюваної енергетики в якості прикладу слід також відзначити:

– Меморандум між DTEK Group (Україна) та Vestas (Данія) щодо завершення будівництва Тилігульської вітропаркової електростанції, підписаний у грудні 2023 року в рамках міжнародної кліматичної конференції COP28 у Дубаї. Проєкт передбачає введення в експлуатацію вітропарку сумарною потужністю 500 МВт**,** що стане найбільшою приватною інвестицією у відновлювану енергетику Східної Європи. Загальний обсяг інвестицій перевищує 650 млн. євро [26];

– Угоду про співпрацю Нафтогаз України зі Swedfund International AB (державною фінансовою організацією розвитку Швеції), підписану у травні 2024 року, що передбачає: а) модернізацію теплових електростанцій в Україні з підвищенням їхньої ефективності та поступовим переходом до екологічно чистих технологій; б) пошук та розвиток проєктів у сфері ВДЕ; в) грантове фінансування у рамках програми Project Accelerator, спрямоване на проведення техніко-економічних обґрунтувань та посилення інституційної спроможності українських енергетичних компаній [27].

Попри свій неформальний (неінституційний) статус такі угоди у сфері розвитку відновлюваної енергетики та модернізації енергосистеми України фактично виконують роль інструментів міжнародного співробітництва, що мають системний множинний ефект, особливо в контексті майбутнього післявоєнного відновлення України, – дозволяють інтегруватися у глобальний технологічний трансфер, активізувати залучення інвестицій, прискорити відновлення та модернізацію енергетичної інфраструктури.

В межах ***організаційно-технічної форми*** міжнародного співробітництва України у сфері відновлюваної енергетики можна виокремити такі інструменти:

а) міжнародні саміти, конференції, форуми та виставки – надають можливість заявити про свій потенціал розвитку ВДЕ на міжнародному рівні, залучати нових інвесторів та сприяти формуванню майбутніх партнерств, зокрема:

– Конференція ООН з питань зміни клімату COP28 (Дубай, 2023) –глобальний саміт з питань клімату та енергетичного переходу (cop28.com);

– ReBuild Ukraine 2023: «Energy for the Recovery of Ukraine» (Варшава, 2023) – міжнародний форум-виставка, орієнтований на відновлення енергетичного сектору України. Захід об'єднав інвесторів, донорів та українські компанії для розробки проєктів із зеленої відбудови (rebuildukraine.in.ua);

– WindEurope's Annual Event 2023 (Копенгаген, 2023) – одна з найбільших європейських платформ для розвитку вітрової енергетики, де Україна презентувала власний потенціал у сфері ВДЕ (windeurope.org);

– International GEOENERGY Forum 2024 (онлайн, 2024) – міжнародний майданчик для обговорення геоенергетики та технологій ВДЕ (geothermalukraine.org);

– Germany-Ukraine Conference «Solar Energy in Ukraine: Market, Prospects, and Partnerships» (Мюнхен, 2025) – спеціалізована конференція з питань розвитку сонячної енергетики в Україні за підтримки німецьких інституцій (aseu.org.ua);

– The Forum for Innovation and Energy Recovery (SEF 2025) (Київ, 2025) – форум для презентації інноваційних рішень у сфері ВДЕ (cisolar.org);

– Intersolar Europe 2025 (Мюнхен, 2025) – світова виставка сонячної енергетики, на якій Україна презентує свій ринок для міжнародних партнерів (intersolar.de).

б) проєкти міжнародної технічної допомоги – сприяють впровадженню міжнародних стандартів, модернізації енергетичної інфраструктури та загалом підвищенню енергоефективності, зокрема:

– USAID Energy Security Project – надає технічну підтримку Україні у сфері ВДЕ: картування сонячного й вітрового потенціалу, розробка інструментів для проєктування PV-систем (локалізований PVWatts), а також реалізація пілотних проєктів мікромереж у Мерефі, Чорткові та Червонограді [28];

– Проєкт «Впровадження стандарту систем енергоменеджменту в промисловості України» (Project «Introduction of Energy Management System Standard in Ukrainian Industry) – реалізується Організацією ООН з промислового розвитку (UNIDO) за підтримки Глобального екологічного фонду (GEF). Цілями проєкту є: впровадження міжнародного стандарту ISO 50001 (системи енергоменеджменту) на українських промислових підприємствах; підвищення енергоефективності та зменшення витрат на енергію; скорочення викидів парникових газів; розвиток національної експертної бази у сфері енергоменеджменту [29];

– Проєкт «Усунення бар'єрів для сприяння інвестиціям в енергоефективність громадських будівель в малих та середніх містах України шляхом застосування механізму ЕСКО» (Removing Barriers to Increase Investment in Energy Efficiency in Public Buildings in Ukraine through the ESCO modality in Small- and Medium-Sized Cities) – реалізується Програмою розвитку Організації Об'єднаних Націй за підтримки Глобального екологічного фонду, спрямований на розвиток ринку енергосервісних контрактів (ESCO) у муніципальному секторі [30];

– ES Programme: EIB + UNDP + GIZ – «Renewable Energy Solutions» (RES) – запущений у 2025 році за підтримки Європейського інвестиційного банку, Програми розвитку Організації Об'єднаних Націй, Німецького товариства міжнародного співробітництва (GIZ) та Федерального міністерства Німеччини з питань навколишнього середовища. Метою програми є: інтеграція компонентів відновлюваної енергетики в муніципальну інфраструктуру (школи, лікарні, дитсадки) задля підвищення їх енергонезалежності, витривалості під час відключень, а також енергоефективності через встановлення: сонячних фотогальванічних (PV) і теплових систем, біомаси, геотермальних (теплонасосів), систем акумуляції енергії (батерей) [31];

в) інші міжнародні програми та ініціативи у сфері ВДЕ та енергоінновацій, які стимулюють інноваційний науково-технологічний розвиток та інтеграцію «зелених» технологій, сприяють залученню інвестицій у розвиток ВДЕ, зокрема:

– InnovateUkraine – британська програма підтримки енергетичних інновацій в Україні, яка стартувала влітку 2023 року. Фінансується Міністерством закордонних справ Великої Британії через Ayrton Fund. Програма підтримує технології: розумних мереж, відновлюваної генерації (Renewable generation), відновлюваного тепла (Renewable heat), екологічних видів палива (Green fuels), низьковуглецевого житла/будівель (Low-carbon buildings and homes), промислової декарбонізації (Industrial decarbonisation). Реалізовано 13 проєктів; залучено близько 5 млн. фунтів стерлінгів інвестицій (innovateukraine.org) [32];

– Платформа дій для «зеленого» відновлення України **(**Platform for Action on the Green Recovery of Ukraine) – координаційний механізм, створений міжнародними організаціями (UNEP, UNECE, OECD) у партнерстві з урядом України для інтеграції екологічних аспектів та принципів сталого розвитку у процес відновлення України (oecd.org) [33].

Підсумовуючи викладене, можемо зробити певні узагальнюючі **висновки.**

Проведене дослідження засвідчило, що світова енергетична політика, в тому числі що стосується ВДЕ, формується під впливом комплексу глобальних викликів – кліматичних, технологічних, безпекових, економічних, геополітичних тощо. В контексті безпосередньо національного виміру, з огляду на безпрецедентні руйнування енергетичної інфраструктури, істотні втрати генеруючих потужностей та масштабну шкоду навколишньому природному середовищу, ВДЕ постають як найбільш перспективна альтернатива відновлення та модернізації енергосистеми, а також інтеграції України в глобальний енергетичний простір.

Слід констатувати, що міжнародне співробітництво у сфері відновлюваної енергетики постає для України стратегічно важливим інструментом залучення інвестицій, трансферу інноваційних технологій, інтеграції до європейських та світових енергетичних ринків, а також зміцнення енергетичної безпеки та гарантування енергетичної незалежності шляхом застосування міжнародних стандартів та механізмів колективної стійкості.

Проведений аналіз показав, що після 2022 року міжнародне співробітництво України у сфері відновлюваної енергетики характеризується такими ключовими тенденціями:

– переходом від загальних декларацій про наміри до цільових партнерств і практичних проєктів;

– поєднанням короткострокових оперативних рішень щодо стабілізації енергосистеми із довгостроковими стратегічними програмами «зеленої» трансформації;

– формуванням нових інституційних механізмів співпраці.

Перспективними орієнтирами розвитку міжнародного співробітництва України у сфері відновлюваної енергетики вбачаються: подальша гармонізація національного законодавства із міжнародними стандартами у сфері охорони довкілля та енергетики; посилення інституційної співпраці, зокрема шляхом створення єдиної національної онлайн-платформи для координації міжнародних партнерів; вдосконалення нормативної регламентації механізмів міжнародного публічно-приватного партнерства; розвиток страхових та гарантійних механізмів для зниження воєнних ризиків; реалізація спільних міжнародних науково-дослідницьких проєктів.

Список використаних джерел:

1. International Energy Agency. World Energy Outlook 2022. Paris: IEA, 2022. URL: https://www.iea.org/reports/world-energy-outlook-2022

2. World Energy Outlook 2022. *International Energy Agency*. October 2022. URL: https://www.iea.org/reports/world-energy-outlook-2022

3. UNFCCC. COP28 UAE Consensus: The United Nations Climate Change Conference in Dubai. Bonn: UNFCCC, 2023. URL: https://unfccc.int/cop28

4. Massive global growth of renewables to 2030 is set to match entire power capacity of major economies today, moving world closer to tripling goal. *International Energy Agency.* 9 October 2024. URL: https://www.iea.org/news/massive-global-growth-of-renewables-to-2030-is-set-to-match-entire-power-capacity-of-major-economies-today-moving-world-closer-to-tripling-goal

5. Орєхова А., Хоролець Б., Клименко М. Альтернативна енергетика в контексті інноваційної відбудови енергетичного комплексу України: управлінський аспект. *Український журнал прикладної економіки та техніки.* 2024. № 2. Т. 9. С. 214–218.

6. Україна втратила 35 ГВт генерації електроенергії з початку великої війни – FT. *Економічна правда.* 2024. URL: https://epravda.com.ua/news/2024/06/5/714710/

7. Ukraine's power grid teeters on brink: 70% generation lost to Russian strikes. *Euromaidan Press.* URL: https://euromaidanpress.com/2024/05/31/ukraines-power-grid-teeters-on-brink-70-generation-lost-to-russian-strikes/

8. Тинний І. Як врятувати енергетику України від знищення. Єдиний варіант. *Економічна правда.* URL: https://www.epravda.com.ua/columns/2024/04/1/711843/

9. IEA and Ukraine deepen bilateral cooperation with new joint work programme. 12 December 2022. IEA. URL: https://www.iea.org/news/iea-and-ukraine-deepen-bilateral-cooperation-with-new-joint-work-programme

10. Про підписання Спільної робочої програми між Урядом України та Міжнародним енергетичним агентством на період 2025–2026 років: розпорядження Кабінету Міністрів України від 14 січня 2025 р. № 30-р. URL: https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-pidpysannia-spilnoi-robochoi-prohramy-mizh-uriadom-ukrainy-ta-mizhnarodnym-enerhetychnym-ahentstvom-na-period-20252026-rokiv-30r140125

11. Trans-European Networks for Energy. EU policy for planning cross-border energy infrastructure. *Europian Commission.* URL: https://energy.ec.europa.eu/topics/infrastructure/trans-european-networks-energy_en

12. The Government of Ukraine and the Secretariat sign Memorandum on future cooperation. 17 March 2023. *Energy Community.* URL: https://www.energy-community.org/news/Energy-Community-News/2023/03/17.html

13. Statement of the G7+ Ukraine Energy Coordination Group and the Government of Ukraine promoting sustainable green recovery of Ukraine's energy system. *Europian Commission.* URL: https://energy.ec.europa.eu/news/statement-g7-ukraine-energy-coordination-group-and-government-ukraine-promoting-sustainable-green-2024-11-15_en

14. Платформа дій для Зеленої відбудови України. URL: https://ugrp.com.ua

15. Національна платформа декарбонізації стане ключовим інструментом енергоефективної трансформації та «зеленої» відбудови України. *Державне агентство з енергоефективності та енергозбереження України.* URL: https://saee.gov.ua/news/nacionalna-platforma-dekarbonizaciyi-stane-kliucovim-instrumentom-energoefektivnoyi-transformaciyi-ta-zelenoyi-vidbudovi-ukrayini

16. Memorandum of understanding between the European Union and Ukraine on a Strategic Partnership on Biomethane, Hydrogen and other Synthetic Gases. *Europian Commission.* URL: https://energy.ec.europa.eu/publications/memorandum-understanding-between-european-union-and-ukraine-strategic-partnership-biomethane_en

17. Україна й Австрія поглиблюють енергетичне партнерство. 1 лютого 2023 року. *Офіційний веб-сайт Міністерства енергетики України.* URL: https://www.mev.gov.ua/novyna/ukrayina-y-avstriya-pohlyblyuyut-enerhetychne-partnerstvo

18. Україна і Данія поглиблять співпрацю для розвитку вітрової енергетики - міністри підписали Угоду. 25 квітня 2023 року. *Єдиний веб-портал органів виконавчої влади України.* URL: https://www.kmu.gov.ua/news/ukraina-i-daniia-pohlybliat-spivpratsiu-dlia-rozvytku-vitrovoi-enerhetyky-ministry-pidpysaly-uhodu

19. Поглиблення співпраці в енергетичній сфері: міністри енергетики України та Болгарії підписали Меморандум. 6 липня 2023. *Офіційний веб-сайт Міністерства енергетики України.* URL: https://mev.gov.ua/novyna/pohlyblennya-spivpratsi-v-enerhetychniy-sferi-ministry-enerhetyky-ukrayiny-ta-bolhariyi

20. Меморандум про взаєморозуміння між Урядом України та Урядом Сполучених Штатів Америки щодо співпраці у забезпеченні стійкості енергетичної системи України від 21 вересня 2023 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/840_002-23#Text

21. Держенергоефективності та Німецьке енергетичне агентство будуть співпрацювати у запровадженні повноцінного реєстру біометану в Україні. *Офіційний веб-сайт Державного агентство з енергоефективності та енергозбереження України.* URL: https://saee.gov.ua/news/derzenergoefektivnosti-ta-nimecke-energeticne-agentstvo-budut-spivpraciuvati-u-zaprovadzenni-povnocinnogo-rejestru-biometanu-v-ukrayini?

22. Україна та Польща підписали Меморандум про співробітництво у сфері енергетики. 28 березня 2024 року. *Єдиний веб-портал органів виконавчої влади України.* URL: https://www.kmu.gov.ua/news/ukraina-ta-polshcha-pidpysaly-memorandum-pro-spivrobitnytstvo-u-sferi-enerhetyky

23. Україна та Чехія підписали Меморандум про співпрацю у сфері енергобезпеки, розвитку ВДЕ та розподіленої генерації. 16 липня 2024 року. *Єдиний веб-портал органів виконавчої влади України.* URL: https://www.kmu.gov.ua/

news/ukraina-ta-chekhiia-pidpysaly-memorandum-pro-spivpratsiu-u-sferi-enerhobezpeky-rozvytku-vde-ta-rozpodilenoi-heneratsii

24. Результати Ukraine Recovery Conference–2024: підписано та анонсовано міжнародної допомоги та угод на понад 16 млрд євро. *Єдиний веб-портал органів виконавчої влади України*. URL: https://www.kmu.gov.ua/news/rezultaty-ukraine-recovery-conference2024-pidpysano-ta-anonsovano-mizhnarodnoi-dopomohy-ta-uhod-na-ponad-16-mlrd-ievro

25. URC 2024: за координації Міненерго укладено 12 угод про співпрацю з партнерами для розбудови та відновлення генерації і мереж. 12 червня 2024. *Офіційний веб-портал Міністерства енергетики України.* URL: https://www.mev.gov.ua/novyna/urc-2024-za-koordynatsiyi-minenerho-ukladeno-12-uhod-pro-spivpratsyu-z-partneramy-dlya

26. Vestas and DTEK sign MOU on Ukraine's largest wind energy project. News release from Vestas Northern and Central Europe. Hamburg, 4 December 2023. URL: https://www.vestas.com/en/media/company-news/2023/vestas-and-dtek-sign-mou-on-ukraine-s-largest-wind-ener-c3887258

27. Swedfund to support Ukraine's energy sector. URL: https://www.mynewsdesk.com/swedfund/pressreleases/swedfund-to-support-ukraines-energy-sector-3322738

28. USAID Will Help Ukraine Scale Up Renewable Energy Deployment. July 29, 2024. URL: https://energysecurityua.org/news/usaid-will-help-ukraine-scale-up-renewable-energy-deployment/

29. Project «Introduction of Energy Management System Standard in Ukrainian Industry». URL: http://www.ukriee.org.ua/en/proekt/

30. Project Removing Barriers to Increase Investment in Energy Efficiency in Public Buildings in Ukraine through the ESCO modality in Small- and Medium-Sized Cities. URL: https://www.undp.org/ukraine/projects/removing-barriers-increase-investment-energy-efficiency-public-buildings-ukraine-through-esco-modality-small-and-medium-sized

31. EIB and UNDP forge new partnership to accelerate Ukraine's green energy transition. July 10, 2025. URL: https://www.undp.org/ukraine/press-releases/eib-and-undp-forge-new-partnership-accelerate-ukraines-green-energy-transition

32. InnovateUkraine. URL: https://innovateukraine.io/?utm_source=chatgpt.com

33. The Platform for Action on the Green Recovery of Ukraine. URL: https://ugrp.com.ua/

Дата першого надходження рукопису до видання: 24.07.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 28.08.2025
Дата публікації: 29.09.2025.

УДК 341.4:341.231:28-1:28-97
DOI https://doi.org/10.32844/2618-1258.2025.3.48

ЛИСИК В.М.

ІДЕЇ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ ПІД ЧАС ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ В ІСЛАМІ

IDEAS FOR PROTECTING HUMAN RIGHTS DURING ARMED CONFLICT IN ISLAM

У статті розглядається глибоко вкорінена система гуманітарних принципів у класичному ісламському праві війни (ас-сіяр) з акцентом на його концептуальній та нормативній конвергенції із сучасним міжнародним гуманітарним правом (МГП). Дослідження висвітлює історичний внесок ісламської правової думки, оскаржуючи євроцентричний погляд на історію міжнародного права та спростовуючи наративи екстремістських угруповань, що спотворюють ісламські доктрини для виправдання насильства. Питання гуманітарної сумісності набуває особливої актуальності в контексті викликів, пов'язаних з діяльністю недержавних збройних акторів, які апелюють до релігійної риторики.

Було виявлено, що класичний сіяр за століття до кодифікації сучасного МГП встановив детальні норми захисту, зокрема принцип розрізнення (захист жінок, дітей, священнослужителів), гуманне поводження з військовополоненими та заборону безпідставного руйнування майна і джерел для виживання. Ці норми, що грунтуються на божественному наказі, а не на принципі взаємності, функціонують як аналоги ключових положень Женевських конвенцій. Водночас було показано, що ідеологія екстремістських угруповань є не автентичним вираженням ісламу, а його єретичним спотворенням, що прямо суперечить гуманістичним заповідям Корану та Сунни.

Результати дослідження свідчать, що визнання цієї спільної гуманітарної спадщини може підвищити легітимність та ефективність МГП у мусульманських суспільствах. Обґрунтовано потребу у використанні автентичної ісламської традиції як потужного, культурно легітимного інструменту для протидії екстремізму та утвердження універсальності гуманітарних цінностей у збройних конфліктах.

Ключові слова: *міжнародне гуманітарне право (МГП), ісламське право війни, ас-сіяр, права людини, Женевські конвенції, принцип розрізнення, джихад, Міжнародний кримінальний суд (МКС), гуманізм.*

The article examines the deeply rooted system of humanitarian principles in classical Islamic law of war (as-siyar) with an emphasis on its conceptual and normative convergence with contemporary international humanitarian law (IHL). The study highlights the historical contribution of Islamic legal thought, challenging the Eurocentric view of the history of international law and refuting the narratives of extremist groups that distort Islamic doctrines to justify violence. The issue of humanitarian compatibility is particularly relevant in the context of challenges posed by non-state armed actors who appeal to religious rhetoric.

It has been found that centuries before the codification of modern IHL, classical Siyar established detailed rules of protection, including the principle of distinction (protection of women, children, clergy), humane treatment of prisoners of war, and the prohibition of wanton destruction of property and sources of livelihood. These norms, based on divine command rather than the principle of reciprocity, function as analogues to key provisions of the Geneva Conventions. At the same time, it has been shown that the ideology of extremist groups is not an authentic expression of Islam, but a heretical distortion of it, directly contradicting the humanistic precepts of the Quran and Sunnah.

© ЛИСИК В.М. – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри міжнародного права (Львівський національний університет імені Івана Франка)

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

The results of the study show that recognition of this common humanitarian heritage can increase the legitimacy and effectiveness of IHL in Muslim societies. The need to use authentic Islamic tradition as a powerful, culturally legitimate tool to counter extremism and affirm the universality of humanitarian values in armed conflicts is justified.

Key words: *international humanitarian law (IHL), Islamic law of war, as-siyar, human rights, Geneva Conventions, principle of distinction, jihad, extremism, terrorism, history of international law, postcolonialism, International Criminal Court (ICC), humanism.*

Сучасний міжнародний правопорядок дедалі частіше стикається з викликами, пов'язаними з діяльністю недержавних збройних угруповань, які виправдовують насильство спотвореним тлумаченням релігійних доктрин. У цьому контексті іслам опинився в епіцентрі гострих дебатів, що сприяло поширенню хибної дихотомії між ісламськими цінностями та універсальними гуманітарними принципами. Цей уявний антагонізм не лише підриває універсальність міжнародного гуманітарного права (МГП), але й створює небезпечну ідеологічну прірву, яку використовують екстремісти. Актуальність цієї проблеми зумовлена нагальною потребою спростувати цей наратив шляхом дослідження автентичної ісламської правової традиції та продемонструвати її глибоку гуманітарну сумісність із сучасним МГП. Це завдання має не лише академічне, але й важливе практичне значення для сприяння дотриманню норм МГП у мусульманських державах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій: Основи для порівняльного аналізу ісламського права війни (*ас-сіяр*) та МГП закладені у працях класиків, зокрема Маджида Хаддурі (M. Khadduri), який представив західній аудиторії систематизовану працю аш-Шайбані, та Марселя Буазара (M. Boisard), що досліджував гуманістичний вимір ісламу. М. Шеріф Бассіуні (M. C. Bassiouni) зробив значний внесок у вивчення норм ісламського кримінального правосуддя та концепції джихаду у зіставленні з МГП. Попри наявність цих вагомих досліджень, невирішеною залишається потреба в комплексному аналізі, який би поєднував глибокий нормативний аналіз сіяру та МГП, історичну деконструкцію євроцентричних наративів та аргументоване спростування ідеології екстремістів на основі автентичних ісламських джерел.

Метою даної статті є комплексний аналіз ідей захисту прав людини в класичній ісламській традиції права війни (*ас-сіяр*). Досягнення цієї мети передбачає вирішення таких завдань: по-перше, продемонструвати концептуальну та нормативну конвергенцію між ключовими принципами сіяру та сучасного МГП; по-друге, оскаржити євроцентричний погляд на історію міжнародного права, підкресливши історичний внесок ісламської правової думки у формування міжнародного права та МГП зокрема; по-третє, обґрунтувати, що визнання цієї спільної спадщини може підвищити легітимність та ефективність МГП у глобальному масштабі.

Виклад основного матеріалу. Сучасний міжнародний правопорядок стикається з викликами, що виникають на перетині глобальної безпеки, права та релігії, де одним із найскладніших питань є інтерпретація норм, що регулюють збройні конфлікти, особливо у світлі дій недержавних акторів, які виправдовують свої методи спотвореним тлумаченням релігійних доктрин. У цьому дискурсі іслам опинився в епіцентрі гострих дебатів, що призвело до поширення хибної дихотомії між ісламськими цінностями та універсальними гуманітарними принципами, в тому числі гуманністю як основним принципом МГП. Ця стаття спростовує такий антагоністичний підхід, висуваючи тезу про те, що класичне ісламське право війни, відоме як *ас-сіяр (as-siyar)*, містить складну та глибоко вкорінену систему гуманітарних принципів, яка не лише знаходить численні паралелі в сучасному МГП, але й, як свідчать історичні дослідження, справило значний вплив на його формування [1, p. 87-90]. Таким чином, МГП, яке часто сприймається як виключно «західний» конструкт, насправді резонує з багатою, раніше існуючою ісламською правовою традицією, спрямованою на пом'якшення жахів війни [2, p. 3-5]. Нагальність цього дослідження зумовлена діями недержавних збройних угруповань, що апелюють до спотвореної інтерпретації ісламських концепцій, таких як *джихад (jihād)*, для легітимізації актів тероризму та грубих порушень гуманітарних норм [3, p. 235-238]. Такі дії створюють небезпечну ідеологічну прірву, протиставляючи іслам міжнародному праву [4, p. 1-3]. Повернення до первісного розуміння, як видається, може бути вирішальним кроком для відновлення автентичного ісламського наративу про стриманість у веденні війни, пропонуючи внутрішньо обґрунтовану основу для сприяння дотриманню МГП, особливо в мусульманських суспільствах, де апеляція до спільних етичних традицій може виявитися дієвішою, ніж посилання на суто світські договірні зобов'язання [5, p. 58-59].

Ас-сіяр є всеосяжною правовою системою, що встановлює чіткі межі для застосування сили. Його еволюція від загальних етичних настанов до систематизованої правової дисципліни

свідчить про прагнення ранньої мусульманської спільноти врегулювати відносини із зовнішнім світом на основі принципів справедливості [6, p. 15–17]. Основним джерелом є Коран, де закладено фундаментальні параметри ведення війни. Центральним принципом є заборона агресії, сформульована у сурі 2, аяті 190: «І воюйте на шляху Аллаха з тими, хто воює з вами, але не переходьте межі. Воістину, Аллах не любить тих, хто переходить межі!». Цей аят, наріжний камінь ісламського *jus in bello*, встановлює два ключові обмеження: сила є легітимною лише у відповідь на агресію і її застосування має бути обмеженим, відкидаючи ідею тотальної війни [7, p. 65]. Щодо *jus ad bellum*, Коран виправдовує війну для самооборони, допомоги переслідуваним мусульманам (*фітна, fitna*) та у відповідь на порушення договору [6, p. 67-71]. Сама концепція джихаду, що походить від кореня «докладати зусиль», має широке значення, що охоплює внутрішню боротьбу та соціальну активність [3, p. 89-91]. Збройна боротьба, або *кіталь (qitāl)*, є лише одним, суворо регламентованим, аспектом цього поняття, і {її ототожнення виключно зі «священною війною» є грубим спрощенням [8, p. 217-219]. Другим джерелом є Сунна - практика Пророка Мухаммеда, яка надає конкретні правила ведення бойових дій. Яскравим прикладом є десять правил халіфа Абу Бакра, що відображають практику Пророка: "Не чиніть зради... Не калічте тіла вбитих. Не вбивайте ні дитини, ні жінки, ні старої людини. Не завдавайте шкоди деревам і не спалюйте їх вогнем, особливо ті, що плодоносять. Не вбивайте жодної ворожої худоби, окрім як для їжі. Ви... зустрінете людей, які присвятили своє життя чернечим службам; залиште їх у спокої" [6, p. 71-72]. Цей наказ є ранньою кодифікацією принципу розрізнення, чітко визначаючи захищені категорії осіб та об'єктів [1, p. 91]. На основі Корану та Сунни класичні юристи (*фукаха, fuqahā'*) розробили *сіяр* як окрему галузь юриспруденції (*фікх, fiqh*) [6, p. 20-22]. Основоположну роль відіграв імам Мухаммад аш-Шайбані, учень Абу Ханіфи. Його «Кітаб ас-Сіяр аль-Кабір» є першою систематичною кодифікацією ісламського міжнародного права, що з'явилася за століття до Гроція [6, p. 25-28]. Аш-Шайбані детально розробив норми щодо договорів, ведення бойових дій, статусу комбатантів і некомбатантів та поводження з військовополоненими, заклавши основи для розвитку галузі [6, p. 45-47].

Одним із фундаментальних стовпів як *сіяру*, так і сучасного МГП, є принцип розрізнення, який вимагає спрямовувати операції лише проти військових цілей. Ісламські джерела свідчать, що цей принцип був детально розроблений ісламськими юристами задовго до його кодифікації в сучасному праві. {Класичний *сіяр* встановлює чітке розрізнення між комбатантами (*мукатілін, muqātilīn*) та некомбатантами, імунітет яких є абсолютною нормою. Ісламське право визначає конкретні захищені категорії: жінки, діти, люди похилого віку, хворі, священнослужителі, фермери, ремісники та торговці - всі, хто не бере безпосередньої участі у бойових діях [7, p. 66]. Цей принцип ґрунтується на забороні Корану переходити межі (2:190) та на прямих вказівках Пророка. Коментатори, як-от Фахр ад-Дін ар-Разі, тлумачили термін *мукатілін* вузько, як тих, хто фактично бере участь у бою [9, p. 212-214]. Цей захист, однак, може бути втрачений, якщо цивільна особа бере безпосередню участь у бойових діях, що знаходить пряму паралель у ст. 51(3) Додаткового протоколу I (ДП I 1977 р.) та Нормі 6 Звичаєвого МГП [10, p. 20-21]. Принцип розрізнення в ісламському праві поширюється і на об'єкти, життєво важливі для цивільного населення, та на природне середовище, випереджаючи сучасні норми МГП. Як згадано вище, накази Абу Бакра містили заборону «не завдавати шкоди деревам і не спалювати їх вогнем, особливо ті, що плодоносять», «не руйнувати жодного населеного місця» та «не вбивати жодної ворожої худоби, окрім як для їжі» [6, p. 71-72]. Ці вказівки встановлюють ранній прецедент для захисту сільськогосподарських угідь, джерел води та житлових районів, що є необхідними для виживання цивільного населення. Така заборона безпідставного руйнування демонструє розуміння, що війна не повинна спричиняти довгострокові страждання. Ці норми знаходять відображення в ст. 54 та 55 ДП I 1977 р. [11, p. 649, 661].

Гуманне поводження з тими, хто вибув з бою (*hors de combat*), є ще одним наріжним каменем ісламського права війни, що свідчить про глибокий етичний імператив милосердя (*рахма, raḥma*). Ісламське право встановлює обов'язок збирати поранених (*аль-джарха*) та хворих (*валь-марда*) і надавати їм медичну допомогу, незалежно від сторони конфлікту. Класичні правознавці постановили, що поранених, які не можуть продовжувати бій, а також тих, хто втікає, не можна переслідувати або вбивати, особливо у внутрішніх конфліктах між мусульманами [1, p. 94-95]. Це демонструє, що мета війни нейтралізація військової загрози, а не знищення ворога. Щойно комбатант стає недієздатним, він перестає бути легітимною ціллю. Поводження з військовополоненими (*асра*) є однією з найбільш детально розроблених тем у *сіярі*. Основоположним принципом є гуманне поводження. Коран (76:8) вихваляє тих, хто «годують їжею... бідняка,

сироту та полоненого», а Пророча практика встановлює стандарт гуманності, що включає забезпечення їжею, водою, одягом та притулком. Категорично заборонені тортури та заподіяння каліцтва [7, p. 68-69]. Щодо подальшої долі полонених, Коран (47:4) встановлює дві опції для правителя: «або помилування після того, або викуп». Це означає, що після захоплення полонені не можуть бути страчені; їхня доля вирішується політичною владою через звільнення або обмін. Інтерпретації, що виправдовують масові страти, є спотворенням тексту Корану [3, p. 251-253]. Ісламське право також вимагає поважати гідність полонених, зокрема, {забороняючи розлучати матір з дитиною [6, p. 147]. Ключова відмінність у нормативних засадах *сіяру* та МГП полягає в джерелі авторитету: якщо МГП базується на згоді держав, то авторитет *сіяру* походить від божественного наказу. Заборони в ісламській традиції є релігійними заповідями, порушення яких є гріхом. Ця божественна санкція створює потужний внутрішній механізм забезпечення дотримання норм, який не залежить від принципу взаємності [4, p. 11-12].

Порівняльний аналіз *сіяру* та МГП виявляє вражаючу конвергенцію у змісті їхніх основних захисних норм, незважаючи на різні філософські джерела. Ця схожість свідчить про наявність універсального гуманітарного імпульсу [4, p. 13–15]. Ісламські принципи *рахма* (милосердя), детальні переліки захищених осіб та заборона надмірності (*ісраф, isrāf*) функціонують як прямі аналоги сучасних принципів гуманності, розрізнення та пропорційності [1, p. 88]. Вимога *сіяру* не вбивати жінок, дітей, старих та священнослужителів є функціональним еквівалентом принципу розрізнення. Заборона калічити тіла, катувати полонених та руйнувати майно без військової необхідності прямо відповідає нормам МГП [7, p. 66–69]. Конвергенція є настільки глибокою, що багато фундаментальних норм ЖК 1949 р. можна знайти, принаймні за духом, у працях класичних ісламських юристів [1, p. 87]. Поряд із цим існують концептуальні відмінності. {Найфундаментальніша полягає у джерелі правового авторитету: божественний наказ у *сіярі* робить зобов'язання односторонніми та абсолютними, на відміну від принципу взаємності в МГП [4, p. 12]. Іншою відмінністю є класичний поділ світу на *дар аль-іслам* (територія ісламу) та *дар аль-харб* (територія війни). Ця бінарна модель, продукт свого історичного контексту, сьогодні потребує реформування, як стверджують сучасні ісламські вчені, такі як Абдуллахі Ахмед Ан-Наїм, у контексті сучасної системи суверенних держав [12, p. 161-164]. Реформістські вчені, як-от Халед Абу ель-Фадл, виступають за гуманістичну інтерпретацію ісламського права, повністю сумісну з міжнародними нормами, доводячи, що основні цінності ісламу - справедливість, милосердя, повага до гідності - є універсальними [3, p. 33-36]. Їхня робота долає уявний конфлікт між ісламом та міжнародним правом.

Історія міжнародного права, яку традиційно викладають на Заході, часто є євроцентричною, починаючи відлік з Вестфальського миру 1648 року та ігноруючи внесок інших цивілізацій [13, p. 3-4]. Марсель Буазар назвав цей наратив "колосальним спотворенням" історії [2, p. 10]. Систематизована доктрина *сіяру*, розроблена аш-Шайбані у VIII столітті, є прикладом розвиненої системи міжнародного права, що з'явилася за століття до її систематизації в Європі [6, p. 25]. Спираючись на праці М. Буазара [2] та М. Хаддурі[6], можна припустити ймовірний вплив ісламських правових концепцій на розвиток європейського *jus gentium*. Протягом століть ісламський світ та Європа перебували в інтенсивному контакті через мусульманську Іспанію, хрестові походи та торгівлю, що сприяло передачі ідей [2, p. 1-2]. Хоча прямі докази запозичення знайти важко, численні паралелі в правових концепціях, що з'явилися в ісламській юриспруденції значно раніше, свідчать про ймовірний вплив. Дискусія про походження міжнародного права не є нейтральною. Твердження, що *сіяр* є похідним від римського права, слугувало підтримці наративу про західну правову гегемонію, тоді як контртеза про вплив *сіяру* на *jus gentium* є частиною постколоніального проєкту з відновлення місця незахідних традицій [13, p. 77-80]. Визнання історичного внеску ісламського права є вирішальним кроком до деколонізації цієї галузі [14, p. 13-14]. Такий підхід переосмислює МГП не як європейський дар, а як спільну людську спадщину, що може підвищити його легітимність та «культурну приналежність» у мусульманських країнах, посилюючи його нормативну силу [4, p. 21-22].

Взаємодія між ісламським правом та МГП відбувається і в практиці міжнародного кримінального правосуддя. Справа *Прокурор проти Аль-Хассана* в МКС є центральним прикладом [15]. Аль-Хассан, колишній комісар ісламської поліції в Тімбукту, був звинувачений у воєнних злочинах та злочинах проти людяності. Судова палата МКС визнала його винним, встановивши, що жорстоке застосування певної інтерпретації шаріату становило міжнародні злочини [16, p. 5-7]. Це рішення є знаковим, оскільки Суд провів розмежування, наголосивши, що "цей судовий процес не стосувався шаріату чи мусульманської релігії загалом", а стосувався конкретних

злочинних дій [16, p. 2]. Такий підхід дозволяє світському суду засуджувати злочини, вчинені під прикриттям релігії, не засуджуючи саму релігію. Аргумент захисту про «правовий плюралізм» та культурний контекст був відхилений, що підкреслює пріоритет універсальних норм МГП над партикуляристськими вимогами [15, p. 1475-1476]. Ця справа демонструє, що культурний контекст не може слугувати щитом від відповідальності за грубі порушення МГП. Аналіз виявляє складну взаємодію, що виходить за межі бінарної опозиції. Світський суд (МКС) виносить рішення щодо злочинів, виправдовуваних релігійними нормами [15]. Водночас, як стверджує Лена Салайме, правова аргументація як екстремістських угруповань, так і державних акторів демонструє паралельне відхилення від їхніх відповідних ортодоксальних правових традицій (ісламської та міжнародної). Салайме доводить, що правова логіка Аль-Каїди є продуктом не лише ісламських текстів, але й сучасних світських концепцій тотальної війни, що створює гібридне «секуляризоване ісламське» право [17, p. 95-99]. Це кидає виклик спрощеному протиставленню, свідчачи, що сучасний виклик - не «зіткнення цивілізацій», а складніше явище, де правові традиції трансформуються та зливаються.

Висновки: Проведене дослідження підтверджує висунуту тезу про глибоку гуманітарну сумісність класичного ісламського права війни (*ас-сіяр*) та сучасного міжнародного гуманітарного права. Системний аналіз Корану, Сунни та праць класичних ісламських юристів виявив наявність розробленої системи принципів, що обмежують ведення війни, зокрема заборони агресії, принципу розрізнення між комбатантами та цивільним населенням, захисту об'єктів, необхідних для виживання цивільних осіб та гуманного поводження з полоненими й пораненими. Ці норми демонструють вражаючу концептуальну конвергенцію з положеннями Женевських конвенцій 1949 р та Додаткових протоколів 1977 р.

Історичний аналіз ставить під обгрунтований сумнів євроцентричний наратив про походження МГП. Наявність кодифікованої та систематизованої доктрини міжнародного права в ісламському світі за століття до її формування в Європі дає підстави стверджувати про значний, хоча й недостатньо досліджений, вплив ісламської правової думки на розвиток європейського *jus gentium*. Визнання цього внеску є важливим кроком до деколонізації історії міжнародного права та утвердження МГП як спільної спадщини людства.

Також було продемонстровано, що доктрини сучасних екстремістських угруповань є не автентичним вираженням ісламської традиції, а їх погляди часто прямо суперечить фундаментальним гуманістичним заповідям ісламу. Таким чином, боротьба з цими ідеологіями є, по суті, боротьбою за відновлення автентичних цінностей самої ісламської цивілізації. Отже, глибоке розуміння сіяру є життєво важливим інструментом для сучасного міжнародного права, оскільки воно надає культурно легітимну основу для просування дотримання МГП, слугує основою для побудови більш ефективної системи імплементації його норм.

Список використаних джерел:

1. Shah N. A. *Islamic Law and the Law of Armed Conflict: The Armed Conflict in Pakistan*. New York : Routledge, 2011. 234 p.

2. Boisard M. A. *Humanism in Islam*. Indianapolis : American Trust Publications, 1988. 342 p.

3. Abou El Fadl K. *The Great Theft: Wrestling Islam from the Extremists*. New York : HarperSanFrancisco, 2005. 320 p.

4. Bassiouni M. C. The "New Wars" and the Crisis of Compliance with the Law of Armed Conflict by Non-State Actors. *Journal of Criminal Law and Criminology*. 2008. Vol. 98, no. 3. P. 1–25.

5. Al-Dawoody A. *The Islamic Law of War: Justifications and Regulations*. New York : Palgrave Macmillan, 2011. 299 p.

6. Khadduri M. *The Islamic Law of Nations: Shaybani's Siyar*. Baltimore : The Johns Hopkins Press, 1966. 311 p.

7. Zawati H. M. *Is Jihād a Just War?: War, Peace, and Human Rights Under Islamic and Public International Law*. Lewiston : Edwin Mellen Press, 2001. 177 p.

8. Peters R. *Jihad in Classical and Modern Islam: A Reader*. Princeton : Markus Wiener Publishers, 1996. 246 p.

9. Mashayekhi G. Fakhr al-Dīn al-Rāzī's Tafsīr on Sūrat al-Baqarah, Verses 190–194: The Qur'ānic View of the Reasons and Regulations of Warfare. *American Journal of Islam and Society*. 2007. Vol. 24, no. 3. P. 200–221.

10. Henckaerts J.-M., Doswald-Beck L. *Customary International Humanitarian Law. Volume I: Rules*. Cambridge : Cambridge University Press, 2005. 621 p.

11. Sandoz Y., Swinarski C., Zimmerman B. (eds.). *Commentary on the Additional Protocols of 8 June 1977 to the Geneva Conventions of 12 August 1949*. Geneva : ICRC, Martinus Nijhoff Publishers, 1987. 1625 p.

12. An-Na'im A. A. *Toward an Islamic Reformation: Civil Liberties, Human Rights, and International Law*. Syracuse : Syracuse University Press, 1990. 272 p.

13. Anghie A. *Imperialism, Sovereignty and the Making of International Law*. Cambridge : Cambridge University Press, 2005. 366 p.

14. Grewal B. S. Can International Law Be Decolonised? *Millennium: Journal of International Studies*. 2021. Vol. 50, no. 1. P. 3–29.

15. Heller K. J. The Rome Statute, the Al Hassan Trial, and the "Cultural Defence". *Journal of International Criminal Justice*. 2020. Vol. 18, no. 5. P. 1471–1489.

16. International Criminal Court, Trial Chamber X. *The Prosecutor v. Al Hassan Ag Abdoul Aziz Ag Mohamed Ag Mahmoud*. ICC-01/12-01/18, Judgment, 26 June 2024. 1150 p.

17. Salaymeh L. The Law of the Other: The Secularized Islamic Law of Al-Qaeda in the International Legal Order. *Journal of Legal Education*. 2011. Vol. 60, no. 3. P. 95–112.

Дата першого надходження рукопису до видання: 23.07.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 28.08.2025
Дата публікації: 29.09.2025.

УДК 635.07:658.516:339.564(477:061.1ЄС)
DOI https://doi.org/10.32844/2618-1258.2025.3.49

ПУСТОВІТ О.Ю.

ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ УНІФІКАЦІЇ ДОЗВІЛЬНИХ ПРОЦЕДУР ЄС ТА УКРАЇНИ ДЛЯ ЕКСПОРТУ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ПРОДУКЦІЇ

PROBLEMS AND PROSPECTS OF UNIFICATION OF EU AND UKRAINE PERMITTING PROCEDURES FOR THE EXPORT OF AGRICULTURAL PRODUCTS

Актуальність статті полягає в тому, що у контексті євроінтеграційного курсу України питання уніфікації дозвільних процедур для експорту сільськогосподарської продукції набуває особливої актуальності. Сільське господарство є однією з провідних галузей української економіки, а Європейський Союз – ключовим торговельним партнером нашої держави. Однак процес виходу української аграрної продукції на європейські ринки стикається з низкою труднощів, пов'язаних із відмінностями у законодавстві, адміністративних процедурах, санітарних та фітосанітарних вимогах. Наявність технічних бар'єрів і складність дозвільної системи значно обмежують експортний потенціал українських виробників. Метою статті є дослідження сучасного стану дозвільних процедур в Україні у сфері аграрного експорту, аналіз їх відповідності нормам Європейського Союзу, а також визначення основних проблем, які перешкоджають гармонізації нормативно-правової бази. Особлива увага приділяється оцінці перспектив та потенціалу уніфікації дозвільної системи у межах імплементації Угоди про асоціацію між Україною та ЄС. У статті розглядаються актуальні проблеми уніфікації дозвільних процедур між Європейським Союзом та Україною у сфері експорту сільськогосподарської продукції. У статті розглянуто особливості законодавчих вимог, санітарних і фітосанітарних стандартів, а також адміністративних процедур, які впливають на умови експорту української сільськогосподарської продукції до ЄС. Розглянуто основні правові документи, які регулюють процес експорту продукції. Визначено основні напрями подальшої гармонізації нормативно-правової бази та механізми спрощення дозвільних процедур. У статті також запропоновано рекомендації щодо імплементації європейських вимог у національну систему дозвільного регулювання, з урахуванням сучасних викликів та перспектив розвитку агросектору в умовах євроінтеграції. Наукова робота також окреслює перспективи покращення доступу української аграрної продукції до ринку ЄС за умов успішної уніфікації вимог.

Ключові слова: *Європейський Союз, експорт, екобезпека, зовнішній ринок, євроінтеграція.*

The relevance of the article lies in the fact that in the context of Ukraine's European integration course, the issue of unification of permit procedures for the export of agricultural products is becoming particularly relevant. Agriculture is one of the leading sectors of the Ukrainian economy, and the European Union is a key trading partner of our state. However, the process of Ukrainian agricultural products entering European markets faces a number of difficulties associated with differences in legislation, administrative procedures, sanitary and phytosanitary requirements. The presence of technical barriers and the complexity of the permit system significantly limit the export potential of Ukrainian producers. The purpose of the article is to study the current state of permit procedures in Ukraine in the field of agricultural exports, analyze their compliance with European Union standards, and identify the main problems that hinder

© ПУСТОВІТ О.Ю. – кандидат юридичних наук, докторант (Національний університет біоресурсів і природокористування України) https://orcid.org/0009-0003-6982-8826
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

the harmonization of the regulatory framework. Special attention is paid to assessing the prospects and potential for unification of the permit system within the framework of the implementation of the Association Agreement between Ukraine and the EU. The article addresses the current issues of harmonizing permitting procedures between the European Union and Ukraine in the field of agricultural product exports. It describes some features of legislative requirements, sanitary and phytosanitary standards, as well as administrative procedures that create barriers for Ukrainian exporters. The key legal documents regulating the export process are examined. The primary directions for further harmonization of the legal framework and mechanisms to simplify permitting procedures are identified. The article also proposes recommendations for implementing European requirements into the national permitting regulatory system, taking into account modern challenges and the prospects for the development of the agricultural sector in the context of Eurointegration. The scientific work also outlines the prospects for improving access of Ukrainian agricultural products to the EU market in the event of successful unification of requirements.

Key words: *European Union, food export, eco-safety, external trade market, Euro-integration.*

Актуальність теми. У контексті євроінтеграційного курсу України питання уніфікації дозвільних процедур для експорту сільськогосподарської продукції набуває особливої актуальності. Сільське господарство є однією з провідних галузей української економіки, а Європейський Союз – ключовим торговельним партнером нашої держави. Однак процес виходу української аграрної продукції на європейські ринки стикається з низкою труднощів, пов'язаних із відмінностями у законодавстві, адміністративних процедурах, санітарних та фітосанітарних вимогах. Наявність технічних бар'єрів і складність дозвільної системи значно обмежують експортний потенціал українських виробників.

Метою статті є дослідження сучасного стану дозвільних процедур в Україні у сфері аграрного експорту, аналіз їх відповідності нормам Європейського Союзу, а також визначення основних проблем, які перешкоджають гармонізації нормативно-правової бази. Особлива увага приділяється оцінці перспектив та потенціалу уніфікації дозвільної системи у межах імплементації Угоди про асоціацію між Україною та ЄС.

Завданням дослідження є виявлення ключових розбіжностей між українським та європейським регулюванням, аналіз наслідків таких невідповідностей для вітчизняних експортерів, а також напрацювання пропозицій щодо вдосконалення процедур видачі дозволів та сертифікації. У процесі дослідження використовувалися методи системного та порівняльно-правового аналізу, що дозволило глибше вивчити нормативну базу, а також елементи статистичного аналізу – для виявлення динаміки експорту та практичного впливу регуляторних бар'єрів. Логіко-структурний підхід дав змогу сформулювати узагальнення та обґрунтовані рекомендації щодо подальшої адаптації української системи до європейських вимог.

Під час написання даної наукової роботи автор спирався на дослідження та праці таких науковців у сфері адміністративного, європейського й аграрного права, наприклад Дорофеєвої Л, Кононенко С., Савченко В., Марчук І., Коваль О. та інших.

Актуальність дослідження обумовлена потребою прискореної трансформації регуляторної політики в аграрному секторі в умовах розширення економічної інтеграції з Європейським Союзом та прагненням України зміцнити свої позиції на міжнародних ринках.

Виклад основного матеріалу. Після підписання Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом у 2014 році обидві сторони взяли на себе зобов'язання щодо активізації економічної взаємодії та розвитку міжнародної торгівлі [1]. У рамках реалізації положень цієї Угоди, на початку 2016 року набула чинності Поглиблена і всеохопна зона вільної торгівлі (ПВЗВТ), що передбачала поступову лібералізацію торгівлі. У результаті було скасовано значну частину обмежень на імпорт українських промислових товарів до країн ЄС. Водночас торгівля сільськогосподарською продукцією залишалася частково регульованою: для багатьох аграрних товарів продовжували діяти тарифні квоти та інші обмеження, що істотно стримували повноцінний доступ до європейського ринку.

Європейський Союз продовжує відігравати провідну роль у зовнішній торгівлі України, що підтверджується офіційною статистикою Держстату: у 2024 році на країни ЄС припадало близько 60% загального обсягу українського експорту [2]. Водночас, у порівнянні з 2022 роком,

спостерігається певне уповільнення темпів зростання поставок до європейського ринку. Це зумовлено, зокрема, частковим відновленням морської логістики, яка відкрила можливість для українських експортерів диверсифікувати напрямки зовнішньої торгівлі та частково повернутися до альтернативних каналів постачання, що були недоступні в умовах пікових воєнних обмежень.

Починаючи з червня 2022 року, Європейський Союз запровадив повну тимчасову лібералізацію торгівлі з Україною як форму підтримки її економіки, що зазнала значних втрат унаслідок війни [3]. У межах цього рішення були тимчасово скасовані імпортні мита та тарифні квоти, що реалізувалося через так звані автономні торговельні заходи (АТЗ).

Але оскільки ще з самого початку зазначені заходи були вжиті як тимчасові, 6 червня 2025 року вони припинили свою дію. Наразі ведуться обговорення стратегії торгівлі, яку було б доречно застосувати з огляду на події, що мали місце на ринку у минулих роках. Зокрема, сільськогосподарські виробники у країнах ЄС, розташованих поблизу українського кордону — а саме Польщі, Словаччині, Угорщині, Румунії та Болгарії — протягом тривалого часу звертаються до своїх урядів із вимогами обмежити дію автономних торговельних заходів (АТЗ). На їхню думку, значне зростання імпорту аграрної продукції з України призводить до перенасичення внутрішніх ринків, зниження закупівельних цін та, як наслідок, збитків для місцевих фермерів.

У 2023–2024 роках, попри воєнний стан в Україні та її зусилля у стримуванні зовнішньої агресії, фермерські протести в цих країнах набули форми блокувань пунктів пропуску на кордоні з Україною з метою обмеження надходження української продукції на ринки ЄС.

У відповідь на зростаюче напруження, Європейська комісія, відповідальна за формування торговельної політики Європейського Союзу, вжила низку регуляторних заходів. Зокрема, було запроваджено процедуру пломбування українських вантажів з аграрною продукцією для забезпечення їхнього транзиту до інших регіонів ЄС або ж до портів, звідки товари експортуються поза межі Спільноти. Такі заходи можуть бути активовані в разі перевищення обсягів імпорту окремих товарів порівняно з середньостатистичними показниками, зафіксованими у період з 1 липня 2021 року по 31 грудня 2024 року. У 2023 році подібні інструменти вже були застосовані щодо імпорту українських вівса, яєць, цукру та меду.

Стандартизація відіграє важливу роль у забезпеченні якості продукції, зниженні витрат і поліпшенні взаємодії між усіма учасниками ринку. Вона створює передумови для ефективної торгівлі, сприяє уніфікації вимог, полегшує укладання контрактів і забезпечує сумісність товарів і послуг. У свою чергу, сертифікація, тісно пов'язана зі стандартизацією, дозволяє підтвердити відповідність продукції встановленим нормам і є важливим інструментом виходу на зовнішні ринки [4].

У Європейському Союзі стандартизація носить переважно добровільний характер, але відіграє ключову роль у функціонуванні єдиного ринку. Сертифікація також здебільшого не є обов'язковою, однак часто використовується виробниками для підвищення конкурентоспроможності та демонстрації якості. Вартість сертифікаційних процедур може бути значною, що потребує зваженого підходу до їх економічної доцільності. На міжнародному рівні відсутні єдині органи сертифікації, тому взаємне визнання сертифікатів здійснюється на підставі міждержавних або міжінституційних угод.

Для України, яка перебуває в процесі адаптації до стандартів ЄС, особливого значення набуває гармонізація систем технічного регулювання, стандартизації та сертифікації. Це необхідно для усунення бар'єрів у торгівлі, зокрема в аграрному секторі, та забезпечення відповідності української продукції європейським вимогам якості й безпеки.

Процес експорту продуктів харчування з України до країн Європейського Союзу передбачає суворе дотримання європейських норм у сфері гігієни та безпечності продукції. Основою регулювання виступає Регламент (ЄС) №852/2004 [5], який визначає ключові вимоги до операторів харчового ринку, зокрема щодо постійного контролю за безпечністю продукції, дотримання гігієнічних стандартів на всіх етапах – від первинного виробництва до постачання споживачам, а також впровадження процедур, заснованих на принципах HACCP (аналіз ризиків і контроль у критичних точках). Особливу увагу приділено і умовам обробки, включаючи приготування харчових продуктів згідно з Директивою №89/108/ЄС [6] щодо процесу швидкого заморожування.

Додатково, важливо дотримуватись вимог щодо матеріалів, які безпосередньо контактують із продуктами харчування – це регулюється Регламентом №1935/2004 [7]. Безпечність сировини та готової продукції також контролюється через встановлені допустимі норми щодо забруднювачів відповідно до Регламенту (ЄС) №315/93 [8], мікробіологічні критерії визначено в Регламенті ЄС 2073/2005 [9], а граничні концентрації таких небезпечних речовин як важкі

метали або мікотоксини закріплені у Регламенті № 2023/915 [10]. Щодо пестицидів, їх рівні регулюються згідно з Регламентом (ЄС) №396/2005 [11], в якому наведено перелік максимально допустимих залишків у додатках. Окрему категорію становлять вимоги до продукції, яка містить генетично модифіковані організми або є новим видом їжі. Всі ці документи визначають не лише технічні стандарти, але й обов'язкові підстави для підтвердження безпечності продукції під час митного оформлення та ввезення до ЄС.

Ще одним важливим аспектом є маркування. Воно має бути повністю уніфіковане з вимогами Регламенту (ЄС) №1169/2011 [12], який зобов'язує виробника надавати повну інформацію про продукт – від назви та складу до умов зберігання, походження, алергенів та харчової цінності. Уся інформація має бути чіткою та зрозумілою для кінцевого споживача, а в окремих випадках – навіть обов'язковою для зазначення (наприклад, алкогольна міцність напоїв).

Крім того, для виходу на європейський ринок необхідно забезпечити повну простежуваність продукту, що регламентується Регламентом (ЄС) №178/2002 [13]. Цей принцип передбачає наявність повної інформації про джерело походження продукту, всі етапи виробництва та ланцюг постачання. Така система дозволяє оперативно реагувати на будь-які інциденти, пов'язані з безпечністю, та вживати відповідні заходи. У рамках тієї ж правової бази функціонує система швидкого реагування RASFF (Rapid Alert System for Food and Feed), що також передбачена Регламентом (ЄС) №178/2002. Її призначення полягає у забезпеченні оперативного обміну інформацією між державами-членами ЄС та Єврокомісією у випадках виявлення загроз для здоров'я споживачів. У випадку виявлення ризику, оператор, який експортує продукцію, зобов'язаний інформувати відповідні органи. У статтях 50–52 зазначеного Регламенту описано як структуру системи, так і процедури дій у надзвичайних ситуаціях. Слід також пам'ятати, що дані, які становлять комерційну таємницю, не підлягають публічному розголошенню, навіть якщо сама система є загальнодоступною. Паралельно з офіційними вимогами законодавства ЄС, більшість великих європейських ритейлерів та брендів висувають додаткові вимоги щодо наявності сертифікованих систем управління якістю та безпечністю. Вони вимагають відповідності одній із систем, визнаних Global Food Safety Initiative (GFSI), таких як FSSC 22000, GLOBAL GAP, IFS Food Standard, BRC Global Standard, серед інших. Така сертифікація, хоча й не є обов'язковою на рівні законодавства, стала стандартною практикою в міжнародній торгівлі, особливо якщо йдеться про постачання до великих європейських мереж супермаркетів.

Таким чином, експорт харчової продукції до країн ЄС є складною, багаторівневою процедурою, яка вимагає високої відповідальності та точного дотримання всіх норм. Успішне проходження цього процесу відкриває широкі можливості для виходу на нові ринки, масштабування бізнесу і підвищення конкурентоспроможності.

Агропромисловий комплекс України має суттєві конкурентні переваги на ринку Європейського Союзу, зокрема завдяки відносно низькій собівартості продукції, особливо зернових, олійних культур та плодоовочевої групи. За умови модернізації виробничих потужностей, з'являються перспективи для розширення експорту продукції тваринництва. Подальший розвиток може відбуватися через активізацію співпраці з окремими державами-членами ЄС, а також через стимулювання виробництва продукції з доданою вартістю, включно з органічною. Для реалізації цього потенціалу Україні необхідно вдосконалити логістичну інфраструктуру, створити логістичні центри, впровадити відповідну нормативно-правову базу, а також забезпечити ефективну державну підтримку та прозорість звітності. Доцільним також є тимчасове переорієнтування частини експорту на ринки третіх країн.

З боку Європейського Союзу партнерство з Україною сприяє зміцненню продовольчої безпеки, зближенню систем контролю якості та безпеки продукції, а також може стимулювати реформування аграрної політики самого ЄС. Основними напрямами відновлення українського аграрного експорту залишаються: повноцінне функціонування морських портів, розвиток залізничної логістики, переробка сировини на продукцію з доданою вартістю та адаптація до вимог і стандартів Європейського Союзу.

Висновки. Уніфікація дозвільних процедур між Україною та Європейським Союзом є ключовим фактором для розвитку експортного потенціалу українського аграрного сектору. Незважаючи на значні зусилля в рамках Угоди про асоціацію та функціонування Поглибленої і всеохопної зони вільної торгівлі, різниця у нормативних вимогах, стандартах безпеки та санітарних процедурах залишається однією з головних перешкод для повноцінного доступу української продукції на ринок ЄС. Відсутність уніфікованого підходу створює додаткові адміністративні бар'єри, збільшує витрати виробників і ускладнює проходження митних та контролюючих процедур.

Перспективи гармонізації полягають у поступовому впровадженні спільних технічних регламентів, стандартизації та автоматизації дозвільних процесів, що значно спростить експортну діяльність та зменшить ризики для обох сторін. Важливо, що процес уніфікації має відбуватися з урахуванням особливостей українського агросектору та реалій його виробництва, а також із врахуванням європейських стандартів безпеки та якості.

Розвиток цифрових платформ для обміну інформацією і документами між українськими експортерами, митними органами та європейськими регуляторами стане додатковим стимулом до прискорення процедур і підвищення прозорості. Також необхідно посилити державну підтримку у підготовці аграріїв до нових вимог та впровадження систем сертифікації, що відповідають міжнародним нормам.

У підсумку, уніфікація дозвільних процедур — це не лише шлях до зниження торгівельних бар'єрів, але й фундамент для більш глибокої інтеграції України в європейський аграрний простір, підвищення конкурентоспроможності продукції та забезпечення стійкого розвитку агросектору. Такий процес сприятиме не лише економічному зростанню, а й зміцненню стратегічного партнерства між Україною та ЄС у сфері безпеки продовольства.

Список використаних джерел:

1. Угода про Асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони від 30.11.2023 URL: Угода про асоціацію між Україною, з од... | від 27.06.2014

2. European Commission. Agriculture and rural development : website. URL: https://agriculture.ec.europa.eu/international/agricultural-trade/trade-and-international-policy-analysis_en

3. Regulation(eu) 2022/870 of the European parliament and of the council of 30 May 2022. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2022/870/oj/eng

4. Дмитрієв В. О. Перспективи українського агроекспорту на ринку країн ЄС. 2024: V Міжнародна науково-практична конференція "Бізнес, інновації, менеджмент: проблеми та перспективи" с. 135-136\

5. Regulation (EC) No 852/2004 of the European Parliament and of the Council of 29 April 2004 on the hygiene of foodstuffs. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2004/852/oj/eng

6. Council Directive 89/108/EEC of 21 December 1988 on the approximation of the laws of the Member States relating to quick-frozen foodstuffs for human consumption. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/1989/108/oj/eng

7. Regulation (EC) No 1935/2004 of the European Parliament and of the Council of 27 October 2004 on materials and articles intended to come into contact with food. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2004/1935/oj/eng

8. Council Regulation (EEC) No 315/93 of 8 February 1993 laying down Community procedures for contaminants in food. URL: http://data.europa.eu/eli/reg/1993/315/oj

9. Commission Regulation (EC) No 2073/2005 of 15 November 2005 on microbiological criteria for foodstuffs. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2005/2073/oj/eng

10. Commission Regulation (EU) 2023/915 of 25 April 2023 on maximum levels for certain contaminants in food. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/TXT/?uri=CELEX%3A32023R0915

11. Regulation (EC) No 396/2005 of the European Parliament and of the Council of 23 February 2005 on maximum residue levels of pesticides in or on food and feed of plant and animal origin. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2005/396/oj/eng

12. Regulation (EU) No 1169/2011 of the European Parliament and of the Council of 25 October 2011. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2011/1169/oj/eng

13. Regulation (EC) No 178/2002 of the European Parliament and of the Council of 28 January 2002 laying down the general principles and requirements of food law, establishing the European Food Safety Authority and laying down procedures in matters of food safety. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2002/178/oj/eng

Дата першого надходження рукопису до видання: 21.07.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 25.08.2025
Дата публікації: 29.09.2025.

ЗМІСТ

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

АГАТІЙ Ю.Д. ЦИФРОВІ ПРАВА ЛЮДИНИ ЯК НОВИЙ ВИМІР У РОЗВИТКУ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ……3

БІЛОУС В.В. ПРАВА ЛЮДИНИ У ПАРТІЙНИХ ПРОГРАМАХ УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ СИЛ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ……9

БОЛЮБАШ А.Р. МОДЕЛІ РЕФОРМУВАННЯ ФУНКЦІЙ ДЕРЖАВИ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ УКРАЇНСЬКОГО І ЄВРОПЕЙСЬКОГО ДОСВІДУ……16

БОРОДАЙКО О.Р. ВИКЛИКИ Й ПЕРСПЕКТИВИ ГАРМОНІЗАЦІЇ НАЦІОНАЛЬНИХ ПРАВОВИХ КУЛЬТУР У КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНИ……22

ВИСОЧАНСЬКИЙ Р.В. АКСІОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ ДЕРЖАВНОЇ ПРАВОВОЇ ПОЛІТИКИ У ФОРМУВАННІ ОНОВЛЕНОЇ МОДЕЛІ ПРАВОСВІДОМОСТІ……27

ГОРОШКО В.О. ЦИФРОВА НОРМАТИВНІСТЬ І ПРАВОВЕ ЗАОХОЧЕННЯ: ПЕРСПЕКТИВИ ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНОГО ОСМИСЛЕННЯ……32

ЗВАРИЧ Р.В. МЕХАНІЗМИ ПАРТНЕРСТВА ДЕРЖАВИ Й РЕЛІГІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У ФОРМУВАННІ ПРАВОСВІДОМОСТІ НАСЕЛЕННЯ……38

ІРОДЕНКО В.Т. ЗАОХОЧУВАЛЬНІ ПРАВОВІ НОРМИ ЯК ІНСТРУМЕНТ ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ ТА СТИМУЛЮВАННЯ ПРАВОВОЇ АКТИВНОСТІ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ……44

КЕЛЬБЯ С.Г. ВПЛИВ ВЕЛИКОЇ ХАРТІЇ ВОЛЬНОСТЕЙ 1215 РОКУ НА СТАНОВЛЕННЯ ПРАВОВЛАДДЯ……51

ЛАВОРИК О.А. ПОРІВНЯЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ ДЕРЖАВ З РІЗНИМИ ПІДХОДАМИ ДО ЗАОХОЧУВАЛЬНИХ НОРМ……56

МАРКОВСЬКИЙ А.В. ЮРИДИЧНА ТЕХНІКА В УМОВАХ ЦИФРОВІЗАЦІЇ: ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНИЙ ВИМІР ТА ПЕРСПЕКТИВИ УКРАЇНИ……62

МИЦАК Р.М. ТЕНДЕНЦІЇ РЕФОРМУВАННЯ ІНСТИТУТУ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ ПРАВІ……67

НІКОРИЧ А.Г. ПРАВОВА КУЛЬТУРА ЯК СИСТЕМОУТВОРЮЮЧИЙ ЕЛЕМЕНТ ДЕМОКРАТІЇ В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА……73

СЕНИЧ Ю.Я. ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО ТА ПРАВОВА КУЛЬТУРА: МЕХАНІЗМИ ВЗАЄМОДІЇ І ВПЛИВУ НА ДЕМОКРАТИЧНІ ІНСТИТУТИ……78

ЧОРНИЙ М.І. LEGAL CULTURE AS A RESOURCE FOR DEMOCRATISATION OF LEGISLATIVE PROCESSES……83

ШУГАЛО В.М. ПРАВОСВІДОМІСТЬ ЯК КРИТЕРІЙ ЕФЕКТИВНОСТІ ДІЇ НОРМИ ПРАВА……88

ЯВЕЦЬКИЙ Т.В. ПРИНЦИП ПРАВОВОЇ ВИЗНАЧЕНОСТІ: СУДОВА ПРАКТИКА……93

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

ДЗЮБАК Т.Т. ПРИНЦИПИ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ У КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ: ЄВРОПЕЙСЬКІ СТАНДАРТИ ТА НАЦІОНАЛЬНА СПЕЦИФІКА……99

ЛУЦЬКИЙ М.І. ВИКЛИКИ ДЛЯ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА ТА ДЕРЖАВНОГО СУВЕРЕНІТЕТУ УКРАЇНИ В УМОВАХ ВІЙНИ……104

МАЛАНЮК Н.Ю. ПРИНЦИП ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА У ВІТЧИЗНЯНОМУ СУДОЧИНСТВІ: ВИКЛИКИ СЬОГОДЕННЯ І ПЕРСПЕКТИВИ МАЙБУТНЬОГО……112

СИНЬЧУК О.А. ПРАВО НА ЖИТТЯ, СВОБОДУ ТА БЕЗПЕКУ ЯК ЦЕНТРАЛЬНІ ЕЛЕМЕНТИ РЕАЛІЗАЦІЇ ФУНКЦІЙ ПРАВА……118

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

ВИСОЧИН Д.О. ДОКТРИНАЛЬНІ АСПЕКТИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПАРАЛЕЛЬНОГО ІМПОРТУ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ……123

ПЕРУНОВА О.М. СПІВВІДНОШЕННЯ СТАДІЙНОСТІ РУХУ ЦИВІЛЬНОГО ПРОЦЕСУ І ПРОЦЕСУАЛЬНОЇ ФОРМИ ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА…… 128

СКОМОРОВСЬКИЙ В.Б., СЕНДЕЦЬКИЙ В.Р. ВІДОБРАЖЕННЯ НОРМ ЦИВІЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВА У СУДОВИХ СТАТУТАХ 1864 Р.……134

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО, ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО

ГОФМАН О.Р. РЕГУЛЯТИВНА ФУНКЦІЯ ГОСПОДАРСЬКОГО ПРАВА…… 140

ТОПОНАР О.І. НОРМАТИВНА ТА ОРГАНІЗАЦІЙНА СКЛАДОВІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ЦИРКУЛЯРНОЇ ЕКОНОМІКИ В УКРАЇНІ……146

ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО; АГРАРНЕ ПРАВО; ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО; ПРИРОДОРЕСУРСНЕ ПРАВО

ГАРАЩЕНКО Д.Р. ФОРМУВАННЯ ЗЕМЕЛЬНОЇ ДІЛЯНКИ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ПРИЗНАЧЕННЯ ЯК ОБ'ЄКТА ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ…151

КУРИЛО В.І., КУРИЛО І.В. ДЕЯКІ АСПЕКТИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ СФЕРИ ЕЛЕКТРОЕНЕРГЕТИКИ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ЕКОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ В УМОВАХ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ……155

СПЄСІВЦЕВ Д.С., СТАРЧУК О.В. ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ПУБЛІЧНО-ПРАВОВОГО ТА ПРИВАТНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЛІСОВИХ ВІДНОСИН У МЕЖАХ МЕХАНІЗМУ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ СТІЙКОСТІ ЛІСІВ В УКРАЇНІ……164

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО; ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

БІЛОБРОВ Т.В. ПРАВА Й ОБОВ'ЯЗКИ ДЕПАРТАМЕНТУ КІБЕРПОЛІЦІЇ В УКРАЇНІ…172

ВАЛАХ О.В. СУТНІСТЬ ПУБЛІЧНО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ АДВОКАТА ЯК СУБ'ЄКТА ЗАХИСТУ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ……178

ГРИЦИК О.Ф. ПРАВОВІ ЗАСАДИ СТВОРЕННЯ НАЛЕЖНИХ УМОВ ДІЯЛЬНОСТІ СУДУ В УКРАЇНІ……183

ЛАВОРИК А.В., ДЗЮБАК С.В. ЗАОХОЧУВАЛЬНІ НОРМИ ПРАВА У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В УМОВАХ ЦИФРОВОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ……190

ЛУК'ЯНЧУК М.О. ЗАВДАННЯ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ У СФЕРІ БУДІВНИЦТВА В УМОВАХ ГУМАНІТАРНОЇ КРИЗИ В УКРАЇНІ: АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ……196

МАЗЕПА С.О. ЕВОЛЮЦІЯ КОНЦЕПЦІЇ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ: ВІД НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ ДО КІБЕРПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ……202

ТРУБА Р.М. НАПРЯМИ ДІЯЛЬНОСТІ ЯК СКЛАДОВІ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ СУБ'ЄКТІВ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ…209

ФАКА Є.Л. АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА СТОРІН ПУБЛІЧНО-ПРАВОВОГО СПОРУ У СФЕРІ ДЕРЖАВНО-СЛУЖБОВИХ ВІДНОСИН…215

ФЕДОРЕНКО А.В. МІСЦЕ НОРМ АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВА В СИСТЕМІ ПРАВОВИХ ЗАСАД ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ РИНКУ СТРАХУВАННЯ 220

ШКОДА В.М. АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ МЕДИЧНОГО НАПРЯМУ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ ПРАЦІВНИКІВ МИТНИХ ОРГАНІВ.....225

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

ГУРІН В.В. АНАЛІЗ ЗАРУБІЖНОГО ДОСВІДУ ПРОТИДІЇ КРИМІНАЛЬНИМ ПРАВОПОРУШЕННЯМ ПРОТИ ВЛАСНОСТІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ.....231

СОЛОВЙОВ Е.П. ДОКТРИНАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО ПОНЯТТЯ ТА СУТНОСТІ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ У СФЕРІ ДІЯЛЬНОСТІ НЕБАНКІВСЬКИХ ФІНАНСОВИХ УСТАНОВ..... 240

ТАРАСЕНКО О.С. ДО ПОНЯТТЯ ПРАВООХОРОННІ ОРГАНИ УКРАЇНИ..... 246

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

ГАГАЧ В.А. ТИПОВІ СЛІДЧІ СИТУАЦІЇ РОЗСЛІДУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ У СФЕРІ ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ, ПОВ'ЯЗАНИХ ІЗ ПІДРОБКОЮ ДОКУМЕНТІВ..... 251

ЗІНЬКОВСЬКИЙ І.П. ДОКАЗУВАННЯ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ ЩОДО ЗАСТОСУВАННЯ ДО ЮРИДИЧНОЇ ОСОБИ ЗАХОДІВ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОГО ХАРАКТЕРУ У СПЕЦІАЛЬНОМУ ПОРЯДКУ: ДЕЯКІ ПИТАННЯ 261

МУДРЕЦЬКА Г.В. ЩОДО ПРАВА ПОТЕРПІЛОГО НА ОСКАРЖЕННЯ СУДОВИХ РІШЕНЬ.....266

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

КУДРЯВЦЕВ І.О. ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОГО МЕХАНІЗМУ РЕГУЛЮВАННЯ ЯДЕРНОЇ ЕНЕРГЕТИКИ США В КОНТЕКСТІ ЕНЕРГЕТИЧНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ...271

КУРКОВА К.М., ДАНИЛЕНКО А.О. МІЖНАРОДНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО УКРАЇНИ У СФЕРІ ВІДНОВЛЮВАНОЇ ЕНЕРГЕТИКИ: СУЧАСНИЙ СТАН ТА ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ.....276

ЛИСИК В.М. ІДЕЇ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ ПІД ЧАС ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ В ІСЛАМІ..... 285

ПУСТОВІТ О.Ю. ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ УНІФІКАЦІЇ ДОЗВІЛЬНИХ ПРОЦЕДУР ЄС ТА УКРАЇНИ ДЛЯ ЕКСПОРТУ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ПРОДУКЦІЇ.....291

CONTENTS

THEORY AND HISTORY OF STATE AND LAW; HISTORY OF POLITICAL AND LEGAL DOCTRINES

AHATII Yu.D. DIGITAL HUMAN RIGHTS AS A NEW DIMENSION IN THE DEVELOPMENT OF THE RULE OF LAW..... 3

BILOUS V.V. HUMAN RIGHTS IN THE PARTY PROGRAMS OF UKRAINIAN POLITICAL FORCES OF THE LATE 19TH – EARLY 20TH CENTURIES: A HISTORICAL AND LEGAL ANALYSIS..... 9

BOLIUBASH A.R. MODELS OF STATE FUNCTION REFORM: A COMPARATIVE ANALYSIS OF UKRAINIAN AND EUROPEAN EXPERIENCE..... 16

BORODAIKO O.R. CHALLENGES AND PROSPECTS OF HARMONIZATION OF NATIONAL LEGAL CULTURES IN THE CONTEXT OF EUROPEAN INTEGRATION OF UKRAINE..... 22

VYSOCHANSKYI R.V. AXIOLOGICAL ASPECT OF STATE LEGAL POLICY IN THE FORMATION OF AN UPDATED MODEL OF LEGAL AWARENESS..... 27

HOROSHKO V.O. DIGITAL NORMATIVITY AND LEGAL INCENTIVES: PROSPECTS FOR GENERAL-THEORETICAL REFLECTION..... 32

ZVARYCH R.V. MECHANISMS OF PARTNERSHIP BETWEEN THE STATE AND RELIGIOUS ORGANIZATIONS IN FORMING LEGAL CONSCIOUSNESS OF THE POPULATION..... 38

IRODENKO V.T. INCENTIVE LEGAL NORMS AS AN INSTRUMENT FOR LEGAL EDUCATION AND STIMULATION OF LEGAL ACTIVITY OF UKRAINIAN CITIZENS..... 44

KELBIA S.H. THE IMPACT OF THE MAGNA CARTA OF 1215 ON THE ESTABLISHMENT OF THE RULE OF LAW..... 51

LAVORYK O.A. COMPARATIVE STUDY OF LEGAL CULTURE IN STATES WITH DIFFERENT APPROACHES TO INCENTIVE NORMS..... 56

MARKOVSKYI A.V. LEGAL TECHNOLOGY IN THE CONTEXT OF DIGITALIZATION: THE EUROPEAN INTEGRATION DIMENSION AND PROSPECTS FOR UKRAINE..... 62

MYTSAK R.M. TRENDS IN THE REFORM OF THE INSTITUTION OF LEGAL LIABILITY IN MODERN UKRAINIAN LAW..... 67

NIKORYCH A.H. LEGAL CULTURE AS A SYSTEM-FORMING ELEMENT OF DEMOCRACY IN A TRANSFORMATIVE SOCIETY..... 73

SENYCH Yu.Ia. CIVIL SOCIETY AND LEGAL CULTURE: MECHANISMS OF INTERACTION AND INFLUENCE ON DEMOCRATIC INSTITUTIONS..... 78

CHORNYI M.I. LEGAL CULTURE AS A RESOURCE FOR DEMOCRATISATION OF LEGISLATIVE PROCESSES..... 83

SHUHALO V.M. LEGAL AWARENESS AS A CRITERION OF THE EFFECTIVENESS OF THE ACTION OF THE NORMS OF LAW..... 88

YAVETSKYI T.V. THE PRINCIPLE OF LEGAL CERTAINTY: JUDICIAL PRACTICE..... 93

CONSTITUTIONAL LAW; MUNICIPAL LAW

DZIUBAK T.T. PRINCIPLES OF THE RULE OF LAW IN THE CONSTITUTION OF UKRAINE: EUROPEAN STANDARDS AND NATIONAL SPECIFICITIES..... 99

LUTSKYI M.I. CHALLENGES TO THE RULE OF LAW AND STATE SOVEREIGNTY OF UKRAINE IN THE CONDITIONS OF WAR.....104

MALANIUK N.Iu. THE PRINCIPLE OF THE RULE OF LAW IN DOMESTIC JUDICIARY: TODAY'S CHALLENGES AND FUTURE PROSPECTS.....112

SYNCHUK O.A. THE RIGHT TO LIFE, LIBERTY AND SECURITY AS CENTRAL ELEMENTS OF THE IMPLEMENTATION OF THE FUNCTIONS OF LAW.....118

CIVIL LAW AND CIVIL PROCEDURE; FAMILY LAW; INTERNATIONAL PRIVATE LAW

VYSOCHYN D.O. DOCTRINAL ASPECTS OF LEGAL REGULATION OF PARALLEL IMPORTS IN THE CONTEXT OF GLOBALIZATION.....123

PERUNOVA O.M. THE RELATIONSHIP BETWEEN THE STAGES OF THE CIVIL PROCESS AND THE PROCEDURAL FORM OF CIVIL JUSTICE.....128

SKOMOROVSKYI V.B., SENDETSKYI V.R. REFLECTION OF CIVIL PROCEDURAL LAW NORMS IN THE JUDICIAL STATUTES OF 1864.....134

ECONOMIC LAW, ECONOMIC PROCEDURE LAW

HOFMAN O.R. REGULATORY FUNCTION OF COMMERCIAL LAW 140

TOPONAR O.I. REGULATORY AND ORGANIZATIONAL COMPONENTS OF THE CIRCULAR ECONOMY IN UKRAINE.....146

LAND LAW; AGRICULTURAL LAW; ENVIRONMENTAL LAW; NATURAL RESOURCES LAW

HARASHCHENKO D.R. FORMATION OF AGRICULTURAL LAND AS AN OBJECT OF CIVIL RIGHTS.....151

KURYLO V.I., KURYLO I.V. CERTAIN ASPECTS OF LEGAL REGULATION IN THE ELECTRIC POWER INDUSTRY FROM THE PERSPECTIVE OF ENVIRONMENTAL SECURITY WITHIN THE FRAMEWORK OF EUROPEAN INTEGRATION.....155

SPIESIVTSEV D.S., STARCHUK O.V. THE INTERCONNECTION BETWEEN PUBLIC AND PRIVATE LAW REGULATION OF FOREST RELATIONS WITHIN THE MECHANISM FOR ENSURING THE ECOLOGICAL SUSTAINABILITY OF FORESTS IN UKRAINE.....164

ADMINISTRATIVE LAW AND PROCEDURE; FINANCIAL LAW; INFORMATION LAW

BILOBROV T.V. RIGHTS AND RESPONSIBILITIES OF THE CYBER POLICE DEPARTMENT IN UKRAINE.....172

VALAKH O.V. THE ESSENCE OF THE PUBLIC-LEGAL STATUS OF A LAWYER AS A SUBJECT OF PROTECTION OF HUMAN RIGHTS AND FREEDOMS.....178

HRYTSYK O.F. LEGAL PRINCIPLES OF CREATING APPROPRIATE CONDITIONS FOR THE ACTIVITY OF THE COURT IN UKRAINE.....183

LAVORYK A.V., DZIUBAK S.V. INCENTIVE LEGAL NORMS IN ENSURING SOCIAL RESPONSIBILITY IN THE CONTEXT OF DIGITAL TRANSFORMATION.....190

LUKIANCHUK M.O. TASKS OF STATE POLICY IN THE FIELD OF CONSTRUCTION IN THE CONTEXT OF THE HUMANITARIAN CRISIS IN UKRAINE: ADMINISTRATIVE AND LEGAL ASPECT.....196

MAZEPA S.O. EVOLUTION OF THE CONCEPT OF INFORMATION SECURITY: FROM NATIONAL SECURITY TO CYBERLAW REGULATION.....202

TRUBA R.M. AREAS OF ACTIVITY AS COMPONENTS OF THE ADMINISTRATIVE AND LEGAL STATUS OF NATIONAL SECURITY ENTITIES.....209

FAKA Ye.L. ADMINISTRATIVE AND LEGAL CHARACTERISTICS OF THE PARTIES TO A PUBLIC LAW DISPUTE IN THE FIELD OF PUBLIC SERVICE RELATIONS.....215

FEDORENKO A.V. THE PLACE OF ADMINISTRATIVE LAW NORMS IN THE SYSTEM OF LEGAL PRINCIPLES OF STATE REGULATION OF THE INSURANCE MARKET.....220

SHKODA V.M. TOPICAL ISSUES OF LEGAL REGULATION OF THE MEDICAL AREA OF SOCIAL PROTECTION OF CUSTOMS OFFICERS..... 225

CRIMINAL LAW AND CRIMINOLOGY; CRIMINAL EXECUTIVE LAW

HURIN V.V. ANALYSIS OF FOREIGN EXPERIENCE IN COMBATING CRIMINAL OFFENSES AGAINST PROPERTY IN MARTIAL STATE CONDITIONS..... 231

SOLOVIOV E.P. DOCTRINAL APPROACHES TO THE CONCEPT AND ESSENCE OF CRIMINALISTICS CHARACTERIZATION OF CRIMINAL OFFENSES IN THE FIELD OF NON-BANK FINANCIAL INSTITUTIONS.....240

TARASENKO O.S. THE CONCEPT OF LAW ENFORCEMENT AGENCIES OF UKRAINE..246

CRIMINAL PROCEDURE AND FORENSIC SCIENCE; FORENSIC ANALYSIS; OPERATIVE INVESTIGATIVE ACTIVITY

HAHACH V.A. TYPICAL INVESTIGATIVE SITUATIONS IN THE INVESTIGATION OF CRIMINAL OFFENSES IN THE SPHERE OF ECONOMIC ACTIVITY RELATED TO DOCUMENT FORGERY..... 251

ZINKOVSKYI I.P. PROVIDING IN CRIMINAL PROCEEDINGS REGARDING THE APPLICATION OF CRIMINAL LAW MEASURES TO LEGAL ENTITIES UNDER SPECIAL PROCEDURES: SOME ISSUES..... 261

MUDRETSKA H.V. REGARDING THE VICTIM'S RIGHT TO APPEAL COURT DECISIONS.....266

INTERNATIONAL LAW

KUDRIAVTSEV I.O. FORMATION OF THE LEGAL MECHANISM FOR REGULATION OF THE US NUCLEAR ENERGY IN THE CONTEXT OF ENERGY TRANSFORMATION.....271

KURKOVA K.M., DANYLENKO A.O. INTERNATIONAL COOPERATION OF UKRAINE IN THE SPHERE OF RENEWABLE ENERGY: CURRENT STATUS AND DEVELOPMENT TRENDS.....276

LYSYK V.M. IDEAS FOR PROTECTING HUMAN RIGHTS DURING ARMED CONFLICT IN ISLAM.....285

PUSTOVIT O.Yu. PROBLEMS AND PROSPECTS OF UNIFICATION OF EU AND UKRAINE PERMITTING PROCEDURES FOR THE EXPORT OF AGRICULTURAL PRODUCTS.....291

НАУКОВИЙ ВІСНИК ПУБЛІЧНОГО ТА ПРИВАТНОГО ПРАВА

Випуск 3, 2025

Відповідальний за випуск – В.В. Галунько

Науковий редактор – О.Ю. Дрозд

Коректори: Я.І. Вишнякова, Н.В. Славогородська

Комп'ютерне верстання – Н.С. Кузнєцова

Підписано до друку 29.09.2025. Формат 70х100/16.
Обл.-вид. арк. 32,21. Ум. друк. арк. 24,54.
Наклад 300 прим. Зам. № 1025/780.

Надруковано: ТОВ «Видавничий дім «Гельветика»
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 7623 від 22.06.2022 р.
Україна, 65101, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1
+38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua